

ACTA HISTORICA
NEOSOLIENSIA
TOMUS XVI - 2013

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

TOMUS XVI - 2013

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

ISSN 1336-9148

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

16/2013

Vol. 1-2

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

Vychádza 2x ročne

Vydáva: Katedra histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela
v Banskej Bystrici

© Katedra histórie FHV UMB, Banská Bystrica, 2013

ISSN 1336-9148

Editori:

Pavol Maliniak – Imrich Nagy

Redakcia:

Imrich Nagy (šéfredaktor)

Pavol Maliniak (výkonný redaktor)

Peter Mičko

Michal Šmigel

Oto Tomeček

Redakčná rada:

Rastislav Kožiak (predseda)

Július Alberty

Dániel Bagi (Pécs)

Piotr Boroń (Katowice)

Alexandr Čerkasov (Soči)

Miroslav Daniš (Bratislava)

Éva Gyulai (Miskolc)

Michaela Hrubá (Ústí nad Labem)

László Kiss (Eger)

Jiří Knapík (Opava)

Vjačeslav Ivanovič Meňkovskij (Minsk)

Martin Pekár (Košice)

Krzysztof Polek (Kraków)

Jan Randák (Praha)

Ján Steinhübel (Bratislava)

Dušan Škvarna

Vladimír Varinský

Recenzenti:

PhDr. Ján Beljak, PhD., doc. PhDr. Ivan Chalupecký, CSc.,

doc. PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD., Mgr. Alica Kurhajcová, PhD.,

PhDr. Tünde Lengyelová, CSc., PhDr. Marta Mácelová, PhD.,

Mgr. Imrich Nagy, PhD., PhDr. Marek Symý, PhD.,

prof. PhDr. Dušan Škvarna, PhD., doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD.

OBSAH

Články

MORDOVIN, M.: Archeologický výskum komitátneho Hontianskeho hradu.....	6
PAP, J.: Počet obyvateľov a etnické pomery Zvolenskej župy v zrkadle štatistických údajov	38
OTTMÁROVÁ, B.: Michal Žilinský ako organizátor a činiteľ Uhorskokrajinského slovenského vzdelávacieho spolku (MTKE)	55
MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, M.: K problematike vysťahovalectva z bývalých inkorporovaných obcí severného Spiša a hornej Oravy do Československa.....	70
KNAPÍK, J.: Socialistické školství a tzv. mimoškolní výchova v Československu v 50. a 60. letech.....	88
FOGELZANG-ADLER, E.: Początki demokratycznych przemian ustrojowych na Węgrzech. Przesłanki, przebieg wydarzeń, implikacje roku 1990.....	107

Rozhľady

NEUPAUER, E.: Byzantské mníšstvo v stredoveku.....	123
JANKECH, J.: Obraz vzbury náhradného práporu 71. pešieho pluku v Kragujevci (jún 1918) v slovenskej historiografii.....	145
ČERKASOV, A. A.: Pokus o záchranu cárskej rodiny: stopa Strany socialistov-revolucionárov	160
ŠROMOVSKÝ, M.: Povojnový antisemitizmus v Poľsku (1945 – 1948).....	170
MENKOUSKI, V.: Afghan refugees in Central Asia and Russian federation	193
ZHEREBTSOV, I. – ROZHKIN, E.: Central-Asian minorities in Russia in 21 century: Dynamics, structure and new areas for migration.....	200

Materiály

MALINIAK, P.: K pôsobeniu Jána Kružiča na hrade Čabrad (nástup do funkcie, uzákonenie pôvodu a prvé kontakty s osmanskou stranou).....	205
MARKUSKOVÁ, H.: Život na uhorsko-osmanskom pohraničí v rokoch 1596 – 1687 na príklade Gemerskej stolice.....	224
NAGY, I.: Prečo čítať Mateja Bela.....	275
BOTÍK, J.: Úvodné slovo pri prezentácii publikácie Miroslava Kmeťa Krátke dejiny dolnozemsých Slovákov 1	279
KUNEC, P.: Rukopisné a strojopisné záznamy o dejinách niektorých slovenských komunít v USA z rokov 1935 – 1936 vo fondoch Archívu Matice slovenskej.....	285

Polemiky a diskusie

Pohľadom skromného klasika medzi historikmi. Rozhovor s prof. PhDr. et Dr. h. c. Júliusom Albertym, CSc.....	297
KRPALA, K.: Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?.....	323

Recenzie

VALACHOVIČ, Pavol – HABAJ, Michal: <i>Staroveké civilizácie. Chetiti a Peržania</i> . Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2013, 204 s. (T. Adamčík)	374
FEDERMAYER, Frederik et al.: <i>Magnátske rody v našich dejinách 1526 – 1948</i> . Martin : Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012, 379 s. (P. Maliniak).....	379
SUCHÁNEK, Drahomír: <i>Ius exclusivae : Právo exkluzivity pri papežských voľbách</i> . Praha : Aleš Skřivan ml., 2012, 270 s. (M. Sekerák).....	384

KMEŤ, Miroslav: <i>Krátke dejiny dolnozemsých Slovákov 1</i> . Nadlak : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2012, 383 s. (S. Polónyová).....	388
SCHULZE, Kirsten E.: <i>Arabsko-izraelský konflikt</i> . Brno : CPress, 2012, 184 s. (M. Šromovský).....	393
DRUGA, Ladislav: <i>Dejiny astronómie a Slovensko</i> . Bratislava : SHMÚ, 2006, 443 s. (M. Jakubecová)	396

Správy

Medzinárodné sympóziom European Remembrance. 2nd International Symposium of European Institutions dealing with 20th Century History (Berlín, 10. – 12. októbra 2013) (A. Hruboň)	399
Správa z konferencie „Humanista történetírás a XV. – XVII. században / A XVIII. század Magyarországi latin nyelvű irodalma“ (Humanistická historiografia v XV. – XVII. storočí / Latinské písomníctvo XVIII. storočia v Uhorsku) (I. Nagy)	401

Archeologický výskum komitátneho Hontianskeho hradu

MAXIM MORDOVIN

Ústav archeológie, Univerzita Loránda Eötvösa, Budapešť

Medzi 2. májom a 31. júlom 2011 sa v obci Hont na maďarsko-slovenskom pomedzí pri budovaní inžinierskych sietí naskytla možnosť realizácie niekoľko etapového predstihového archeologického výskumu a odborného dohľadu.¹ Počas výskumu sme v obci, v časti zvanej Szög, odkryli časť valu už predtým známeho komitátneho hradu, v iných prípadoch sme skúmali paleolitické nálezy (obr. 1). V štúdiu predstavím odkryté zvyšky hradu a stav náleziska.

1. Poloha náleziska

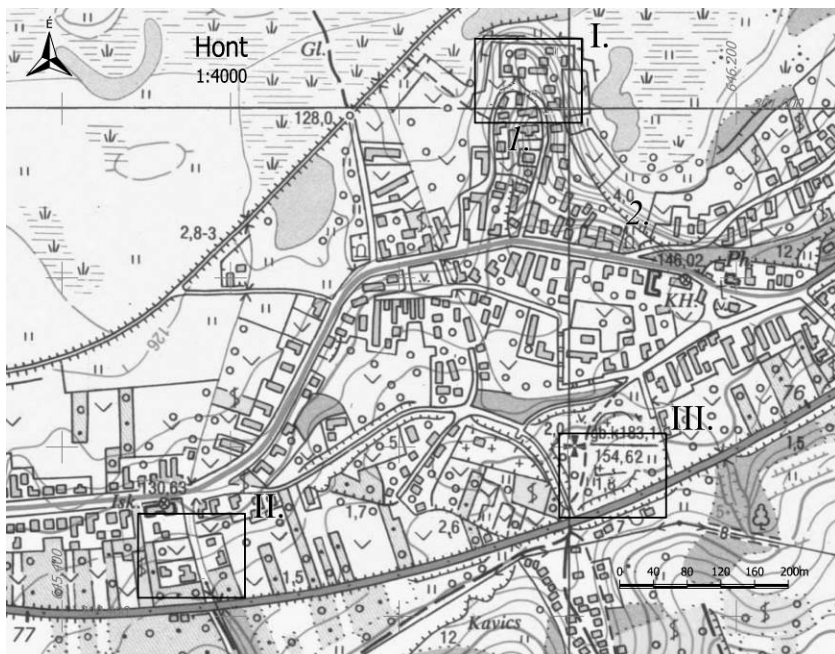
Hont v súčasnosti patrí k maďarskej Novohradskej župe, ale do roku 1918 bol jednou z obcí Hontianskej župy.² Samotný hrad bol postavený na severnom okraji pohoria Börzsöny, na malom piesčitom ostrohu tvorenom riečnymi naplaveninami, ktorý hlboko zasahuje do záplavového územia Ipľa. Tento ostroh sa nazýva Szög. Súčasnú korytu Ipľa sa nachádza 300-400 m od ostrohu, ale aj dnes často zaplavované močaristé územie takmer úplne obklopuje hrad (naposledy svahy ostrohu dosiahla povodňová vlna v roku 2002). Prvé vojenské mapovanie z 18. storočia ešte zobrazuje východné, severné a aj západné mŕtve rameno. Dnes z nich zostalo len východné a severné (obr. 1).

Nadmorská výška ostrohu je 140 m. Svoje okolie prevyšuje o 10 m. Plochý kopec z juhu ohraničuje rozmerná priekopa, ktorá oddeľuje toto územie od nízkej vrchovinovej krajiny, pripájajúcej sa k pohoriu Börzsöny. Vyššie vrchy sa začínajú 1 km od hradného kopca.³

¹ Jedným z vedúcich výskumu a stálym pracovníkom bol Krisztián Zandler, na vykopávkach sa zúčastnili študenti archeológie Univerzity Loránda Eötvösa: Mária Vargha, Szabolcs Balázs Nagy, Zsófia Nádaí, Bianka Kovács, Emese Szalai, Anna Herbst. Touto cestou všetkým ďakujem.

² DERCSÉNYI, D. (ed): *Nógrád megye műemlékei*. Budapest, 1984, s. 35.

³ NOVÁKI, Gy. – SÁNDORFI, Gy. – MIKLÓS, Zs.: *A Börzsöny hegység óskori és középkori várai*. Budapest, 1979, s. 29.

Obr. 1. Poloha komitátneho hradu na území dnešnej obce (1.: Szög; 2.: Felvégi kápolna; I.: Komitátny hrad; II.: Základná škola; III.: Rímsko-katolícky kostol)

Ostroh je relatívne rovný, s plochým povrchom, smerom na sever sa postupne zužuje. Jeho najvyšší bod leží na severnom okraji južnej ohraničujúcej priekopy, kde mohol prechádzať aj južný val niekdajšieho komitátneho hradu. Po chrbte ostrohu sa tiahne dnešná Hunyadiho ulica a približne v strede sa stáča smerom na západ, kde na úpätí kopca vytvára veľký zárez. Tu leží najnižší bod hradného kopca.

Plocha niekdajšieho komitátneho hradu je zastavaná, ale väčšina domov už nemá stálych obyvateľov. Zastavanosť v uplynulom polstoročí klesla. Od 70. rokov 20. storočia zbúrali viacero budov, aj keď pribudli niektoré nové. Žiaľ, výstavbe nepredchádzal archeologický výskum. Niekdajšiu – modernú – hustú zástavbu dokázali aj archeologické výskumy. Aj dnes sa na voľných plochách takmer všade stretávame so základmi domov, inžinierskymi sieťami či odpadovými jamami z 19. – 20. storočia. Všetko toto v podstate predurčilo možnosti a rozsah zachovania komitátneho hradu.

2. Historické údaje

O hrade a obci v ranoarpádovskom období máme veľmi málo písomných prameňov. Podľa tradície sú pomenované podľa veľmoža Honta, ktorý bojoval vo vojsku Štefana I. Svätého proti Kopáňovi. Za tieto služby dostal majetky pri Dunaji a v južnej časti stredovekej Hontianskej stolice. Hontovo meno vystupuje v panonhalskej listine z roku 1002, ale dozvedáme sa o ňom aj z neskôr zostavených kroník.⁴ Hrad preto mohli pomenovať podľa rytiera Honta, kým komitát (neskôr stolicu) podľa hradu.⁵ Najstaršia zmienka o komitáte je v listine z roku 1156, v ktorej vystupuje jeho župan, ako aj hontianska farnosť.⁶

Najstaršia rozloha komitátu je neznáma, ale mnoho nepriamych údajov svedčí, že najprv k nej územne patril aj Novohradský komitát a celé zvolenské lesné španstvo. Potvrdzujú to územia Liptova a Rimavy (Malohontu), ležiace za Zvolenom a Novohradom, ktoré z cirkevného hľadiska podliehali pod Hontiansky archidiakonát.⁷ Obyvateľstvo komitátu bolo od počiatkov zmiešané. Toponymá jasne odzrkadľujú usadzovanie rôznych maďarských kmeňov medzi miestne slovanské obyvateľstvo počas 10. storočia.⁸

Hontiansky komitátny hrad písomné pramene nespomínajú ani jediný raz. O období jeho založenia či zániku sa popri archeologických nálezoch dá uvažovať len z nepriamych historických údajov. Od začiatku 13. storočia (doložiteľne najskôr podľa listiny z roku 1231) sa

⁴ ERDÉLYI, L. (ed.): *A pannonhalmi főapátság története. A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I.* Budapest, 1902, s. 589: ...*astantibus ducibus videlicet Poznano, Cuntio*; SZENT-PÉTERY, E. (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Budapest, 1937 (ďalej SRH) I, s. 313: ...*principes Hunt et Paznan*; SRH I, s. 297: ...*adierunt [...] Hunt et Poznan*; SRH I, s. 188: ...*venit Hunt et Pazman duo fratres carnales, milites coridati orti de Svevia.*

⁵ KRISTÓ, Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest, 1988, s. 374; STEINHÜBEL, J.: Hont. In: URBAN, P. et alii: *Zlatá kniha Hontu.* Martin, 2010, s. 26.

⁶ GYÖRFFY, Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III.* Budapest, 1987 (ďalej ÁMTF) III, s. 200; MARSINA, R. (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.* Bratislava, 1971, n. 81, s. 79.

⁷ KRISTÓ, Gy.: *A vármegyék kialakulása*, s. 376, 385-386; MALINIÁK, P.: *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku.* Banská Bystrica, 2011, s. 43, 45; STEINHÜBEL, J.: Hont, s. 27. György Györffy rekonštruoval tento proces presne naopak. Podľa neho vyčlenili Hont z prvotného Novohradského komitátu: ÁMTF III, s. 156.

⁸ KNEZSA, I.: *Magyarország népei a XI-ik században.* In: SERÉDI, J.: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadikévfordulóján II.* Budapest, 1938, s. 379, 405-407; ÁMTF III, s. 154-156.

stretávame pri zmienkach o hontianskych hradčanoch a hradských územiach so slovnými zvratmi ako *castrum de Hunt*, *castrum Hunth*, atď. Okrem toho, že hradská správa ešte pôsobila, existenciu hradu podľa nich nevieme doložiť, pokiaľ nepovažujeme za dôkaz, že v roku 1256 vystupuje vojenský veliteľ Hontianskeho hradu. Nepriame zmienky o hradesa z prameňov vytrácajú od 80. rokov 13. storočia.⁹ Jeho historickú rolu jednoznačne završilo darovanie majetku s lokalitou bývalého hradu v roku 1284.¹⁰

Do detailov ešte nepreskúmanou otázkou zostáva, ktorá pevnosť nahradila Hontiansky hrad, keď stratil svoj význam. V rámci tejto štúdie sa o to ani nepokúsim, ale bolo by možné uvažovať o hrade Litava pri Čabradi spomínanom už od roku 1276.¹¹ Je isté, že nad regiónom medzi rokmi 1311 – 1321 (pod zvrchovanosťou Matúša Čáka) už preberá a zohráva svoju rolu ako centrum stolice Drégel.¹²

V neskorom stredoveku sa Hont stal jednoduchou dedinou. V niekdajšom sídle dekanátu spomína súpis pápežských desiatok z rokov 1332 – 1337 jednu farnosť. Kráľovské hradné majetky sa dostali do rúk potomkov Hont-Poznanovcov, neskôr v časoch kráľa Žigmunda ich dostal do daru Vavrínek Tari.¹³ V roku 1438 už kráľ Albrecht uvádza dedinu medzi majetkami ostrihomskeho arcibiskupa Juraja Pálócziho. Podľa donácie bol vtedy Hont už majetkovým príslušenstvom Drégel'skeho hradu. Počas tureckej okupácie sa vyľudnil a roku 1630 vystupuje ako pustatina.¹⁴ Opätovný návrat obyvateľstva sa začal po znovudobytí územia, azda v 80. rokoch 17. storočia. Súpis obyvateľstva z roku 1715 uvádza už 11 hláv rodín na území obce.¹⁵

3. Dejiny bádania

Výskum hradu sa začal pomerne neskoro. Aj prvé údaje uvádzajú skôr len základný popis. Tak napr. András Vályi vo svojej práci z roku

⁹ BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest, 1971, s. 46-47.

¹⁰ BAKÁCS, I.: *Hont vármegye*, s. 46.

¹¹ BAKÁCS, I.: *Hont vármegye*, s. 47.

¹² DERCSÉNYI, D. (ed): *Nógrád megye*, s. 177.

¹³ BAKÁCS, I.: *Hont vármegye*, s. 124.

¹⁴ DERCSÉNYI, D. (ed): *Nógrád megye*, s. 225.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Budapest, 1715. évi országos összeírás, Hont vármegye, f. 37-38, f. 469-470.

1799 tvrdí, že mimo obce na kopci Kukucska ešte stoja múry hradu *Pázmán*.¹⁶ Okrem tejto zmienky a miestnych tradícií na uvedenom mieste nie sú stopy po kamenných múroch. Keďže podľa dnešných vedomostí sa komitátny hrad nenachádzal na tom mieste, nemáme možnosť identifikovať zmienený hrad. Na konci 19. storočia Lajos Hőke spomenul hradnú priekopu, neskôr jeho údaje prevzal Ede Reiszig.¹⁷ V 30. rokoch 20. storočia sa o lokalizáciu hradu na západnom konci dediny pri úpätí kostolného návršia pokúsil Elemér Soós. Na ním označenom mieste sme počas výskumu v roku 2011 natrafili len na praveké nálezy.¹⁸

Na skúmanom území lokalizoval hontiansky komitátny hrad po prvýkrát Pál Patay. V roku 1972 Gyula Nováki a Zsuzsa Miklós počas systematického výskumu v pohorí Börzsöny našli časti hradného valu a niekoľko objektov v areáli hradu. Počas výskumu otvorili deväť sond a ďalšie dve na polohe zvanéj *Felvégi kápolna*, 100 m juhovýchodne od hradu, kde predpokladali stredoveký kostol (obr. 2). Na tejto ploche sa okrem nálezov vzťahujúcich sa priamo k cintorínu nenašli žiadne presnejšie datovateľné nálezy, ani žiadne pozostatky budovy. Na mieste hradu natrafili len na štyroch miestach na stredoveké nálezy (v jednom prípade aj na pozostatky valu), v ostatných sondách sa v sekundárnej polohe objavila keramika datovaná do arpádovského obdobia.¹⁹

4. Výskum hradu v roku 2011

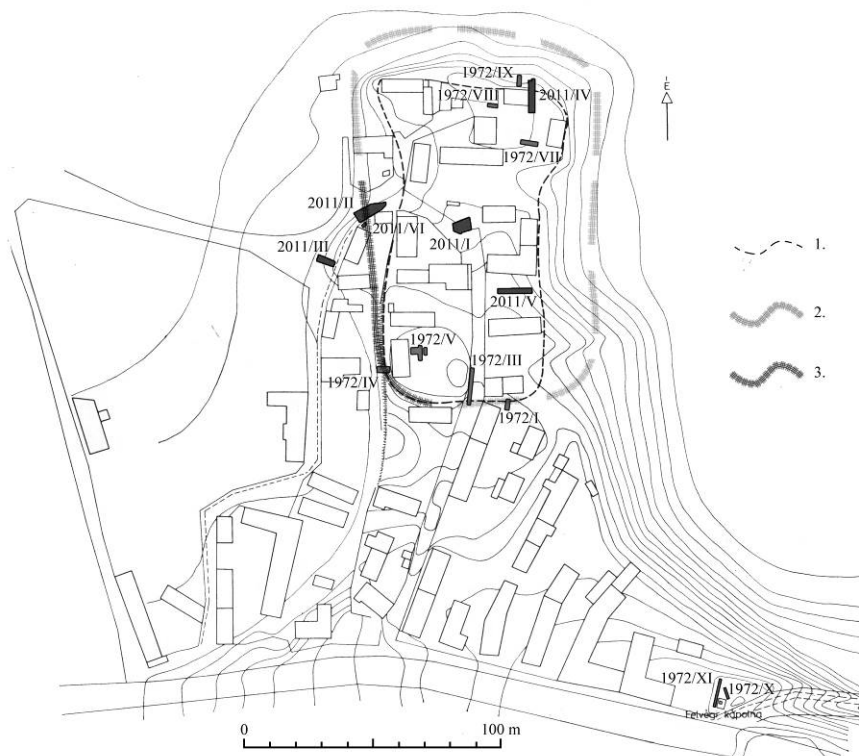
Mladšie osídlenie a zástavba odstránili z povrchu všetky stopy opevnenia. Rozpoznateľná je jedine južná hlboká priekopa. Pôdorys hradiska má obdĺžnikový tvar so zaoblenými hranami. Obe dlhšie strany má v strede mierne zatlačené dovnútra, teda obdĺžnik sa tam zužuje. Nie je vylúčené, že toto zúženie bolo spôsobené novodobými zásahmi. Hrad je 123 m dlhý a 55-75 m široký. Jeho povrch sa mierne zvažuje smerom na sever, ale na konci je rovný. Z každej strany, pokiaľ je to kvôli zásahom rozpoznateľné, má strmé svahy. Jadro valu sa najlepšie zachovalo na západnej strane.

¹⁶ VÁLYI A.: *Magyar országnak leírása. II. kötet.* Buda, 1799, s. 189.

¹⁷ NOVÁKI, Gy. – SÁNDORFI, Gy. – MIKLÓS, Zs.: *A Börzsöny hegység*, s. 29.

¹⁸ SOÓS, E.: *Magyarország várai. 1889 – 1928.* Rukopis v Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.

¹⁹ NOVÁKI, Gy. – SÁNDORFI, Gy. – MIKLÓS, Zs.: *A Börzsöny hegység*, s. 29-40.

Obr. 2. Sondy v priestore Hontianskeho hradu počas výskumov v rokoch 1972 a 2011 (1. – predpokladané vymedzenie valu na základe výskumu v roku 1972; 2. – predpokladaná minimálna rozloha hradu; 3. rekonštrukcia línie valu podľa jeho skúmaných pozostatkov)

Na predpokladanej ploche hradu sme otvorili spolu šesť sond (obr. 2). Zámerne sme hľadali také miesto, kde sa s väčšou pravdepodobnosťou mohli zachovať stredoveké nálezy, pokiaľ nám to umožnili investorské práce. Väčšiu plochu sme kvôli viazanosti na inžinierske siete mohli otvoriť len na severnej strane hradu, ale vďaka kanalizačnej ryhe sme dostali aj úplný severo-južný a východo-západný rez hradom. Jednou z najdôležitejších otázok bolo vytýčenie sond v samotnom interiéri hradu, kde v roku 1972 nebola príležitosť viesť výskum. V tomto duchu sme otvorili dve sondy (2011/I a 2011/V). Sondou 2011/V sme chceli preskúmať doposiaľ neskúmaný východný okraj ostrohu. Počas predchádzajúceho výskumu (1972/IX), zameraného na severný okraj hradu, sa nepodarilo nájsť pozostatky hradiska. Podľa toho predpokladali, že val bol

v porovnaní so sondou umiestnený viac dovnútra (južnejšie). Na základe toho sme sondou 2011/IV preskúmali polohu v oveľa väčšej dĺžke. V prípade pokračujúceho výskumu na východnej strane sme nemali veľké očakávania, keďže jediný objavený pozostatok valu v roku 1972 v juhozápadnom cípe hradu (1972/IV) sa nachádza oveľa vyššie, ako plocha, ktorú sme mali k dispozícii. Aj napriek tomu – kvôli priebehu investorských prác – sme aj tu urobili dve sondy: 2011/II (jej časť je 2011/VI) a 2011/III.

Výsledky v plnej miere prekonalí očakávania. Prvá z dvoch sond (2011/I) z areálu hradu obsahovala len moderné nálezy. Podložie sa tu objavilo už v hĺbke 30-40 cm. V sonde 2011/V sme natrafili na podobnú situáciu. V celej dĺžke pod homogénnou sivohnedou, 60-100 cm hrubou hornou vrstvou začínalo žlté sprašové podložie. Žiadne jednoznačné príznaky sme nezaznamenali, nálezov bolo minimum (3 kusy keramických úlomkov), aj keď moderné črepy sa tam nenachádzali. Sonda v severnej časti hradu – 2011/IV – už vykazovala významnejšiu kultúrnu vrstvu, avšak takmer na celom povrchu ju narúšali odpadové jamy z 19. – 20. storočia. V ich obsahu sa objavil približne tucet keramických zlomkov z arpádovského obdobia (SNR-042), ale stopy po mladších stredovekých nálezoch sa nenašli, pričom z očakávaného opevnenia sme nenašli nič. Sonda 2011/III na západnej strane ostrohu bola podľa našich predpokladov úplne negatívna: nebola tam ani kultúrna vrstva, ani žiadne nálezy. Podľa miestnych obyvateľov južný svah kopca tvorí spraš nájdená pri kopaní pivníc. Zvrstvenia zistené pri sondovaní to potvrdili.

Po tom všetkom nás prekvapila prepálená červená sutina, objavená v najnižšie odkrytej sonde 2011/II v strede západnej časti ostrohu. Posledné zvyšky komitátneho hradu sme pravdepodobne objavili tam, kde Hunyadiho ulica pretína líniu niekdajšieho západného valu. Na severnej strane hlboko sa zarezávajúcej ulice sme mohli vysledovať spodné dva relatívne dobre zachované rady trámov z komorovej konštrukcie mimo-riadne úzkeho valu. Pozostatky narúšalo viac úplne nových zásahov: v roku 2005 uložené vodovodné potrubie a okolo roku 2010 postavený plot. Kvôli objasneniu konštrukcie valu sme na vnútornej strane plota urobili sondu 2011/VI, ale miera narušenia tam bola ešte väčšia.

Ešte pred podrobnejším oboznámením s odkrytou časťou valu musíme spomenúť pozorovania z polohy *Felvégi kápolna*. Inžinierska

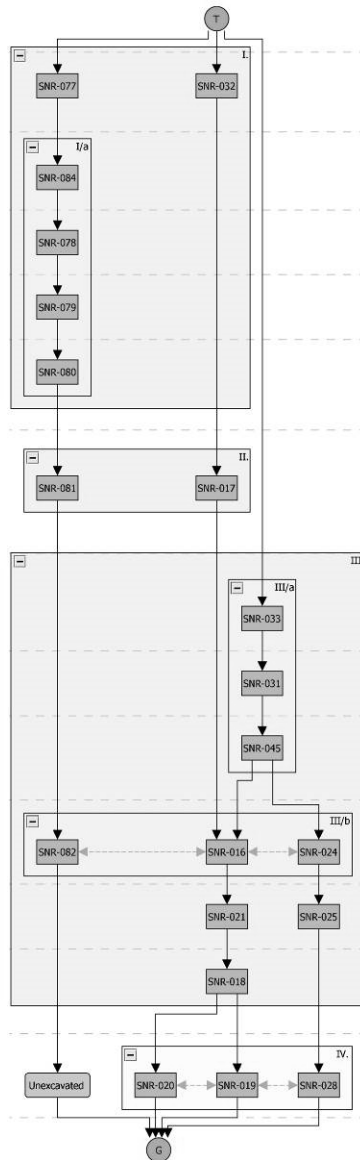
výstavba sa dotkla aj tejto polohy, ale na odkrytie väčšej plochy nebola príležitosť. V porovnaní s výskumom z roku 1972 sme v podstate nezískali nové poznatky. Vysvitlo, že pochovávanie pokračuje ešte približne 50 m smerom na západ od sochy Panny Márie, resp. v južnom smere zasahuje aj pod asfaltovú cestu. Nenašiel sa žiadny datovateľný nález. Preto je datovanie cintorína ešte stále neznáme. Nepodarilo sa ani určiť, z akého druhu cintorína môžu pochádzať ľudské pozostatky.

5. Val komitátneho hradu

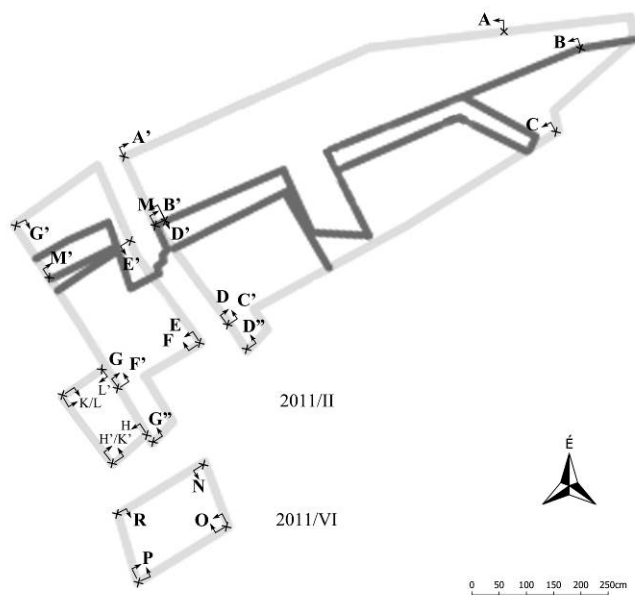
V odkrytých sondách 2011/II a 2011/VI určili stratigrafiu štyri vrstvy (obr. 3). Odhliadnuc od moderných zásahov (z 20. – 21. storočia), vrchnú vrstvu tvoril veľmi tenký humus v rozsahu 10-20 cm, ktorý obsahoval predovšetkým novoveké nálezy. Pod ním sa objavila svetlá žltohnedá (SNR-033 a SNR-045) alebo žltobiela (SNR-031) piesčitá výplň. Je dôležité vyzdvihnúť, že všetky keramické nálezy, považované za *in situ*, pochádzajúce z arpádovského obdobia sa našli v tejto vrstve, presnejšie v SNR-031.

Pod spomenutou vrstvou nasledovala 20-40 cm hrubá deštrukcia valu. Silne spálená, do červena sfarbená, na viacerých miestach hrudkovito spečená, ale v podstate sprašová vrstva (SNR-016; SNR-024 a SNR-082) pokrývala zachované zuhoľnatené trámy valu. Potom nasledoval už len sivožltý či sivohnedý piesčitý popol (SNR-021 a SNR-025) s hrúbkou dosahujúcou 40 cm. Všetky trámy valu ležali na hranici týchto dvoch vrstiev, resp. v hornej polovici poslednej. Pod valom komitátneho hradu sa v už neporušene vyzerajúcej sprašovej výplni našla rozbitá neolitická nádoba.

Za najvýznamnejšie nálezy môžeme považovať zuhoľnatené trámy valu (obr. 4). V dvoch sondách (2011/II a 2011/VI) sa nám podarilo vysledovať pozostatky prinajmenej 33 samostatných trávov. Mierou zachovanosti a rozmermi sa podstatne odlišovali (obr. 5-6). Jednoznačne sa nám podarilo určiť, že na výstavbu valu použili kmene stromov olúpané od kôry, zbavené konárov a zväčša pozdĺžne rozštiepané. Na základe hrúbky sme ich mohli rozdeliť do troch skupín. Najtenšie mali priemer 8-10 cm, priemer väčšiny bol medzi 14-18 cm, ale boli aj kusy s priemerom 22-26 cm (obr. 7).

Obr. 3. Kresba stratigrafických pomerov v sondách 2011/II. a 2011/VI. (I: moderné nálezy; I/a: 2011/VI. poradie vrstiev z 19. – 20. storočia; II: porušené 19. – 20. storočie; III/a: arpádovská keramika, pravdepodobne s pôvodom z vnútra hradu; III/b: vrstva zániku valu; IV: úroveň základov valu)

Obr. 4. Náčrt sond 2011/II a 2011/VI s označením rozmiestnenia profilov

Obr. 5. Sonda 2011/II. z východu po odstránení zánikovej sutiny

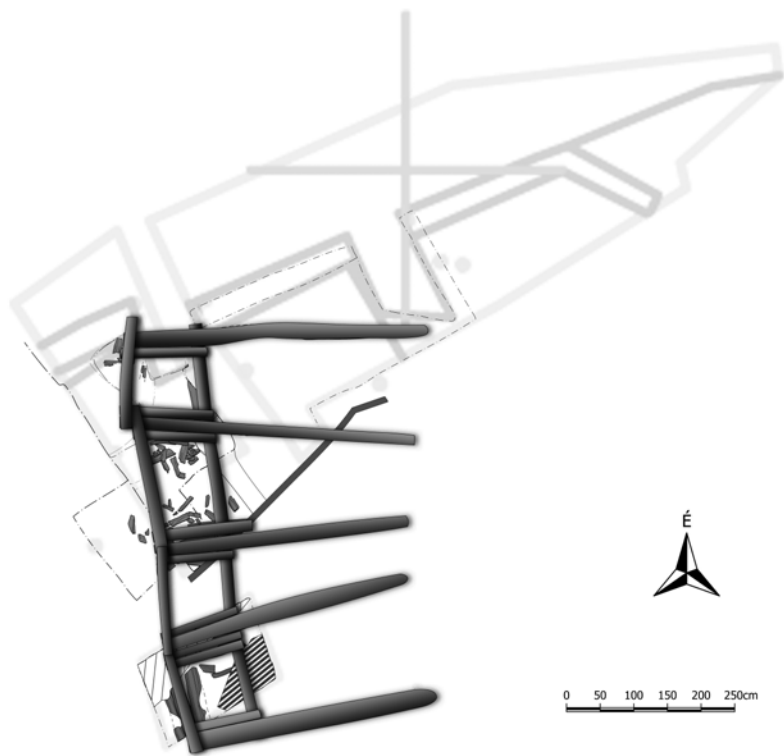

Obr. 6. Zuhoľnatené brvná v alu na západnej strane sondy 2011/II, so stopami moderných porušení

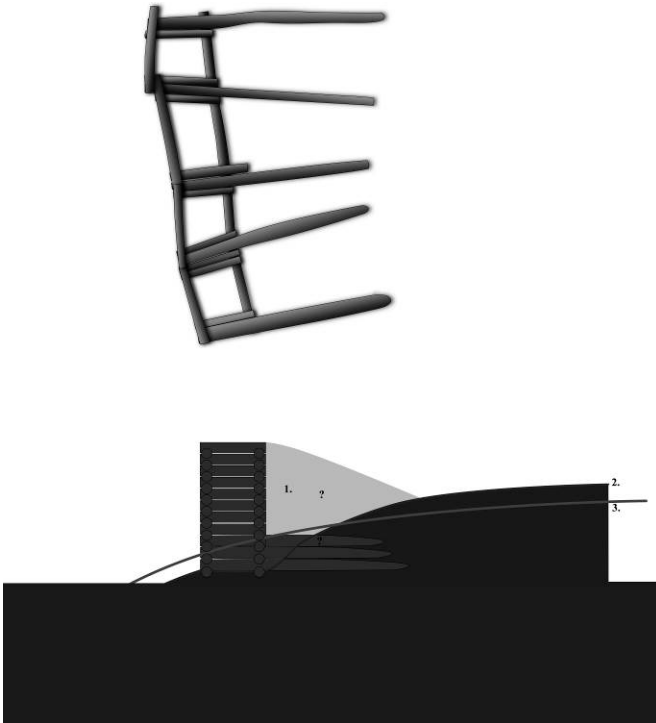
Obr. 7. Prerezané SNR-075 brvno (2011/II rez)

Val postavili na umelo vytvorenú úzku terasu na úbočí ostrohu (obr. 8-9). Východo-západná poloha trámov bola pomerne vyvážená, len v severozápadnej časti ryhy 2011/II sme vysledovali mierny spád smerom na vonkajšiu stranu. Súviselo to určite s tým, že pri odokrytom úseku valu sa všetky deštrukčné vrstvy a aj trámy zvažovali južným smerom. Presný dôvod je neznámy, ale je ťažko predstaviteľné, že by už pri výstavbe kládli základy valu na zvažujúci sa podklad. Je oveľa pravdepodobnejšie, že sa pri vytvorení ešte aj dnes pretrvávajúcej priehlbné kypré a sprášovité úbočie zosunulo, čím sa posunuli aj vrstvy. Snáď to spôsobilo aj ďalej uvedené nepravidelnosti valu.

Obr. 8. Rekonštrukčná kresba brvnenej konštrukcie valu.

Kmene ukladali krížom na seba, pri stretávacích bodoch boli zrubovo spojené. Jednoznačné stopy sa nám podarilo vysledovať na viacerých miestach, hlavne v prípade trávov SNR-023/064, SNR-052/055 a SNR-057/058 (obr. 6). Zospájaných trávov vytvorili komory s uzatvorenými stenami. Kvôli sklonu podkladu, alebo kvôli neskoršiemu posunu vrstiev sú niektoré rekonštruovateľné komory nepravidelné. Ich šírka je okolo 1 m, dĺžka kolíše medzi 1,2-1,3 až 1,8 m. Na vonkajšej a vnútornej rovnej strane valu pozdĺžne trávy nevytvárali pravidelnú rovinu či oblúk, ale pokračovali niekoľkonásobne polámané. Pravdepodobne je to dôsledok pohybu pôdy až po zániku valu (obr. 8-9).

Obr. 9. Rekonštrukcia prierezu valom (1: zemný násyp na vnútornej strane valu; 2: predpokladaná pochôdzna úroveň terénu; 3: súčasná úroveň; „?“ neurčité prvky v rekonštrukcii)

Kratšie strany komôr sa bezprostredne nedotýkali, ale poukladali medzi ne pozdĺžne trávy, ktoré hlboko vyčnievali z vnútornej roviny

valu. Odkryli sme dva takéto trámy – SNR-022 a SNR-069 – avšak iba prvý sa objavil v celkovej dĺžke, ktorá dosiahla 4,5 m. Takýmto spôsobom sa pri stretnutí komôr utvoril rad troch trávov. Stabilitu dosiahli tak, že pozdĺžne trámy vonkajšieho priečelia valu striedavo prepojili nad priečnymi trámami. Preto sú tieto trámy všeobecne dlhšie, ako samotné komory (obr. 8-9).

Keďže sa z valu zachovali len 2-3 spodné rady trávov, môžeme potvrdiť, že z dlhších trávov medzi komorami mohli byť na sebe aspoň dva. Z nich sme spodný v zuhoľnatej podobe aj našli, ten nad ním však úplne spráchnivel a na jeho mieste ostala len prázdna štrbina (obr. 5). Avšak k tomu, aby sa pri požiari valu aj tento zapálil, musel byť ešte jeden tretí trám nad ním. Spodný trám ako aj stopa z neho nad ním bola na vzdialenejšom konci od valu tenšia, čiže pôvodne mohli byť zahrotené. Dá sa predpokladať, že pri výstavbe valu ich vo vodorovnej polohe zatĺkli tesne nad seba do boku umelej terasy. Potvrdzuje to aj zistenie, že počas výskumu sa neobjavili stopy po novej základovej ryhe či výkope. Toto riešenie pravdepodobne slúžilo na ten účel, aby sa val postavený na neobvykle úzky a nie veľmi stabilný podklad nezosunul.

Zhotovené komory vyplnili tamojším pieskom. Do neho sa dostal aj drevený odpad vzniknutý pri výstavbe: konáre, menšie drevené triesky a kusy z kmeňov. Zároveň sa vo výplni nenašiel ani jeden kus keramiky. Jednoznačne to ukazuje, že hrad bol postavený na ešte neobývanom mieste, ale môže to aj znamenať, že val bol postavený za veľmi krátky čas. Nebol tak čas, aby vzniklo toľko odpadu, aby sa dostal aj do hliny komôr.

Môžeme usudzovať, že val pozostával z jedného radu komôr. Komory dvojakých rozmerov boli ukladané striedavo. Ich stabilitu zabezpečovali do svahu zasahujúce a medzi komory vklinené trámy. Časť odkrytého valu bola postavená naraz, v rovnakom čase, keďže jeho časti boli vo väzbe už od najspodnejších trávov, pričom jednotlivé trámy mohli spájať aj viacero komôr naraz.

6. Širšie súvislosti hontianskeho valu

Už predošlé výskumy hontianskeho pevnostného systému ukázali, že nemá priame analógie medzi opevneniami považovanými za súdobé. Terajšie výskumy toto konštatovanie len potvrdili, s doplnením o niekoľko menších poznámok a pozorovaní zo 70. rokov 20. storočia.

Na jednej strane ide o jeden z najužších známych valov z 10. – 11. storočia v Karpatskej kotline, na druhej strane sa v okolitých krajinách doteraz ešte nepodarilo nájsť také hradisko, na ktorom sa zosilnili základy valu pomocou trámov zakliesnených medzi komory a zabitých do terasy kopca.

Podľa zásadných vlastností jeho konštrukcie môže byť hontianske opevnenie radené medzi tzv. komorový typ valu. Podstatou tejto samonosnej tesanej konštrukcie bolo, že vždy pozostávala z komôr či kaziet uzavretých zo všetkých strán. Práve na túto vlastnosť poukazuje aj poľská terminológia, keďže tam ju nazývajú aj roštovo-skriňovou konštrukciou (*konstrukcja skrzyniowa* alebo *czworoboczne ramy drzewniane*).²⁰ Komory mohli byť konštruované viacerými spôsobmi: z celých kmeňov stromov, ale aj na polovice či štvrtiny rozpolených trámov, resp. dosák. Takto vytvorené komory (kazety) mohli byť kladené súvisle, viacero dielov naraz, viazané v pozdĺžnom či priečnom smere, ale aj v menších celkoch. V niektorých prípadoch bola vonkajšia strana komôr zároveň aj vonkajšou alebo vnútornou stranou valu, inokedy zas vedľa nej postavili ďalšiu trámovú stenu. Pri niektorých valoch sa stretávame aj s riešením, že tesané konštrukcie majú len tri strany a z vnútornej strany valu neboli uzavreté.

Pri hradoch stredovekého Uhorska sa najčastejšie používali komorové konštrukcie na vnútornú kostru valov. Zaujímavým spôsobom sa takto stavané samostatne stojace valy (čiže bez vonkajšej kamennej pleny) na území Českej republiky objavili len v dvoch prípadoch, ale aj tie sa odkryli na hradiskách zaniknutých ešte pred 10. storočím: vnútorný val v Libiciach nad Cidlinou²¹ a vonkajší val v Starej Kouřimi.²² Naproti tomu boli v Poľsku takto stavané hradiská Bytom,²³ tretia fáza Gieczu

²⁰ DWORACZYK, M. – KOWALSKA, A. B.: Z dziejów *Suburbium* w Szczecinie. (Wyniki badań archeologicznych z lat 1992-1997). In: *Sprawozdania Archeologiczne*. č. 50, 1998, s. 93-110.

²¹ PRINCOVÁ, J. – MAŘÍK, J.: Libice nad Cidlinou – stav a perspektivy výzkumu. In: *Archeologické rozhledy*. č. 58, 2006, s. 649, 658-659.

²² ŠOLLE, M.: Stará Kouřim po nových objevech v r. 1949. In: *Archeologické rozhledy*. č. 2, 1950, s. 89-92; ŠOLLE, M.: Dvojitá brána na kouřimském hradě. In: *Archeologické rozhledy*. č. 3, 1951, s. 106-108.

²³ MOŹDZIOCH, S.: *Castrum munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*. Warszawa, 2002, s. 87-91

a druhá fáza Przemysłu.²⁴ V prvých troch fázach Štetínského hradu stávali komory z trávov,²⁵ kým komorový val v druhej a tretej perióde Naszacowíc²⁶ a Kołobrzegu tesali z dosák štvorcového alebo obdĺžnikového tvaru zo štiepaných trávov.²⁷ Im veľmi podobná konštrukcia pochádza z mecklenburského Behren-Lübchinu, kde bol val konštruovaný z komôr zo štvoruholníkových otesaných trávov. Použité trávy boli také ploché, že ich možno právom nazývať doskami.²⁸ Tu možno spomenúť aj na ľavom brehu Odry ležiace brandenburské hradisko Lossow.²⁹ Jedno z najmladších a najväčších komorových opevnení postavili na mieste dnešného Krakova po tatárskom vpáde.³⁰ V podobne

²⁴ KRYSZTOFIAK, T.: Z badań nad chronologią umocnień obronnych grodu gieckiego. In: KÓČKA-KRENZ, H. – ŁOSIŃSKI, W. (ed.): *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*. Poznań, 1998, s. 155-157; KURNATOWSKA, Z.: The stronghold Giecz in the light of new and older research. In: URBAŃCZYK, P. (ed.): *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Warsaw, 2004, s. 215; SOSNOWSKA, E.: Przedromański zespół rotunda-palatium w Przemysłu. In: GANCARSKI, J. (ed.): *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. Dzieje Podkarpacia*. Tom V. Krosno, 2001, s. 207-208; PIANOWSKI, Z. – PROKSA, M.: *Najstarsze budowle Przemysłu. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*. Rzeszów, 2008, s. 9.

²⁵ DWORACZYK, M. – KOWALSKA, A. B.: *Z dziejów Suburbium w Szczecinie*, s. 93-101; DWORACZYK, M. – KOWALSKA, A. B. – RULEWICZ, M.: *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wschodnia część suburbium*. Szczecin, 2003, s. 14-21, 289-292.

²⁶ POLESKI, J.: Zawada Lanckorońska und Naszacowice – zwei frühmittelalterliche Burgwälle im Zuflußgebiet des Dunajec in Kleinpolen. In: STAŇA, Č. – POLÁČEK, L. (ed.): *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*. Symposium Mikulčice, 5. – 9. September 1994. Brno, 1996, s. 85-98, 93-94; POLESKI, J.: *Naszacowice. Ein frühmittelalterlicher Burgwall am Dunajec I. Stratigraphie, Chronologie, Architektur*. Kraków, 2004, s. 62-63.

²⁷ LECIEJEWICZ, L. – ŁOSIŃSKI, W. – TABACZYŃSKA, E.: *Kołobrzeg we wczesnym średniowieczu*. Wrocław, 1961, s. 30, 73.

²⁸ SCHULDT, E.: *Slawischen Burgen in Mecklenburg. Sonderausstellung*. Schwerin, 1962, s. 55-57.

²⁹ UNVERZAGT, W.: Aufbau und Zeitstellung des Burgwalls von Lossow, Kr. Eisenhüttenstadt. In: OTTO, K.-H. – HERRMANN, J. (ed.): *Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen*. Berlin, 1969, s. 337-340.

³⁰ KUKLIŃSKI, A.: Pierwsze odkrycie wału wczesnopiastowskiego (?) na Wawelu datowanego dendrochronologicznie. In: *Sprawozdania Archeologiczne*. č. 47, 1995, s. 239; KUKLIŃSKI, A.: Forschungsstand zur Besiedlung und mittelalterlichen Wehranlagen in südwestlichen Teil des Wawels – Stan badań nad osadnictwem i umocnieniami średniowiecznymi w południowo-zachodniej części Wawelu. In: *Sprawozdania Archeologiczne*. č. 57, 2005, s. 306.

konštruovanom opolskom vale sa objavil aj pre poľské oblasti charakteristický „hákovitý spoj“.³¹

Z územia stredovekého Uhorska sú pozostatky valov s trámovou komorovou konštrukciou najznámejšie z hradov v Šoproni, Bratislave, Mošoni a Nitre.³² Podobné konštrukcie sa zistili aj v sedmohradskom Cluj-Mănășture a Dăbâce (Doboka). Aj keď o podrobnostiach sa autori nezmieňujú, je pravdepodobné, že s nimi súvisí aj Moldovenești.³³ Torzovite sú známe aj valy Draßburgu a Ostrihomu, ale o rekonštrukcii ich vnútornej konštrukcie ako komorovej nie sú pochybnosti.³⁴ Presvedčivé je aj tvrdenie Pétera Tomku o komorovej konštrukcii gyórskeho valu, na

³¹ HOŁUBOWICZ, W.: Rozmieszczenie budynków, ulic i podwórzy w Opolu na Ostrówku w X-XIII w. In: *Światałowit*. č. 24, 1962, s. 535; GEDIGA, B.: Prace wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w 1967 roku. In: *Sprawozdania Archeologiczne*. č. 21, 1969, s. 230.

³² TOMKA, P.: Régészeti adatok a gyóri, mosoni és soproni koraközépkori sáncvárok történetéhez. In: *Soproni Szemle*. č. 41, 1987, s. 151-152, 153; GÖMÖRI, J.: *Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban*. Sopron, 2002, s. 75-79; ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: *Bratislavský hrad v 9. – 12. storočí*. Bratislava, 1975, s. 28, 46-47, 51; ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: Neufunde aus der Bratislavaer Burg. In: HENNING, J. – RUTTKAY, A. T. (ed.): *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*. Bonn, 1998, s. 431; ŠTEFANOVIČOVÁ, T. – HENNING, J. – RUTTKAY, M.: Možnosti prezentácie veľkomoravských archeologických pamiatok na Bratislavskom hrade. In: PIETA, K. – RUTTKAY, A. – RUTTKAY, M. (ed.): *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*. Nitra, 2006, s. 241-242; ASZT Á.: „Markalf hazája...“ Újabb régészeti kutatások a mosoni ispáni központban. In: *Arrabona*. č. 44/1, 2006, s. 29; BEDNÁR, P. – SAMUEL, M.: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 11. Jahrhundert. In: *Slovenská archeológia*. č. 49, 2004, 328-330; BEDNÁR, P.: Počiatky Nitrianskeho hradu. In: JUDÁK, V. (ed.): *Nitriansky hrad a Katedrálny chrám – Bazilika sv. Emeráma*. Nitra, 2012, s. 45-46.

³³ IAMBOR, P. – MATEI, Ș.: Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăștur. In: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca* č. 18, 1975, s. 297-299; PASCU, Ș. – RUSU, M. – IAMBOR, P. et alii: Cetatea Dăbâca. In: *Acta Musei Napocensis*. č. 5, 1968, s. 161-162; IAMBOR, P.: *Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX-XIII)*. Cluj-Napoca, 2005, s. 112-113; GÁLL, E.: Doboka – IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11-13. századi fejlődéséhez. Kolozsvár, 2011, s. 51, 54.

³⁴ GÖMÖRI, J.: *Castrum Supron*, 36; HORVÁTH, I.: Az esztergomi királyi és érseki székhely az Árpádok korában. In: HORVÁTH, I. (ed.): „Lux Pannoniae” Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis. Konferencia 200. június 15-16-17. Esztergom, 2001, s. 17-18; HORVÁTH, I.: Az Árpád-kori Esztergom. In: K. CSEH, J. (ed.): *Központok és falvaka honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon*. Tudományos konferencia Tatabánya, 2001. július 30-31. Tatabánya, 2002, s. 234-235.

základe pri ňom odkrytej budovy.³⁵ Jeho predstavu potvrdzujú analógie, keď pri vnútornej strane valu objavili tesané či so zrubovou konštrukciou stavané vnútorné stavby, napojené na komorovú konštrukciu valu. Takýto prípad bol najlepšie preskúmaný na hrade Rajki pri ukrajinskom Berdičeve, ale podobné prvky spozorovali aj v obci Kolodežnoe a v Gorodsku.³⁶ V posledných desaťročiach odkryli veľmi podobnú časť vo vnútri určite dutého opevnenia vo Vozvjagli, dlhú niekoľko komôr, so zrubovou konštrukciou. V požiarom zničených stavbách sa našla keramika, sklené koráliky, militárie a pracovné náradie. Napriek tomu bádatelia ešte nevedeli prísť na jeho funkciu.³⁷ Tesané stavby napojené na vnútornú stranu valu taktiež odkryli v znojenskom Hradišti z veľkomoravského obdobia.³⁸ V každom prípade orientácia a rozmery stavieb predstavovali ich skutočný vzťah ku konštrukcii valu.

Podľa opisu sa zdá reálnou aj komorová konštrukcia vnútornej kostry aradskeho valu, ktorá nebola vyznačená na pôdoryse.³⁹ Gyula Nováki spozoroval veľmi podobnú kostru pri hradisku Zalaszentiván, ktoré sa odvtedy viackrát spomína ako najbližšia analógia ku Cluj-Mănășturu či Šopronu. Napriek nepochybniteľným podobnostiam spôsobuje vážne výhrady úplná absencia stredovekého (a nie len arpádovského) keramického materiálu z priestoru hradu. Nielen, že sa počas výskumov zo 60. rokov nenašiel pri prerezávaní valu žiadny do stredoveku datovaný materiál, ale ani pri záchrannom výskume v roku 2005 pri kladení inžinierskych sietí, ktoré pretínali celý hrad. Keďže nebola

³⁵ ТОМКА, П.: Régészeti adatok, s. 151; ТОМКА, П.: A győri ispáni vár. In: *Castrum*. č. 3, 2006, s. 114-116.

³⁶ РАППОПОРТ, П. А.: *Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв.* Москва – Ленинград, 1956, s. 104-106.

³⁷ НЕПОМЯЩУХ, В. Ю.: Аналіз та реконструкція оборонних споруд літописного Возвягль (за результатами розкопок 1988-1998 рр.). In: МОЦЯ, О. П. (ed.): *Літописний Возвягль (дослідження 1988-2007)*. Київ, 2008, s. 70-71.

³⁸ PROCHÁZKA, R.: *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*. Brno, 2009, s. 51.

³⁹ BENKŐ, E.: A középkori Arad. In: MÉSZÁROS, K. (ed.): *Az amdi vár története*. Budapest, 1998, s. 18-19; BARBU, M. – ZDROBA, M.: Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu. Campania 1978. In: *Ziridava*. č. 11, 1979, s. 189; RUSU, M.: Cetățile Aradului. In: *Ziridava*. č. 12, 1980, s. 166-167; RUSU, A. A. – HUREZAN, G. P.: *Cetăți medievale din județul Arad*. Arad, 1999, s. 33-34; RUSU, A. A.: Arad és Temes megye középkori erődítményei. In: KOLLÁR, T. (ed.): *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szeged, 2000, s. 563.

možnosť podrobnejšej analýzy opevnení rôznych keltských *oppid*, v súčasnosti nevieme určiť, či valy zo Zalaszentivánu zapadajú medzi ne, a či nemôžu skôr súvisieť s obzvlášť intenzívnymi staršími periódami hradného vrchu.⁴⁰

Jeden z najužších valov komorovej konštrukcie sa našiel v Bernecebaráti. KHontu najbližšie položené hradisko skúmal taktiež Gyula Nováki a jeho tím v roku 1975. Val hradu postavený na vrstvu pravekého osídlenia je podľa dvoch rezov hrubý 1,8-2,5, resp. 3,7 m. Je zrejmé, že aj takto je hrubší ako hontiansky. Stredoveké hradisko bádateľa podľa nájdeného keramického materiálu datujú do 11. – 12. storočia.⁴¹

Podľa skúmania chronológie komorových valov vidíme, že ich „životnosť“ pretrvávala počas celého arpádovského obdobia. Takéto najmladšie dobre datovateľné hradiská sa objavujú v Čechách počas 10. storočia (Stará Kouřim a Libice nad Cidlinou).⁴² V tom istom storočí sa postavil druhý val v Naszacowiciach a jeho tretia perióda datovaná po roku 989.⁴³ Tretia perióda hradiska v Gieczu môže byť zaradená na koniec 10. storočia⁴⁴ a ním sa začína dôležitejší rad poľských hradov postavených okolo roku 1000, či krátko po ňom: druhá perióda Przemysłu,⁴⁵ Kołobrzeg,⁴⁶ Bytom⁴⁷ a Opole.⁴⁸ Druhú polovicu obdobia už udávajú

⁴⁰ NOVÁKI, Gy.: Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. č. 16, 1964, s. 120, 130-131; SZÁRAZ, Cs.: Zalaszentiván, Kisfaludi-hegy. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*, s. 343.

⁴¹ NOVÁKI, Gy. – SÁNDORFI, Gy. – MIKLÓS, Zs.: *A Börzsöny hegység*, s. 14-15.

⁴² ŠOLLE, M.: Starší a mladší opevnění kouřimské akropole. In: *Archeologické rozhledy*. č. 5, 1953, s. 740; TUREK, R.: Vztah Kouřimě a Libice. In: *Archeologické rozhledy*. č. 29 1977, s. 507-509; PRINCOVÁ, J. – MAŘÍK, J.: Libice nad Cidlinou – stav a perspektivy výzkumu, s. 649, 658-659.

⁴³ POLESKI, J.: Zawada Lanckorońska und Naszacowice, s. 93; POLESKI, J.: *Naszacowice*, s. 62-63.

⁴⁴ KUBIAK, L. – MAKOHONIENKO, M. – POLCYN, M.: Wstępne doniesienie z badań średniowiecznego mostu/groblu w Gieczu koło Środy Wilk. In: *Studia Lednickie* č. 2, 1991, s. 217-227; KRYSZTOFIK, T.: Z badań nad chronologią umocnień obronnych grodu gieczkiego, s. 155-157; KURNATOWSKA, Z.: The stronghold Giecz, s. 215.

⁴⁵ SOSNOWSKA, E.: Przedromański zespół rotunda-palatium w Przemysłu, s. 207-208; PIANOWSKI, Z. – PROKSA, M.: *Najstarsze budowle Przemysłu*, s. 9.

⁴⁶ LECIEJEWICZ, L. – ŁOSIŃSKI, W. – TABACZYŃSKA, E.: *Kołobrzeg we wczesnym średniowieczu*, s. 99; LECIEJEWICZ, L. – RĘBKOWSKI, M.: Kołobrzeg – an early town on the Baltic coast. In: URBAŃCZYK, P. (ed.): *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Warsaw, 2004, s. 33, 39.

šetínske opevnenia z konca 11. storočia⁴⁹ a opevnenie krakovského Wawelu z 60. rokov 13. storočia.⁵⁰ Datovanie v Karpatskej kotline sa v jednotlivých krajinách výrazne rôzni. Výrazné odlišnosti sú už aj pri sedmohradských komorových valoch: Starý Arad mal zaniknúť už na začiatku 11. storočia,⁵¹ kým podobný val v Dăbâce bol postavený len na konci toho istého storočia.⁵² Spodnú hranicu nitrianskeho opevnenia z dobového Uhorského kráľovstva stanovuje nájdená minca Petra I.,⁵³ oproti tomu v Ostrihome namiesto valu vystavali pravdepodobne už v priebehu 11. storočia kamenný múr.⁵⁴ Datovania valov metódou C¹⁴ v Dražburgu, Šoproni a Bratislave potvrdzujú len toľko, že bratislavský val nemá veľkomoravský stupeň, ale bližšie archeologické datovanie v rámci 10. – 11. storočia nie je určené.⁵⁵

Zánik Hontianskeho hradu spôsobil požiar. Časť trámov

⁴⁷ MOŹDZIOCH, S.: *The Castrum Munitissimum Bytom – a local power centre of the early Piast state*. In: URBANČZYK, P. (ed.): *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Warsaw, 2004, s. 314.

⁴⁸ HOŁUBOWICZ, W.: *Prace wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w 1954 r.* In: *Sprawozdania Archeologiczne*. č. 1, 1955, s. 208; HOŁUBOWICZ, W.: *Rozmieszczenie budynków, ulic i podwórzny w Opolu*, s. 535; GEDIGA, B.: *Prace wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu*, s. 230.

⁴⁹ DWORACZYK, M. – KOWALSKA, A. B.: *Z dziejów Suburbium w Szczecinie*, s. 93; DWORACZYK, M. – KOWALSKA, A. B. – RULEWICZ, M.: *Szczecin we wczesnym średniowieczu*, s. 289-290.

⁵⁰; KUKLIŃSKI, A.: *Pierwsze odkrycie wału wczesnopiastowskiego (?) na Wawelu*, s. 239; KUKLIŃSKI, A.: *Stan badań*, s. 306.

⁵¹ BARBU, M. – ZDROBA, M.: *Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu*, s. 189; RUSU, M.: *Cetățile Aradului*, s. 166-167; RUSU, A. A. – HUREZAN, G. P.: *Cetăți medievale din județul Arad*, s. 33-34; RUSU, A. A.: *Arad és Temes megye középkori erődítményei*, s. 563.

⁵² PASCU, Ș. et alii: *Cetatea Dăbâca*, s. 161-162.

⁵³ BEDNÁR, P. – SAMUEL, M.: *Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg, 331-334*; BEDNÁR, P.: *Nitriansky hrad vo svetle archeologického výskumu*. In: RUTTKAY, M. (ed.): *Dávne dejiny Nitry a okolia vo svetle najnovších archeologických nálezov*. Nitra, 2005, s. 93.

⁵⁴ HORVÁTH, I.: *Az esztergomi királyi és érseki székhely az Árpádok korában*, s. 17-18; HORVÁTH, I.: *Az Árpád-kori Esztergom*, s. 230-235.

⁵⁵ GÖMÖRI, J. – MÁRTON, P. – HERTELENDI, E. – BENKŐ, L.: *Sopron és Darufalva (Drassburg) égett sánc ainak kormeghatározása fizikai módszerekkel*. In: *Arrabona*. č. 31-33, 1994, s. 49-77; HENNING, J. – RUTTKAY, M.: *Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext: Ein deutsch-alowakisches Forschungsprojekt*. In: MACHÁČEK, J. – UNGERMAN, S. (ed.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*. Studien zur Archäologie Europas 14. Bonn, 2011, 272-273.

zuhoľnatela, stopy niekoľkých ďalších naznačovali štrbiny. Nad trámami sa nachádzala dočervena prepálená, niekde spečená sprašová sutina, v staršej maďarskej literatúre známa ako „červený val“.

„Červený val“ („vörössánc“) už v maďarskom bádani zanihol a pravdepodobne ostane už len vedeckohistorickým príspevkom. Keďže v Maďarsku archeológovia vynakladali neúmerne veľa času a energie na zistenie, či spálené valy predstavovali stavebnú techniku alebo deštrukciu, nemožno to nechať bez úplného povšimnutia. Tento trend v skúmaní hradov – zaujímavým spôsobom – len v Maďarsku dosiahol takýto rozsah, o čom István Bóna právom napísal, že „nás to zvodilo na mylné chodníčky.“⁵⁶

Pri väčšine valov sa stretávame so zánikovou periódou, mnohokrát nie len s jednou. Tieto periódy sa vo všeobecnosti objavujú ako tehlovočervená – oranžovočervená – svetločervená, hrubo prepálená vrstva. Viacerí bádatelia predpokladali, že pozorovaný jav v skutočnosti skrýva zámerné vypálenie, ktorého cieľom bolo spevniť hradné opevnenie na tehlovú tvrdosť. Aj českí bádatelia už v 19. storočí spoznali pri týchto „spálených valoch“, kde Jan Erazim Wocel a Josef Ladislav Píč videli svojskú stavebnú techniku aj pri pravekých hradiskách. V Maďarsku na úmyselné vypálenie myslel už napr. Károly Crettier, v prípade Dábácy tento spôsob nazval *opus erraticum*.⁵⁷ Od 70. rokov 20. storočia zastupovali túto predstavu Béla Kovács a Judit Gádor. Podľa prvého autora boli vo vnútri valu v Gyöngyöspate zvláštne komíny, ktoré slúžili na privádzanie vzduchu potrebného na výpal. Jeho názor podstatne spochybňuje, že to dokladal len tvrdeniami miestnych obyvateľov, ktorí rozobrali val.⁵⁸ Judit Gádor na základe tohto odôvodňovala úmyselné podpálenie sálských valov. Spozorovala, že trámy zo všetkých strán obložili plochými kameňmi a do výplne valu nasypali drevené triesky a konáre.⁵⁹ Podľa jej názoru mali dopomôcť k vypáleniu, ale – ako

⁵⁶ BÓNA, I.: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1998, s. 18.

⁵⁷ CRETTIER, K.: A dobokai vár. In: *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*. č. 3, 1943, s. 201.

⁵⁸ KOVÁCS, B.: A vörös sáncok keletkezése. In: *Soproni Szemle*. č. 41, 1987, s. 156-159.

⁵⁹ GÁDOR, J.: A Sály-latorvári nemzetségfői központ kutatása. In: FODOR, I. – SELMECZI, L. (eds.): *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Budapest, 1985, s. 115-128; GÁDOR, J.: Észrevételek az égett sáncok kérdéséhez a sály-latori vörös sánc ásátási eredményei alapján. In: *Soproni Szemle*. č. 41, 1987, s. 246-249.

ukazujú podobné prípady v susedných krajinách a aj v Honte – aj tu išlo len o to, že drevený odpad na mieste opracovaných trámov sa dostal do výplne.⁶⁰ Keďže z výskumu valu v Sályi nemáme žiadny priečny či plošný náčrt, je ťažké vysvetliť tento jav. Mimo Maďarska podľa mojich vedomostí predpokladal úmyselné vypálenie len Boris Novotný v prípade Spytihněvu⁶¹ a Dolných Věstoníc,⁶² a Kurt Horedt v Morešti.⁶³ V Maďarsku dokonca usporiadali aj samostatnú konferenciu na vyriešenie tejto otázky, na ktorej viacerí poprední predstavitelia tej doby zaujali svoje stanovisko. Väčšina – János Gömöri, Péter Tomka, Karl Kaus, Tatiana Štefanovičová, Gyula Nováki a György Sándorfi – nepovažovali za pravdepodobné vypálenie ako stavebnú techniku.⁶⁴ V historickej

⁶⁰ Trámy a konáre vo výplni: *Přerov* (STANĀ, Ā.: Záchranný výzkum na Horním náměstí v Přerově. In: *Přehled výzkumů*. 1984, s. 39; STANĀ, Ā.: Dritte saison der archäologischen Grabung am Horní náměstí /Oberring/ in Přerov /Bez. Přerov/. In: *Přehled výzkumů*. 1986, s. 60; PROCHÁZKA, R. – KOHOUTEK, J. – PEŠKA, J.: *Přerov, Horní náměstí. Od pravěkého hradiska ke středověkému městu*. (Archeologické památky Střední Moravy, Svazek 15). Olomouc, 2007, s. 40); *Kalisz* (DĄBROWSKA, I.: Badania archeologiczne na Zawodziu w Kaliszu w 1965 roku. In: *Sprawozdania Archeologiczne*. č. 19, 1968, s. 170; BARANOWSKI, T.: Gród w Kaliszu – badania, odkrycia, interpretacje. In: BARANOWSKI, T. (ed.): *Kalisz wczesnośredniowieczny. Materiały Sesji Kalisz 15 czerwca 1998*. Kalisz, 1998, s. 48-50); *Ląd* (ZEYLANDOWA, M.: Sprawozdanie z dotychczasowych prac badawczych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łądzie, pow. Słupca. In: *Sprawozdania Archeologiczne*. č. 26, 1974, s. 282-285); *Poznań* (KÓČKA-KRENZ, H. – KARA, M. – MAKOWIECKI, D.: The beginnings, development and the character of the early Piast stronghold in Poznań. In: URBAŃCZYK, P. (ed.): *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*. Warsaw, 2004, s. 129, 148-149); *Sopron* (TOMKA, P.: Régészeti adatok, s. 151-152, 153; GÖMÖRI, J.: *Castrum Supron*, s. 75-79).

⁶¹ NOVOTNÝ, B.: Výzkum přemyslovského ústředí „castrum Zpitignew“ z 11. – 12. století a rekonstrukce jeho údelů v archeologických a písemných pramenech. In: *Archeologické rozhledy* č. 3, 1977, s. 193.

⁶² NOVOTNÝ, B.: K problematice způsobu výstavby opevnění nížinného hradiště Strachotína – Vysoké Zahrady u Dolních Věstonic na Moravě. In: *Archaeologia historica*, č. 7, 1982, s. 325-334 (tu už menej rezolútne); PROCHÁZKA, R.: *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku*, s. 133.

⁶³ HOREDTE, K.: *Morești. Band 2. Grabungen in einer Mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*. Bonn, 1984, s. 10, 68. Predstavu o vyvracia: IAMBOR, P.: *Așezări fortificate din Transilvania*, s. 105.

⁶⁴ NOVÁKI, Gy. – SÁNDORFI, Gy.: A soproni belváros „vörös sánca” kutatásának eredményei. In: *Soproni Szemle*. č. 41, 1987, s. 38-48; GÖMÖRI, J.: Archaeometriai kutatás az elvny a soproni vörös sáncon. In: *Soproni Szemle*. č. 41, 1987, s. 48-57; TOMKA, P.: Régészeti adatok, s. 147-155; KAUS, K.: Darufalva (Drassburg), Locsmánd (Lutzmannsburg), Pinkaó-

literatúre György Györffy považoval za samostatnú stavebnú techniku tzv. „črepové hradý“ – „cserépvárak“ (spálený val – červený val),⁶⁵ ale v historickom lexikóne z roku 1994 ich Erik Fügedi uvádza ako samostatný typ hradu: „*tzv. črepové hradý, kde nahromadili hlinu a za pomoci vybudovaných vzduchovodov ich vypálili (napr. Pata).*“⁶⁶

Názory proti vypáleniu ako stavebno-spevňovaciemu cieľu naposledy zhromaždil János Gömöri, preto ich nemám v úmysle znova podrobnejšie rozoberať. Ako zhrnutie možno vyzdvihnúť, že prírodovedné výskumy jednoznačne ukázali, že na vypálenie valov jednak nebola potrebná taká teplota, akú podľa ich sfarbenia predpokladali a na druhej strane tento výpal nemohol slúžiť na spevnenie, lebo pred ním výplň nezhutnili.⁶⁷ Bolo to dobre badateľné v Zalaszentiváne, kde bola prepálená pôda taká kyprá, že kvôli nebezpečenstvu zavalenia na výskume nemohli dosiahnuť základ valu.⁶⁸

K českým hradom z 10. – 11. storočia, kde spozorovali svetločerveno prepálené časti valov, patria nasledovné (v mnohých prípadoch ich po zničení obnovili): Chotěbuz, Chrudim, Hradec nad Moravicí, Libice nad Cidlinou, Pustiměř, Spytihněv a Vlastislav.⁶⁹ Pri poslednom hrade vypálenie valu výskumy potvrdili na viacerých, od seba pomerne vzdialených miestach.

Z poľských území možno z rovnakého obdobia spomenúť Bytom,

vár (Burg). (Burgenlandi vörös sáncok régészeti vizsgálatának eredményei 1891-1986-ig). In: *Soproni Szemle*. č. 41, 1987, 330-339; ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: A szlovákiai égett sáncok kérdéshöz. In: *Soproni Szemle*. č. 41, 1987, 340-347.

⁶⁵ GYÖRFFY, Gy.: *István király és műve*. Budapest, 1977, s. 229.

⁶⁶ FÜGEDI, E.: Vártípusok. In: KRISTÓ, Gy. (ed.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század)*. Budapest, 1994, s. 719.

⁶⁷ GÖMÖRI, J.: *Castrum Supron*, 88-89; ďalej ešte KRISTON, L.: Adatok a soproni „vörös sánc“ kiegészének rekonstrukciájához. In: *Soproni Szemle*. č. 41, 1987, s. 142-146.

⁶⁸ NOVÁKI, Gy.: Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn, s. 120.

⁶⁹ Hradý v poradí: KOUŘIL, P.: Výzkum na hradisku Choťebuz – Podobora u Českého Těšína v roce 1984 /okr. Karviná/. In: *Přehled výzkumů*. 1984, s. 43; FROLÍK, J. – SIGL, J.: Mladohradištní valové opevnění v Chrudimi. In: *Archeologie ve středních Čechách*. č. 3, 1999, s. 445; PRINCOVÁ, J. – MAŘÍK, J.: Libice nad Cidlinou – stav a perspektivy výzkumu, s. 658; Staňa, Čeněk: Pustiměřský hrad. In: *Archaeologia historica*. č. 18, 1993, s. 184; NOVOTNÝ, B.: Výzkum přemyslovského ústředí „castrum Zpitignew“, s. 193; VÁŇA, Z.: Vlastislav. Výsledky výzkumu slovanského hradiště v letech 1953 – 1955 a 1957 – 1960. In: *Památky archeologické*. č. 59, 1968, s. 24-32, 46-48.

Krakov, Łapczycy, Niemczu a Wiślicu.⁷⁰ Je vhodné všimnúť si, že ide o hradiská ležiace ďalej od jazerných oblastí (do červena spálené zvyšky valu odkryli na kopci zvanom *Regia* vo Wiślici). Pri Waweli sa zatiaľ vo všetkých prípadoch skúmaných častí valov objavila deštrukčná spálená vrstva.

Na rozdiel od predošlých lokalít bol podobný jav v Uhorsku pozorovaný vo väčšej miere na týchto prebádaných hradoch: Boržava,⁷¹ Draßburg,⁷² Dăbâca,⁷³ Gyöngyöspata,⁷⁴ Cluj-Mănăştur,⁷⁵ Lutzmannsburg,⁷⁶ Moreşti,⁷⁷ Starý Tekov,⁷⁸ Orlat,⁷⁹ Bratislava,⁸⁰ Şirioara,⁸¹ Šopron.⁸² Tento zoznam možno doplniť o val komitátneho Trenčianskeho

⁷⁰ MOŹDZIOCH, S.: *Castrum munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*. Warszawa, 2002, s. 89-90; KUKLIŃSKI, A.: Stan badań, s. 282-283; JODŁOWSKI, A.: Wczesnośredniowieczny gród w Łapczycy, pow. Bochnia, w świetle badań lat 1965 – 1967 i 1972. In: *Sprawozdania Archeologiczne*. č. 26, 1974, s. 272-273; JAWORSKI, K.: Grody w Sudetach (VIII-X w.). Wrocław, 2005, 170-171; ANTONIEWICZ, W. – WARTOŁOWSKA, Z.: Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953 i 1954. In: *Sprawozdania Archeologiczne*. č. 1, 1955, s. 238-240.

⁷¹ ПРОХНЕНКО, И.А.: Исследования городища Боржава (Бары). (с. Вариево Береговского р-на Закарпатской обл.). In: *Satu Mare*. č. 22-24/1, 2006-2007, s. 209-211.

⁷² KAUS, K.: Darufalva (Drassburg), Locsmánd (Lutzmannsburg), Pinkaóvár (Burg), s. 330-333.

⁷³ PASCU, Ş. et alii: Cetatea Dăbica, s. 161-162.

⁷⁴ KOVÁCS, B.: A gyöngyöspatai vár ásátásai. In: *Archaeologiai Értesítő*. č. 101, 1974, s. 235-236.

⁷⁵ IAMBOR, P. – MATEI, Ş.: Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăştur. In: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*. č. 18, 1975, s. 296-297.

⁷⁶ OHRENBERGER, A. – SCHAD'N, H. P.: Lutzmannsburg. In: *Fundberichte aus Österreich Berichte 1956-1960 mit Nachträgen*. č. 10, 1971, s. 142.

⁷⁷ HOREDŤ, K.: Moreşti, s. 68.

⁷⁸ BEDNÁR, P. – FOTTOVÁ, E.: Výskum v Starom Tekove. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku*. 2000, s. 36.

⁷⁹ NÄGLER, T.: Cetățile feudale de la Orlat și continuitatea românilor în sudul Transilvaniei. In: *Studii și comunicări Sibiu*. č. 20, 1977, s. 29.

⁸⁰ ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: *Bratislavský hrad*, s. 46-47.

⁸¹ RUSU, M. – DĂNILĂ, Ş.: Cetatea feudală timpurie de la Şirioara. In: *File de Istorie*. č. 2, 1972, s. 53.

⁸² GÖMÖRI, J.: Die Erforschung der Burg der Gespanschaft von Sopron und ihrer Umgebung in den Jahren 1971-74. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. č. 28, 1976, s. 412-424.

hradu, ktorého rez ešte nebol publikovaný.⁸³

Z vyratúvania jednoznačne vysvitlo, že tento jav nie je uhorským špecifikom, preto by bolo chybou vidieť v ňom „typ uhorského opevnenia“. Taktiež veľkou chybou by bolo všetky tieto valy datovať do stredoveku, keďže už v praveku sa valy stavali a aj zanikli. Napr. takýto červený val identifikovaný pri kostole sv. Michala v Dražovciach je datovaný do halštatského obdobia.⁸⁴ Z veľkomoravského obdobia spomína Tatiana Štefanovičová niekoľko hradísk: Devínska Kobyla, Svätý Jur a Pobeďim.⁸⁵ Na Ukrajine v 13. storočí – pravdepodobne po tatárskom vpáde – vyhorelo hradisko Vozvjagl. Zo zrubových domov, ktoré boli stavané ako súčasť valu a tvorili s ním celok, pochádza množstvo predmetov každodennej potreby. Veľká časť z nich sa na nepoznanie zdeformovala v požiari, ktorý prepálil základy valu v takmer 1 m hrúbke do tehlovej tvrdosti.⁸⁶ V tomto prípade je jednoznačné, že cieľom vypálenia valu bolo jeho zničenie.

Na otázku, čo spôsobilo tak veľký požiar, aká historická udalosť, ponúka dobrú odpoveď prípad Štetína s veľmi dobre zachovaným opevnením, kde za pomoci dendrochronológie výskumy ukázali aspoň štyri obnovovacie periódy z 12. storočia.⁸⁷ Je poučné zhodnotiť najnovšie výskumy Hnezdna. Na základe dendroanalýz sa zistilo, že deštrukčná vrstva nepochádza len s prameňmi doloženého českého útoku z roku 1039, ale môže byť spájaná aj s požiarom z roku 1018 nezávisle od vojenských udalostí.⁸⁸

Skrátka o tomto jave môžeme konštatovať, že do červena spálenú

⁸³ NEŠPOROVÁ, T.: Pokračovanie výskumu v Trenčíne na Brezine. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku*. 1988 (1990), s. 118-119.

⁸⁴ RUTTKAY, A. T.: Archeologický výskum kostola sv. Michala v Dražovciach a na jeho okolí. In: RUTTKAY, M. (ed.): *Dávne dejiny Nitry a okolia vo svetle najnovších archeologických náleзов*. Nitra, 2005, s. 100-101.

⁸⁵ ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: A szlovákiai égett sáncok, s. 46-51.

⁸⁶ НЕПОМЯЩИХ, В. Ю.: Анализ та реконструкция оборонних споруд літописного Возвьягла, s. 70.

⁸⁷ DWORACZYK, M. – KOWALSKA, A. B.: Z dziejów Suburbium w Szczecinie, s. 92-93, 101; DWORACZYK, M. – KOWALSKA, A. B. – RULEWICZ, M.: *Szczecin we wczesnym średniowieczu*, s. 14-21, 291-292.

⁸⁸ SAWICKI, T.: Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie. In: KURNATOWSKA, Z. (red.): *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*. Poznań, 2001, s. 87-126.

výplň valov nemožno považovať za svojskú stavebnú techniku, a hlavne nemožno ju považovať za špecifickú regionálnu osobitosť. V mnohých prípadoch prepálenie vo veľkej miere narušilo stabilitu opevnenia. Všetko toto je dobre badateľné aj pri hontianskom vale.⁸⁹ Popri tom všetkom charakter hontianskeho valu nedisponuje presnejšími datovateľnými bodmi.

7. Arpádovská keramika z Hontu a datovanie hradu

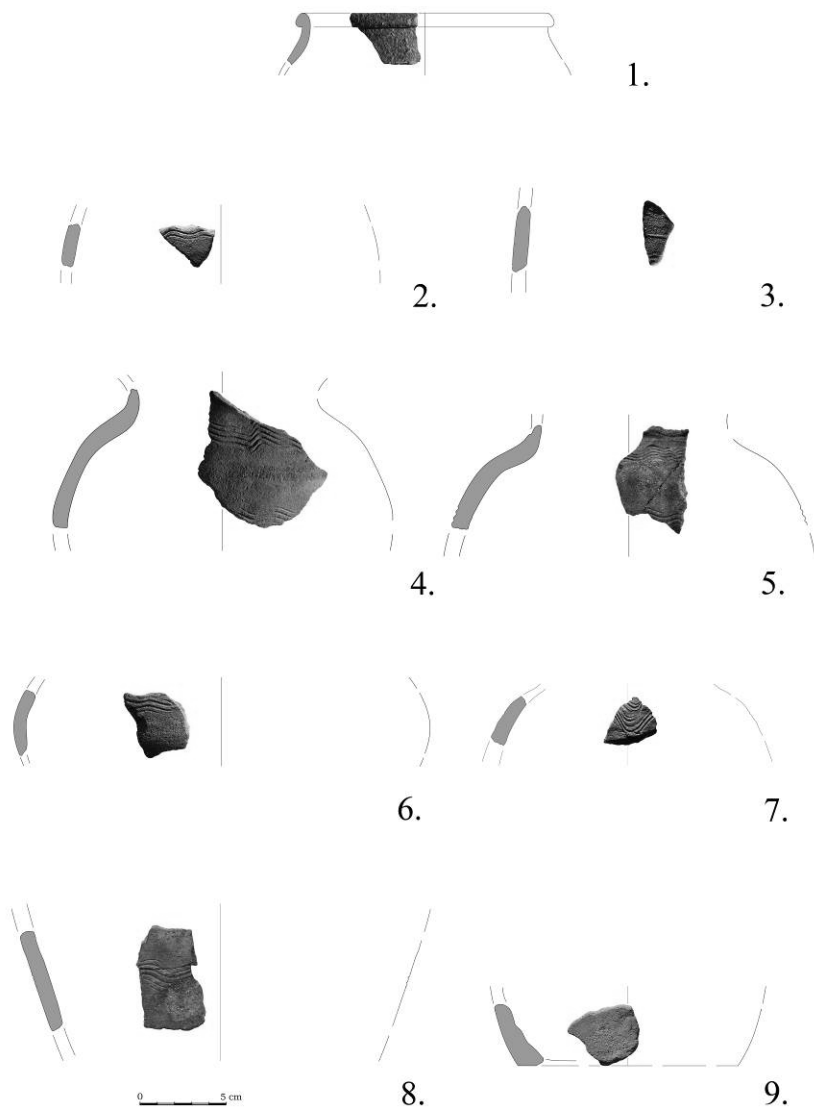
Počas hontianskeho výskumu sme našli zlomky približne z 30 nádob, datovaných do stredoveku. Nálezy pochádzajú celkovo z piatich stratigrafických jednotiek, z toho možno iba jednu považovať za primárnu vrstvu zlomkov (SNR-031), v ostatných prípadoch sa keramika našla v sekundárnej polohe (SNR-033; SNR-042; SNR-048). Súčasne však ani v prípade uzavretej vrstvy neboli rozpoznané žiadne objekty. Vrstva SNR-031 sa rozprestierala na spálenej a zrútenej sutine valu. Jej spád zodpovedal sklonu pod ňou sa nachádzajúcej deštruktívnej vrstvy. Keďže počas existencie valu nemohla nad ním vzniknúť vrstva SNR-031, jej poloha si bezpodmienečne vyžaduje iné vysvetlenie. Na základe pozorovaní možno predpokladať, že potom, čo val zanikol a jeho horná časť sa zrútila, sa ešte počas využívania hradu nakopenej vrstvy na jeho vnútornej strane, sčasti vplyvom erózie, začali zosúvať a vysúvať. Týmto sa dá vysvetliť jednak to, že sa vrstva rozprestiera na sutine valu a jednak neprítomnosť objektov. Samotný val neobsahoval žiadne nálezy.

Hodnotiac naše pozorovania v ostatných sondách, dospeli sme k záveru, že súčasná podoba hradného kopca sa od svojho ranoarpádovského obdobia radikálne zmenila. Absenciu zvyškov valu v sondách 2011/IV a 2011/V mohla spôsobiť silná erózia spôsobená Ipľom. Okraj ostrohu pravdepodobne rieka zmyla a val zničila. Silnú premenu naznačuje aj ten fakt, že na výrazne vyššom juhozápadnom cípe ostrohu dokázali v roku 1972 spozorovať časti valu a objekty z arpádovského obdobia, kým severnejšie, na nižšie položených miestach sme nenašli ani rannonovoveké kultúrne vrstvy. Za jednu z možností považujem, že hornú časť kopca na tomto mieste odstránili najneskôr v 19. storočí pri budovaní 40-50 m vzdialeného železničného násypu. Toto by potvrdzovalo, že vo výplniach hlbšie vykopaných odpadových jám z 18., resp. z prvej

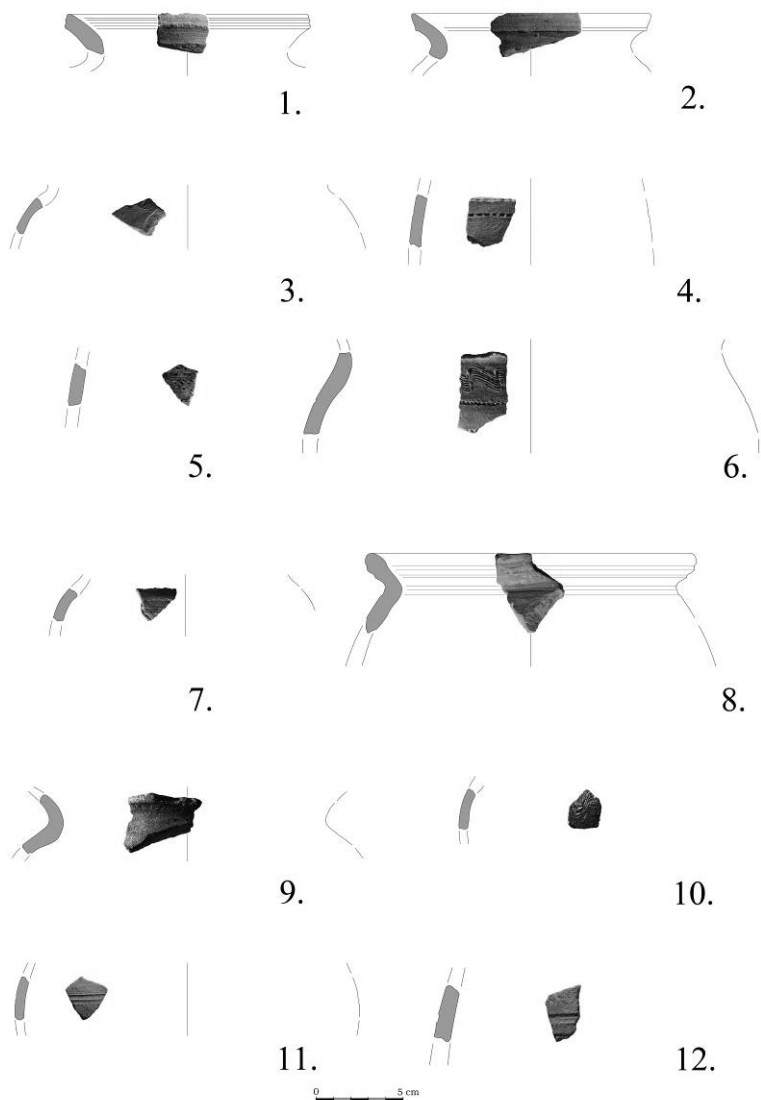
⁸⁹ NOVÁKI, Gy. – SÁNDORFI, Gy. – MIKLÓS, Zs.: *A Börzsöny hegység*, s. 34.

polovice 19. storočia sme ešte našli v sekundárnej polohe arpádovskú keramiky, aj napriek tomu, že na povrchu sa nenašla.

Množstvo keramického materiálu, ako aj charakter nájdených kusov v roku 2011 približne zodpovedali výsledkom z roku 1972. Výpal nádob bol nerovnomerný, obvykle do svetločervena, alebo červenohneda, zriedkavejšie do siva, ale v každom prípade bol flakátý. Hlina je stredne bahnistá, s prímiesou jemného piesku. Zlomová hrana úlomkov je v mnohých prípadoch vrstvitá. U mnohých sú to rôzne odtiene červenej. U siedmich kusov je vnútorná i vonkajšia strana červenohnedá, sivočervená, kým stred je svetločervenej farby (obr. 10/1 (SNR-016), obr. 10/2-6, 8 (SNR-031)), kým v ďalšom jednom prípade má vnútornú stranu červenú, vonkajšiu zas červenohnedú (obr. 11/12 (2011/I)). V ostatných prípadoch sa objavuje skôr už sivý lom. Týka sa to celej hrúbky nádob (obr. 10/7 (SNR-031); obr. 11/5-7 (SNR-042); obr. 11/9, 10 (SNR-048)), resp. pri šiestich zlomkoch bol vnútorný i vonkajší povrch tmavo- (obr. 11/1, 4, 8 (SNR-042)), alebo svetločervený (obr. 10/9 (SNR-031); obr. 11/1 (SNR-042); obr. 11/11 (SNR-048)). Všetky nádoby boli vyhotovené v ruke, dodatočne obtočené na kruhu. Takmer na každom kuse je viditeľná nejaká výzdoba. Vo väčšine prípadov to je zväzok vlešťovaných vlnoviek (obr. 10/2, 4-8; 11/3, 6, 7, 10). Jednoduchá vlnovka sa vyskytla len raz (obr. 10/3), rytá závitnica zas v dvoch prípadoch (obr. 11/11, 12). Na troch zlomkoch sme sa stretli s tzv. radielkovou výzdobou (obr. 11/4-6). Za zvláštny a výslovne ojedinelý sa považuje kus, na ktorom sa jeden archaický výzdobný typ – rytý zväzok vlnoviek – objavuje súčasne s „modernejšou“ radielkovou výzdobou (obr. 11/6). Všetky nájdené kusy keramiky pochádzali z hrncov. Z malého množstva keramiky sa dalo zistiť, že hrnce boli rôznych typov. Ide o typ so silno odsadenými plecami, „vytiahnutý“ tvar (napr. obr. 10/4, 5), resp. baňatý (napr. obr. 10/6). Ani v roku 2011 a ani v roku 1972 sa na celej ploche hradu nenašiel jediný zlomok z kotlíka.

Obr. 10. Nálezy keramiky: 1: sonda 2011/II.– SNR-030; 2-9: sonda 2011/II. – SNR-031

Obr. 11. Nálezky keramiky: 1-8: sonda 2011/IV. – SNR-042; 9-11: sonda 2011/V. – SNR-048; 12: sonda 2011/I. sporadické nálezy.

Množstvo a charakter keramiky neumožňuje detailnejšie datovanie v rámci 10. – 11. storočia.⁹⁰ Z výzdoby sa ako podklad pre datovanie môže viac-menej považovať zväzok vlnoviek a radielky. Podľa doterajšieho stavu výskumu je prvý typ charakteristický pre 10. – 11. storočie, kým druhý sa objavil až od 11. storočia.⁹¹ Avšak absenciu kotlíkov niektorí bádatelia považujú za charakteristický rys 10. storočia,⁹² v Honte práve radielková výzdoba vyvracia túto možnosť. V prípade hontianskych zlomkov je nápadné, že vo vrstve SNR-031 sa nenašli žiadne kusy s radielkovou výzdobou. Súčasne však na črepe z jamy SNR-042 možno vidieť oba výzdobné typy (obr. 11/6). Na základe tohto možno s otázkou datovania v prípadoch zlomkov pochádzajúcich z rôznych miest pracovať jednotne.

Hontiansky keramický materiál nemôžeme považovať za vyslovene charakteristický, keďže takýto materiál možno nájsť aj na náleziskách z 10. – 11., ale aj z 9. – 12. storočia. Pri skúmaní analógií sa v prvom rade objavila nutnosť preskúmania lokalít s rovnakou funkciou ako Hontiansky hrad. Takéto spracovanie v súvislosti s Maďarskom nedávno začala Szabina Merva. Ňou skúmané typy keramických zlomkov a ich výzdoby z Győru a Šopronu sú blízke hontianskym nálezom. Užšie datovanie v rámci 10. – 11. storočia ani tu nebolo možné.⁹³ Mošonské keramické nálezy sú svojimi tvarmi i materiálom dobrými analógiami.⁹⁴ Boršodské nálezy datované do 10. a 11. storočia taktiež vykazujú podobnosti s hontianskou keramikou. Popri výzdobe a prevedení okrajov hrncov možno spomenúť aj súčasnosť dvoch hrncovitých tvarov.⁹⁵ V prípade boršodskej osady identifikovali dve výrazne sa oddeľujúce vrstvy, a tak

⁹⁰ MERVA, Sz.: A kora Árpád-kori sáncvárak keltezési lehetőségei. In: *Castrum*. č. 15, 2012, 5-32.

⁹¹ TAKÁCS, M.: Veszprém megye 10-11. századi kerámiaja. In: *Pápai Múzeumi Értésítő*. č. 6, 1996, s. 340; MERVA, Sz.: A kora Árpád-kori sáncvárak, s. 6-7.

⁹² WOLF, M.: Adatok 10. századi edényművészüinkhöz. A borsodi leletek tanúságai. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. č. 42, 2003, s. 100-103.

⁹³ MERVA, Sz.: A kora Árpád-kori sáncvárak, s. 5-31.

⁹⁴ TAKÁCS, M.: Formschatz und genauere Chronologie der Tongefässe des 10. – 14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* č. 48, 1996, s. 135-195.

⁹⁵ WOLF, M.: Adatok a X. századi magyarorsági kerámiaművészéhez. In: HOLLÓ, Sz. A. – SZULOVSKY, J. (ed.): *Az agyagművéség évezredei a Kárpát-medencében*. Budapest – Veszprém, 2006, s. 48-49.

sa naskytlá možnosť oddelenia nálezov z 10. a 11. storočia. Z dvoch sa práve tá druhá výzdobou (hlavne prítomnosť radielkovej výzdoby), materiálom, spôsobom výpalu a tvarom okrajov približuje k hontianskym nálezom. Ďalšou podobnosťou je, že ani z jednej lokality nie sú známe zlomky kotlíkov z tohto obdobia.⁹⁶

Zo skúmania bližšieho regiónu je známa publikovaná dobová osada z Ostrihomu-Szentgyörgy mező. Odtiaľto pochádzajúca keramika sa značne odlišuje od hontianskych kusov, javia sa od nich archaickejšie. Z prevažne do 10. storočia datovanej osady práve to malé množstvo materiálu z 11. storočia sa skôr podobá na hontiansky.⁹⁷ Viac sa podobajúce kusy nájdeme z výskumov bínšského hradiska, a to zo staršieho objektu pri vale (napr. dom č. 6/1963).⁹⁸ Vyzdvihnúť možno aj keramiku nájdenú vzdialenejšie, z odkrytej časti osady severozápadne v chotári Sľažian. Popri základných analogických formách tam možno s jedným hontianskym kusom spríbuzniť výzdobu z dvoch zlomkov pochádzajúcich z objektu 20/86. Na oboch sa súčasne nachádza rytý zväzok vlnoviek, ako aj radielková výzdoba. Sľažanské nálezy môžeme datovať skôr do 11. storočia, aj keď autor datuje existenciu celej osady veľmi opatrne do 10. – 12. storočia.⁹⁹

Ak zhrnieme zhodnotenie keramiky, zdá sa, že jej datovanie spadá skôr do 11. storočia. Zvláštnosťou je absencia neskoroarpádovskej a neskorostredovekej keramiky. Vysvetlením môže byť, že hrad veľmi skoro stratil svoj význam, prakticky ho mohli opustiť už po prvom vypálení. Keďže z prameňov vieme, že Hont ešte istú dobu zohrával rolu centra komitátu, je pravdepodobné, že miesto hradu spustošeného v bližšie neznámom konflikte obyvatelia jednoducho opustili.

Na hradnom vale nevidno žiadne stopy, ktoré by napovedali o jeho obnovení či prestavaní. Zároveň sa však zuhoľnatené trámy zachovali v dobrom stave, v čase ich zhorenia sa ešte nezačali rozkladať, čiže val

⁹⁶ WOLF, M.: *A borsodi földvár. Egy állama lapítás kori megyeszékhelyünk*. PhD Disszertáció. Szeged, 2008, s. 95-96.

⁹⁷ LÁZÁR, S.: *Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgy mezőn*. Budapest, 1998, s. 66 (obr. 54/1), 70 (obr. 55), 72 (obr. 56), 76.

⁹⁸ HABOVŠTIK, A.: K otázke datovania hradiska v Bíni. In: *Slovenská archeológia*. č. 14, 1966, s. 464-465 (obr. 29/7-8, 11).

⁹⁹ RUTTKAY, M.: Sídlisko z 10. – 12. stor. v Sľažanoch, okres Nitra. In: *Archeologické rozhledy*. č. 44, 1992, s. 598, obr. 6./6, 14; s. 601.

nemohol stáť príliš dlho (obr. 7). Dendrochronologickú analýzu trávov pochádzajúcich z valu vykonal András Grynaeus. Podľa jeho výsledkov je drevený materiál vhodný na takúto analýzu, avšak bližšie chronologické určenie je v súčasnej dobe nemožné, keďže pre túto oblasť Karpatskej kotliny ešte nie je dostupný úplný letokruhový rad. Na základe týchto informácií ich predsa len môžeme zaradiť do obdobia okolo roku 1000.

Porovnaním datovania keramiky, výsledkov dendrochronológie a historických údajov, môžeme Hontiansky komitátny hrad datovať do obdobia okolo roku 1000, s väčšou pravdepodobnosťou na začiatok 11. storočia. Val, ako aj hrad však mohli zaniknúť už v priebehu 11., najneskôr v 12. storočí.¹⁰⁰ Dostupné údaje však neumožňujú určiť historické udalosti, ktoré zapríčinili zánik hradu.

Preklad z maďarčiny: Andrej Ozimy

Summary

Archaeological research of the Hont county castle

In 2011 there was a second occasion for archaeological investigation on the territory of the former royal castle at Hont. (The first one, led by Gyula Nováki and Zsuzsa Miklós took place in 1972.) During these excavations a new section of the earth-timber ramparts has been uncovered. The only 1 m thick earthwork was built on an artificial terrace cut into the slope of the peninsula. This was a rampart constructed of a single row of 1,8 m long, closed "cases". Long tapering beams locked between the cases and knocked into the slope stabilised the fortification. According to its structure and size there are no known analogies nor in the Carpathian-Basin, nor in the surrounding East-Central Europe (Bohemia, Poland, eastern Slavic territories).

The destruction debris slipped above the remains of the rampart after its demolition contained very characteristic medieval pottery datable to the 10-11th C. The fragments with the ornament made using cog-wheel narrowed the dating to the 11th C. The dendrochronological analyse of the samples taken from the surprisingly well preserved trees had yet no results since the section of the dendrochronological sequence for this period and this region is incomplete.

¹⁰⁰ NOVÁKI, Gy. – SÁNDORFI, Gy. – MIKLÓS, Zs.: *A Börzsöny hegység*, s. 29-31.

Počet obyvateľov a etnické pomery Zvolenskej župy v zrkadle štatistických údajov

JÓZSEF PAP

Inštitút histórie, Vysoká škola Károlya Eszterházyho, Eger (Maďarsko)

V rámci vedecko-výskumnej spolupráce s Katedrou histórie banskobystrickej Univerzity Mateja Bela som si predsavzal v nasledujúcich rokoch predstaviť v publikačných výstupoch regionálne dejiny volieb poslancov do krajinského snemu na území stredného Slovenska a politickú kariéru zvolených poslancov krajinského snemu z tohto územia. Prvú fázu tohto projektu reprezentuje analýza etnického charakteru a štruktúra voličov z územia príslušných žúp, t. j. Gemerskej a Malohontskej župy, Hontianskej župy a Zvolenskej župy. V tejto štúdií, ktorá je úvodným krokom k spolupráci s užším kolektívom odborníkov partnerskej inštitúcie, sa budem zaoberať mestom Banská Bystrica a Zvolenskou župou.

Územný rozsah a hospodárstvo Zvolenskej župy v 19. storočí

Cieľom tejto štúdie nie je komplexná analýza hospodárskej štruktúry, chcel by som iba upriamiť pozornosť na niektoré okruhy problémov, ktorých sa neskôr počas mojich výskumov dotknem.

Elek Fényes v roku 1847 zjavne nesprávne uviedol, že územie Zvolenskej stolice, ktorá svojim rozsahom patrila medzi menšie územno-správne jednotky krajiny, zaberá 50,575 štvorcových míľ (131 km²),¹ čiže zhruba len polovicu jej skutočnej rozlohy. Počas 19. storočia župa – s výnimkou odčlenenia Krupiny v roku 1877 – neprešla významnejšími územnými zmenami. Spomedzi 63 žúp z obdobia dualizmu bola podľa veľkosti na 48. mieste. Podľa oficiálnej štatistiky mala v roku 1910 rozsah 457 744 katastrálnych jutier, t. j. 1017 štvorcových míľ, resp. 2 634,3 km², čo predstavovalo približne polovicu priemernej rozlohy župy.

Z hľadiska prírodných pomerov bol pre Zvolenskú župu charakteristický hornatý kraj. Na severe a severozápade ju ohraničovali Nízke

¹ FÉNYES, Elek: *Magyarország leírása*. II. Pest, 1847, s. 158.

Tatry a Veľká Fatra, ktoré ju oddeľovali od Liptovskej, resp. Turčianskej župy. Z juhu a juhovýchodu ju obopínali Štiavnické vrchy nazývané aj Uhorským rudohorím a Vepor, resp. západné výbežky Spišskogemerského rudohoria. Územie s rovinatým charakterom tu takmer vôbec nebolo, vlastne len údolia Hrona a jeho prítokov sa vymykalo z jej celkového hornatého charakteru. Elek Fényes odhadol využiteľnú pôdu na 504 636 jutier, z čoho 126 758 j. zaberali ornice, 42 534 j. lúky, 77 981 j. pasienky, 940 j. vinice, 7 810 j. lúky a 248 613 j. lesy. Horským podmienkam najlepšie vyhovovalo predovšetkým pestovanie raže, jačmeňa a zemiakov, ale prirodzene veľký význam mal aj chov zvierat predovšetkým pastierskym spôsobom.² To však zaisťovalo pre obyvateľstvo iba veľmi skromné podmienky pre život a predznamenávalo možnosť lokálneho preľudnenia.

Jeden opis župy z roku 1842 charakterizoval poľnohospodárske obyvateľstvo stolice s romantickou optikou: „Slovenský ľud, ktorý tak veľmi miluje hory, v nich aj rád žije, pretože veľa znesie a uspokojí sa aj v núdzi. – Pár ovečiek a kôz a k tomu jedna krava je často celým bohatstvom jednej rodiny, lebo nemá ďalších potrieb.“ Zjavná bieda však predsa len neunikla pozornosti vtedajšieho pozorovateľa: „Možno síce uvidieť aj bledé tváre, blúdiace mysle podobajúce sa kreténom, pod námahavou prácou zoslabnutých a niekedy zúbožených ľudí“, ale ako protiklad horala postavil „Slováka z dolín“, ktorý „je dobrej mysle a úslužný aj voči tým, od ktorých nemôže čakať žiadnu odmenu, netúži po pomste a aj s najhorším nepriateľom sa ľahko pomerí; popri tom je nadmieru zdvorilý, k čomu ho vedie jeho vrodená bojazlivosť a láskavosť.“³

Takéto či podobné názory samozrejme nemôžeme brať za východisko moderného výskumu, skôr nás upozorňujú na to, aký neraz falošný obraz prevládal v mienke dobových ľudí o situácii v jednotlivých regiónoch. Poľnohospodárske pomery Uhorska v období dualizmu

² FÉNYES, cit. dielo, s. 158.

³ ZIPSER, Andrej Kristián: *Besztercze és vidéke*. Emlékirat, mellyet a magyar orvosok' és természetvizsgálók' Beszterczén, MDCCCXLII aug. hó' elején tartott harmadik gyűlésé' emlékére irt Dr Zipser Kr Endre. Prof. és táblabíró, több magos rendek' vitéze, a pétervári, turini, paduai, atheni, londoni, párisi, berlini, nápoli, stb. stb. akadémia'k' és tudós társulato'k' tagja, a magyarra áttett Dr. Edvi Illés L. Budapesti gyakorló orvos. Budapest, 1842, s. 5-6.

a okrem toho aj veľmi podrobný obraz o charakteristikách regiónov nám sprostredkujú výsledky výskumov Marianny Nagyovej.⁴ Podľa jej rozborov jednotlivých regiónov predstavovala Zvolenská župa spolu s Liptovskou, Šarišskou, Spišskou a Turčianskou župou územie tzv. „Severnej Hornej zeme“ ako jedného z 20 poľnohospodárskych regiónov Uhorska. Na území severného Uhorska charakterizovanom slovenským obyvateľstvom sa poľnohospodárstvom živilo iba 52,6 % obyvateľov, čo poukazuje na to, že aj v celokrajinskom rámci tu dosahovalo poľnohospodárstvo jednu z najnižších úrovní v zamestnanosti a hospodárskej štruktúre. Na tomto území sa vyvinula priemyselná zóna, a tak pomer robotníckeho obyvateľstva v Severnej Hornej zemi poldruha násobne prekračoval celokrajinské údaje.⁵

Vplyv tejto špecifickej situácie v zamestnanosti obyvateľstva na voličov a prostredníctvom toho aj na miestnu politiku bude preto treba osobitne analyzovať a urobiť komparáciu zamestnania osôb figurujúcich vo voľičských zoznamoch so štruktúrou zamestnanosti obyvateľstva.

Vývoj počtu obyvateľov Zvolenskej župy

Počet obyvateľov stolice odhadol Elek Fényes v roku 1847 na 88 130. Na základe údajov z oficiálnych štatistík, ktoré sa začali viesť od roku 1869, sa do roku 1910 zvýšil počet obyvateľov vykazujúcich trvalý pobyt v tejto župe z 98 597 na 132 914. Do tohto údaju som započítal obyvateľstvo nielen slúžnovských okresov, ale aj samosprávnych miest – Banskej Bystrice, Brezna, Zvolena.⁶

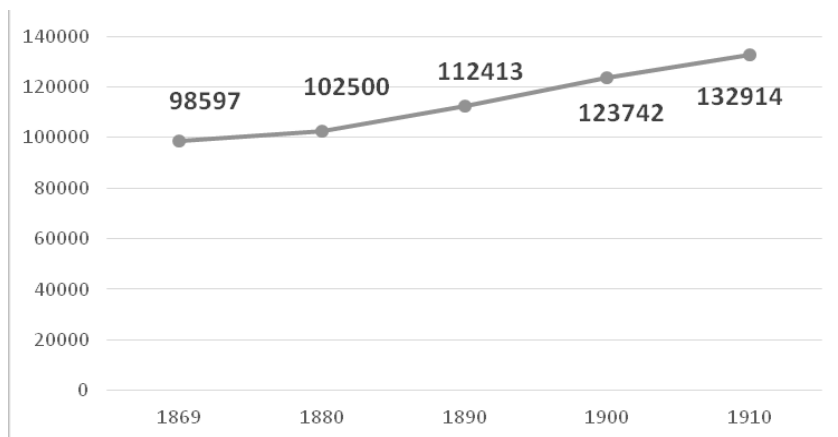
Tento 34,8 % nárast síce v malej miere ale predsalen presiahol celokrajinský údaj charakteristický pre túto dobu (33,6 %). Pri časovom rozpätí (1880-1910), ktoré ďalej analyzujeme v našej štúdii, však už tento nárast o niečo zaostáva. V tomto období sa totiž počet obyvateľov krajiny zvýšil o 31,9 % a župy o 29,7 %. Priemerný údaj za župu však ukrýva významné odchýlky. Až keď z okresov vyčleníme samosprávne sídla, dostaneme pomerné údaje.

⁴ NAGY, Mariann: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest, 2003, predovšetkým s. 180-183.

⁵ NAGY, Mariann: *Nemzetiségi régiók, a grárrégióka 19./20. század fordulóján*. Közép-Európai Közlemények. I. 2008, s. 86-98.

⁶ Statisztika 1910, s. 800.

Obyvateľstvo Zvolenskej župy (1869-1910)

Názov	1869	1880	1890	1900	1910	Nárast 1869-1910
Banskobystrický okres	27926	25995	30320	32067	33268	19,1%
Brezniansky okres	21521	24129	25053	27591	29856	38,7%
Zvolenskoslatinský okres	21503	21307	24380	26507	28752	33,7%
Zvolenský okres	15003	14625	16267	17795	17834	18,9%
mesto Banská Bystrica	5950	7159	7485	8681	10240	72,1%
mesto Brezno	3793	3733	3783	3937	4174	10,0%
mesto Zvolen	2901	3751	5125	7164	8790	203,0%

Ako je to aj z tabuľky evidentné, spomedzi štyroch okresov zodpovedal nárast priemeru iba v prípade Zvolenskoslatinského okresu. Dva ďalšie okresy – Banskobystrický a Zvolenský – však za ním významne zaostali. Spomedzi troch miest zas Brezno v podstate stagnovalo. Najdynamickejšie sa rozvíjal Zvolen, ktorý sa do roku 1910 počtom obyvateľov priblížil k hlavnému centru župy. Župa však napriek tomu stále patrila medzi tie menej urbanizované. Veď z jej miest sa iba Banská Bystrica radila medzi významnejšie sídla krajiny. Pavol Beluszky ju vo svojej funkčnej hierarchickej sústave miest zaradil do kategórie sídelných župných miest s úplným okruhom funkcií, ako 23. najvýznamnejšie uhorské mesto. Zvolen považovaný za okresné centrum sa v hierarchickom poradí dostal na 133. miesto a podľa Beluszkyho sa považoval za tzv. mestečko s úplnou funkcionalitou. Brezno, ktoré bolo tiež okresným centrom, sa však nachádzalo až na 180. mieste, hoci sa ešte stále radilo medzi mestečká s úplnou funkcionalitou. Centrum štvrtého okresu –

Zvolenská Slatina sa už ani legislatívne ani z hľadiska svojich funkcionálov nepovažovala za mesto.⁷

V nasledujúcej časti porovnam údaje jednotlivých okresov a sídiel. Dynamiku vývoja jednotlivých obcí môžem skúmať na základe štatistík z rokov 1880 a 1910. Urobím to takou metódou, že sídelnú štruktúru z roku 1910 porovnam so sídelnou štruktúrou z roku 1880, t. j. zmenám, ktoré sa medzi tým realizovali – spojenie sídiel, resp. ich osamostatnenie, pristúpim späť od roku 1910. To jest v roku 1880 samostatné sídla – s dvomi výnimkami – budem vo svojom prieskume vykazovať podľa stavu z roku 1910.⁸ Podľa štatistiky sčítania ľudu sa v roku 1880 nachádzalo na území župy 154 obývaných sídiel.⁹ Do roku 1910 ich počet klesol na 127 (Banskobystrický okres: 55, Brezniansky okres: 25, Zvolenskoslatinský okres: 29 obcí a Banská Bystrica, Brezno a Zvolen ako mestá so zriadeným magistrátom).¹⁰ Týchto 127 sídiel som podrobne preskúmal. Ďalším problémom bolo, že tieto dva štatistické prehľady obsahovali rozdielne mená sídiel, veď do roku 1910 takmer polovica obývaných sídiel župy dostala nové mená. Toto premenovanie

⁷ BELUSZKY, Pál – GYŐRI, Róbert: *Magyar városhálózata a 20. század elején*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2005.

⁸ História spájania sídiel, ktorá sa neraz dá rozplieť iba veľmi ťažko, som rekonštruoval na základe práce Mihálya Gyalayho: GYALAY, Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévtárxikon* I-II. Budapest, 1997.

⁹

	Právne postavenie sídla			Spolu
	Obec	Mestečko	Mesto so zriadeným magistrátom	
Banskobystrický okres	54	4	-	58
Brezniansky okres	51	-	-	51
Zvolenskoslatinský okres	12	2	-	14
Zvolenský okres	26	1	-	27
Mesto so zriadeným magistrátom	-	-	4	4
Spolu	143	7	4	154

¹⁰ V menoslove obcí z roku 1893 figurujú ešte prechodné údaje (Banskobystrický okres: 54, Brezniansky okres: 27, Zvolenskoslatinský okres: 14, Zvolenský okres: 30 obcí a Lubietová, Banská Bystrica, Brezno, Zvolen, spolu 129 sídiel. *Magyarország helységnévtára tekintettel a közigazgatási, népességi és felekezeti viszonyokra*. Javitott és bővített kiadás. Zost.: Dvorzsák János, Budapest, 1893. s. 843-851.

predpísal zákonný článok č. IV. z roku 1898. Hlavným dôvodom premenovania bolo to, aby sa zjednotil a urobil jednoznačným menoslov obcí. Tomuto premenovávaní koordinovanému „Krajinskou komisiou pre kmeňovú knihu obcí“ pod dozorom ministerstva vnútra padlo za obef mnoho slovensky znejúcich miestnych názvov.¹¹

Vrátiac sa k vývoju počtu obyvateľov medzi rokmi 1880 až 1910 môžeme zistiť, že za župným priemerom zaostávalo 73 a za celokrajinským 78 sídiel. Týmto obciam teda relatívne poklesla váha medzi sídlami župy a krajiny. V 23 sídlach sa však zaznamenal nielen relatívny, ale aj absolútny pokles počtu obyvateľov. Jednou z príčin poklesu bolo samozrejme vysťahovalectvo. Ale boli aj také dediny, kde bol počet a pomer obyvateľov žijúcich v zahraničí, v roku 1910 nezapočítaných, minimálny. A predsa bol pokles počtu ich obyvateľov výrazný. Tieto okrajové sídla postihla aj vnútorná migrácia. Sídla, ktorých nárast počtu obyvateľov prevyšoval župný priemer, sú geograficky dobre lokalizovateľné. Koncentrovali sa okolo Banskej Bystrice a okolia, Zvolena a okolia a pozdĺž cesty spájajúcej Banskú Bystricu s Breznom. V tejto dobe teda možno vo vnútri župy pozorovať premenu sídelnej štruktúry, ktorú možno dať do súvisu s hospodárskymi zmenami a premenou dopravných pomerov. Tieto lokálne zmeny, ktoré sa odohrali v desaťročiach dualizmu, mohli významne prekresliť regionálne volebné pomery. Veď okresnú štruktúru vytvorenú v roku 1848 môžeme označiť za meravú, pretože takmer vôbec nereagovala na rozsiahle migračné procesy obyvateľstva. Výskum analyzujúci viacero dekád toto hľadisko nesmie opomenúť.

Etnické zloženie obyvateľstva Zvolenskej župy

Pri interpretácii volebných výsledkov môže pre nás znamenať dôležitú otázku aj to, ako sa v skúmanej dobe vyvíjala etnická skladba župy. Za východisko budeme opäť považovať údaje Eleka Fényesa. Fényes pri opise stolice v roku 1847 charakterizuje toto územie slovami: „Z hľadiska jazyka, s výnimkou pár nemeckých baníkov a zhruba 200

¹¹ Výsledkom tejto práce, ktorá prebiehala od roku 1898 do roku 1912, bolo to, že iba polovica sídiel krajiny si mohla uchovať svoje pôvodné mená, šesťine sa pomenovanie mierne zmenilo, no až tretina absolvovala úplné premenovanie. Obsiahlu analýzu o premenovávaní obcí a jeho neraz maďarizačnom charaktere urobil András Mező. MEZŐ, András: *A magyar hivatalos helységnévaadás*. Budapest, 1982. 114-266.

maďarských šľachticov a honorácie sú všetci Slováci; veľa je aj Cigánov.“¹² Spomedzi 88 130 obyvateľov teda 87 930 osôb, t. j. 99,8 % označil za Slovákov. A opäť to bol Elek Fényes, kto v roku 1867 publikoval údaj, podľa ktorého 99,3 % obyvateľstva stolice, včítane obyvateľov mesta Banská Bystrica, boli Slováci (92 398 osôb), kým počet Maďarov bol 214 osôb a Nemcov 1315 osôb.¹³ Tieto čísla boli samozrejme iba orientačné,¹⁴ ale tiež nám naznačujú, že toto územie bolo dominantne obývané slovenskou národnosťou.

Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní sa na etnickú príslušnosť prvýkrát dopytovali pri sčítaní ľudu v roku 1880. Na rozdiel od Predlitavska, kde sa pýtali na hovorový jazyk (Umgangssprache), v Uhorsku posudzovali etnickú identitu podľa materinského jazyka. V roku 1900 sa však otázka kladená pri sčítaní ľudu radikálne zmenila. Interpretácia údajov však nastoľuje významné problémy, o čom podrobne píše György Kövér vo svojej rozšírenej a veľmi populárnej prehľadovej práci o dejinách spoločnosti. Podľa Kövéra sa tieto otázky (v roku 1880: „Aký je váš materinský jazyk? A okrem neho ktorým domácim jazykom ešte hovoríte?“, v roku 1900: „Aký je váš materinský jazyk, t. j. jazyk, ktorý považujete za svoj vlastný a hovoríte ním najlepšie a najradšej?“) navzájom tak veľmi líšia, keďže v roku 1900 poskytl respondentovi možnosť odkloniť sa od pôvodu k hovorovému jazyku, že spochybňujú možnosť mechanickej komparácie získaných údajov. Upozorňuje aj na to, že ten udivujúci celokrajinský jav, vykazujúci medzi rokmi 1880 a 1910 vzrast počtu Maďarov, mohol byť dôsledkom zmien v hlavných zásadách sčítania ľudu.¹⁵ Aj naše vlastné skúsenosti z výskumu poukazujú na to, že je ťažké zmapovať etnické pomery výlučne iba na základe údajov zo sčítaní ľudu. Osobitnú pozornosť si zasluhuje výskum, ktorý na príklade Kompoltu – jedného sídla z Hevešskej župy – dokumentuje jav, že hoci nemecké obyvateľstvo dediny na základe sčítania ľudu v roku 1900

¹² FÉNYES, Elek: *Magyarország leírása*. II, s. 161.

¹³ FÉNYES, Elek: *A Magyar Birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint*. Pest, 1867. s. 51.

¹⁴ O metode výpočtu údajov a využití výsledkov sčítania ľudu z roku 1850-51 a 1857 viď FÉNYES 1867, s. 11-12. Odhadovaný počet obyvateľov – 93 927 – svojou veľkosťou zodpovedal údaju zo sčítania ľudu v roku 1869, od ktorého sa odchyľoval iba o 5 %.

¹⁵ KÖVÉR, GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkor végétől a második világháborúig*. Budapest, 2003, s. 144-145.

vypadlo zo štatistiky, Nemci do dnešných dní zohrávajú rolu v živote obce a jej identite.¹⁶ Využitie etnických údajov zo sčítaní ľudu, osobitne v prípade tzv. kontaktných zón si od historikov vyžaduje serióznú kritiku prameňa.

So zreteľom na toto musíme interpretovať aj nasledujúce údaje, pričom dodávame, že problematika asimilácie a akulturácie môže byť objektom výskumu iba na mikroúrovni.¹⁷

	1880 (%)	1910 (%)	Zmena 1880-1910
Slováci	89.7	85,1	-4,6
Maďari	2.7	12.5	9.8
Nemci	3.4	1.6	-1.8

Župa si teda v zrkadle celokrajinských štatistických prameňov aj na začiatku 20. storočia udržala svoj dominantne slovenský charakter, hoci počet i pomer tých, ktorí sa hlásili k maďarskej národnosti významne narástol. Údaj z roku 1880 (2860 osôb) je výrazne vyšší oproti odhadovanému počtu z roku 1867. V pomere k Fényesovým údajom z roku 1867 počet Slovákov do roku 1880 stúpol o 1,8 %, počet Nemcov o 173,4 % a Maďarov o 1243,7 %. Tento výrazný rozdiel nemožno odôvodniť prípadným nárastom migrácie, veď ak porovnáme celokrajinské údaje o počte obyvateľov z roku 1880 s odhadovanými údajmi z roku 1867, potom vidíme nárast o 12,3 %, ak to urobíme v prípade Zvolenskej župy, nárast počtu obyvateľov bude iba 7,1 %. Pokiaľ vychádzame z toho, že nepresnosť údajov Eleka Fényesa sa nijako významne neodlišuje na celokrajinskej a miestnej úrovni, potom by nemohla nastať takáto odchýlka, veď kvôli nižšiemu župnému nárastu je vylúčený migračný príliv. Pomerný nárast počtu Maďarov mohol teda byť dôsledkom jednak asimilácie, jednak zmeny dopytovania, ktorú sme naznačili vyššie.

Nakoľko údaje za jednotlivé obce môžeme skúmať až medzi rokmi 1880 – 1910, na vyznačenie ťažiskových bodov etnických zmien využijem

¹⁶ V ÁRKONYI, Péter: Kompolt gazdasági és társadalmi viszonyai a XX. század első felében. In: *A XXX. Országos Tudományos Konferencia díjazott hallgatóinak dolgozatai*. Szerkesztette: Bíró Melinde. Eger, 2013, s. 137-172.

¹⁷ Podrobnejšie o tejto problematike viď: BINDORFFER, Györgyi: Nyelv ében él az etnikum. Identitás, nyelvi és kulturális reprezentáció egy magyar országi sváb faluban. In: *Szociológiai Szemle*, 1997, č. 2, s. 125–141.; BINDORFFER, Györgyi: Asszimiláció és túlélés. In: *Tér és terep : tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Szerkesztette: Kovács Nóra és Szarka László. Budapest, 2002.

sčítanie ľudu z roku 1880 a 1910. Chcel by som zistiť aj to, že kde sa táto zmena v regionálnom zmysle objavila. Zistiť to môžeme dvomi metódami: jednak môžeme preskúmať sídla, kde narástol pomer Maďarov, jednak môžeme osobitne preveriť tie sídla, kde tento nárast presiahol priemer. Našiel som 28 takých sídiel, kde medzi rokmi 1880-1910 pomer Maďarov klesol. V prípade 65 obývaných sídiel bol tento rozdiel minimálny (v rozpätí 0 – 2 %), 31 sídiel zaznamenalo nárast Maďarov v rozpätí 2,1 – 5 % a ďalších 12 sídiel v rozpätí 5,1 – 9,8 %. Priemer prekonal iba 10 obcí. Medzi nimi však nájdeme všetky tri mestá so zriadeným magistrátom, kde sa zaznamenal nárast počtu Maďarov o 9 339 osôb, čo predstavovalo 69 % celozáporného údaju. Je evidentné, že nárast pomeru Maďarov sa dotýkal iba malého percenta sídiel a v absolútnych číslach ho možno lokalizovať predovšetkým do miest. Nárast pomeru Maďarov sa objavil najmä v časti sídiel – v tzv. centrách modernizácie, kde narástol počet obyvateľov.¹⁸

Na základe uvedených faktov sa dá konštatovať, že nárast počtu obyvateľov župy zodpovedal krajinskému priemeru. Presuny vnútorných ťažísk sa dajú dobre vysvetliť modernizáciou. Údaje o etnickom zložení obyvateľstva však nastoľujú také problémy, ktorých riešenie je predstavitelné iba metódou mikrovýskumov. Konštatovať možno aj to, že napriek zvýšeniu pomeru Maďarov ostala župa až do konca územím obývaným dominantne Slováckmi.

Zastúpenie Zvolenskej župy na krajinskom sneme v epoche stavovského a poslaneckého snemu

V epoche stavovského snemu mala stolica podobne ako ostatné uhorské stolice právo na dvoch vyslancov. Z územia neskoršej župy však malo viac sídiel právo na vyslancov na krajinský snem. Popri Banskej Bystrici, Brezne, Zvolene a Lubietovej sa mohla na krajinskom sneme prezentovať aj Krupina pripojená k Hontianskej stolici. Reforma na ľudových poslancov však z viacerých hľadísk priniesla významné zmeny do politického života Zvolenskej župy. V roku 1848 si jedine Banská Bystrica zachovala právo na vlastného poslanca, ostatné sídla boli pričlenené k volebným obvodom vytvoreným na území stolice. Zákonný

¹⁸ Vzťah medzi nárastom počtu obyvateľov a pozitívnu zmenou pomeru Maďarov je však malý (Pearsonov korelačný index má pri signifikantnej úrovni 0,01 hodnotu 0,326).

článok č. V. z roku 1848 stanovil pre Zvolenskú župu tri poslancecké mandáty. Zákon obsahoval aj ich vymedzenie: „Zvolenská stolica spolu s kráľovskými mestami Brezno, Ľubietová, Zvolen a Krupina vyše 3 vyslancov. Centrom jedného volebného obvodu bude Brezno, ku ktorému sa pripojí Ľubietová, druhého Krupina, ku ktorému sa pripojí kráľovské mesto Zvolen. Knim sa tiež pripoja ostatné územia stolice v pomere podľa počtu obyvateľov k počtu vyslancov.“ Takto sa v župe stanovili tri volebné obvody: brezniansky, krupinský (po odčlenení Krupiny zvolenský) a sliačsky Aj keď počet poslanceckých miest klesol z pôvodných siedmich miest na štyri, vzhľadom k tomu, že hlas miest pri hlasovaní stavovského snemu mal marginálny význam, tieto štyri mandáty poskytli župe významný reprezentatívny nárast. Banská Bystrica síce stratila svoju výsadu a zmenila sa na sídlo so zriadeným magistrátom, ale táto zmena sa nedotkla jej práva na poslanca. Tento systém nezmenil ani zákonný článok č. X. z roku 1877.

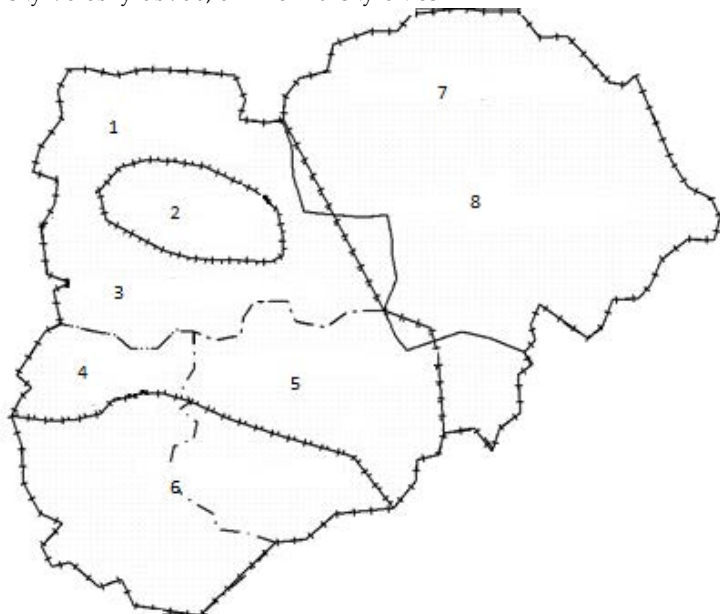
Ďalej budem sledovať vzťah medzi slúžnovskými okresmi a volebnými obvodmi. Ako prameň som pritom využil prácu Imreho Sziváka, ktorý publikoval zoznam sídiel podľa volebných obvodov, čo mohol urobiť na základe súpisu nariadeného § 8 zákonného článku č. XV. z roku 1899.¹⁹ Kvôli predchádzaniu volebným podvodom sa totiž na ominózných miestach nariadilo úradom, aby nariadením regulovali maximálnu sumu povozného vyplácanú za dopravu voličov do centra volebného okresu. Zoznam, ktorý na základe toho vznikol, je absolútne vhodný na identifikáciu sídiel volebných okresov. Treba pri tom vyriešiť „iba“ problém zmeny mena sídiel, ktorý sme už pred tým naznačili.

Na porovnanie systému volebných obvodov a župných okresov som vyhotovil nasledujúcu mapu, kde ozubené čiary vymedzujú hranice volebných obvodov a plné čiary hranice župných okresov. Ako to vidno aj na mape, štruktúra volebných obvodov župy nezodpovedala štruktúre župných okresov. Banskobystrický volebný obvod okrem samotného mesta zahrnoval ešte 7 sídiel okresu.

¹⁹ SZIV ÁK, Imre: *Országgyűlési képviselőválasztás és curia i bíraskodás codexe*, Budapest, 1901, s. 995-1001.

Mapa – Zvolenská župa, hranice volebných obvodov a slúžnovských okresov

1 – Sliachský volebný obvod, 2 – Banskobystrický volebný obvod, 3 – Banskobystrický okres, 4 – Zvolenský okres, 5 – Veľkoslatinský okres, 6 – Zvolenský volebný obvod, 7 – Brezniansky volebný obvod, 8 – Brezniansky okres

V Breznianskom volebnom obvode volilo aj päť sídiel patriacich do Banskobystrického okresu. V Sliachskom volebnom obvode sa sčítavali hlasy zo 43 banskobystrických, 5 veľkoslatinských a 14 zvolenských obcí. Uchádzač o zvolenský mandát sa zas musel uchádzať o hlasy 15 zvolenských a 10 veľkoslatinských obcí a taktiež o hlasy mesta Zvolen. Na horeuvedenej mapke sa akoby zdalo, že východná časť Veľkoslatinského okresu patrila do Breznianskeho volebného obvodu. Moja mapa, ktorú som vyhotovil na základe dobovej volebnej mapy²⁰ teda vykazuje odchýlku od štatistiky zostavenej na základe zákona z roku 1899. Pri svojom štatistickom výskume som toto otázne územie skúmal na základe župného členenia, veď pravdepodobne to bol autor mapy Ferenc Fodor, kto sa dopustil tejto menšej chyby, ktorú možno odhaliť až pri podrobnej identifikácii obcí z tohto územia.

²⁰ FODOR, Ferenc: *A magyar országi országgyűlési képviselőválasztási kerületek térképei 1861–1915-ig*. Budapest, s. a.

Počet obyvateľov a etnické pomery Zvolenskej župy v zrkadle štatistických údajov

V ďalšom kroku budem skúmať etnický charakter jednotlivých volebných obvodov na základe cenzu z roku 1880 a 1910.

	Slováci (%)		Maďari (%)		Nemci (%)		Zmena 1880-1910 (%)		
	1880	1910	1880	1910	1880	1910	Slováci	Maďari	Nemci
B. Bystrica	76.3	58.8	9.0	33.0	11.1	6.5	-17.4	24.0	-4.6
Brezno	93.6	88.5	1.0	9.4	1.4	1.1	-5.1	8.4	-0.3
Sliač	91.1	93.9	1.6	3.7	3.1	0.7	2.8	2.1	-2.4
Zvolen	90.6	84.0	2.8	14.1	2.3	0.9	-6.7	11.3	-1.4

Slovenská národnosť predstavovala v každom volebnom obvode župy najväčšiu etnickú skupinu. Ich pomer medzi dvomi sčítaniami ľudu síce s výnimkou jedného volebného obvodu klesol, ale ani v banskobystričskom volebnom obvode nestratili väčšinu. O vzraste významu Maďarov a pravdepodobných príčinách tohto javu som už písal v predchádzajúcom. Aj tu je evidentné, že tento proces sa v prvom rade týkal miest.

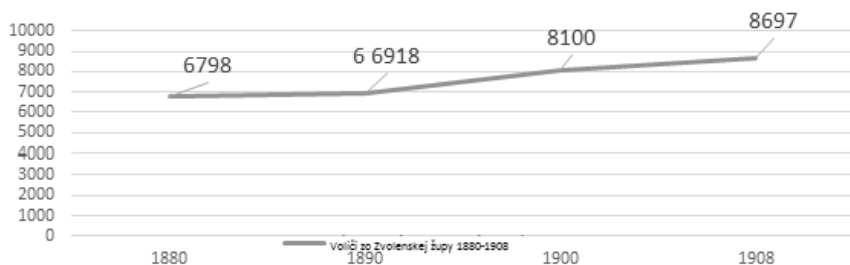
Avšak iba zlomok obyvateľov disponoval volebným právom. Preto z faktu, že väčšina obyvateľstva sa národnostne vymedzila, ešte nemožno vyvodiť, že aj medzi voličmi boli dospelí muži zastúpení podľa etnických pomerov. Žiaľ nemáme k dispozícii údaje o etnickom zložení voličov za jednotlivé volebné obvody, ale na župnej úrovni sa takýto súpis vyhotovil.

Uhorský parlament sa na začiatku 20. storočia viackrát zaoberal otázkou reformy volebného práva. Rôzne súpisy a návrhy zákonov, ktoré v tejto spojitosti vznikli, obsahujú dôležité údaje súvisiace s volebným systémom krajiny.²¹ Vychádzajúc z tabuliek, ktoré tam boli publikované, možno lepšie spoznať aj voličov Zvolenskej župy. Na základe týchto údajov vznikol nasledujúci graf.

Na grafe možno dobre vidieť, že nárast počtu voličov nezodpovedal nárastu počtu obyvateľov. Táto tendencia bola charakteristická aj na celokrajinskej úrovni a práve ona si vyžiadala reformu volebného zákona z roku 1899, kedy sa aj daňovým dlžníkom vrátilo volebné právo, ktoré im pred tým bolo odňaté.

²¹ *Képviselet-házi irományok*, 1906, zv. XXVIII, č. 926-944, s. 208-218.

Voliči zo Zvolenskej župy

Kým v roku 1880 malo 6,8 % obyvateľov volebné právo (celokrajinský údaj: 6 %), v roku 1890 ním disponovalo iba 6 % obyvateľov (celokrajinský údaj: 5,6 %). Vtedy sa však tento klesajúci pomer zastavil a stabilizoval sa na tejto úrovni. V súpise voličov z roku 1904 sa pre územie župy uvádzalo 1176 maďarských a 6550 nemaďarských voličov. Pomer Maďarov teda predstavoval 15 %. Tento údaj síce prevyšoval ich pomer medzi obyvateľmi – v roku 1910 tvorili 12,5 % obyvateľov, ale táto anomália nebola významná. Na základe štatistiky z roku 1904 teda môžeme konštatovať, že voliči národnostnej župy pochádzali predovšetkým z národnostného obyvateľstva. Existovala síce aj maďarská reprezentácia, ale tá bola takmer zanedbateľná.

K dispozícii máme údaje o počte voličov aj za jednotlivé volebné obvody, veď popri práci Imreho Sziváka obsahujú tieto údaje aj zväzky redigované Károlyom Tassym.²² Tieto čísla sa len minimálne odlišujú od údajov v parlamentných spisoch, preto ich tiež možno využiť pri podrobnejšej analýze volebných obvodov. Rozloženie voličov podľa volebných obvodov ukazuje nasledujúca tabuľka. Z údajov je evidentné, že spomedzi štyroch volebných obvodov bol pomer voličov v dvoch podpriemerných a v dvoch zas nadpriemerný.

²² Az országgyűlés képviselőinek sematizmusa lakjegyzékkel, pártállások megjelölésével, választókerületek szerinti beosztással, a választók számának felemelésével a bizottságok névjegyzékével atd... Ed. Károly TASSY. Budapest, 1892-1906.

Volebný obvod	1891 ²³	1899 ²⁴	1904 ²⁵	1905 ²⁶	1906 ²⁷	Odhadovaný pomer voličov (k počtu obyvateľov z rokov 1906/1910)
Banskobystrický	825	751	854	846	862	5,2%
Brezniansky	1413	1505	1857	2016	2030	5,2%
Sliačsky	2299	2030	2584	2614	2610	7,5%
Zvolenský	2208	2399	2801	2874	2960	6,8%
Spolu	6745	6685	8096	8350	8462	6,3%

Nakoľko v Sliačskom volebnom obvode, ktorý obývali Slováci, bol pomer voličov vyšší, kým v Banskobystrickom obvode, kde bolo najviac maďarského obyvateľstva, nižší, dá sa predpokladať, že tu medzi voličmi mohli byť vo väčšine tí, ktorí sa hlásili k maďarskej národnosti, resp. mohli predstavovať takmer polovicu obyvateľov, ktorí sa aktívne zapájali do politiky. V opačnom prípade by sme totiž po celožupnom sčítaní hlasov museli registrovať nemaďarskú, národnostnú reprezentáciu. Prieskum volebných obvodov teda do istej miery modifikoval moju hypotézu, ktorú som v súvislosti s etnickým zložením voličov uviedol vyššie. Naďalej sa však zdá pravdepodobným, že tri z volebných obvodov mali väčšinových slovenských voličov, kým vo štvrtom bol pomer slovenských, resp. maďarských a nemeckých voličov približne rovnaký.

Jednotlivé volebné obvody možno porovnať aj podľa toho, na základe čoho získali tamojší občania svoje volebné právo. Uhorské volebné zákony v zásade definovali cenzus podľa siedmych kategórií: staré právo (voliči spísaní pred rokom 1872 ako príslušníci šľachty), pozemkové vlastníctvo, vlastníctvo domu, vlastníctvo domu a pôdy spolu, príjmy, vzdelanie (tzv. inteligencia), podľa dymu (špeciálny zastupiteľský systém v Sedmohradsku).²⁸ Ak budeme skúmať pôvod volebného

²³ TASSY, 1891, s. 91, 92.

²⁴ TASSY, 1900, s. 89, 91; SZIVÁK, s. 1026-1027.

²⁵ TASSY, 1904, s. 94, 96.

²⁶ TASSY, 1905, s. 102., 103.

²⁷ TASSY, 1906, s. 99, 100.

²⁸ Na vidieku každá obec s viac ako sto domami mohla delegovať dvoch, ak mala menej domov, tak jedného voliča nad rámec tých, ktorí bez tak disponovali volebným právom. *Erdély történelme három kötetben*. Főszerkesztő KÖPECZIBéla. Budapest, 1986. (Pozn. prekl.)

oprávnenia voličov, potom získame informácie o zložení tunajšej strednej vrstvy, čo nám zas môže byť zdrojom informácií o ekonomicko-spoločenských pomeroch regiónu.

Volebný obvod ²⁹		Staré právo	Pozemkové vlastníctvo	Dom	Vlastníctvo domu a pôdy spolu	Príjmy	Inteligencia	Podľa dymu	Spolu
Banskobystrický	Počet voličov	10	121	152	0	412	152	0	847
	%	1,2%	14,3%	17,9%	0,0%	48,6%	17,9%	0,0%	100,0%
Breznianský	Počet voličov	13	1196	25	0	430	174	0	1838
	%	0,7%	65,1%	1,4%	0,0%	23,4%	9,5%	0,0%	100,0%
Sliacký	Počet voličov	0	2071	7	0	171	115	0	2364
	%	0	87,6%	0,3%	0,0%	7,2%	4,9%	0,0%	100,0%
Zvolenský	Počet voličov		2220	114	0	304	137	0	2775
	%	0	80,0%	4,1%	0,0%	11,0%	4,9%	0,0%	100,0%
Spolu	Počet voličov	23	5608	298	0	1317	578	0	7824
	%	0,3%	71,7%	3,8%	0,0%	16,8%	7,4%	0,0%	100,0%
Krajinský údaj	Počet voličov	41033	642469	40270	6580	183642	70977	4060	989031
	%	4,1%	65,0%	4,1%	0,7%	18,6%	7,2%	0,4%	100,0%

Spomedzi štyroch volebných obvodov sa prirodzene opäť vymyká Banská Bystrica, kde sa voličské oprávnenie viazalo predovšetkým na príjmy. Z voličov, ktorí disponovali svojim právom na základe majetku, bolo významnejšie vlastníctvo domu, veď v meste sa dalo ľahšie preukázať zákonom požadované vlastníctvo domu s tromi obytnými časťami. Význam inteligencie je tiež veľký, ale dôležité je povedať aj to, že ostatné tri volebné obvody iba relatívne zaostávali za Banskou Bystricou. Veď v Brezne sa stretávame s vyššou hodnotou, ale jej percentuálny podiel je v dôsledku vyššieho počtu voličov nižší. V Breznianskom volebnom obvode síce predstavovali najvýznamnejšiu skupinu voličov pozemkoví vlastníci, ale v absolútnych číslach tu nájdeme najvyšší počet voličov na

²⁹ SZIVÁK, s. 1026, 1030.

základe príjmov. Dominancia voličov na základe pozemkového vlastníctva na území Zvolenského, najmä však Sliačskeho volebného obvodu naznačovala nižší stupeň modernizácie týchto obvodov.

Ak porovnáme župné údaje s celokrajinskými, vyskočia nám dve osobitosti: rola bývalej šľachty tu bola omnoho menšia. Vo všeobecnosti to bolo charakteristické pre národnostné územia, na čo už poukázali aj údaje Eleka Fényesa. V protiklade s o niečo nižším počtom voličov viažucich sa na príjmy a staré práva tu zohrávali väčšiu rolu voliči na základe pozemkového vlastníctva. Župa teda v porovnaní s celokrajinským priemerom disponovala prevažne poľnohospodárskou skupinou voličov. Ak by som kategorizoval tieto štyri volebné obvody podľa výsledkov jedného svojho staršieho výskumu,³⁰ potom Banskobystrický by sa zaradil medzi menej moderné mestské volebné obvody, Brezniansky medzi modernejšie prevažne poľnohospodárske a zvolenský a sliačsky medzi tradičné prevažne poľnohospodárske volebné obvody. Tento obraz je však v protiklade so zisteniami Marianny Nagyovej o štruktúre povolání len na prvý pohľad, veď v porovnaní s ostatnými regiónmi krajiny možno zaradiť dva zvolenské medzi obvody, ktoré v dôsledku svojej polohy v budapeštianskom modernizačnom prstenci disponovali voličmi s modernejšou štruktúrou povolání. Hoci väčšina zamestnancov v priemysle nedokázala vyhovieť požadovanému cenzu, napriek tomu sa v štruktúre voličov dajú vykázať vplyvy hospodárskej modernizácie.

V tejto svojej štúdií, ktorá je prvým výstupom z výskumného projektu, som sa pokúsil obsiahnuť župný rámec, v ktorom sa odohrával volebný súboj. V ďalšom budem pokračovať v lokálnych sondách, ktoré rozšírim aj na región vymedzený v úvode. K predstaveniu župných politických elít a zboru poslancov bude možné pristúpiť po oboznámení sa so župnou šľachtou, čo bude taktiež predmetom ďalších výskumov.

Preklad z maďarčiny: Imrich Nagy

³⁰ PAP, József: Kísérlet a magyarországi választókerületek huszadik század eleji etnikai karakterének meghatározására. In: *Közép-Európai Közlemények*, roč. 2010, č. III, s. 38–45.

Summary

Number of Inhabitants and the Ethnic Relations of Zólyom County in the Light of Statistical Data

This study is published as the first element of a comprehensive research project. In the course of the research I intend to present the regional history of parliamentary elections of Middle Slovakia and the political career of Members of Parliament from this region. The first stage of this work is to analyze the ethnic character and electoral composition of the counties of this region – Gömör, Kishont, Hont, Zólyom. Dealing with Zólyom County and the town of Besztercebánya, the present study is the opening move of this stage.

After having offered a brief survey on shaping of the 19th century economic conditions of the county, I present demographic data. Changes in the number of inhabitants are analyzed at district and village level. Then the trend of the ethnic data between 1880 and 1910 will be examined. The final unit of the study will explore the constituencies of Zólyom County, their structure, ethnic composition and number of electors.

As a conclusion, we can state that comparing the data of Zólyom County and the whole country, two well-marked differences can be pointed out: the former nobility had a much smaller part in the county life, and the county had a more agricultural dominated electoral group than the countrywide average.

Michal Žilinský ako organizátor a činiteľ Uhorskokrajinského slovenského vzdelávacieho spolku (MTKE)*

BERNADETA OTTMÁROVÁ

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Michal Žilinský bol predstaviteľom uhorskej historiografie a politickej scény dualistického obdobia v Uhorsku. Pôvodom dolnozemskej Slovák sa stal členom Matice slovenskej, ale jeho meno je predovšetkým spojené so vznikom *Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület* (Uhorskokrajinského slovenského vzdelávacieho spolku) v Budapešti, funkciou tajomníka v Spolku pre archeológiu a dejiny osvety v Békešskej župe a redigovaním jeho Ročenky (*Békésvármegyei Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve*) a ďalších spolkov a inštitúcií. Svoje historické diela, popularizačné práce a učebnice písal väčšinou po maďarsky. Ako historik bol členom viacerých spoločností, vrátane Uhorskej akadémie vied. Po učiteľskom pôsobení na gymnáziu v Sarvaši sa stal poslancom za Liberálnu stranu, hlavným županom najprv Čongrádskej, neskôr Zvolenskej župy. Jeho kariéra vyvrcholila postom štátneho tajomníka ministerstva kultu. Okrem toho bol aj významným činiteľom evanjelickej cirkvi v Uhorsku, napokon jej generálnym dozorcom.

Obdobie dualizmu charakterizovali razantné maďarizačné postoje a akcie voči Nemaďarom a hoci Žilinský zásadne vystupoval ako predstaviteľ vládnej strany, predsa podľa neho podobné ataky a nepokoje vznikali najmä kvôli fóbiám z tzv. panslavizmu a mánii pranierovať všetko takto označené. Slovenskí národní činitelia viackrát boli označení ako panslávi, čo M. Žilinský jednoznačne odmietol. Podľa neho panslavizmus ako taký možno existuje iba v slovenskej literatúre. Poznámene, že ako aj teraz, tak i v budúcnosti napr. i na konventoch budú isté národnostné trenice, čo pokladal ale za prirodzené, lebo mnohorečové Uhorsko sa rozprestiera od Tatier až po Slavóniu. Ako M. Kmeť konštatoval, Žilinského postoje v národnostnej otázke boli nepochybne

* Štúdia bola vypracovaná v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA 1/0606/11.

ambivalentné. Zriedka, hoci v zásadnej miere, ale predsa oponoval maďarizačným tendenciám.¹

Pre Michala Žilinského ako dolnozemského (čabianskeho) Slováka (1838 – 1925) počas jeho štúdií, prvého zamestnania, etablovania v miestnej honorácii a na poli historiografie nevyhnutne sa objavila dilema etnickej príslušnosti a proklamovaného uhorského/maďarského patriotizmu. Väčšina vplyvných predstaviteľov slovenskej dolnozemskej inteligencie začala presadzovať – ako uviedol Miroslav Kmeť – tzv. dvojtitú identitu: etnickú slovenskú a „vlasteneckú“ uhorskú (maďarskú), sprevádzanú dvojazyčnosťou. To znamená, že používali slovenčinu a bibličtinu v súkromnej a cirkevnej sfére, avšak maďarčinu vo sférach administratívy, politiky, verejných prejavoch, vedy a osvety.² U M. Žilinského ako historika z Dolnej zeme môžeme najvýraznejšie vidieť príklon k ideám uhorského vlastenectva. Jednoznačne podporoval a vystupoval za harmonické spolunažívanie rôznych etník nielen v Békešskej župe. Jeho prerod z matičiara na „lojálneho Slováka“ a formálne maďarského historika a politika je nepochybne zaujímavý, ale aj vysvetliteľný – prostredím, rodinnou atmosférou, príslušnosťou k inteligencii a župnej honorácii, uhorskej provládnej politickej (ale aj odbornej historickej) societe a zrejme i kariérnymi ambíciami.

Ak sa pozrieme na činnosť Michala Žilinského – uhorského politika, štátneho úradníka, svetského funkcionára evanjelickej cirkvi a historika – z hľadiska ideí slovenského národného hnutia, tak bol nepochybne kontroverznou postavou. Napríklad proti zrušeniu Matice slovenskej neprotestoval, hoci bol jej členom od roku 1872 a prispel i do *Letopisu Matice slovenskej*.³ Dokonca bol aj členom komisie, ktorá mala na starosti zhabanie matičného majetku.⁴

Proti opakovaným snahám slovenských národovcov dosiahnuť obnovenie Matice postavila vláda plán údajne apolitického kultúrneho spolku „pre slovenský ľud“, ktorý by stál mimo úsilí slovenských národnoemancipačných snáh. Išlo hlavne o elimináciu martinského centra slovenského národného hnutia. Navyše mala vláda k dispozícii matičný

¹ KMEŤ, M.: *Historiografia dolnozemskej Slovákov v 19. storočí*. 2010, s. 202.

² KMEŤ, M.: *Historiografia ...* 2010, s. 189.

³ Predpokladám, že sa členom Matice stal hlavne pod vplyvom svokra Ludevíta Haana.

⁴ KMEŤ, M.: *Historiografia ...* 2010, s. 77-81.

majetok, ktorý mohla využiť. Takto sa spolok konštituoval v roku 1885 pod názvom Uhorskokrajinský slovenský vzdelávací spolok (*Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület / MTKE*), ktorý mal svoje sídlo v Budapešti.

K najaktívnejším presadzovateľom vzniku provládnej slovenskej inštitúcie patrili sám Michal Žilinský. Na ustanovujúcej schôdzi sa zúčastnili všetky významné osobnosti spoločenského života Horného Uhorska, župani, poslanci snemu a vládni úradníci. Za predsedu spolku bol zvolený György Császka (Juraj Časka), vtedy spišský biskup (neskoršie kaločský arcibiskup), za podpredsedu podžupan Zvolenskej župy barón Béla Radvánszky (Belo Radvanský) a tajomníkom sa stal poslanec parlamentu Mihály Zsilinszky (Michal Žilinský), ktorý fakticky riadil organizačné, hospodárske a finančné záležitosti spolku, keďže predseda Časka do činnosti spolku prakticky nezasahoval. Medzi členmi spolku bolo viacero poslancov, hornouhorských aristokratov a mnohí figurovali aj vo FEMKE, čiže maďarizačné ciele boli do značnej miery zjavné.

Hlavným proklamovaným cieľom spolku (podľa stanov) bolo: *„...literárnymi prostriedkami pracovať na duševnom a mravnom pozdvižení slovenského obyvateľstva krajiny uhorskej. Všetky politické a náboženské predmety z oboru spolku celkom sú vytvorené. Údovia spolku sú a) zakladajúci, b) riadni a c) podporujúci. Vydania spolkové sú slovenskou rečou písané buď pôvodné diela, buď preklady. Posledné budú volené z literatúry uhorskej a iných vzdelávacích národov, a to z najlepších ľudových diel oboru dejepisného, prírodopisného, všeobecno- a poľnohospodárskeho, priemyselného, sociálneho a beletristického, - pri čom hlavnia váha kladená bude na vydávanie pochopu ľudu primeraných, náboženskomravných diel, hospodárskych príručných knížiek a poučných kalendárov“*.⁵ V podstate išlo o presadenie vládnej politiky odlišného smerovania než martinské centrum slovenského národnomancipačného hnutia – prostredníctvom kultúrnej a osvetovej činnosti.

Spolok disponoval vlastným periodikom s názvom *Vlasť a Svet*,⁶

⁵ Evangélikus Országos Levéltár (EOL), Budapest, fond: Zsilinszky Mihály, 332/17 šk. (Nemzetiségekértés / Feljegyzés a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület / Társulatról).

⁶ Noviny *Vlasť a Svet* 3. januára 1897 zverejnili výzvu na členov do *Uhorskokrajinského slovenského vzdelávacieho spolku*. No viny vtedy oslavovali dvanaście výročie existencie. Svoje

ktoré najprv vychádzalo každé dva týždne, neskôr ako týždenník, a ročenkou *Nový Domový Kalendár*. V neposlednom rade spolok – nepochybne s hungarofilským zámerom – sa venoval aj prekladom diel maďarských autorov do slovenčiny, napríklad Jánosa Aranya, Móra Jókaiho, Kálmána Mikszátha. Keď v roku 1889 Žilinského zvolili za hlavného župana Čongrádskej župy, abdikoval na funkciu spolkového tajomníka. 12. júna 1889 valné zhromaždenie odsúhlasilo Žilinského rozhodnutie. Béla Radvánszky, ktorý doteraz bol zástupcom tajomníka, tiež informoval o svojom vystúpení zo spolku. Vďaka tomu kroku Žilinský, už ako hlavný župan Čongrádskej župy, následne bol zvolený za podpredsedu spolku. Na tomto poste zotrval až do roku 1907 a v liste o svojom kroku informoval aj vtedajšieho predsedu spolku Farkasa Radnaia, banskobystrického rímskokatolíckeho biskupa. V liste sa Žilinský vyjadril nasledovne: „*Myslím si, že mojou 30-ročnou neúnavnou prácou som splnil svoju povinnosť na pôde Spolku tak ako jeho tajomník, ako aj jeho podpredseda.*“ Člen spolku Lajos Lehotzky, sudca kráľovskej kúrie, s uznaním zhodnotil Žilinského prácu a so smútkom skonštatoval jeho vystúpenie z aktívnej činnosti v spolku.⁷

Vážnym problémom uhorskej historiografie nepochybne je určiť kam autora zaradiť z etnického/národného hľadiska, lebo mohol písať hlavne po maďarsky alebo zastávať vysoké politické funkcie, čo veľmi výstižne charakterizuje spoločenskú, kultúrnu, politickú i vedeckú činnosť Michala Žilinského. Napriek týmto skutočnostiam ho predsa zaraďujeme aj do maďarskej historiografie a aj medzi slovenských dolnozemských intelektuálov, lebo mal slovenský etnický pôvod a slovenský

11-ročné pôsobenie v vyhodnotili nasledovne: „*Naša úloha sa nezmenila. Akou vytrvalosťou sme doteraz pracovali, takou budeme pracovať aj na budúce, ba ešte aj napneme svoje sily, aby sme svojom povolaniu čím lepšie zodpovedali. My nebudeme prázdnyma rečmi ľud mámiť a zaslepovať, ale sa budeme vždy pridržať čistej pravdy, lebo len pravda vedie k blahu.*“ Ďalej pokračovali, že naďalej budú zverejňovať len také články, ktoré obsahujú niečo zábavné a poučné. V neposlednom rade budú s pozornosťou sprevádzať udalosti, ktoré sa dejú doma aj vo svete. Pri týchto všetkých informáciách upozornili čitateľov, že doterajšie farebné zobrazenia už nebudú. Obrázky v každom čísle budú čierne-biele, ale v každom štvrtroku každý odberateľ dostane jeden farebný obraz, ktorý bude vhodný aj do rámu. Po dáva aj informácie, že členovia Spolku ročne zaplatia 1 zl. ako členský poplatok, za čo dostanú časopis *Vlast a Svet* a ako členskú „patričnosť“ k tomu aj *Nový Domový Kalendár*. Uviedli aj spôsob zaplatenia finančného sponzorovania. *Vlast a Svet*, roč. 12, č. 1. (3. januára 1897).

⁷ EOL, Budapest, fond: Zsilinszky Mihály, 332/17 šk. (Feljegyzések).

materinský jazyk a v neposlednom rade síce zriedka, ale predsa publikoval a korešpondoval aj po slovensky.⁸ Pri týchto kritériách môžeme skonštatovať isté odlišnosti v prejavoch národnostnej a etnickej príslušnosti. Na M. Žilinského sa obracali niektorí Slováci s rôznymi problémami, týkajúcimi sa cirkevných evanjelických tém, v školskej oblasti, ale aj slovenskej kultúrnej, resp. národnej problematiky. K vzájomnej korešpondencii medzi Pavlom Mudroňom a Michalom Žilinským došlo napríklad pri založení spolku pre slovenské interkonfesionálne gymnázium.⁹

Predseda Slovenskej národnej strany Pavol Mudroň sa obrátil na Žilinského s prosbou, aby budovu zaniknutého patronátneho gymnázia odovzdali martinskej evanjelickej cirkvi a aby odstránili aj zapečatenie, ktoré nevediac z akého dôvodu vydali na budovu. Pavol Mudroň už šesť rokov súril riešenie prípadu, ktorý sa iba rok predtým konečne dostal na ministerstvo školstva a náboženských záležitostí. Dotyčné úrady však stále odmietali prípad riešiť, preto Mudroň prosil o pomoc M. Žilinského, ktorý mal postupne k dispozícii viacero dokumentov relevantných k tejto záležitosti.¹⁰ Napokon ani jemu samému sa nepodarilo vec pozitívne vyriešiť.¹¹

⁸ KMEŤ, Miroslav: *Jazyk a obsah korešpondencie dolnozemskej slovenskej inteligencie v 19. storočí*. In: Uhrinová Alžbeta – Tóth Alexander Ján (ed.): *Slovenčina v menšinovom prostredí II*. Békešská Čaba. VÚSM, 2008, s. 272.

⁹ Myšlienka zriadiť interkonfesionálnu strednú školu vznikla po neúspechu akcie na najvyšších fórach ev. cirkvi v roku 1890, ktoré sa pokúsili založiť slovenské evanjelické gymnázium v Martine. Nové gymnázium malo mať sídlo v Martine a riadilo by sa príslušnými právnymi normami pre verejné gymnáziá. Povinnými predmetmi mala byť aj maďarčina a nemčina, pričom dejiny maďarskej literatúry a dejepis Uhorska by sa prednášali v maďarčine. Vládne kruhy sa však kategoricky postavili proti jestvovaniu slovenského gymnázia. Pavol Mudroň ako predseda dočasného gymnaziálneho výboru predložil ministerstvu vnútra žiadosť o schválenie stanov v Spolku na založenie interkonfesionálneho gymnázia s vyučovacou rečou slovenskou, pritom stanov vypracovalo 60 známych slovenských osobností. Spolok však nezískal povolenie na činnosť. KOVÁČ, Dušan a kol.: *Kronika Slovenska 1*. Bratislava: Fortuna Print, 1998, s. 586.

¹⁰ Slovenská národná knižnica – Archív literatúry a umenia (SNK – ALU), Martin, sig. A 1749.

¹¹ *Pravidlá spolku pre založenie interkonfesionálneho gymnázia s naukoslednou rečou slovenskou* boli v 16 bodoch vydané v Turčianskom Svätom Martine 23. augusta 1895. Z nich vyberáme: „Cieľ spolku je založenie interkonfesionálneho gymnázia s naukoslednou rečou slovenskou, a aj za ňu, zakiaľ sa potrebná základina ku tomuto cieľu sossbiera, podporovanie chudobných, mrav-

Pavol Mudroň sa obrátil s prosbami nielen na Michala Žilinského, ale aj na ministra Károlya Khuen-Héderváryho, od ktorého očakával riešenie v slovenskej otázke, ako napríklad pri ľudových a stredných školách a Matici slovenskej. Poukázal na skutočnosť, že slovenské deti v ľudových školách by sa mali vzdelávať vo svojom materinskom jazyku, lebo slovenskí ľudia na dedinách bývajú blízko jeden druhému a nepoužívajú nijaký iný jazyk okrem slovenského. Maďarčinu počujú iba na školách, kde sa to učia naspamäť, aby to mohli cez prázdniny zabudnúť. Jednoducho nie je to efektívne, lebo po maďarsky sa nenaučia a aj z ostatných predmetov tiež málo vedia. Ako príklad P. Mudroň uviedol trenčianskych drotárov, ktorí vedia po anglicky, nemecky, francúzsky atď., ale nie preto, lebo sa to naučili v škole, ale jednoducho ich práca si to vyžaduje. Preto nie je potrebné nikoho nútiť, aby sa naučil jazyk, ktorý nie je preňho potrebný. Keď si to život od nich vyžaduje, tak sa ľudia naučia cudzí jazyk. Zmienil sa aj o slovenských stredných školách, ktoré uhorská vláda dala zatvoriť. Ako zaujímavosť spomenul slovenskú učňovskú školu v Turčianskom Svätom Martine, ktorá vďaka priemyselníkom ešte fungovala, ale ako vyučovací jazyk slovenčinu zakázali. Ako negatívum uviedol, že Maďari, Nemci, Rumuni a Srbi disponujú svojimi školami, ale Slováci nie a ešte aj tie čo mali, tak boli zatvorené. V neposlednom rade sa zmienil aj o Matici slovenskej, ktorá bola tiež obžalovaná a následne zatvorená. Ako riešenie navrhoval založenie toľkých slovenských škôl, koľko je potrebných a v prípade Matice, aby jej činnosť bola obnovená a majetok jej bol vrátený.¹²

ných a pilných slovenských študujúcich mladíkov. Cieľ tento spolok bude sa usilovať dosiahnuť sbieraním peňažných prostriedkov.“ Na margo členstva spolku bolo v stanovách uvedené: „Prijme sa a akýkoľvek, ku tomuto cieľu obetovavý obsah, od kohokoľvek, pod korunou svätejšťefanskou obydleného. Avšak kto chce byť zakladateľom toho gymnásia, musí príspeť najmenej 100, t. j. jedno sto zlatými r. č., buďto razom, alebo v ročných, najmenej 10-zlatových čiastkach.“ Ďalšie body sa zaoberali o tvorení gymnázia, pričom najprv by sa mali otvoriť len nižšie stupne gymnázia. Sídlo školy mali určiť zakladatelia vtedy, keď sa nazbierajú dostatočné financie. Za pokladníka spolku si zvolili Andreja Halušku, ktorý bol každoročne povinný vyúčtovať výdavky z minulého roku (pokladník po dliehal každoročne v oľbe). „*Sosvolávaním každoročného shromaždenia a zavedením potrebných krokov u vysokej vlády poveruje sa Pavel Mudroň, na prípad a kejkol'vek prekážky ten, koho on k tomu písomne splnomocní, poťažne tohoročný pokladník. Stanovy gymnásia určí tiež shromaždenie zakladateľov, keď sossbiera sa dostatočná základina.*“ EOL, Budapest, fond: Zsilinszky Mihály, 332/17 šk. (Nemzetiségikérdés).

¹² EOL, Budapest, fond: Zsilinszky Mihály, 332/17 šk.

Zachovala sa časť korešpondencie, v ktorej Žilinský mal vo svojich plánoch ambíciu zapojiť do činnosti MTKE aj známych predstaviteľov martinského centra. Tí však kritizovali predovšetkým fakt, že spolok hmotne účinkoval zo zhabaného majetku Matice, a taktiež pochybovali o činnosti spolku, keďže v ňom prijali členstvo aj známi maďarizátori – napríklad Béla Grünwald či Béla Radvánszky.¹³

O snahách M. Žilinského získať pre spolok významné osobnosti slovenského života svedčí aj po slovensky koncipovaný list adresovaný Svetozárovi Hurbanovi Vajanskému zo dňa 10. mája 1885, v ktorom ho vyzval na spoluprácu s nasledujúcimi slovami: „*Váš a náš cieľ je ten istý, t. j. literárnymi prostriedkami jak duševne, tak mravne náš slovenský ľud pozdvihovať a vzdelávať. Vy Ste dosiaľ výlučne na tomto celi pracoval, v nás najdete úprímných spojencov, ktorí bez okolkov, bez každej vedľajšej myšlienky za tým samým cieľom sa ženiete. Láska k rodnému jazyku shoduje sa sláskou k uhorskej vlasti, a práve preto úfam, že svorne s nami pracovať ráčite, aby sme spojenými silami tým ľahšie došli cieľa. Súčasne osmelujem sa Vám zaslať i podpísaný hárok v tej nádeji, že pred očima majúc podporovania skutočne hodný cieľ, nielen sám za člena pristúpiť, lež spolok i v kruhu Vašich známych odporúčať ráčite.*“¹⁴ S. H. Vajanský tejto ponuke spolupráce nemohol vyhovieť, lebo činnosť spolku vzbudzovala pochybnosti, predovšetkým čo týkalo spolupráce s vyššie spomínanými maďarizátormi. Žilinský korešpondoval s Vajanským korektne aj neskôr, ale už po maďarsky.¹⁵ Vajanský ako jeden z hlavných predstaviteľov nemohol kladne reagovať, avšak napríklad Samuel Štefanovič¹⁶ prejavil záujem o spoluprácu s M. Žilinským.

¹³ Do uhorskej historiografie vstúpil početnými štúdiami, ktoré uverejňoval najmä v periodikách *Századok, Archeológiai Értesítő, Történelmi Társaság* a *Turul*. Venoval sa najmä dejinám šľachtických rodov. „Výskum dejín rodu v ním ako zväzok voči predkom a o otázku národného významu. Dôrazne však vystúpil proti pretrvávajúcim povestiam a mýtom o pôvode uhorských šľachtických rodov.“ MALINIÁK, Pavol: *Béla Radvánszky (1849-1906) a jeho bádateľské aktivity v oblasti rodových dejín*. In: ŠÍŠMIŠ, M. (zost.): *K dejinám genealogického výskumu na Slovensku*. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2007, 36-38 s.

¹⁴ SNK – ALU, Martin, sig. 138 K 3.

¹⁵ Napr. list z 2. 9. 1910 (preklad: PETRUS, Pavol: *Korešpondencia S. H. Vajanského*, II. zv., 1972, s. 534-535).

¹⁶ Samuel Dobroslav Štefanovič (1822 – 1910) patril k popredným predstaviteľom slovenského národného hnutia, v revolúcii dôstojník slovenského dobrovoľníckeho zboru, spolu-

Samuel Štefanovič zastával v tom čase negatívny postoj voči „martinčanom“, ktorí odmietali jeho radikálnejšie postoje. Proti politike martinského centra a neskôr i hlasistov postavil vlastný politický program, ktorý načrtol aj v listoch Žilinskému. Listom z 10. 1. 1886 odpovedal Žilinský Štefanovičovi na jeho predchádzajúci list, pričom reagoval na problematiku vydávania *Slovenských novín*, ktorých zodpovedným redaktorom bol Anton Zátopek a Žilinský ho označil ako „dôveryhodného svetského muža“. Štefanovičovi vysvetlil, že Zátopek je úradníkom, ktorý sa rád zaoberá redigovaním a „je úprimným priateľom slovenského ľudu rozmýšľajúceho vlastenecky“. Žilinský v liste tiež napísal, aby Štefanovič neveril tomu, že sily okolo týchto novín sa chcú dohodnúť s „Martinčanmi“, ale polemiku s nimi budú viesť len vtedy, ak pôjde o závažnejšiu záležitosť.

Ďalej M. Žilinský zdôraznil svoje úsilie o vydávanie novín pre „našich krajanov z Horniakov“. Neľutoval vraj ťažkosti, prekážky a finančné výdavky, aby ponúkol možnosť k uplatneniu duševných síl dobrých vlastencov. Dočasne vraj Štefanoviča nemohol privítať v radoch stálych riadnych spolupracovníkov kvôli jeho protivníkom, zatiaľ by mal preto prispievať anonymne alebo pod pseudonymom. Odporúčal mu, aby bol trpezlivý a vytrvalý. Nemal by dlho uvažovať nad prostriedkami (ktoré vedú k cieľu), ale treba vraj tvrdo pracovať – to nech je Štefanovičovým heslom.¹⁷ 22. januára 1886 znovu M. Žilinský napísal list s výzvou, aby prispel do „našich“ novín anonymne alebo pod pseudonymom. V závere listu vyslovil pranie, aby Štefanovič tie „zlé“ *Slovenské noviny* naplnil svojimi dobrými článkami.

Zaujímavé sú tiež Štefanovičove náhľady prezentované v liste M. Žilinskému z 10. decembra 1886. Chválil *Nový Domový Kalendár* a zdôraznil, že ak má slovenský vzdelávací spolok niečo dosiahnuť, musí mravne a hmotne „zdrviť“ tzv. martinčanov. Žilinskému sa Štefanovič zmienil o svojej radosi nad tým, že vznikol MTKĚ, „opačný“ spolok oproti martinskej strane. Podľa neho MTKĚ musí ísť o to, aby sa väčšina slovenského národa, teda ľud, stala organickou zložkou uhorského

iniciátor memorandového zhromaždenia, ako tzv. pansláv bol perzekvovaný úradmi, no bol aj vo výraznej názorovej opozícii voči martinskému centru.

¹⁷ SNK – ALU, Martin, sig. A 1719.

obyvateľstva.¹⁸

Obaja, teda Žilinský aj Štefanovič, sa zhodli na tom, že Slovákom je predovšetkým potrebná osveta. Treba vraj pôsobiť priamo na ľud a ignorovať „martinčanov“, pretože ak sa zámary majú vydať, musí sa martinská strana potlačiť, ale on si uvedomuje, že tento cieľ sa celkom nedá zapracovať do programu. Štefanovič ďalej konštatoval, že Slováci nemajú maďarskú povahu, nestačí im len školské vzdelávanie, je preto potrebné, aby vychádzal denník, ale nie typu *Národných novín*. Zdôraznil, že slovenskému ľudu netreba básne, jazykové spory, teologicko-filozofické a dejepisné dišputy, ale „veci“ potrebné pre každodenný život. Ľud treba poučať, aby rozlíšil pravdu od nepravdy, čo by malo byť najdôležitejším cieľom osvety. Preto treba v tlači čoraz viac uverejňovať články s témami z každodenného života. Podľa Štefanoviča sa národné hnutie dostalo do rúk duchovným a je vraj historickým faktom, že žiaden národ pod nadvládou kňazov sa nepostavil na vlastné nohy a ani sa tak nestane. Martinské *Národné noviny* sú podľa neho „kňazskými“ novinami a ich redaktori vraj nedokážu pochopiť, čo ľud potrebuje, a preto si myslia, že ľudu patria výlučne Biblia a pátričky. Preto pracovať pre národ by bolo potrebné hlavne so svetskou inteligenciou. Štefanovič napokon zdôraznil, že on do *Národných novín* písať nebude a s tými „kňazmi“ spolupracovať nemôže.¹⁹ Samuel Štefanovič v korešpondencii s M. Žilinským svojou príkrú kritikou politiky martinského centra národnoemancipačného hnutia nepochybne zveličoval, prežívajúc vlastné subjektívne problémy. Michalovi Žilinskému Štefanovičove názory a postoje vo veci MTKE a vzťahu k Slovenskej národnej strane (SNS) určite, najmä v tom čase, konvenovali. Štefanovič vystupoval s aktívnou koncepciou politickej činnosti, ktorú sa pokúsil prezentovať vo vlastnom časopise *Svetlo*.²⁰ Viaceré Štefanovičove názory predstavovali zaujímavé a racionálne podnety pre činnosť národného hnutia, avšak pre vypäté osobné vzťahy len ťažko mohli byť v martinských kruhoch akceptované.²¹ Žilinský sa, prirodzene, pokúsil získať S. Štefanoviča na svoju

¹⁸ SNK – ALU, Martin, sig. A 1511.

¹⁹ SNK – ALU, Martin, sig. A 1511.

²⁰ Vydal však len 5 čísel v máji až septembri 1887.

²¹ KMEŤ, Miroslav: *Poznámky k miestu Michala Žilinského v kontexte slovenských národných dejín*. In: *Acta historica Neosoliensia* 9 / 2006, s. 107.

stranu a využiť ho proti martinskému centru. Korešpondencia Žilinského so Štefanovičom odzrkadľovala jeho zámery a taktiku pri získavaní publicistickej alebo literárne činných Slovákov na svoju „vlasteneckú“ stranu.

O spoluprácu Žilinský požiadal aj historika a archivára Pavla Križka, ktorého nasledujúcimi slovami po slovensky povzbudil v liste z 11. mája 1885: *„Som presvedčený, že i Vážnosti blahobyť slovenského ľudu na srdci leží a práve preto obraciam sa na Vás s tou úctivou prosbou, aby Ste tento náš vznešený cieľ jak duševne, tak i hmotne podporovať ráčil. – Poznajúc Vaše účinkovanie na poli historickej literatúry, úctive Vás prosím, aby Ste mi v slovenskej reči písané historické články, rozprávky, dokumenty a denníky zaslať ráčil. – Náš spolok práce toho druhu vďačne vydá a spisovateľa primerane honoruje.“*²² List uzavrel poznámkou týkajúcou sa podpisového hárku, na základe ktorého sa stane členom, ale má i odporúčať spolok a jeho činnosť v kruhu známych.

Zaujímavosť korešpondencie spočíva i v jej slovensko-maďarskom ráze. Všetky listy adresované Michalom Žilinským Pavlovi Križkovi sú koncipované v maďarskom jazyku. Výnimku tvorili prvý list, v ktorom Žilinský oslovil Križka, aby sa stal členom slovenskej vzdelávacej spoločnosti a druhý list s poďakovaním za Križkovu ochotu.

Križko potvrdil svojim podpisom členstvo v spoločnosti, o čom informoval v liste z 3. júla 1885: *„...lebo som úprimne presvedčený, že i slovenský ľud toho podnetný, aby sa vzdelával a že potrebuje ešte mnoho času a práce...“* Na druhej strane s ľútosťou konštatoval, že sa ostatní k členstvu postavili odmietavo.²³ Michal Žilinský s radosťou prijal správu Pavla Križku, preto s veľkým uspokojením reagoval na jeho snahu týkajúcu sa literárneho napomáhania spolku: *„Pri tejto príležitosti ráčte mi dovoliť, abych Vás úctive poprosil, by Ste do jeseni – koniec septembra – nejakú historickú prácu napísal, ktorú bych rád hneď v prvom diele nášho spolku vydal, lebo naším hlavným cieľom je, aby sme náš letopis dobovými historickými prácami spravovali vzácnym. Taktiež s radosťou bych prijal – jestli Vám k dispozícii stoja – niekoľko latinských, zvlášte slovenských listín všeobecného záujmu, ktoré by sa na slovenský ľud vzťahovali.“*²⁴ Michal Žilinský dňa 10.

²² Slovenský národný archív (SNA), Bratislava, fond: Pavol Križko, sig. 593/13.

²³ SNA, Bratislava, fond: Pavol Križko, sig. 593/13.

²⁴ SNA, Bratislava, fond: Pavol Križko, sig. 593/13.

októbra 1885 poslal pre Pavla Križku pamätnú listinu, v ktorej oznámil, že „Vysokocentný Pavel Križko, s úctou upovedomujeme, že je za riadneho člena slovenského vzdelávacieho spolku prijatý.“²⁵

Pavel Križko mal záujem vydávať svoje práce pod egidou slovenského vzdelávacieho spolku, preto nadviazal spoluprácu so Žilinským. Podľa zachovanej korešpondencie pripravovali na vydanie dielo pod názvom *Melanchton-félelevelék* (Melanchtonove listy, 1903). Žilinský v liste písanom v maďarskom jazyku schválil Križkov návrh, podľa ktorého *Melanchtonove listy* by mal vydať Lutherov spolok, ktorý považoval za poctu, že listy a odborný komentár k nim môže vydať. Žilinský bol presvedčený, že celý evanjelický svet sa poteší. Ale upozornil P. Križka, že Melanchtonove slávnosti sa uskutočnia v nasledujúcom roku, čiže v strede februára 1897, preto sa musia s vydaním diela ponáhľať. Apeloval nato, aby kópiu s hodnovernými nemeckými vysvetlivkami mu poslal do Nového roka, resp. do 15. januára, kvôli čím skoršiemu vytlačeniu. Žilinský sa dopredu dohodol s Danielom Bachátom, že *Melanchtonove listy* vydajú aj s nemeckými, maďarskými a slovenskými vysvetlivkami. Uvažovali, že Melanchtonov životopis v slovenskom jazyku napíše biskup Bedrich Baltik. V samostatnom zošite mali byť vydané nemecké a maďarské historické vysvetlivky. Do maďarského jazyka *Melanchtonove listy* mal preložiť sám Michal Žilinský na základe nemeckého alebo slovenského textu.²⁶ Križko povzbudený slovami Žilinského sa hneď dal do práce – najskôr na nemeckej verzii *Melanchtonových listov*. Súčasne predkladal i prácu *A körmöczbányai iskolák története* (História kremnických škôl) s tromi prílohami, ale domnieval sa, že by bolo dobré pridať aj abecedný zoznam osobných mien a topografických názvov (pridať menný index považoval za veľmi dôležité).²⁷

8. februára 1897 Žilinský informoval Pavla Križka, že *Melanchtonove listy* sú už viac-menej hotové a budú zaslané členom Lutherovho spolku. Do Nemecka malo ísť 1000 kusov. Žilinský len dúfal, že ľudia o ne prejavia záujem – ako o maďarskú, slovenskú, tak aj o nemeckú verziu. Ohľadom *Melanchtonových listov* Žilinský už vyzval pokladníka, aby príslušný honorár Križkovi poslal. V prípade práce *A körmöczbányai*

²⁵ SNA, Bratislava, fond: Pavol Križko, sig. 593/13.

²⁶ SNA, Bratislava, fond: Pavol Križko, sig. 593/13.

²⁷ SNA, Bratislava, fond: Pavol Križko, sig. 593/13. List zo dňa 30. decembra 1896.

iskolák története (História kremnických škôl)²⁸ Žilinský napísal, že ju poslal Sándorovi Szilágyimu, členovi historickej komisie, ktorý ho ďalej poslal dvom pracovníkom, aby napísali k tomu odborné hodnotenie. Podľa Žilinského má sa očakávať bezpochyby kladné vyjadrenie – a teda v tom prípade bude súriť jeho vydanie, aby Križko,²⁹ ktorý už tak veľa cenných štúdií napísal a prispel do spolkovvej činnosti, dostal svoj zaslúžený honorár.³⁰

Križkova práca – *História kremnických škôl* – dostala v zásade pozitívne hodnotenie od členov historickej komisie akadémie, keďže bola podľa ich odborného názoru veľmi cenná a zaslúžila si, aby bola vydaná, ale nie v predloženej podobe. Totiž jeden člen poroty, ako Žilinský ďalej napísal, navrhol po dohovore s autorom isté časti prepracovať.³¹ Neskôršie podľa listu z 30. mája 1898 bolo zrejmé, že Križko bol informovaný o priaznivých posudkoch oponentov, no s odstupom niekoľkých mesiacov Žilinského požiadal o správu, „čo sa stalo so spomenutým mojím dielom“. Križko tiež napísal o zámere spracovať dejiny bývalej Zvolenskej veľžupy, preto mal záujem o vzájomný rozhovor, keďže Žilinský sa touto tematikou tiež zaoberal.³²

Žilinský a Križko nekorešpondovali medzi sebou iba ohľadom historiografie, vydávaní publikácií atď. Zachoval sa aj list zo dňa 9. júla 1898, v ktorom sa Križko na Žilinského obrátil o pomoc v súkromnej veci. Išlo mu o pomoc v záležitosti prijatia Ludmily, dcéry svojho švagra Jána Marcseka, na učiteľský ústav. Ludmile poslali späť jej prihlášku v sprievode osobitného listu, v ktorom ju direktorka bratislavskej štátnej

²⁸ Časť práce – *A körmöczbányai iskolák története 1370-1674-ig* – vyšla r. 1896.

²⁹ Pavol Križko so svojimi dobre dokumentovanými štúdiami z histórie Kremnice prispieval aj do novín *Slovenské pohľady*. Jeho dejiny slobodného kráľovského a hlavného banského mesta Kremnica (*Geschichte der königlichen freien Hauptbergstadt Kremnitz*) z roku 1874 sú prvou slovenskou mestskou monografiou, napísanou na základe dochovaného archívneho materiálu. Dielo nesporne disponuje bádateľským prínosom, ktorý presahuje rámec miestnych dejín. Križko sa nezaoberal iba Melanchtonovými listami, teda dejinami protestantskej cirkvi, ale napísal a spracoval históriu rímskokatolíckej cirkvi v Kremnici (*Geschichte der römisch-katholischen Kirchengemeinde in Kremnitz, 1884*). Prostredníctvom spomenutých diel sa jednoznačne začlenil do cirkevnej historiografie. KUTNAR, František – MAREK, Jaroslav: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví*. 1997, s. 348.

³⁰ SNA, Bratislava, fond: Pavol Križko, sig. 593/13.

³¹ SNA, Bratislava, fond: Pavol Križko, sig. 593/13.

³² SNA, Bratislava, fond: Pavol Križko, sig. 593/13.

prípravky informovala, že kvôli svojmu veku – ešte nedovršila 16 rokov – musí dostať od najvyššieho ministerstva rozhodnutie „odpustenia veku“. Po Žilinského intervencii bola Ľudmila na bratislavský učiteľský ústav prijatá.³³

Pozoruhodný je aj list z roku 1899, ktorý poslal Michal Žilinský Mieroslavovi Kovalevskému, ev. farárovi v Ružomberku, v ktorom mu poďakoval za prácu pod názvom *A rózsahegy evangélikus egyháztörténelme* (História evanjelickej cirkvi v Ružomberku, 1898). Žilinský ho informoval, že si prelistoval dielo a niektoré časti si aj prečítal. Vyslovil pochvalu, aké by to bolo dobré a užitočné pre históriu evanjelickej cirkvi, keby všetci farári dokázali zostaviť dejiny svojich farností.³⁴

Zachovaná korešpondencia predstavuje významný zdroj poznania súkromného života ľudí, ale aj iný pohľad na ich spoločenskú, kultúrnu či inú angažovanosť. Inak povedané odhaľuje ich individualitu. Aj tento skromný výber zo zachovanej korešpondencie M. Žilinského s predstaviteľmi slovenského kultúrneho života (viažucej sa k obdobiu 1885 – 1898) vypovedá jednak o jeho snahách (i metódach ako presvedčanie či manipulácia)³⁵ zaangažovať ich na činnosti Uhorskokrajinského slovenského vzdelávacieho spolku, jednak o postojoch slovenských dejateľov, z ktorých predstavitelia martinského centra nepodľahli Žilinského ponukám k spolupráci, pritom ďalší – teda S. Štefanovič a P. Križko – spoluprácu ochotne prijali. Konštatujem, že v prípade Štefanoviča išlo o zjavne subjektívne príčiny, kým u Križka najmä úsilie publikovať svoje práce, prípadne aj istá spoločenská konformnosť. Zaujímavou črtou korešpondencie je aj použitý jazyk, ktorý tiež vypovedá o postojoch v otázke etnického či národného uvedomenia. Prevažné používanie maďarčiny v komunikácii u Žilinského ako tajomníka a podpredsedu „slovenského“ vzdelávacieho spolku je nepochybne markantným prejavom ambivalentnosti v otázke jeho vlastnej identity. V postavení politika vládnej strany, poslanca, župana, štátneho tajomníka, ale i predstaviteľa historickej obce jednoznačne vystupoval s jedinou identitou – a to

³³ SNA, Bratislava, fond: Pavol Križko, sig. 593/13.

³⁴ Ďalej Žilinský pokračoval, že nech dá Boh, aby čím viac duchovných nasledovalo príklad M. Kovalevského, nech dá Boh, aby ľud usilo vne čítal o bojoch našich otcov a možno by sa viac zaujímali aj o našu cirkev a jej záujmy. SNK – ALU, Martin, sig. M 48 B 67.

³⁵ Istá manipulácia je evidentná hlavne v prípade S. Štefanoviča.

uhorskou/maďarskou.

Je určite pozoruhodné, že v závere kariéry a verejného účinkovania M. Žilinský kriticky nazeral na dianie tak v cirkvi,³⁶ ako i celkove na uhorskú politiku.³⁷ Svojimi názormi vyjadril zjavný pesimizmus, ktorého zdrojmi, myslím, boli únava a rezignácia na jeho úsilia po zmieri, pokoji, spravodlivých rozhodnutiach, po eliminácii ľahostajnosti vo viere, prospechárstva a neutíchajúceho šovinizmu v národnostnej otázke.

Michal Žilinský mal zaujímavú kariéru a prežil aktívny život. Dožil sa vysokého veku, umrel v r. 1925 ako 87-ročný dôchodca v Budapešti (kde je aj pochovaný). Narodil sa ešte pred začiatkom dualizmu, prežil celé dualistické obdobie Uhorska a zažil aj rozpad Rakúsko-uhorskej monarchie a vznik nových štátnych celkov – Československa, Maďarska a ďalších. Počas svojho života sa stále snažil byť verným občanom Monarchie – uhorským vlastencom, ale viackrát prejavil aj príslušnosť k svojmu slovenskému pôvodu, ktorá v rámci MTKÉ nebola iba deklaratívna, ako u viacerých iných v spolku. Michal Žilinský bol v prvom rade generálnym dozorcóm evanjelickej cirkvi, historikom, štátnym úradníkom a až napokon politikom. Svoju evanjelickú identitu prežíval veľmi silno. Svedčia o tom jeho postoje, činnosť na rôznych úrovniach cirkvi, ako aj publikačné aktivity. Aj na pôde cirkvi Žilinský vzdoroval snahám fanatikov pranierovať iných kvôli nemaďarskej etnickej príslušnosti, a to s dôrazom na kresťanské a humanistické hodnoty.

³⁶ Žilinského skepsu v otázke ev. cirkvi môžeme porovnať s vyjadrením jeho súčasníka Jána Lajčiaka, ev. farára v Boci v Liptove, ktorý uvažoval do istej miery podobne ako on. Napr. napísal, že cirkev stratila kredit aj v dôsledku neschopnosti držať krok s „pokrokovým duchom času“. Najmä mnohí príslušníci inteligencie potom považovali cirkev za inštitúciu založenú na po vere, „ktorej cieľom je krotenie ľudských vášní a vedenie ľudu k tomu, a by trezlivó znášal krivdy na ňom páchané“. Lajčiak – tak ako Žilinský – videl príčiny tohto stavu v kríze vnútrocirkevného života.

³⁷ EOL, Budapest, fond: Zsilinszky Mihály, 374/22 šk. (Zsilinszky revonatkozó újságíkkek).

Summary

Michal Žilinský as the administrator and functionary of the Slovak Teaching Society in the Hungarian Kingdom (MTKE)

Michal Žilinský was a representative of Hungarian historiography and political scene during the dualistic period in the Hungarian imperium. Originally he was a lowland Slovakian who adhered dual identity – Hungarian and in certain lifelong situations Slovakian. He wrote his historical works, propagative works and textbooks in Hungarian language. He was a member of *Matica slovenská*, but his name is rather connected with the creation of *Hungarian-Regional Slovak Educational Alliance in Budapest*. As a historian he was a member of several associations, including *Hungarian Academy of Science*. After pedagogical working at a grammar school in Sarvaš he had become a deputy of *The Liberal Party*, main lord lieutenant at first in Čongrád and later in the Zvolen county. His career culminated in the status as a state clerk of the ministry of culture. Moreover he was a significant functionary of evangelical church in Hungarian imperium (evangelical church's general supervisor). Basic points of analyse were all above: his social and political life, his activities between official Hungarian politics of dualistic period and Slovakian's nationally emancipatory attitudes. Essential contribution of this work is an extended heuristic basis, which provides detachment of reached conclusions in bigger certainty.

K problematike vysťahovalectva z bývalých inkorporovaných obcí severného Spiša a hornej Oravy do Československa*

MILICA MAJERIKOVÁ-MOLITORIS

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Jedným z dôsledkov pripojenia častí severného Spiša a hornej Oravy k Poľsku v máji 1945 bolo masové vysťahovalectvo miestneho obyvateľstva do Československa. Podľa záznamov Komitétu utečencov Spiša a Oravy (ďalej KU), ktorý sporadicky už od roku 1945¹ spisoval údaje o týchto vysťahovalcoch, opustilo spomínané územia vyše 6500 osôb.² Ak vezmeme do úvahy posledné sčítanie obyvateľstva z roku 1940, podľa ktorého v žilo v zmienených spišských a oravských obciach 27320 obyvateľov³, po ich pripojení k Poľsku sa do Československa vysťahovalo takmer 24% miestnej populácie, čo predstavuje jednu z väčších dejinných vysťahovaleckých vln z týchto území vôbec.

Prvá vlna utečencov sa spustila takmer okamžite po podpísaní

* Štúdiacie výstupom z grantového projektu VEGA č. 1/0145/12 „Migračné procesy na Slovensku v rokoch 1918 – 1948“.

¹ Prvotné záznamy majú charakter jedno duchých súpisov s menami utečencov. Neskôr dával KU utečencom vyplňovať štylizované dotazníky s pomerne podrobnými údajmi. Aby takýmto spôsobom podchytil aj pomerne početnú prvú utečeneckú vlnu z predchádzajúceho roku, uverejnil v októbri 1946 v slovenských a českých novinách inzeráty, aby sa Slováci pochádzajúci zo spišských a oravských obcí pripojených k Poľsku prihlásili, čo malo vzhľadom na podpornú činnosť KU pomerne pozitívnu odozvu. Štátny archív v Bytči (ďalej ŠA Bytča), f. Komitét utečencov (ďalej KU), Výzva – žiadosť o uverejnenie zo dňa 14. 10. 1946 a List KU Matejovi Andrášovi z 11. 10. 1946, šk. 2. Presný počet utečencov zo Spiša a Oravy sa v roku 1946 pokúsilo zistiť aj Povereníctvo vnútra, ktoré výnosom č. 416-1/46-III/3 zo dňa 7. augusta nariadilo ich súpis. Dobrovoľne sa však prihlásilo len 560 osôb, pretože väčšina sa obávala, že budú repatriovaní späť do Poľska. Archív Ministerstva zahraničných vecí v Prahe (ďalej AMZV Praha), f. Teritoriálni odbory – obyčajné (ďalej TO-O), Čeští a slovenští uprchlíci z Poľska, 20. 6. 1947; Politické věci - Orava, Spiš, 1946, šk. 16.

² ŠA Bytča, f. KU, šk. 1-11.

³ Sčítanie ľudu na Slovensku zo dňa 15. XII. 1940. Príslušnosť prítomného obyvateľstva k povolaniu podľa okresov, obcí a tried povolania. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1948, s. 23-24, 75-78.

protokolu v Trstenej 20. mája 1945. V máji a júni prekračovali hranice najmä tí, ktorí sa otvorene exponovali za opätovné pripojenie spišských a oravských obcí k ČSR a obávali sa preto možných perzekúcií poľskej strany.⁴ Medzi prvých nedobrovoľných vysťahovalcov následne patrili slovenskí učitelia a kňazi, pričom išlo nielen o ľudí dosadených z vnútrozemia Slovenska po pripojení týchto oblastí v roku 1939, ale aj o autochtónov, ktorí sa tu narodili a niektorí aj celý život pôsobili.⁵ Celkovo bolo takto do konca augusta 1945 z týchto území vypovedaných 128 slovenských učiteľov a do začiatku decembra toho istého roku 18 kňazov.⁶ Masovejšie vysťahovalectvo začalo po obsadzovaní pripojených území poľským vojskom v júli a auguste 1945, keď sa podľa ONV v Trstenej len z hornej Oravy odsťahovalo približne 4000 osôb.⁷ Oblastné veliteľstvo NB v Ružomberku hovorilo ešte o väčšom počte, a to o 1020 rodinách z hornej Oravy, čo predstavovalo cca 5200 osôb.⁸ NRHO odovzdala pri audiencii u predsedu SNR Šmidkeho v júli 1945 zoznam osôb z hornej Oravy, ktoré mali v prípade, že toto územie nepripadne naspäť ČSR, záujem o presídlenie. Išlo o 1211 rodín s celkovým počtom 5219 členov.⁹ Po tejto najväčšej vlne vysťahovalcov, z ktorých sa však časť vrátila, pokračovala emigrácia miernejším tempom aj v ďalšom období. V septembri 1946 hlásil ONV v Trstenej, že „v poslednom čase prišlo asi 50 osôb a ešte stále – skoro každodenne prichádzajú novšie osoby“.¹⁰ V správe Povereníctva vnútra sa hovorí v priemere

⁴ ŠA Bytča, f. KU, List bývalého starostu Bukoviny-Podsklie zo dňa 30.3.1946, šk. 2.

⁵ Medzi nich patril napríklad rodák z Tribša František Móš – kňaz vo farnostiach Krempacehy a Nová Belá, rodáčka z Jablonky Ludmila Verčeková – učiteľka vo svojej rodnej obci, rodák z Jablonky Ignác Lihosit – kňaz v Kacvine.

⁶ AMZV Praha, f. Zastupiteľský úrad (ďalej ZÚ V aršava), Incidenty na Oravě a Spiši, zložka 31, šk. 92; Formulace našich požadavků pro Slováky na Homím Spiši a Oravě, zložka 2, šk. 107.

⁷ Štátny archív v Bytči, pobočka Dolný Kubín (ďalej ŠAB Dolný Kubín), f. Okresný národný výbor (ďalej ONV) Trstená, Poľskí štátni príslušníci činnosť čsl. konzulátu v Krakove, 1605/1945 prez.; šk. 30.

⁸ Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA Bratislava), f. Povereníctvo vnútra – bezpečnosť (ďalej PV-bezp.), Hlásenie Oblastného veliteľstva NB v Ružomberku z 7. 9. 1946, 16452, šk. 454.

⁹ AMZV Praha, f. ZÚ V aršava, Úradná zápisnica s delegáciou obyvateľstva Hornej Oravy z 18. 7. 1945, zložka 40, šk. 106.

¹⁰ SNA Bratislava, f. PV-bezp., Hlásenie ONV v Trstenej z 7. septembra 1946, 16452, šk. 454.

o dvadsiatich utečencoch denne.¹¹ V Spišskej Starej Vsi bolo ešte v apríli 1946 registrovaných 424 vysťahovalcov¹² a na Osídľovacom úrade mali v tom čase evidovaných cca 1200 prípadov¹³.

Jednou z podstatných príčin vysťahovania do Československa bol národnostný a ekonomický útlak sprevádzaný fyzickým i psychickým šikanovaním obyvateľov otvorene sa hlásiacich k slovenskej národnosti, ktorý šiel ruka v ruku s nastoľovaním poľskej štátnej správy a s jej snahou o prinavrátanie polonizačných pomerov z medzivojnového obdobia. Keďže sa tomu obyvateľstvo bránilo, stávalo sa predmetom najrôznejších foriem perzekúcií, z ktorých časť opísal v aide-mémoire¹⁴ a množstve diplomatických nót štátny tajomník MZV Vladimír Clementis¹⁵ a stali sa aj predmetom vyšetrovania viacerých poľských komisii, ktoré diskrimináciu a perzekúcie voči slovenskému obyvateľstvu potvrdili¹⁶. K nedobrovoľnému odchodu prispela aj neistá bezpečnostná situácia, a to najmä pôsobenie ozbrojenej skupiny „Błyskawica“ pod vedením Józefa Kuraša, ktorá pod hrozbou smrti zasielala miestnym obyvateľom vypovedacie dekréty z územia Poľska, uvažovala na nich vysoké sankcie, prepádala a vykrádala ich hospodárstva, pričom tieto prepady boli poväčšine spojené s fyzickým násilím a xenofóbnym správaním.¹⁷

¹¹ AMZV Praha, f. TO-O, Utečenci z Hornej Oravy a severného Spiša, 16. 11. 1946, zložka 1, šk. 16.

¹² GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945-1947. In: *Almanach Slováci v Poľsku XI*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2007, s. 193.

¹³ AMZV Praha, f. ZÚV Varšava, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946, zložka 41, šk. 106.

¹⁴ AMZV Praha, f. ZÚV Varšava, Aide-mémoire 31. 5. 1945, zložka 38, šk. 106.

¹⁵ Nóty ohľadom perzekúcií na Spiši a Orave boli poľskej strane predkladané takmer každý mesiac: v roku 1945 – 23. augusta, 5. septembra, 6. septembra, 27. septembra, 8. októbra, 22. novembra a 20. decembra; v roku 1946 – 4. januára, 16. januára, 31. januára, 11. februára, 12. februára, 7. marca, 6. mája, 10. mája. AMZV Praha, f. ZÚV Varšava, zložka 12, šk. 92, zložky 38-41, šk. 106, zložka 1, šk. 107; Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie (ďalej AMSZ Varšava), f. Departament Polityczny (ďalej DP), sign. 7-6/W-8/T-135.

¹⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (ďalej AAN Varšava), f. Ministerstwo Administracji Publicznej (ďalej MAP Varšava), Protokół Komisji Międzyministerialnej z lipca 1945, Protokół Komisji do zbadania zjść i sytuacji narodowościowej na Spiszu z 26. 9. 1945, Protokół Komisji Koordynacyjnej dla spraw Spisza i Orawy z 26. 6. 1946, sign. 774.

¹⁷ IPN Krakov, Zestawienie band i organizacji, ich działalność i przeciwdziałanie organów bezp. z powiatu Nowy Targ, 023/3, t. 2, p. 6; MOLITORIS, L.: Postoj Józefa Kuraša „Ogňa“

Svoju úlohu pri vysťahovaní zohrávali aj hospodárske dôvody. Odišť do ČSR sa javilo ako najlepšie riešenie pre ľudí, ktorí po prechode frontu prišli takmer o všetko, či už vojenskými akciami alebo rekviráciou nemeckých a ruských vojsk. Išlo najmä o obyvateľov spišskej obce Vyšné Lapše¹⁸ a oravskej obce Nižná Lipnica. Značné vojnové škody na Orave utrpeli aj Jablonka a Chyžné.¹⁹ Neisté pomery na pripojených územiach a národnostná diskriminácia, ktorá sa prejavovala aj v hospodárskej oblasti bola totiž v príkrom protiklade s možnosťou získať majetky po Nemcoch či Maďaroch v Československu. Neskoršie emigračné vlny súviseli tiež s hľadaním zamestnania, keďže vojnovými následkami poškodené roľnícke hospodárstva nedokázali uživiť pomerne početné rodiny. Navyše celé krakovské vojvodstvo trpelo značnou preľudnenosťou²⁰ a tak nájsť prácu v ňom bolo veľmi ťažké. Na druhej strane v ČSR bol nedostatok pracovnej sily a československé orgány sa koncom štyridsiatych rokov dokonca pokúsili na tomto území o nábor pracovníkov²¹. V marci 1946 hlásil okresný veliteľ MO v Novom Targu, že v poslednom čase veľa ľudí z Oravy, skupiny od 30 do 50 osôb, prechádza cez „zelenú hranicu“ na Slovensko a odtiaľ do Čiech, kde sa chcú zamestnať v poľnohospodárstve.²²

Ďalším dôvodom na útek do ČSR, a to predovšetkým u mladých mužov, bola snaha vyhnúť sa vojenskej službe v poľskej armáde a nastúpiť túto službu v ČSR. Prekročenie hraníc za týmto účelom sa dialo nielen bezprostredne po pripojení častí Spiša a Oravyk Poľsku, ale aj

ku slovenskej národnostnej menšine na Spiši a Orave v rokoch 1945-1947. In: *Nepokojná hranica*, Zost.: M. Majeriková, Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2010, s. 175-188.

¹⁸ Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad (ďalej ŠAL Poprad), f. Obvodný úrad Miestnych národných výborov (ďalej OÚMNV) Vrbov, Súpis utečencov zo Spiša a Oravy z 23. 5. 1947, 76 prez./1947.

¹⁹ Archiwum Państwowe v Krakove, pobočka Nowy Sącz – Spytkowice (ďalej AP Kr. Nowy Sącz-Spytkowice), Starostwo Powiatowe w Nowym Targu (ďalej SP Nowy Targ), Sprawozdanie gminy Jablonka z kwietnia 1945, sign. 31-1045-24.

²⁰ AKPR Praha, f. Tajne 1945-1947, Horní Orava a Spiš, Zpráva MZV z 20. 10. 1949, T445/46, šk. 26.

²¹ AKPR Praha, f. Tajne 1945-1947, Horní Orava a Spiš, Zpráva o situaci slovenského obyvatelstva v Horní Spiši a Oravě z 10. 11. 1949, T445/46, šk. 26.

²² Archiwum Państwowe v Krakove (ďalej AP Krakov), f. Urząd Wojewódzki Krakowski (ďalej UW Krakov), Raport Powiatowego Komandanta w Nowym Targu z 7. 3. 1946 a Sprawozdanie SP z 12. 3. 1946, sign. UW II 1075.

neskôr.²³ Napríklad koncom roku 1946 prebehlo na územie Slovenska viacero takých, ktorí mali nastúpiť vojenskú službu v poľskej armáde.²⁴ O tomto probléme informoval vojenský referát krakovského vojvodstva začiatkom roku 1947²⁵, ale taktiež v druhom štvrtroku, kedy ušlo na Slovensko 123 brancov²⁶. Brannej povinnosti v Poľsku sa obyvatelia pripojených častí Spiša a Oravy vyhýbali i v neskoršom období, napr. ešte aj v roku 1949 prebehlo do ČSR 57 brancov²⁷, pričom poľská strana žiadala o vydanie 96 osôb, ktoré sa vyhýbajú vojenskej službe v Poľsku a 51 osôb, ktoré ušli pred nastúpením všeobecnej povinnosti „Služba Poľsku“²⁸. Zaujímavosťou je, že útekom do ČSR sa niekedy pokúšali zachrániť aj členovia bánd, ktoré prepádali o.i. hospodárstva Slovákov na Spiši a Orave či pracovali na polonizácii týchto území.²⁹

Prvou záchytnou stanicou utečencov z Oravy sa stala Trstená, kde bola pre nich zriadená spoločná kuchyňa i dočasné ubytovanie. Keď po obsadení hornej Oravy poľským vojskom nadobudlo vysťahovalectvo omnoho mohutnejšie rozmery³⁰ a vojnou zničená Trstená už nebola

²³ Existovali rodiny, v ktorých sa všetci synovia dali do služieb československých bezpečnostných zložiek. Napr. v Nedeci v rodine Ondreja Madeju, ktorým mal troch synov, jeden slúžil v strážii československého prezidenta, druhý padol v boji o Liptovský Mikuláš a tretí prebehol hranice a prihlásil sa 1. októbra 1945 k nástupu do vojenskej služby v ČSR. AMZV Praha, f. ZU Varšava, List štátneho tajomníka MZV Predsedníctvu sboru povereníkov z 8. 10. 1945, zložka 40, šk. 106.

²⁴ ŠA Bytča, f. KU, Sťažnosť KU na zaošchádzanie čl. bezpečnostných orgánov so Slováckmi z hornej Oravy z 30. 12. 1946 a List Úradu Predsedníctva SNR KU v Trstenej z 25. 11. 1946, šk. 3; AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Spiš a Orava, zložka 2, šk. 107.

²⁵ AP Krakov, f. UW Krakov, Sprawozdanie z referatuwojskowego z okresu od 1. 1. – 31. 3. 1947, sign. UW II 154.

²⁶ AP Krakov, f. UW Krakov, Sprawozdanie z referatuwojskowego za II kwartał 1947, sign. UW II 154.

²⁷ AKPR Praha, f. Tajne 1945-1947, Horní Orava a Spiš, Zpráva o situaci slovenského obyvatelstva v Horní Spiši a Oravě z 10. 11. 1949, T445/46, šk. 26.

²⁸ ŠAL Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, Poľskí štátni príslušníci – ilegálny prechod do ČSR, 264/1949, šk. 25.

²⁹ Koncom roku 1946 ušiel do ČSR Valent Iglar z Fidmana, ktorý pracoval ako informátor a propagátor známeho polonofila Ferdynada Machaya. Ušiel pred podzrením so spolupráce s ozbrojenými bandami. AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Związek Zamagurski – list veľvyslanectva vo Varšave MZV v Prahe z 24. 4. 1947, zložka 3, šk. 107.

³⁰ Ešte koncom júla, keď už bola veľká časť utečencov v Sklenom, vydali v záchytnej stanici v Trstenej 838 raňajok. ŠA Bytča, f. KU, Denný stravný záznam záchytnej stanice v Trstenej júl – august 1945, šk. 6.

schopná nárazovo pojať tisíce ľudí, veľká časť evakuantov sa postupne presúvala do Dolného Kubína, kde boli lepšie ubytovacie podmienky.³¹ Ani toto oravské mestečko však nebolo pripravené na také množstvo utečencov, a tak sa nakoniec centrum hornooravských evakuantov utvorilo až oblasti Turca, v obci Sklené, kde boli dočasne osídlení na nemeckých majetkoch.³² Na Spiši bolo prvým záchytným bodom utečencov jediné zamagurské mestečko Spišská Stará Ves. Podľa hlásenia ONV v Spišskej Starej Vsi z augusta 1945 po obsadení spišských obcí poľským vojskom „obyvateľstvo týchto obcí – ktoré je na 95% slovenskej národnosti – húfne uteká pred perzekúciami“. Počty Slovákov zo severného Spiša, ktorí v prvej vlne opúšťali svoje domovy sa oproti oravským tisíckam ľudí pohybovali rádovo „len“ v stovkách, no napriek tomu spôsobili v spišskostaroveskom okrese značné problémy. Veľká časť týchto utečencov totiž verila, že severný Spiš bude čoskoro opäť pripojený k ČSR a odmietala sa usídlieť na nemeckých majetkoch. Ostávali v okresnom meste, odkiaľ sa usilovali spravovať svoje hospodárstva za novou hranicou. Keďže tu nemali takmer žiadne zárobkové možnosti a oficiálne ani neboli československými občanmi, boli „na veľkú ťarchu ostatnému obyvateľstvu i úradom, keďže ich treba so všetkým zásobovať“.³³

Keďže československá strana nemienila riešiť otázku utečencov z územia severného Spiša a hornej Oravy pripojených k Poľsku rokovaním o zmene hranice a títo utečenci sa väčšinou nechceli vrátiť späť do Poľska, vyvstala otázka ako daný problém vyriešiť. Za takýchto podmienok boli v podstate len dve reálne riešenia, a to buď vysťahovanie týchto Slovákov späť do Poľska ako nelegálnych prisťahovalcov³⁴ alebo „zlegalizovanie“ ich pobytu a usadenie na území ČSR. Vzhľadom na

³¹ ŠA Bytča, f. KU, Správa KU o sociálnych pomeroch slovenských utečencov poslancovi Ludovítovi Lincényimu zo 4. 12. 1946, šk. 3.

³² ŠA Bytča, f. KU, Manifest Sväzu slovenskej mládeže zo 7. 9. 1945, šk. 1; pozri tiež: GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947..., s. 192-193.

³³ ŠAL Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, Situačná správa – hlásenie za mesiac júl 1945, 58/1945 prez., šk. 22.

³⁴ Takto bol riešený problém rusínskeho obyvateľstva, ktoré utekalo z Poľska do ČSR. Viac pozri napr.: ŠMIGEL, M. – KRÚŠKO, Š.: *Opcia*. Bratislava : Goralinga, 2011, s. 73-77; ŠMIGEL, M.: Lemkovskí utečenci na Slovensku (1946): hromadné prechody na území krajiny, internácia v Strážskom a odsun. In: *Lemkowie, Bojkwowie, Rusini : historia, współczesność, kulturamaterialna i duchowa. Tom II. ZielonaGóra–Stupsk : Wydawnictwo „Druk-Ar“, 2009, s. 97-114.*

snahu o vybudovanie národne homogénneho štátu, spojenú s vysťahovaním drvivej časti obyvateľstva nemeckej národnosti, výmenou Maďarov a opciou Rusínov a Ukrajincov, sa javila, aj vzhľadom na demonštrovanú lojalitu týchto Slovákov voči ČSR i všeobecne pozitívny názor na týchto ľudí³⁵, ako prospešnejšia druhá alternatíva. V tomto zmysle boli udelené pokyny MZV v roku 1946: „*Osoby slovenskej národnosti, ktoré utekajú pred terorom z Poľska do Československej republiky je treba zaraďovať do práce, po prípade ich usídlit' na poľnohospodárstva*“.³⁶

Už prvá mohutná utečenecká vlna z pripojených obcí severného Spiša a hornej Oravy neostala bez povšimnutia slovenských štátnych orgánov, ktoré sa ju rozhodli využiť na riešenie pálčivej situácie na južnom pohraničí, kde „*Maďari prevádzajú akúsi pasívnu rezistenciu, pretože sa nesnažia obrábať polia, opravovať vojnou poškodené objekty a vlastné majetky, odôvodňujúc toto, že nevedia čo s nimi bude a či ostanú na území ČSR*“.³⁷ Povereníctvo pre poľnohospodárstvo a pozemkovú reformu v Bratislave spoločne so zástupcami Národnej rady odtrhnutých obcí Hornej Oravy v Sklenom vypracovalo v pomerne krátkom čase, už začiatkom augusta 1945, *Plán presídlenia hornej Oravy*. Veľký podiel na tejto myšlienke i jej realizácii mal slovenský diplomat Juraj Slávik, ktorý sa angažoval už v presídľovaní obyvateľstva z hornej Oravy do Československa po roku 1920, keď boli tieto obce pripojené k Poľsku prvýkrát.³⁸ Na základe spomínaného plánu boli usídlené prvé rodiny hornooravcov na pozemkoch po tzv. „nylašovcoch“, na prinavrátenom území južného Slovenska. Tento plán počítal s usadením 218 rodín z Jablonky v Dvoroch nad

³⁵ AMZV Praha, f. ZÚ V aršava, Pripomínka k reemigrácii z Poľska z 19. 11. 1948, zložka 32, šk. 126.

³⁶ ŠAL Poprad, f. ONV Kežmarok, Uprchlíci z hornej Oravy a Spiša, 25. 10. 1946, R-4/1946, šk. 110.

³⁷ SNA Bratislava, f. PV -bezp., Situačná zpráva z územia Slovenska za dobu od 1. 7. do 15. 8. 1945, 180-1/45-III/2-dôv., šk. 1.

³⁸ Hornooravci, ktorí sa usadili na Coburgovských statkoch cca 15 km od Rimavskej Soboty nazvali v roku 1926 novú obec na jeho počesť Slávikovo. V roku 1956 bola premenovaná na Orávku, pričom pod týmto menom vystupuje dodnes. Viac pozri napr.: MAJERIKOVÁ, M.: Slovenský exodus. K otázke slovenských utečencov z územia severného Spiša a hornej Oravy po jeho pripojení k Poľsku v roku 1945. In: *Slováci v zahraničí*. Zost.: S. Bajaník – V. Dendúrová-Tapalagová, Martin : Matica slovenská, 2008, s. 260-269; MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, M.: Z dejín hornej Oravy X. Ostať či odísť? In: *Život*, roč. 54, 2012, č. 3, s. 12-15.

Žitavou a Veľkom Mederi, 43 rodín z Nižnej Zubrice v Kóboľkúte³⁹ a Karve⁴⁰, 310 rodín z Nižnej Lipnice v Torči⁴¹, Čičove, Kolte, Zlatnej na Ostrove, Bielovcach, Hornom Feďverneku⁴², Lontove a Turej, 105 rodín z Vyšnej Lipnice v Belej a Tardoškéde⁴³, 99 z Vyšnej Zubrice v Lži, Zemianskej Olči, Anóde, Malej Máni a Fiši⁴⁴, 120 rodín Chyžného v Tardoškéde, 64 rodín z Podvlku v Karve a Ekéči⁴⁵, 59 rodín z Pekelníka v Szakálósi⁴⁶ a Turej, 48 rodín z Orávky v BatorovýchKesochoch⁴⁷, 20 rodín z Podsrnia v Turej, 49 rodín z Bukoviny-Podsklie v Zlatnej na Ostrove, 19 rodín z Harkabúza v Hornom Feďverneku. Celkovo išlo teda až o 1154 hornooravských rodín, ktoré si mali hospodárstva na južnom Slovensku prevziať ešte v auguste 1945. Približne stovka rodín z Nižnej Lipnice a Vyšnej Zubrice nakoniec na južné Slovensko neodišla, ale takmer tisícka hornooravských rodínáno.⁴⁸ Väčšie enklávy Oravcov z bývalého inkorporovaného územia sa usídlili aj v Gútore⁴⁹, Pustom Fedýmeši⁵⁰ a Galante.⁵¹ Na južné Slovensko sa vracali tiež niektorí Oravci z obce Slávikovo, ktorí sa tu usadili už v medzivojnovom období a po Viedenskej arbitráži museli obec opustiť.⁵² Ako sa onedlho ukázalo, kolonizácia Oravcov na južnom Slovensku nebola pre nich najšťastnejším riešením. Hneď po svojom príchode sa stretli s nepriateľským postojom maďarského

³⁹ Dnes Gbelce.

⁴⁰ Dnes Kravany nad Dunajom.

⁴¹ Dnes Nová Lipnica, časť obce Dunajská Lužná.

⁴² Dnes Zbrojníky.

⁴³ Dnes Tvrdošovce.

⁴⁴ Dnes Trávnica.

⁴⁵ Dnes Okoč.

⁴⁶ Dnes Ipeľský Sokolec.

⁴⁷ Dnes Bátorové Kosihy.

⁴⁸ Š A Bytča, f. KU, Plán presídlenia hornej Oravy zo 6. 8. 1945, šk. 6; GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947..., s. 193; 14.353kj úrodnej pôdy pre Oravcov. *Ir Čas*, roč. 2, 1945, č. 88, s. 4.

⁴⁹ Dnes Hamuliakovo.

⁵⁰ Dnes Pusté Úľany.

⁵¹ Š A Bytča, f. KU, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947, šk. 3; AMZV Praha, TO-O, Polickévěci Orava – Spiš 1946, zložka 1, šk. 16.

⁵² MAJERIKOVÁ, M.: *Orávka*. In: *Život*, č. 9 (603), 2008, s. 15; Orabovaní slovenskí roľníci. In.: *Krvácajúca hranica. Dokumenty o utrpení Slovákov v Maďarsku*. Zost.: J. Višňovan [J. M. Kirschbaum], 2. nezmenené vyd., Prievidza: Miestny odbor Matice slovenskej, 1994, s. 100 a s. 234-236; AMZV Praha, f. TO-O, Polickévěci Orava – Spiš 1946, zložka 1, šk. 16.

obyvateľstva a čoskoro ich začali navrátiť sa Maďari z pridelených pozemkov vyháňať. Dochádzalo ku konfliktom aj s „*krvavými dohraniami*“.⁵³ Po viacerých incidentoch tak niektorí z kolonistov radšej predali všetok svoj majetok a usilovali sa nájsť si zamestnanie v továrňach ako robotníci. Časť vysťahovalcov sa vrátila späť do Poľska, avšak ich hospodárstva už boli zvyčajne vyrabované a podľa správy KU „*môžeme smelo povedať, že sú žobrákmi*“.⁵⁴ Navyše niektorí sa v Poľsku opäť stávali predmetom národnostných šikán, museli podpisovať, že sú za pripojenie hornej Oravy k Poľsku a viacerí nakoniec pred perzekúciami opäť ušli do ČSR.⁵⁵ Časť sa však podarilo nájsť zamestnanie vo väčších slovenských, moravských či českých mestách.⁵⁶

Aj v ďalšom období bol riešený problém utečencov z bývalých inkorporovaných území pripojených k Poľsku najmä pridelovaním bývalých nemeckých a maďarských majetkov.⁵⁷ Veľké enklávy kolonistov sa usadili na nemeckých majetkoch na Spiši, a to v Holumnici, Huncovciach, Kežmarku, Spišskej Belej, Starej Lesnej, Strážkach, Rakúsoch, Foľvarku⁵⁸, Veľkej Lomnici, Tatranskej Lomnici, Žakovciach,

⁵³ AMZV Praha, f. ZÚV aršava, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946, zložka 41, šk. 106; SNA Bratislava, f. PV-sprav., Slováci z Oravy dvakrát uprchlíkmi, šk. 9.

⁵⁴ ŠA Bytča, f. KU, Správa o sociálnych pomeroch slovenských utečencov poslancovi Ludovítovi Lincényimu zo 4. 12. 1946, šk. 3; Slováci z Oravy dvakrát uprchlíky. In: *Svobodné slovo* z 6. 7. 1947.

⁵⁵ Napr. v Jablonke ich nútil poľský poručík podpisovať hárkky, na ktorých bolo napísané „*Teším sa, že som sa vrátil do Poľska a nezamýšľam z nej nikdy odísť a zostávam verným poľskej vláde.*“ AMZV Praha, ZÚV aršava, Zápisnica napísaná na OVSO dňa 30. 1. 1946, zložka 39, šk. 106; AMZV Praha, ZÚV aršava, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946, zložka 41, šk. 106; AMZV Praha, ZÚV aršava, Horná Orava – prenasledovanie Slovákov Poliakmi, správa OVSO z 31. 1. 1946, príloha č. 6, zložka 41, šk. 106.

Akciu podpisovania takýchto hárkov spustilo *Towarzystwo Przyjaciół Spisza i Orawy* na čele s F. Machayom. Podpisy zbierali vojaci, ktorí ich neraz podpisovali sami. Túto akciu, ktorá „*zna lazla swój epilog w koszu*“ ostro kritizovala aj poľská Koordinačná komisia pre záležitosti Spiša a Oravy. AAN Varšava, MAP Varšava, Protokól Komisji Koordynacyjnej dla spraw Spisza i Orawy z 26. 6. 1946, sign. 774.

⁵⁶ AMZV Praha, f. ZÚV aršava, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946, zložka 41, šk. 106.

⁵⁷ AMZV Praha, f. ZÚV aršava, List štátneho tajomníka MZV Predsedníctvu Sboru po verevníkov z 8. 10. 1945, zložka 40, šk. 106.

⁵⁸ Dnes Stráne pod Tatrami.

Ruskinovciach⁵⁹, Slovenskej Vsi, Veľkom Slavkove, Milbachu, ale aj v Spišskej Starej Vsi, Osturni, Frankovej, Spišských Hanušovciach a iných zamagurských obciach⁶⁰. Na bývalých nemeckých majetkoch sa usadzovali aj Oravci, a to najmä v Sklenom, kde spočiatku pôsobila NRHO⁶¹, taktiež v Handlovej⁶², Solke⁶³ či blízkej obci Tužina, kde bolo začiatkom roku 1946 „143 duší“, ktoré „utekli pred Poľakami“ z Bukoviny-Podsklie⁶⁴. Ich situácia taktiež nebola jednoduchá, a to najmä tých, ktorí odišli v prvej evakuačnej vlne, po pripojení územia k Poľsku, v máji až júli 1945, pretože zasiať vo svojich nových hospodárstvach už nestihli a „(...) žatvu po niemcach zobrali do kolhozu (...) už 9 mesacov žijeme za penaze a tuna ušetrene jak kto može i dobytok, ktorí sme ši zobrali z domu (...) mi horšej posli z oravy bo mi sme maličko doviezli lebo v ten čas rusiniechceli nič pustit' previesť (...)hceme si niečo zasiať len niema čo albo za čo kupit'. mame tuna ťažký život, len s tým nas teší že sme pri slovensku pri svojich (...)“⁶⁵. Navyše prvé mesiace po skončení vojny vo viacerých oblastiach viazlo zásobovanie. Napr. v okrese Kežmarok chýbala múka, tuky, šatstvo, obuv, mäso, mydlo, cukor i iné každodenné potravné články.⁶⁶ Tí, ktorým sa podarilo usadiť, či už na južnom Slovensku alebo v česko-moravskom pohraničí, získali opustené a vyrabované hospodárstva a boli nútení sa zadlžiť, aby mohli nakúpiť náradie a dobytok.⁶⁷ Stávalo sa tiež, že už pridelené pozemky im boli odobraté a pridelené iným

⁵⁹ V roku 1952 bola obec z dôvodu zriadenia vojenského výcvikového priestoru Javorina násilne vysťahovaná. Postupne boli rozobraté obytné a hospodárske budovy, pričom ich materiál sa použil na stavbu ciest.

⁶⁰ ŠA Bytča, f. KU, Zoznamy evakuantov 1945 – 1947, šk. 11; AMZV Praha, TO-O, Polic-kévěci Orava – Spiš 1946, zložka 1, šk. 16.

⁶¹ ŠA Bytča, f. KU, Soznam skupin slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947, šk. 3.

⁶² ŠA Bytča, f. KU, Soznam skupin slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947, šk. 3.

⁶³ Dnes miestna časť Nitrianskeho Pravna.

⁶⁴ ŠA Bytča, f. KU, List bývalého starostu Bukoviny-Podsklie zo dňa 27. 2. 1946, šk. 2.

⁶⁵ ŠA Bytča, f. KU, List bývalého starostu Bukoviny-Podsklie zo dňa 30. 3. 1946, šk. 2.

⁶⁶ ŠAL Poprad, f. ONV Kežmarok, Situačná správa Obvodného úradu MNV v Lubici z mesiaca september 1945, č. 120/1945 prez.; Situačná správa OÚ v Holumnici zo dňa 26. 9. 1945, č. 120/1945 prez.

⁶⁷ ŠA Bytča, f. KU, Správa KU o sociálnych pomeroch slovenských utečencov poslancovi Ludovítovi Lincényimu zo 4. 12. 1946, šk. 3; Slováci z Oravy dvakrát uprchlíky. In: *Svobodné slovo* z 6. 7. 1947.

žiadateľom, napr. partizánom.⁶⁸ Viacerí evakuanti sa preto nakoniec rozhodli usadiť sa vo väčších mestách, kde si našli prácu v miestnych podnikoch. Pobočky KU s väčším počtom členov boli napr. v Turanoch nad Váhom⁶⁹, Turčianskom sv. Martine⁷⁰, Ružomberku⁷¹, Kralovanoch⁷², vo Svite⁷³, či v Trebišove⁷⁴. V menšom počte sa usadili v mnohých ďalších slovenských mestách a obciach, ako napr. Bratislava, Vysoká nad Kysucou – Kelčov, Hlohovec, Ilava, Litava, Liptovský sv. Kríž, Dolná Strehová, Brezová pod Bradlom, Ivánka pri Nitre, Dolný a Horný Taráň⁷⁵, Urmin⁷⁶, Andač⁷⁷, Prievidza, Podunajské Biskupice⁷⁸, Šildern⁷⁹, Stará Ľubovňa, Mníšek nad Popradom, Hrabovka, Nozdrkovce⁸⁰, Trnava. Veľa utečencov sa usadilo tiež na Orave, napr. v Dolnom Kubíne, Veľkom Bysterci⁸¹, Oravskom Podzámku, Dlhej nad Oravou, Bobrove, Slanici⁸², Zubrohlave, Kline, Oravskej Polhore, Rabčiciach, Rabči, Veselom, Trstenej, Dolnom Štefanove, Suchej Hore, Podbieli,

⁶⁸ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, List štátneho tajomníka MZV Predsedníctvu sboru poverených z 8. 10. 1945, zložka 40, šk. 106.

⁶⁹ Tu boli zamestnaní najmä v miestnych drevozávodoch. ŠA Bytča, f. KU, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947, šk. 3.

⁷⁰ V Martine našli obživu v továrni Tatra, ŠA Bytča, f. KU, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947, šk. 3.

⁷¹ V Ružomberku našli zamestnanie v miestnej celulózke. ŠA Bytča, f. KU, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947, šk. 3.

⁷² Pomerne veľká časť utečencov tu pracovala v Kralovanských priemyselných podnikoch A. Kubelku ŠA Bytča, f. KU, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947, šk. 3; ŠA Bytča, KU, Žiadanky o legitímácie – Jozef Faculák, šk. 3.

⁷³ Takmer všetci boli zamestnaní v Baťových závodoch. ŠA Bytča, f. KU, Zoznam evakuantov – robotníci vo Svite, šk. 11.

⁷⁴ Pracovali najmä na Novom Majeri a Bisco dvore. ŠA Bytča, f. KU, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947, šk. 3; AMZV Praha, f. TO-O, Politické veci Orava – Spiš 1946, zložka 1, šk. 16.

⁷⁵ Dnes Štefanovičová.

⁷⁶ Dnes Mojmírovce.

⁷⁷ Dnes časť obce Zbehy.

⁷⁸ Dnes mestská časť Bratislavy.

⁷⁹ Dnes Jánošíková, časť obce Dunajská Lužná.

⁸⁰ Súčasť Trenčianskych Biskupíc, dnes časť Trenčína.

⁸¹ Dnes mestská časť Dolného Kubína.

⁸² Obec bola zatopená počas budovania Oravskej priehrady.

Zákamennom, Ústí nad Oravou⁸³, Čimhovej a Liesku.⁸⁴

Časti Slovákov z inkorporovaných obcí boli pridelené hospodárstva v česko-moravskom pohraničí. Početné skupiny sa osídlili v okrese Frývaldov⁸⁵, najmä v obciach Friedberg⁸⁶, Mikulovice, Ondrejovice a Cukmantl⁸⁷, kde sa mohli okrem iného zamestnať tiež v miestnych priemyselných podnikoch⁸⁸. Zamestnanie a nový domov nachádzali aj v iných sliezskych, moravských i českých sídelných jednotkách ako napr. Moravská Ostrava⁸⁹, Vítkovice⁹⁰, Prostějov⁹¹, Brno⁹², Čeminy, Lenora na Šumave, Zátoň⁹³, Čelákovice, Teplice-Šanov⁹⁴, Horní Litvínov⁹⁵, Souš u Mostu⁹⁶ či Parník^{97,98}. Slováci, ktorí sa usídlili v českom Sliezsku sa tu paradoxne stretávali so snahami o ich započítanie k poľskej menšine: „(...) tuna je nas vacej v Ostrave, všetci zme z buk. Podskla z Oravy. Tuna nas povazuju ako polacy. Na Orave nas Polacy prenasledovali ze

⁸³ Pôvodná obec bola zatopeaná počas budovania Oravskej priehrady a v roku 1953 sa znovuvybuďovala na druhej strane tohto vodného diela.

⁸⁴ AMZV Praha, f. TO-O, Politické veci Orava – Spiš 1946, zložka 1, šk. 16.

⁸⁵ Na prvú schôdzu utečencov z hornej Oravy prišlo 157 kolonistov z okresu. ŠA Bytča, f. KU, Zápisnica z Valného zhromaždenia uprchlíkov z hornej Oravy spísaná v Mikulovicach dňa 27. 11. 1946, šk. 3.

⁸⁶ Dnes Žulová.

⁸⁷ Dnes Zlaté Hory.

⁸⁸ Napr. závodoch FKZ Cukmantl. ŠA Bytča, f. KU, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947, šk. 3.

⁸⁹ Pracovali napr. v Starej ocelárne – Huti alebo v baniach. ŠA Bytča, f. KU, Žiadanky o legitimácie – Alojz Hosaniak, Svetlák Jozef, šk. 3.

⁹⁰ Pracovali v miestnych železiarňach. ŠA Bytča, f. KU, Žiadanky o legitimácie – Ján Král, šk. 3.

⁹¹ Viacerí našli zamestnanie v Kolínskych továrňach na kávové nahrážky. ŠA Bytča, f. KU, Žiadosť o udelení nátku z 1. 3. 1947, šk. 3.

⁹² Boli zamestnaní napr. v stavebnej firme. ŠA Bytča, f. KU, Žiadanky o legitimácie, šk. 3.

⁹³ Dnes časť obce Lenora.

⁹⁴ Teplitz-Schöna, dnes kúpeľné mesto Teplice v Ústeckom kraji. Slováci z bývalých inkorporovaných obcí Spiša tu pracovali najmä v sklárskej fabrike Mühlings-Union, ktorá sa nachádzala v miestnej časti Řetenice. ŠA Bytča, KU, Zoznam evakuantov – robotníci v Svite, šk. 11.

⁹⁵ Dnes časť mesta Litvínov.

⁹⁶ Dnes časť mesta Most.

⁹⁷ Dnes časť České Třebové, kde sa zamestnávali napr. v Spojených českých a moravských bavlnárskych závodoch. ŠA Bytča, f. KU, Žiadosť na povolenie pracovného úradu z 4. 3. 1947 – Ignac Páleník, šk. 3.

⁹⁸ ŠA Bytča, f. KU, Soznam skupín slovenských utečencov z hornej Oravy z 5. 3. 1947, šk. 3.

sme čechoslovacy a tu nas zas započítavaju ako polacy (...) Z Oravy sme museli utec bo sme boli v milicijčs to nas hceli pozatvarat že sme ľahali za čsr(...)"⁹⁹.

Veľká časť emigrantov sa však dlhú dobu zdržiavala stále v pohraničí a odtiaľ sa usilovala spravovať svoje majetky do doby kým, ako verili, neprípadnú odčlenené územia ČSR. Mnohokrát tu prebývali v nedôstojných podmienkach, v stodolách či maštaliach.¹⁰⁰ Títo utečenci z pohraničia sa nechávali najímať na rôzne sezónne práce, kde boli vypĺacaní v naturáliách, ktoré sa snažili prevážať pre svoje rodiny do domovských obcí v Poľsku. V tom im ale veľakrát bránili problémy s malým pohraničným stykom, ktorý bol pomerne často obmedzovaný.¹⁰¹ Mnohokrát sa preto pokúšali prejsť cez „zelenú hranicu“, prípadne aj legálne, avšak s tovarom, ktorý nebol povolený na prevoz. Zatiaľ čo československé orgány zvyčajne nad týmto „pašovaním“ privierali oči, poľské im tovar väčšinou odobrali a zaviedli voči nim trestné stíhanie, čím sa viaceré slovenské rodiny dostali do ťažkej situácie a hrozil im hlad. Niekedy však naopak vyživovali evakuantov ich príbuzní v Poľsku: „*Títo slovenskí utečenci z hornej Oravy živia sa prácou vlastných rúk, no, teraz v zimnej dobe ich polozenie je veľmi kritické, pretože mnohí sú bez práce a odkázani iba na pomoc svojich príbuzných – príbuzných žijúcich na hornej Orave v Poľsku.*“¹⁰²

Najväčší problém utečencom spočiatku spôsobovalo, že ako občania iného štátu nemali domovské právo v žiadnej slovenskej obci, a preto im v ČSR nemohli byť vydané hraničné priepustky, legitimácie, prídely, ale ani sociálne poistenie, ktoré bolo potrebné na prijatie do zamestnania.¹⁰³ Po prvej hromadnej utečeneckej vlne Povereníctvo vnútra najskôr svojim výnosom č. 5.164-/5-IV/1-1945 zo dňa 13. septembra 1945

⁹⁹ ŠA Bytča, f. KU, Pohľadnica z KU od Oravcov z Ostravy z 17. 1. 1947, šk. 3.

¹⁰⁰ ŠA Bytča, f. KU, Správa KU o sociálnych pomeroch slovenských utečencov poslancovi Eudovitovi Lincényimu zo 4. 12. 1946, šk. 3.

¹⁰¹ ŠAB Dolný Kubín, f. ONV Trstená, Poľskí štátni príslušníci činnosť čl. konzulátu v Krakove, 1605/1945 prez., šk. 30; ŠA Bytča, f. KU, List Úradu MNV v Tužine KU z 15. 11. 1946, šk. 3.

¹⁰² ŠA Bytča, f. KU, Sťažnosť KU na zaobchádzanie čl. bezpečnostných orgánov so Slovkami z hornej Oravy z 30. 12. 1946, šk. 3.

¹⁰³ ŠAB Dolný Kubín, f. ONV Trstená, Poľskí štátni príslušníci činnosť čl. konzulátu v Krakove, 1605/1945 prez. šk. 30; ŠA Bytča, f. KU, List Úradu MNV v Tužine KU z 15. 11. 1946, šk. 3.

rozhodlo, že osoby z bývalého inkorporovaného územia, pokiaľ sú slovenskej národnosti, môžu byť uznané za československých štátnych príslušníkov, a to na základe nadobudnutého práva v zmysle ústavného zákona č. 255/1939 Sl. z., prípadne ústavného zákona č. 160/41 Sl. z. Pre vystavenie osvedčenia o československom štátnom občianstve bol poverený miestne príslušný ONV podľa bydliska, pričom pred jeho vydaním bol povinný previesť predpísané šetrenie o politickej a národnej spoľahlivosti.¹⁰⁴ Tieto osvedčenia vydávali spočiatku evakuované MNV, resp. NRHO v Sklenom¹⁰⁵, neskôr vydával KU pre týchto ľudí potvrdenia, že ide o utečencov z oblastí obsadených Poľskom¹⁰⁶. Keďže utečenci odchádzali do rôznych oblastí ČSR, nie všetky ONV im boli na základe týchto dokumentov ochotné osvedčenia o československom štátnom občianstve vystavovať.¹⁰⁷ Navyše už vo februári 1946 na otázku ONV v Spišskej Starej Vsi odpovedalo Povereníctvo vnútra prípisom č. 1207/1-IV/1-1946 z 8. februára 1946, v ktorom konštatovalo, že osoby majúce domovské právo v bývalých inkorporovaných obciach nemožno pokladať za československých štátnych občanov a nemožno im vydať osvedčenie o československom štátnom občianstve. Takéto osoby mohli len žiadať o udelenie československého štátneho občianstva. M. Andráš navrhoval, aby dostávali aspoň osvedčenia, ktorými by sa mohli legitimovať pred československými úradmi a tie by s nimi následne nezaobchádzali ako s cudzincami.¹⁰⁸ Takto bola definovaná aj žiadosť Sboru povereníkov Povereníctvu vnútra a financií z novembra 1946: „*aby ich orgány nerobili osobám slovenskej národnosti, ktoré z dôvodu politickej perzekúcie utečú z Poľska na územie ČSR prekážky ako cudzincom*“.¹⁰⁹ Ďalej M. Andráš

¹⁰⁴ ŠAB Dolný Kubín, f. ONV Trstená, Vysťahovalci z bývalého inkorporovaného územia, 1390/1945 prez., šk. 29.

¹⁰⁵ Pozri napr.: ŠAB Dolný Kubín, f. ONV Trstená, Osvedčenia o politickej spoľahlivosti, 1580/1945 prez.; 1071/1945 prez.; 1292/1945 prez., šk. 29.

¹⁰⁶ ŠA Bytča, f. KU, Potvrdenia, šk. 2-10.

¹⁰⁷ Napr. v Starej Lubovni ich odmietali vystavovať. ŠAB Dolný Kubín, ONV Trstená, Vysťahovalci z bývalého inkorporovaného územia, 1390/1945 prez., šk. 29.

¹⁰⁸ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946, zložka 41, šk. 106.

¹⁰⁹ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Zápisnica z 15. zasadnutia Sboru povereníkov z 8. 11. 1946, zložka 41, šk. 106. Pozri tiež SYRNÝ, M. – ŠMIGEL, M.: K problematike hornej Oravy a severného Spiša v rokoch 1945-1947: východiská a perspektívy výskumu. In: *Nepokojná hranica*. Zost.: M. Majeriková, Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2010, s. 126.

navrhoval, aby boli mladší utečenci zamestnávaní v továrňach a starší usadzovaní na poľnohospodárskych usadlostiach, pretože v opačnom prípade sa budú zdržiavať v pohraničí, vyčkávať ako sa vyvinie situácia a usilovať sa o pripojenie k ČSR. Budú tiež naďalej udržiavať styky so svojimi príbuznými za hranicou a zvyšovať riziko nekontrolovateľného ilegálneho prechodu hraníc.¹¹⁰ Na základe tohto odporúčania uložil Sbor povereníkov Osídľovaciemu úradu, aby sa spoločne s Poverenictvom pôdohospodárstva a pozemkovej reformy postaral o umiestnenie utečencov – Slovákov z Poľska v rámci vnútornej kolonizácie a poverenictvám sociálnej starostlivosti, zdravotníctva a výživy, aby sa v rámci svojich možností postarali o núdzové zaopatrenie týchto utečencov.¹¹¹ Ešte v máji 1948 však riešila medziministerská komisia ministerstva vnútra a ministerstva sociálnej starostlivosti problém udeľovania štátneho občianstva utečencom z Poľska. Proti jeho udeľovaniu bol najmä rezort ministerstva vnútra, ktoré nechcelo riešiť túto otázku skôr ako bude vyriešená otázka majetkov zanechaných utečencami v Poľsku.¹¹²

Slováci z obcí Spiša a Oravy pripojených k Poľsku, ktorí utekali do ČSR boli postupne prekvalifikovaní z utečencov na reemigrantov¹¹³, a to i napriek tomu, že opúšťali Poľsko buď nelegálne „cez zelenú hranicu“ alebo prechádzali do Československa legálne na priepustky, ale naspäť sa už odmietali vrátiť. K legitímnej opcii týchto obyvateľov nikdy nedošlo, aj keď československá strana o to spočiatku mala záujem. V neformálnom rozhovore mal zistiť stanovisko poľskej vlády

¹¹⁰ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Správa o služobnej ceste na československo-poľskom pohraničí na Spiši a Orave v dňoch 13. – 26. 4. 1946, zložka 41, šk. 106.

¹¹¹ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Zápisnica z 15. zasadnutia Sboru povereníkov z 8. 11. 1946, zložka 41, šk. 106.

¹¹² AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Záznam z medziministerskej porady z 20. 5. 1948, zložka 41, šk. 106.

¹¹³ Svedčí o tom aj nariadenie Poverenictva vnútra v Bratislave z novembra 1949, ktorým povolilo, aby sa v prípade slovenských utečencov zo severného Spiša a hornej Oravy výnimočne dočasne upustilo od požadovania cestovného pasu, ktorý bol pre cudzincov k pobytu v ČSR potrebný. Pri podávaní žiadosti k povoleniu pobytu mali byť títo utečenci v hodným spôsobom upozomení, že si do konca roku môžu na základe vyššie spomínaného zákona 74/1946 Sb. žiadať udelenie československého občianstva ako krajanovia vracajúci sa do vlasti – reemigranti. ŠAL Poprad, ONV Spišská Stará Ves, Utečenci zo Spiša a Oravy, 216/49, šk. 25.

československý vyslanec Hejret už začiatkom mája 1945¹¹⁴ a prvý oficiálny návrh na možnosť premiestnenia slovenského obyvateľstva zo Spiša a Oravy do ČSR padol počas odovzdávania týchto území Poľsku 20. mája 1945 v Trstenej. Poľskí delegáti však z dôvodu nekompetentnosti odmietli túto otázku riešiť a súhlasili iba s vysťahovaním úradných orgánov a štátnych zamestnancov.¹¹⁵ Druhýkrát nastolil možnosť výmeny poľského obyvateľstva z Tešínska za slovenských obyvateľov pripojených území Spiša a Oravy československý vyslanec vo Varšave Hejret začiatkom júna 1945 v rozhovore s ministrom zahraničných vecí Rzymowským¹¹⁶ a 14. júna štátny tajomník MZV Clementis v rozhovore s ešte nevyzmenovaným vyslancom Poľskej republiky Wierbłowskiým, ktorý vzhľadom na úplne inú predstavu riešenia tešínskej otázky návrh nebral do úvahy.¹¹⁷ Ani zmluva o repatriácii z 21. septembra 1945, ktorá prejedikovala „*návrat do vlasti všech příslušníků jedné strany, kteří následkem válečných událostí anebo násilných činů okupanta oclili se na území druhé strany*“¹¹⁸, sa Slovákov zo Spiša a Oravy prakticky nedotkla. Využitá bola poväčšine na repatriáciu českého obyvateľstva zo Střelínska, kde bola zriadená Československá repatričná misia¹¹⁹, cez ktorú do konca júna 1946 prešlo 10451 českých repatriantov, ktorí sa vrátili do ČSR vlakom a minimálne ďalších 1000, ktorí sa vrátili inými prostriedkami.¹²⁰ Výmenu Slovákov zo Spiša a Oravy za Poliakov z Tešínska navrhovala

¹¹⁴ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Situace na území Horní Oravy a Spiše, kterébylopřipojeno k Slovensku na úkor Polska v roce 1939 z 8. 6. 1945, zložka 39, šk. 106.

¹¹⁵ AAN Varšava, MAP Varšava, Przejęcieobszaró wSpisza i Orawy – sprawozdanie z 23. 5. 1945, sign. 774.

¹¹⁶ Rzymowski sľúbil predložiť záležitosti poľskej vláde, pričom sám nevidel problém riešiť túto otázku na báze reciprocity. AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Situace na území Horní Oravy a Spiše z 12. 6. 1945, zložka 38, šk. 106.

¹¹⁷ FRIEDL, J. – JIRÁSEK, Z.: *Rozpačité spojení. Československo-polské vztahy v letech 1945-1949*. Praha: Aleš Skřivan ml., 2008, s. 88; KAMIŇSKI, M. K.: *Polsko-Czechosłowska ckie stosunki polityczne 1945-1948*. Warszawa: Państwo we Wydawnictwo Naukowe, 1989, s. 109.

¹¹⁸ Úmluva mezi Republikou československou a Republikou polskou o repatriaci z 21. 9. 1945. In: *Dokumenty a materiály k dějinám československo-polských vztahů v letech 1944-1948*. Zost.: W. Balcerak, V. Borodvčák a kol. Praha: Academia, 1985, s. 74.

¹¹⁹ Archiv Kanceláře prezidenta republiky v Prahe (ďalej AKPR Praha), f. Kancelář prezidenta republiky (ďalej KPR) 1948 – 1962, Reemigrace střelínských Čechu, 307800, ič. 2238, šk. 559.

¹²⁰ AKPR Praha, f. KPR 1919 – 1947, Polsko – B Repatriace, 1946 Repatriční mise v Katovicích, D 13850, ič. 1578, šk. 278.

československá delegácia aj počas rokovaní vo februári 1946 v Prahe.¹²¹ O začatí rokovaní o legálnom presídlení týchto obyvateľov do ČSR žiadala v novembri 1946 pražské MZV tiež Sbor povereníkov.¹²² Avšak ani na žiadosť poľského veľvyslanectva z 5. mája 1947, aby bolo povolené presídlenie osôb poľskej národnosti žijúcich v okresoch Humenné a Prešov do Poľska, nereagovala československá strana požiadavkou na presťahovanie Slovákov zo Spiša a Oravy, ale žiadala doriešenie otázky Čechov na Střelínsku.¹²³ Slováci zo Spiša a Oravy sa o možnostiach reemigrácie informovali ešte koncom roku 1948, keď 4. novembra navštívila ministerstvo sociálnej starostlivosti ich delegácia.¹²⁴ Podľa informácii tohto ministerstva malo vtedy záujem o presídlenie vyše 8000 osôb.¹²⁵ Podobné číslo – 7800 uvádzal približne v rovnakom období tiež konzulát v Katoviciach.¹²⁶ Československé veľvyslanectvo vo Varšave však túto reemigráciu z politických dôvodov nedoporučovalo. Hromadná reemigrácia z Poľska do ČSR skončila v roku 1949, pričom sa týkala výhradne obyvateľov českej národnosti. Po tomto termíne už dochádzalo len k individuálnej reemigrácii.¹²⁷

Otázkou presídlenia Slovákov z Poľska sa však zaoberala československá diplomacia ešte aj začiatkom päťdesiatych rokov, kedy došlo

¹²¹ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Československo-poľská jednaní /I/ a /II/ - zápis urobený 19. 2. 1946, zložka 12, šk. 105.

¹²² AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Zápisnica z 15. zasadnutia Sboru povereníkov z 8. 11. 1946, zložka 41, šk. 106.

¹²³ AKPR Praha, f. KPR 1948 – 1962, 1949 Přesídlení a výměnaobytelmezi ČSR a Polskem, 109006, ič. 1841, šk. 367.

¹²⁴ AKPR Praha, f. Tajne 1945 – 1947, Repatriační a reemigrant akce – průběh, T 2043/47, šk. 48.

¹²⁵ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Připomínka k reemigracii z Polska z 19. 11. 1948, zložka 32, šk. 126.

¹²⁶ AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Reemigrace z Polska z 10. 12. 1948, zložka 36, šk. 126.

¹²⁷ AKPR Praha, f. Tajne 1945 – 1947, Repatriační a reemigrant akce – průběh, T 2043/47, šk. 48.

V roku 1950 uskutočnil konzulát v Katoviciach súpis možných uchádzačov na Střelínsku, kde prejavilo záujem o presťahovanie do ČSR 37 českých rodín. Československá diplomacia ich presťahovanie neodporúčala, pretože ich odchodom by došlo k zániku českej školy i krajského spolku. AKPR Praha, 1948 – 1962, Reemigrace střelínských Čechu, 307800, ič. 2238, šk. 559.

k výraznému nárastu slovenských žiadostí o vysťahovanie do ČSR¹²⁸, čo pravdepodobne súviselo so snahou vysídliť časť obyvateľov Spiša a Oravy na územia získané na západe Poľska¹²⁹ a neskôr aj s myšlienkou budovania priehrady na Dunajci¹³⁰. Avšak na zásah československej diplomacie k hromadnému vysídleniu Slovákov na západ nedošlo a budovanie priehrady sa odsunulo na neskorší termín, a tak aj táto myšlienka legálneho vysťahovania Slovákov z Poľska do ČSR sa nakoniec neuskutočnila.

Summary

The issue of emigration from formerly incorporated villages in the regions of northern Spiš and upper Orava to Czechoslovakia

The study examines the issue of emigration from Spiš and Orava regions formerly incorporated to Poland to Czechoslovakia in the after-war period (after 1945). The study provides an analysis of the reasons for this phenomenon and its quantification as well as geographical and professional stratification of immigrants to the territory of Czechoslovakia. It also examines the attitude of Czechoslovak state authorities towards the issue in question and studies its final solution.

¹²⁸ AMZV Praha, f. TO-O, Poměry na Oravě a Spiši – propaganda proreemigraci, 13. 11. 1950, šk. 17.

¹²⁹ Začiatkom roku 1950 dostalo tzv. vysídľovacie dekréty približne 100 rodín zo Spiša a Oravy, čo predstavovalo cca 500 osôb. AMZV Praha, f. TO-O, Situace slovenské národnostní skupiny v Polsku, 3. 4. 1950, šk. 17.

¹³⁰ Z obce Fridman vtedy prejavilo záujem o presťahovanie na Slovensko 120 rodín, čo predstavovalo cca 600 osôb. AMZV Praha, f. TO-O, Přesídlení obyvatel z obce Frýdman, 12. 4. 1951, šk. 16.

Socialistické školství a tzv. mimoškolní výchova v Československu v 50. a 60. letech*

JIŘÍ KNAPÍK

Ústa v historických věd, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Slezská univerzita v Opavě

Poválečné školství ve stínu „sovětských zkušeností“

České, resp. československé základní školství prošlo v prvních dvou desetiletích po druhé světové válce mimořádně komplikovaným vývojem; tuto skutečnost ilustruje samotný fakt, že během tohoto období formovaly základní vzdělávání celkem tři školské zákony (1948, 1953, 1960). Přitom v podstatě již od roku 1945 u nás byly připravovány základy socialistického školství, charakteristické pro země vznikajícího sovětského bloku. Sjednocení několika typů všeobecně vzdělávacích škol v době povinné školní docházky zavedlo plynulou průchodnost jednotlivých vzdělávacích stupňů (tzv. jednotné školství) a spolu se zánikem soukromých škol změnilo strukturu školství na několik příštích desetiletí.¹ Také ve školství zaznamenáváme úsilí o jeho tzv. demokratizaci, které známe z prostředí poválečného kulturního a uměleckého života; tento v podstatě ideologizující prvek, jímž operovala zejména komunistická strana,² reprezentoval v oblasti školství především požadavek, aby základní (a s ním střední) vzdělávání bylo bezplatné a dostupné bez ohledu na národnostní či náboženskou příslušnost.³ Vedle toho zaznamenáváme rovněž překotné změny v učebních osnovách, diktované politickými a ideologickými požadavky; nejprve se tak dělo v rámci politické dohody stran Národní fronty, jejíž rysy zachycují příslušné partie Košického vládního programu a posléze Budovatelského

* Příspěvek v znihl jako součást řešení projektu CZ.1.07/2.3.00/20.0031 „Historizace střední Evropy“.

¹ Kol.: *Dějiny školství v Československu 1945–1975 I*. Praha 1982, s. 28. Problematice přípravy tzv. jednotného školství se věnuje CIGÁNEK, Radim: *Politický zápas o jednotnou státní školu 1945–1949*. Praha 2009.

² Srv. např. *Sněm budovatelů (Protokol VIII. řádného sjezdu KSČ)*. Praha 1946.

³ Na rozdíl od čs. a německého školství ovšem musely ostatní tzv. lidově demokratické státy odstraňovat rozsáhlou negramotnost.

programu,⁴ od února 1948 pak byly určující představy a potřeby komunistického režimu, jež se však v průběhu let různě měnily a upravovaly.

Vývoj poválečného českého a slovenského školství také významně zasáhlo prozrazování tzv. sovětských zkušeností. Zejména na přelomu 40. a 50. let celý systém vzdělávání dětí silně poznamenaly mohutné tlaky na přejímání sovětských postupů a schémat. Sovětský model vzdělávání tak u nás doprovázel klíčové procesy celkové proměny společnosti, zejména orientaci na těžký průmysl, industrializaci a násilnou kolektivizaci venkova. Kromě ryze politických zásahů do struktury vzdělávání vycházející ze sovětské praxe byly u nás v první polovině 50. let mohutně propagovány (často velmi zjednodušeně) postuláty sovětské pedagogiky; učitelé a tzv. školští pracovníci měli k dispozici již záhy po roce 1948 řadu překladů sovětské pedagogické literatury,⁵ komunistické vedení přistoupilo také k sérii kampaní zaměřených na uplatnění tzv. sovětských zkušeností ve školské praxi. Důležitou roli v těchto kampaních sehrál týdeník „Učiteléské noviny“, jež začalo ministerstvo školství vydávat v roce 1951 s cílem formálně navázat na tradici stejnojmenného periodika z let 1883–1939. V polovině 50. let tlak na důsledné přejímání sovětského vzoru poněkud polevil, alespoň v tom smyslu, že sovětská praxe nebyla přebírána zcela nekriticky, bez ohledu na její odlišnosti. Paradoxně však šlo o období, v němž se systém vzdělávání v Československu musel vyrovnávat s negativními důsledky školského zákona z roku 1953, inspirovaného právě sovětským vzorem. Na přelomu 50. a 60. let začala být u nás sovětskému systému výuky a vzdělávání dětí opět věnována zvýšená pozornost; kromě obecně politických vlivů se akcentovaly především sovětské pokroky v oblasti vědy a techniky, zejména pak sovětské úspěchy v dobývání vesmíru, jež se zdály dostatečně průkazně dokládat kvality systému vzdělávání dětí.

Změny v poválečném systému školství spojené s jeho postátňováním vedly v konečném důsledku po únoru 1948 k celkovému přehodnocení přístupu ke vzdělávání školou povinných dětí. Nový režim

⁴ Viz *Program Národní fronty Čechů a Slováků*. Brno 1945; *Budovatelský program Gottwaldovy vlády*. Praha 1946.

⁵ Kromě řady překladů děl A. S. MAKARENKA zmiňme další obecněji pojaté pedagogické práce KAIROV, Ivan Andrejevič: *Pedagogika*. Praha 1950; JESIPOV, Boris Petrovič – GONČAROV, Nikolaj Kuzmič: *Pedagogika*. Praha 1951.

deklaroval zájem o jejich výchovu nejen v době vyučování, ale také po celou dobu pobytu ve škole a navíc začal cíleně vytvářet prostor pro působení školy i po skončení vyučování. Začalo se hovořit o podpoře tzv. mimotřídní činnosti a systematickém zavádění mimoškolní výchovy dětí za pomoci nově budované sítě mimoškolních zařízení, například školních družin apod. Jednalo se tak o další významný vliv sovětského systému školství a sovětské pedagogiky; právě ta se mohla od 20. let 20. století opřít o státem budovanou síť mimoškolních zařízení, jež měla zprvu napomoci při výchově dětí v oblastech s velmi nízkou životní úrovní, působit při odstraňování negramotnosti a současně zajistit ideologicky přijatelné působení na mladou generaci. Také u nás se po roce 1948 začaly vydávat nejrůznější překlady sovětských publikací s tematikou tzv. mimotřídní a mimoškolní výchovy;⁶ ty měly napomoci českým a slovenským učitelům v jejich politickém zadání – napomáhat k výchově nové generace v socialistickém duchu. Z toho důvodu se také tzv. mimotřídní činnost a mimoškolní výchova stala na přelomu 50. a 60. let pevnou součástí komunistické výchovy. Ukotvení napomáhalo i to, že k této problematice začal v roce 1956 vycházet odborný časopis „Vychovávateľ“; jednalo se o slovenský měsíčník, který byl ovšem distribuován i v českých krajích.

Cíle a společenský kontext mimoškolní výchovy

Rejstřík aktivit spjatých s tzv. mimoškolní výchovou byl sice poměrně omezený, nicméně naplňoval hlavní cíle působení socialistické společnosti na děti. Tvořila jej především organizovaná zájmová činnost dětí v různých kroužcích, dále pak pomoc při přípravě na vyučování a také tzv. vlastní služby žáků. Kromě školy se na mimoškolní výchově podílely i společenské organizace a instituce, zejména Pionýrská organizace ČSM. Jakási „odnož“ mimoškolní výchovy, tzv. mimotřídní činnost již byla doménou pouze školy a označovalo se jí systematické výchovné působení na děti ve školách mimo vlastní vyučování, tedy o

⁶ K organizaci zájmové činnosti dětí byla vydána řada sborníků - DENK, Petr (ed.): *Zrození dětského kolektivu. Sovětské zkušenosti se žákovskou organizací*. Praha 1950; DENK, Petr (ed.): *SSSR hledá talenty. Sovětské zkušenosti se zájmovými kroužky a s domy pionýrů*. Praha 1951; HENEK, Tomáš – STRUMHAUS, Oldřich: *Mičurinské kroužky na sovětských školách*. Praha 1951. Též BOLDYREV, Nikolaj Ivanovič: *Význam příkladu ve výchově dětí*. Praha 1951.

přestávkách, v době školního stravování, během školních exkurzí a výletů. Kromě toho měla škola cíleně rozvíjet zájmy dětí, které měly úzkou vazbu na výuku a to kromě zřizování zájmových kroužků pořádáním soutěží apod. Do mimotřídní činnosti dětí bylo zahrnuto také dopisování, sběr léčivých rostlin a odpadových surovin, domácí četba apod.

V běžné praxi, zvláště od poloviny 50. let, však hranice mezi mimoškolní výchovou a mimotřídní činností postrádala tak ostré kontury. Některé ze zmíněných aktivit byly zahrnovány pod oba výchovně pedagogické programy, např. tzv. vlastní služby žáků. Výchovná činnost ve zmiňovaných školních družinách se také ocitla na pomyslné hranici mezi děním školním a mimoškolním – i když se totiž družiny pokládaly za mimoškolní zařízení, organizačně byly úzce spojeny se školou. Počátkem 60. let se proto termíny „mimotřídní činnost“ a „mimoškolní výchova“, které spíše odrážely pouze organizační vazbu toho či onoho typu výchovné práce na konkrétní instituci (školu, ČSM ad.), opouštěly. Nahradil je souhrnný pojem „výchova mimo vyučování“.⁷ Nadále však platilo, že obecné cíle výchovy mimo vyučování se musely shodovat s posláním vyučovacího procesu, a zajišťovány byly v zásadě třemi hlavními formami práce s žáky: tzv. masovou prací, zájmovými kroužky a individuální práci s dětmi.⁸ Ve stejné době se také setkáváme s termínem „životní styl žáků“; navozoval snahu kontrolovat a ovlivňovat veškerý život dětí mimo vyučování a úzký kruh rodiny.⁹ Pro úplnost dodejme, že v současnosti se kromě termínu „mimoškolní výchova“ (non-formal education) používá také pojem „pedagogika volného času“. Vyjadřuje úsilí pomáhat dětem učit se účelně využívat svůj volný čas, což je tendence, kterou registrujeme i v 60. letech v našem prostředí. Je to také trend, sílící tehdy i v některých zemích západní Evropy, i když mimoškolní zařízení zda plnila primárně spíše sociální funkci, tedy péči o děti zaměstnaných rodičů. Přesto ve specifických situacích plnily i jinou

⁷ BLÁHA, Václav: *Školní klub – jedna z forem celodenní výchovné péče ZDŠ o žáky 6.-9. ročníku*. Ústí nad Labem 1963, s. 6. K terminologii v širším časovém rámci srv. též NĚMEC, Jiří a kol.: *Kapitoly ze sociální pedagogiky a pedagogiky volného času*. Brno 2002, s. 20.

⁸ BLÁHA, Václav: *Výchovné působení na žáky v době mimo vyučování*. Ústí nad Labem 1964, s. 5.

⁹ JEDLIČKOVÁ, A. – MAŠINDOVÁ, Mária: *První zkušenosti školy s celodenní péčí v Praze-Žižkově*. Vychovávateľ, roč. 6 (1961/62), č. 1-2.

roli.¹⁰

Už samotné termíny „mimoškolní výchova“ a „mimotřídní činnost“ napovídají, že jejich ukotvení v české pedagogice a posléze formování jejich obsahu vyplývaly z inspirace sovětským příkladem; téměř doslova tak bylo přejato ruské slovní spojení „mimotřídní a mimoškolní práce“.¹¹ V Sovětském svazu se přitom konaly různé pedagogické aktivity, jež ovlivňovaly i československé školství (zmiňme například všeruskou konferenci o mimotřídní a mimoškolní výchově z roku 1954). Naopak se nezohledňovaly mnohdy plodné a progresivní tradice domácí pedagogiky, reprezentované například filozofem a pedagogem Františkem Drtinou,¹² pedagogem a spisovatelem Eduardem Štorchem a obecně reformním proudem meziválečného českého školství (Václav Příhoda, Otokar Chlup a další), jež byl ukotven v širším střeoevropském a západoevropském pedagogickém myšlení.¹³

¹⁰ Na mysli máme například zvláštní výukové kurzy pro polské děti a mládež, které zřizovaly různé emigrační organizace ve Velké Británii. Hlavním cílem těchto kurzů a „sobotních škol“ bylo pěstovat a udržovat u dětí polské národní uvědomění; kurzy se soustředily na znalosti z polské historie, literatury a vlastivědy, které pochopitelně chyběly v osnovách britských škol. (L. B.: *Młode pokolenie – sprawa najważniejsza*. *Dziennik polski* 22. 3. 1950, roč. 11, s. 3; tamtéž 21. 4. 1950, s. 3; tamtéž 13. 1. 1960, s. 3; tamtéž 22. 6. 1960, s. 3; tamtéž 28. 1. 1965, s. 3; tamtéž 7. 6. 1965, s. 3.) V srpnu 1948 vznikl v Devonu „Dům polského dítěte“; tento dům fungoval jako opatrovna či družina pro děti do 10 let a kromě péče o děti zaměstnaných rodičů zajišťoval podobné národně orientované aktivity, aby se děti seznámily s Polskem, „které nikdy nepoznaly“. Kromě jeslí toto zařízení zajišťovalo také prázdninovou péči o děti („kolonia wakacyjna“). (TARNAWSK, Wit: *Dom Polskiego Dziecka w Devonie*. *Dziennik polski* 27. 3. 1950, roč. 11, č. 73, s. 3.) Ve Velké Británii v 50. letech zřizovaly polské krajské organizace (zejména Společnost přátel dětí a mládeže založená v roce 1946) také letní tábory pro děti od 6 do 16 let, na nichž se posilovalo polské národní vědomí. (*Kolonie letnie dla dzieci i młodzieży*. *Dziennik polski* 27. 5. 1950, roč. 11, č. 125, s. 3; tamtéž 15. 6. 1955, s. 3) V dobách mezinárodního uvolnění měli polské děti ve Velké Británii dokonce možnost strávit letní prázdniny u svých příbuzných v Polsku. (*Dziennik polski* 23. 4. 1960, roč. 21, s. 3.)

¹¹ „Vneklassnaja i vneškolnaja rabota“. K tomu SPALOVÁ, Olga (ed.): *Z praxe mimotřídní a mimoškolní práce v sovětské škole*. Praha 1957. Srv. SOLAŘ, Jan: *Využijme plně sovětských zkušeností i v mimotřídní a mimoškolní výchově*. *Učitel'ské noviny*, roč. 3 (1953), č. 16, s. 2.

¹² Srv. zejména DRTINA, František: *Ideály výchovy*. Praha 1930.

¹³ K tomu dále ŠTOLL, Jiří: *Dětská farma Eduarda Štorcha a československé alternativní školství ve 20. letech 20. století*. Rkp. bakalářské práce Brno 2008. Se jménem E. Štorcha je spojena zejména tzv. Dětská farma na Libeňském ostrově v Praze ve 20. letech, či projekt výchovné osady Růžičkov v Tróji.

Obsah a metody socialistické mimoškolní výchovy a školou řízené tzv. mimotřídní činnosti dětí se samozřejmě v průběhu 50. a 60. let v Československu měnily a vyvíjely. Základní rámec byl zformulován na přelomu 40. a 50. let a to zejména s oporou u sovětských pedagogických autorit,¹⁴ jejichž díla byla u nás dále „rozpracovávána“. V zásadě přitom můžeme konstatovat, že během celého sledovaného období bylo vždy shodně deklarováno, že kromě rodičů musí na dítě také výchovně působit socialistická společnost, a to zejména prostřednictvím školy. Velmi frekventovanou představou byla rovněž zásada co největší organizovanosti mimoškolní výchovy, od níž se až v polovině 60. let začala oficiální školská politika odklánět. S těmito obecnými proklamacemi se můžeme kromě oficiálních politických dokumentů setkat také ve specializovaných pedagogických periodikách, dále se pak rozváděly v celé řadě brožur zaměřených na tzv. práci s dětmi, v nichž různí pedagogové (často ředitelé škol) kromě zidealizovaných představ o mimoškolní výchově zprostředkovali své zkušenosti z praxe.

Tzv. mimoškolní výchovu můžeme označit vedle rodiny a školy jako třetího činitele, který se podílí na formování osobnosti dítěte. Pro komunistický režim však rodina představovala poněkud „nečitelného“ a možno říci i nespolehlivého partnera, kterého sice nebylo možné programově odmítnout, na něhož však bylo pohlíženo s určitým despektem,¹⁵ protože výchovný vliv rodičů nestál na vědeckých základech. Zejména bylo potřeba eliminovat dva extrémy: rodinu jako nositele nevhodných ideových a mravních hodnot (měšťanská kultura, náboženství apod.)¹⁶ na straně jedné a na straně druhé kulturní a sociální zanedbanost některých skupin společnosti. Na praxi tzv. mimoškolní výchovy

¹⁴ Srv. KAIROV, Ivan Andrejevič: *Pedagogika*. Praha 1951, s. 375; PALAGINOVÁ, Marie Ivanovna: *Mimoškolní práce s dětmi. Ze zkušeností práce Dětského úseku Magnitogorského hutnického paláce*. Praha 1951. Setkáváme se přirozeně i s odvoláváním sovětských pedagogů na postoje politických autorit (V. I. Lenin, N. K. Krupská).

¹⁵ E. Pijáková zdůvodňovala potřebu rozšíření dosavadního systému školních družin a kvalitativní změnu mimoškolní výchovy, protože „stále velké procento dětí zaměstnaných rodičů tráví svůj volný čas mimo výchovná zařízení, anebo, v lepším případě, pod dohledem prarodičů, případně jiných nepovolaných osob“. - PIJÁKOVÁ, Elena: *Mimoškolní práce so žiakmi 6.-9. ročníka ZDŠ*. Bratislava 1962, s. 4.

¹⁶ Přípomněme, že koncem 50. let v Československu probíhala masivní kampaň proti tzv. maloměšťáckým přežitkům ve společnosti.

v 50. a 60. letech tedy můžeme pohlížet i jako na svého druhu řízený kulturní experiment, snahu vklínit mezi výchovný vliv rodiny a školy ještě dalšího činitele a vychýlit tak těžiště celkového působení na dítě v prospěch cílů socialistické společnosti.

Dobové pedagogické i politické autority interpretovaly mimoškolní výchovu jako řízený a plánovitý proces, který (inspirovan praxí uplatňovanou v sovětském školství) tvořil součást komunistické výchovy dětí a mládeže. Její naplňování mělo sloužit celospolečenským zájmům. Řízená zájmová činnost jako jedna z hlavních náplní mimoškolní výchovy proto také měla vést ve spolupráci s pedagogy k tzv. uvědomělé volbě povolání, tedy volbě takového zaměstnání, jež odpovídalo nejen schopnostem dítěte, ale také potřebám národního hospodářství.¹⁷ K usměrňování dětských zájmů po celou dobu vzdělávání v základní škole¹⁸ vznikl propracovaný metodický a administrativní systém. Důležitou průvodní součást mimoškolní výchovy tvořil programový ateismus stejně jako v případě učebních osnov všech stupňů škol. Zejména v dobách protináboženských kampaní vyžadovaly státní i stranické orgány, aby školy i všechna ostatní mimoškolní zařízení přistupovaly k tzv. ateistické výchově aktivně a důsledně. Kromě období počátku 50. let je třeba zmínit usnesení ÚV KSČ „O celostátně řízených akcích na úseku práce s dětmi“ z roku 1956, jež mimo jiné požadovalo, aby televize zařazovala v neděli dopoledne (tedy v době nedělní mše) pořady pro děti a mládež,¹⁹ nebo pozdější požadavek politického byra ÚV KSČ, aby ministerstvo školství a kultury zajistilo důsledné uplatňování tzv. ateistické výchovy při mimoškolní výchově.²⁰

Bylo jen přirozené, že postavení školy při zajišťování mimoškolní výchovy plynule posilovalo a ta se stávala postupně jejím garantem,

¹⁷ PIJÁKOVÁ, Elena: *Mimoškolní práce s žáky 6.-9. ročníka ZDŠ*. Bratislava 1962, s. 37–38; srv. KUBÁT – MEISNER, Josef: *Charakteristika žáka – pomoc výchovné práci*. Socialistická škola, č. 4, 1961/62, s. 217.

¹⁸ Někdy se hovořilo o potřebě podchycovat zájmy dětí již v předškolním vzdělávání.

¹⁹ *Od X. do XI. sjezdu (Usnesení a dokumenty ÚV KSČ)*. Praha 1958, s. 210. Současně se měly všechny organizace a instituce v místech týdně či ob týden podílet na vytváření pestrých programů pro nedělní dopoledne, a to pro všechny věkové kategorie dětí a mládeže („hrátky mládeže“, „svazácké neděle“ apod.).

²⁰ NA, f. MŠK – kolegia ministra, kol. č. 20 (21. 5. 1959), kart. 20; srv. *Celostátní seminář O vědeckoa-teistické výchově a propagandě. Studijní materiály pro lektory*. Březen 1960.

který soustředil výchovný vliv ostatních institucí v dané lokalitě. Toto pojetí školy gradovalo na přelomu 50. a 60. let a to v souvislosti širšími inovacemi ve školské politice. Zmiňme zde známé usnesení ÚV KSČ „O těsném spojení školy se životem a o dalším rozvoji výchovy a vzdělání v ČSR“ z dubna 1959, které kritizovalo „odtržení školy od života, odtržení výchovy a vzdělávání mládeže od práce ve výrobě“²¹ a vedlo k úpravě celého výchovně vzdělávacího systému. Na tomto pozadí se začal připravovat také nový školský zákon, přičemž v roce 1960 se začalo hovořit o posílení vlivu školy na poli mimoškolním,²² celkovém zvýšení koordinační role školy v oblasti zájmové činnosti a upřesnění její kompetence vůči dalším mimoškolním institucím.²³ Na jaře 1960, v době vrcholících příprav na vydání nového školského zákona, formulovaly „Učitelské noviny“ generální cíl socialistické mimoškolní výchovy slovy: „Pedagogicky řízené zaměstnání dětí by mělo zahrnovat povinnou výuku, odpočinek dětí po vyučování, přípravu na další vyučovací den, dobrovolnou veřejně prospěšnou práci a zájmovou činnost v době, kdy rodiče jsou v zaměstnání. S rodiči by děti trávily čas určený k individuálnímu odpočinku a zábavě. Stát by tak prakticky převzal veškerou péči o výuku a výchovu dětí a také značnou část hospodářské péče o děti (stravování, školní pomůcky).“²⁴

Postavení školy jako garanta mimoškolní výchovy tedy potvrzovalo, že kvalita vyučování a práce s dětmi v době po vyučování jsou spojenými nádobami. Jeden z tehdejších pedagogů uvedl, že pokud děti dostávají ve výuce převážně teoretické poučení o základech vědních oborů, základních pojmech a mravního normách, pak škole „nemůže být lhostejné, jak se tyto normy mravního jednání zvláště v mimoškolním životě dítěte, v životě dětského kolektivu mění v dovednosti a návyky správného chování.“²⁵ Logicky se tak zvyšovaly i nároky kladené na

²¹ *Usnesení a dokumenty ÚV KSČ od XI. sjezdu do celostátní konference KSČ 1960*. Praha 1960.

²² Srv. SEDLÁŘ, Richard: *Jednota školní a mimoškolní výchovy*. Učitelské noviny, roč. 10 (1960), č. 11, s. 4–5.

²³ Konkrétně par. 24 zákona č. 186/1960 Sb. o soustavě výchovy a vzdělávání (školský zákon).

²⁴ SEDLÁŘ, Richard: *Jednota školní a mimoškolní výchovy*. Učitelské noviny, roč. 10 (1960), č. 11, s. 4–5.

²⁵ BACÍK, František: *Řízení mimotřídní a mimoškolní práce v Městské osmileté střední škole*. Praha 1959, s. 6.

pedagogy (třídní učitele, učitele, popř. vychovatele), kteří v očích režimu reprezentovali určitou novou morální autoritu; je samozřejmě otázkou, jak mohli na děti i na jejich rodiče působit učitelé, kteří získávali pedagogické vzdělání v době nejhlubšího úpadku školství počátkem 50. let,²⁶ a kteří současně chápali svou roli na mimoškolním poli jako novou, finančně neohodnocenou přítěž.

Přestože by se mohlo zdát, že vlastní rodinná péče o děti se mimoškolní výchovy nedotýkala, skutečnost byla složitější. Oficiální proklamace hovořily o tzv. jednotě výchovného působení na děti, to znamená potřebě součinnosti školy a rodičů. Spolupráce rodičů se školou se ovšem neměla omezovat pouze na školní prospěch dítěte, škola se snažila rodiče nejrůznějšími prostředky ovlivňovat, vtáhnout rodiče do výchovné práce školy a eliminovat samotnou podstatu rodičovské role.²⁷ Pregnantně to bylo formulováno v jedné z dobových pedagogických brožur, v níž autor mj. glosoval častá a mnohdy marná napomínání dětí rodiči: „Snažili jsme se a snažíme se přesvědčit rodiče, aby život dítěte, jeho praktickou činnost, jednání, organizovali v souladu s morálně politickými normami vštěpovanými dítěti ve škole a pomáhali při vytváření jim odpovídajících dovedností a návyků. Jinak řečeno – přesvědčujeme rodiče o tom, že poučení, co dítě má a nemá, co je dobré a co je špatné atd., dostane se mu ve škole.“²⁸ Škola měla po rodičích požadovat, aby zajistili, že se pak děti doma podle těchto zásad budou chovat. Směr výchovného působení tak byl v podstatě obrácen; autor brožury dokonce popisoval, jak škola vypracovala souhrn požadavků rodičů na děti, který se opíral o návrh osnov výchovné práce v sovětských školách (domácí práce, osobní hygiena apod.). Škola na rodiče působila prostřednictvím tzv. rodičovské propagandy, již se rozuměly zejména vzájemné kontakty na třídních schůzkách; výsledky tohoto působení však i

²⁶ Srv. GRECMANOVÁ, Helena – NEUMEISTER, Pavel: *Historické proměny dětství. Významný problém dějin pedagogiky*. In: Mezinárodní konference Všeobecné vzdělávání pro všechny, Praha 2004, s. 243.

²⁷ Argumentovalo se mj. i tím, že dětem se výchovných zařízeních i v době mimo vyučování dostane „kvalifikované pedagogické péče a rodičům se uvolní čas k práci, kultuře a veřejnému životu“. - PIJÁKOVÁ, Elena: *Mimoškolní práce od žiakmi 6.-9. ročníka ZDŠ*. Bratislava 1962, s. 3–4

²⁸ BACÍK, František: *Řízení mimotřídní a mimoškolní práce v Městské osmileté střední škole*. Praha 1959, s. 23.

tehdy byly hodnoceny jako velmi sporné. Na druhou stranu se škola snažila využívat pomoc rodičů v zařízeních mimoškolní výchovy, zejména při vedení zájmových kroužků, organizování exkurzí, besed apod.; také v tomto případě se ovšem dařilo oslovit jen malou část rodičů.²⁹

Ruku v ruce s ideovými cíli mimoškolní výchovy šla také její materiální podpora. Stát v průběhu desetiletí vynaložil na vybudování sítě mimoškolních zařízení pro děti a mládež značné prostředky, i když se ideálních představ o rozsahu budoucí mimoškolní sítě z přelomu 50. a 60. let musel nakonec z ekonomických důvodů vzdát. Současně stát rodiče motivoval malým zatížením rodinného rozpočtu, pokud byly děti zapsány do zájmového kroužku, trávily čas po vyučování ve školní družině apod.

Podpora mimoškolní výchovy a její sítě souvisí také se sociální a hospodářskou politikou. V první etapě budování této sítě, tedy zvláště v první polovině 50. let byl hnacím motorem pro zajištění funkční sítě mimoškolní výchovy především rychlý růst zaměstnanosti žen-matek a tím potřeba zajištění adekvátního zázemí dětem po dobu zaměstnání rodičů; již v té době přesahoval zájem rodičů o umístění dětí ve školní družině dostupné kapacity.³⁰ Na konci 50. a zejména v 60. letech pak vstoupil na scénu další významný faktor, a sice snaha předcházet sociálně patologickým jevům, jež tehdy začaly mezi mladou generací povážlivě narůstat. Akcent na funkční a poutavé organizované mimoškolní aktivity se na přelomu 50. a 60. let stával jednou z cest, kterou odpovědné politické orgány začaly řešit obecnější problém – využívání volného času dětmi a mládeží. Tato nová perspektiva postavila dosavadní koncepci tzv. mimoškolní výchovy do nového světla.

V polovině 60. let se totiž začínáme setkávat s kritikou tehdy převládajícího maximalistického pojetí mimoškolní výchovy, v němž plánovitost a všudypřítomné organizování ponechávalo dětem jen málo prostoru k seberealizaci.³¹ V diskurzu tehdejších politiků, sociologů a

²⁹ BACÍK, František: *Řízení mimoškolní a mimoškolní práce v Městské osmileté střední škole*. Praha 1959, s. 23.

³⁰ NA, f. MŠK – kolegia ministra, kol. č. 14 (14. 4. 1960), kart. 27.

³¹ Blíže FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích v letech 1957–1967*. Praha 2012, s. 291.

pedagogů se začalo dospívat k tomu, že organizované mimoškolní aktivity musí doplňovat také vhodné dospělými neorganizované činnosti. Jednalo se přitom o důležitou koncepční inovaci v dosavadním pojetí volného času dětí, zejména se tím uznávala legitimita spontánní dětské činnosti. Stát proto začal uvažovat o potřebě nabídnout nejmladší generaci prostor pro tyto aktivity, zejména výstavbou různých typů moderních hřišť a vyčleňováním vhodných ploch ke hrám, které města a zejména velká sídliště, na nichž začaly převažovat mladé rodiny s dětmi předškolního věku a mladšího školního věku, postrádala. Dobudování infrastruktury pro spontánní trávení volného času přitom bylo chápáno i jako důležitý článek prevence kriminality u dospívající mládeže, tedy věkové kategorie, jež měla na sídlišťích převažovat na konci 60. a počátkem 70. let.

Rozdíly standardů a rozsahu mimoškolní výchovy mezi městy a venkovským prostředím se staly předmětem oficiální kritiky již dříve, na přelomu 50. a 60. let. Je možné zmínit například vystoupení tajemníka ÚV KSČ Jiřího Hendrycha na zasedání ÚV KSČ v dubnu 1959, jehož teze dále rozvíjel pedagogický tisk. Pro dobové uvažování je příznačné, že menší návštěvnost školních zájmových kroužků byl dáván do souvislosti s nižší organizovaností venkovských dětí v Pionýrské organizaci,³² rozdíl v celkovém způsobu života na venkově naopak nebyl brán příliš v potaz.

Sít' zařízení mimoškolní výchovy

Sít' zařízení socialistické mimoškolní výchovy pro děti od 6 do 15 let se v Československu budovala postupně, a to ve spojitosti s celkovou transformací kulturního a společenského života po roce 1948. Její jádro tvořily samotné školy jako vzdělávací a výchovné instituce s nejužší a nejpevnější vazbou na děti. Privilegované postavení školy v oblasti mimoškolní výchovy v 50. a 60. letech vyplývalo nejen z této praktické

³² SEDLÁŘ, Richard: *Jednota školní a mimoškolní výchovy*. Učitel'ské noviny, roč. 10 (1960), č. 11, s. 4–5. Ve městech navštěvovala školní zájmové kroužky polovina všech dětí a asi čtvrtina měst'ských dětí k tomu vyvíjela ještě další zájmovou činnost. Naopak na venkově mělo možnost věnovat se zájmové činnosti mnohem méně dětí; do školních kroužků bylo zapsáno jen 36 % dětí. V případě rolnických rodin nepůsobil v žádném kroužku do konce p'řes 85 % dětí. Možnosti rozvoje tzv. mimoškolní výchovy dále podvazovala nerovnoměrnost sít'e běžných kulturních a osvětových zařízení (závodních klubů, osvětových besed).

premisy, ale také z celkového pojetí socialistické pedagogiky – podle ní (mimo jiné) již samotný obsah učebních osnov měl vést učitele k organizování mimoškolního života dětí.³³ Kromě zřizování sítě vlastních zařízení (školních družin) se tak mělo dít s pomocí školou placených odborných pracovníků, dále ve spolupráci s rodiči (aktivem SRPŠ) a zejména koordinováním činnosti se zařízeními národních výborů, masových a společenských organizací, zejména Pionýrskou organizací svazu mládeže a jejími zařízeními (domy pionýrů a mládeže).

Zmíněná síť **družin mládeže** (od roku 1965 se zavedlo pojmenování „školní družina“) se začala rozšiřovat počátkem 50. let. Družiny představovaly významný článek v systému mimoškolní výchovy, protože zajišťovaly péči o děti bezprostředně po skončení vyučování, během pracovní doby rodičů, zvláště ve městech. V polovině 60. let už byla školní družina zřízena téměř v každé ZDŠ a oproti počátku 50. let se jejich počet zhruba zdvojnásobil; navštěvovalo je tedy asi 17 % všech žáků 1. až 5. tříd (přes 206 000 dětí). Zprvu se výchovná práce především orientovala na silně řízené kolektivní aktivity dětí, naopak méně se rozvinuly zájmové aktivity v kroužcích. Současně se v družinách vymezoval značný prostor na školní přípravu – psaní úkolů a různé formy doučování. Úroveň práce s dětmi v družinách se v počátečních letech v jednotlivých zařízeních velmi lišila a družiny připomínaly spíše sociální, než výchovné zařízení. Na přelomu 50. a 60. let však tento systém doznal úpravy. Zejména se totiž ukazovalo, že starším dětem³⁴ dosavadní rejstřík aktivit v družinách v podstatě nevyhovoval³⁵ a zvláště ve městech děti od 6. tříd družiny téměř nenavštěvovaly. Politické vedení státu to tehdy vnímalo jako potenciálně rizikový faktor.³⁶ Proto ministerstvo školství a kultury začalo od školního roku 1959/60 s úspěchem zavádět nový typ mimoškolních zařízení pro děti 6. až 9. tříd (11 až 15 let), tzv. školní kluby s cílem nabídnout starším dětem přítažlivější možnosti

³³ Srv. BACÍK, František: *Řízení mimotřídní a mimoškolní práce v Městské osmileté střední škole*. Praha 1959, s. 7.

³⁴ Školní děti se rozlišují na 3 věkové kategorie: mladšího (6 až 7 let), středního a staršího školního věku.

³⁵ Mj. proto, že vychovatelky inklinovaly k formám práce s menšími dětmi, v řadě družin nebylo možné tvořit kolektivy dětí zhruba stejného věku.

³⁶ NA, f. MŠK – kolegia ministra, kol. č. 25 (29. 6. 1961), kart. 40.

strávení doby po vyučování.³⁷

Jak bylo řečeno, výsadní postavení školy v koncepci mimoškolní výchovy ve druhé polovině 50. let sílilo a vrcholilo na přelomu 50. a 60. let v souvislosti s přípravou nové koncepce školské politiky, kterou ohlašovaly zásadní stranické dokumenty přijaté Ústředním výborem KSČ a nový školský zákon. Dokládá to zejména snaha zřizovat počátkem 60. let **tzv. školy s celodenní péčí**, jež se tehdy staly – jakožto „školy budoucnosti“ – jakýmsi „hitem“ školských pracovníků a pedagogů. Způsobila to zejména skutečnost, že školy s celodenní péčí byly souběžně prosazovány v sovětském školství, a to na základě usnesení ÚV KSSS a Rady ministrů SSSR z 15. 2. 1960.³⁸ Kromě Československa tyto inspirace nalezneme také v Německé demokratické republice a dodejme, že představovaly typický příklad ideologicky motivované snahy vychovat jejich prostřednictvím tzv. nového člověka uzpůsobeného pro život v komunismu.

V Československu vznikaly tzv. školy s celodenní péčí pokusně od školního roku 1961/62 a to s oporou zejména v par. 21 zákona č. 186/1960 Sb. Tyto školy (v našem případě některé vytipované ZDŠ), byly vyzdvihovány jako „kvalitativně vyšší stupeň výchovné a vzdělávací péče“ a měly co nejvíce skloubit vzdělávání a mimoškolní výchovu dětí v době od 6 do 7 hodin až do 17 až 18 hodin. Učitelé a vychovatelé přitom měli dbát na to, aby dětem vytvořili „příjemné, rodinné podmínky připomínající prostředí“.³⁹ S takovými školami se počítalo nejen ve velkých průmyslových aglomeracích, ale také na vesnicích, kde jako tzv. újezdní školy měly soustřeďovat zejména děti z jednotlivých; přitom v letech 1961 – 1963 měly být dvě takové školy zřízeny v každém kraji, do roku 1965 pak v každém okrese.⁴⁰

Zvláštní případ představovaly **tzv. třídy s celodenní péčí**, které byly chápány jako určitý předstupeň k plošnému zavádění škol s celodenní péčí a škol internátních – ty vznikaly velmi úzkým organizačním,

³⁷ K organizaci a zaměření klubů viz BLÁHA, Václav: *Školní klub – jedna z forem celodenní výchovné péče ZDŠ o žáky 6.-9. ročníku*. Ústí nad Labem 1963.

³⁸ K tomu MEDONOS, Václav (ed.): *Sovětské internátní školy*. Praha 1960; srv. MÁLEK, Ivan: *Otevřené otázky naší vědy*. Praha 1966.

³⁹ BLÁHA, Václav: *Výchovné působení na žáky v době mimo vyučování*. Ústí nad Labem 1964, s. 11.

⁴⁰ (kū): *Perspektivy mimoškolní výchovy*. Učitelské noviny, roč. 10 (1960), č. 19, s. 2.

metodickým provázáním vyučovací a výchovné práce mezi školou a školní družinou formou tzv. družinových tříd.⁴¹ Proto se také v této době hovořilo o potřebě rychle rozšiřovat síť školních družin a klubů při ZDŠ, i když v podstatě souběžně byla zejména z ekonomických důvodů přiznávána nereálnost tohoto cíle. V polovině 60. let pak byla koncepce plošného zavádění škol s celodenní péčí rychle opuštěna nejen jako ekonomicky neúnosná, ale také jako slepá cesta z hledisky pedagogického.⁴²

Velmi důležitou roli v oblasti mimoškolní výchovy hrála **Pionýrská organizace ČSM**, jejíž aktivity se mimo jiné s působením školy prolínaly, zejména ve školních družinách a klubech – tzv. družinové (klubové) třídy se v některých případech přímo členily a na několik pionýrských družin a pracovaly formami pionýrské práce.⁴³ Umožňovala to vysoká míra organizovanosti dětí v PO ČSM, jež dosáhla v první polovině 60. let závratných 85 procent; organizace byla určena pro děti od 9 do 14 let, ovšem III. sjezd ČSM (1958) přistoupil ke zřizování oddílů tzv. Jisker z žáků 1. až 3. tříd základních škol. Jiskry byly chápány jako jistá příprava na členství v Pionýru a již počátkem 60. let v nich bylo organizováno téměř půl milionu dětí této věkové skupiny. Je třeba ovšem doplnit, že činnost dětí v oddílech PO ČSM byla obecně vzato málo zajímavá a vliv organizace na děti často formální; její faktické působení se navíc omezovalo pouze asi na 2 až 3 hodiny týdně.

Metody a očekávané dovednosti pionýrů formuloval ve druhé polovině 50. let výchovný systém nazvaný „Co má znát a umět pionýr“ (CUM-ZUP).⁴⁴ Akcent se kladl zejména na tehdy všudypřítomnou polytechnickou výchovu, svůj význam si udržela tradice soutěží tvořivosti mládeže zavedená již koncem 40. let a počátkem 60. let se stále více zdůrazňovala potřeba tělesné výchovy, sportovní činnosti dětí a turistiky. V polovině 60. let byl dosavadní výchovný systém v tomto duchu

⁴¹ Tzv. družinové třídy vznikaly rozdělením dětí do tříd podle toho, zda navštěvovaly družinu. - BLÁHA, Václav: *Výchovné působení na žáky v době mimo vyučování*. Ústí nad Labem 1964, s. 10; dále TÝŽ: *Školní klub – jedna z forem celodenní výchovné péče ZDŠ o žáky 6.-9. ročníku*. Ústí nad Labem 1963, s. 5 a 7-11.

⁴² NA, f. MŠK – kolegia ministra, kol. č. 19 (27. 11. 1966), kart. 58a.

⁴³ Sr. PJIÁKOVÁ, Elena: *Mimoškolní práce so žiakmi 6.-9. ročníka ZDŠ*. Bratislava 1962, s. 67 a 72.

⁴⁴ ČMOLÍK, Otto (ed.): *Co má znát a umět pionýr. Brožurka o zavedení výchovného systému do PO ČSM*. Praha 1959.

přepracován a nahrazen „Pionýrskými plameny“ a „Pionýrskými cestami“.⁴⁵

Ačkoli byla Pionýrská organizace ČSM často označována jako „nejdůležitější pomocník“ školy, v praxi mimoškolní výchovy mohlo docházet k různým třecím plochám; v dobových materiálech můžeme nalézt zmínky o tom, že kvalitními odborníky vedené a materiálně zajištěné zájmové kroužky škol odvádějí děti neatraktivních aktivit v pionýrských oddílech. Apelovalo se proto na vzájemnou koordinaci činností a spolupráci, což vedlo někdy i k paradoxním pokusům zatěžovat školní zájmové kroužky zaváděním některých charakteristických pionýrských forem (nástupy, hlášení, dětská samospráva). Zájmový kroužek tak neměl nabízet „únik“, děti naopak činnost kroužku měly chápat jako „součást pionýrské práce“.⁴⁶ Vztah školy a Pionýrské organizace se začal zásadně řešit až v roce 1964, kdy PO ČSM přistoupila k cílenému zakládání malých dětských kolektivů přímo v místech bydliště; rozvinuly se tak snahy známé již od roku 1957, aby se Pionýr neomezoval pouze na práci s dětmi v prostředí školy a řešil tím malý zájem dětí o činnost v oddílech.⁴⁷ Ve stejné době také vznikla dohoda mezi ČSM a tzv. zájmovými svazy, jimž sekretariát ÚV KSČ koncem roku 1963 uložil, aby zvýšil počet dětí zapojených do jejich činnosti; tyto svazy totiž sdružoval jen plnoleté občany. Na základě této dohody pak v dalších letech vznikly stovky dětských chovatelských a jiných kroužků.⁴⁸

Do sféry mimoškolní výchovy významně zasáhla rovněž zařízení Československého svazu mládeže, která se orientovala na zájmovou činnost dětí. Konkrétně se jednalo o **domy pionýrů a mládeže**, postupně zřizované v okresních a krajských městech již na sklonku 40. let.⁴⁹ Na

⁴⁵ ČMOLÍK, Otto – JÍLEK, Sláva (ed.): *Pionýrské plameny*. Praha 1967; ČMOLÍK, Otto (ed.): *Pionýrské cesty*. Praha 1967.

⁴⁶ BACÍK, František: *Řízení mimotřídní a mimoškolní práce v Městské osmileté střední škole*. Praha 1959, s. 17–18.

⁴⁷ Od roku 1957 byly zakládány městské a vesnické kolektivy PO ČSM.

⁴⁸ NA, f. Ústřední výbor Národní fronty, kart. 578, inv. č. 725. Např. Československý svaz chovatelů drobného zvířectva organizoval v roce 1967 celkem 267 pionýrských chovatelských kroužků; v roce 1967 Československý rybářský svaz organizoval 18 900 členů rybářských kroužků mládeže do 15 let (840 kroužků).

⁴⁹ POLEDŇÁK, Alois a kol.: *Pionýrské domy a stanice*. Praha 1953.

jejich činnosti se podílel svaz mládeže a byly chápány jako univerzální zařízení pro organizované mimoškolní aktivity. V domech pionýrů a mládeže působily především nejrůznější zájmové kroužky a také v tomto případě pozorujeme určité napětí, když některé velké městské školy vnímaly tato zařízení jako nepřijemnou konkurenci.⁵⁰ V 60. letech také domy pionýrů a mládeže prošly určitou koncepční úpravou, modernizovalo se zejména metodické působení, aby více vycházelo vstříc zájmům dětí.⁵¹ Tuto síť navíc doplňovaly od 60. let specializované pionýrské stanice, tedy stanice mladých techniků, turistů a přírodovědců, jejich počet však byl tehdy ještě nízký.⁵²

Zájmovou činnost dětí zajišťovaly i další **společenské organizace**, zejména Československý svaz tělesné výchovy, dále tzv. zájmové svazy (chovatelé, rybáři apod.),⁵³ a jiné organizace. Nesmíme zapomenout ani na zájmové studium v lidových školách umění a lidových školách jazyků. V těchto institucích však již nebyl kladen takový důraz na naplňování teoretických aspektů a cílů mimoškolní výchovy dětí. Lze říci, že se spíše zaměřovaly na obecnější záměr – na společensky prospěšné vyplnění volného času dětí a mládeže. Podobně to platí i v případě **sítě kulturně-osvětových zařízení** zřizované národními výbory a Revolučním odborovým hnutím. Kulturní domy ve městech, osvětové besedy v menších obcích i závodní kluby ROH přitom zajišťovaly společenský a kulturní život běžných občanů (zde nezahrnujeme dětská divadla, kina aj.); často se v dobových pramenech setkáváme s kritikou, že tyto instituce věnují „potřebám dětí“ nedostatečnou pozornost. V mimoškolní výchově proto plnily spíše doplňkovou funkci, i když se mezi dobovými materiály setkáváme i s metodickými příručkami pro osvětová zařízení, přímo zacílenými na komplexní mimoškolní práci s dětmi.⁵⁴

⁵⁰ V roce 1966 v Československu působilo 230 domů pionýrů a mládeže.

⁵¹ Srv. KOTOUŠ, Svatopluk: *Zájmová činnost domů dětí a mládeže I.-II.* Praha 1969.

⁵² NA, f. MŠK – kolegia ministra, kol. č. 19 (27. 11. 1966), kart. 58a. V roce 1966 působilo jen 11 stanic.

⁵³ Blíže FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích v letech 1957–1967.* Praha 2012, s. 181–184.

⁵⁴ Zde např. KASALICKÝ, Vladimír: *Mimoškolní práce dětí.* Karlovy Vary 1957 (Metodická příručka Krajského domu osvěty), sv. 1, 33 s. Účast závodních klubů ROH na tzv. mimoškolní výchově glosuje např. ČECH, Gustáv: *Ohýbaj ma mamko – dokiaľ som ja Janko...* Odborář, roč. 10 (1957), č. 12, s. 563.

Specifickým způsobem doplňovaly síť zařízení mimoškolní výchovy **pionýrské (dětské) tábory**, které od poloviny 50. let pořádalo zejména Revoluční odborové hnutí, nicméně organizačně i z hlediska výchovné péče je pomáhaly zajišťovat také školy a Pionýrská organizace ČSM. Pionýrské tábory ROH (i jiných pořadatelů) totiž umožnily vyplnit citelnou mezeru při zajišťování organizovaného volného času během letních prázdnin; školní družiny a kluby tento výpadek zajistit nemohly a v polovině 60. let ministerstvo školství po školách výslovně žádalo, aby se zasadily o maximální podporu účasti dětí na táborech.

Do tzv. mimoškolní výchovy zasahovala také **média** – rozhlas, televize a dětské časopisy (Ohníček, Pionýr, Sedmička). Tento aspekt však dalece přesahuje zaměření tohoto příspěvku. Kromě dětských rozhlasových a televizních pořadů zde zmiňme alespoň pozitivní roli časopisu „ABC mladých techniků a přírodovědců“, který koncem roku 1959 oživil myšlenku tzv. čtenářských klubů, spjatou časopisy „Mladý hlasatel“ a „Vpřed“ řízenými Jaroslavem Foglarem, a v průběhu 60. let ji inovoval do podoby poměrně rozsáhlého „mikrokolektivní hnutí“. ⁵⁵ Obliba čtenářských klubů vedla k tomu, že tento model mimoškolní zájmové činnosti dětí postupně zaváděly i jiná dětská periodika. Snaha PO ČSM zachytit se zde.

V souvislosti s legitimizací spontánního trávení volného času dětí se začaly ve druhé polovině 60. let upravovat urbanizační plány měst a zvláště sídlišť; důležitý podnět tomu dala na jaře 1966 vláda, která pověřila ministerstvo školství a kultury vypracovat koncepční materiál pro zřizování **blokových, uličních a sídlištních středisek**. ⁵⁶ Tento materiál se kriticky vymezil k tehdy již poměrně husté síti a koncepci výchovy v mimoškolních zařízeních, v nichž byly děti a dospívající mládež vedeny k pasivní konzumaci hotových produktů zábavy a poučení: „Nadměrné uplatňování organizovaného a direktivního prvku vede nezdědky k fyzickému i psychickému úniku dětí z výchovného procesu. [...] Takto prožívaný čas přirozeně není ani objektivně ani subjektivně volným časem dětí a jeho využití pro pedagogické záměry je iluzorní.“ Zdůrazňovalo se, že samostatné organizování volného času patří s rostoucím

⁵⁵ Srv. TOMAN, Vlastislav: *Můj život s ábíčkem*. Praha 2005, s. 31–33. Podrobněji *Volá vesmír!* ABC mladých techniků a přírodovědců, roč. 4 (1960), č. 9, s. 12.

⁵⁶ NA, f. MŠK – kolegia ministra, kol. č. 19 (27. 11. 1966), kart. 58a.

věkem i k přirozené mentální potřebě dětí, které již neuspokojuje pobyt ani v družinách, ani ve školních klubech. Význam spontánně tráveného volného času dětí přitom zvyšovalo i tehdejší zavádění volných sobot, které v roce 1968 vyústilo v plné konstituování dvoudenního volna. Citovaný materiál upozorňoval, že dosavadní síť hřišť je určena spíše pro děti předškolního věku a až pak mládeži, a že v okolí domů se nepočítá ani s rozsáhlejší výstavbou hřišť pro děti středního a vyššího školního věku, ani s nezbytnou kapacitou krytých prostor k zájmové činnosti. V tomto smyslu se dokonce hovořilo o chybějícím článku výchovné péče o mládež a poukazovalo se na zkušenosti z jiných evropských států (kromě SSSR bylo zmiňováno Švédsko a Dánsko). Právě zmíněná tzv. bloková, uliční a sídlištní střediska měla tuto mezeru vyplnit a doplnit strukturu sítě zařízení mimoškolní výchovy. Tato střediska reprezentovala různou škálu typů prostor pro v zásadě neorganizovanou činnost dětí a mládeže; od kluboven či malých dílen v domech, přes jednoduchá zatravněná hřiště pro míčové a pohybové hry až po náročněji vybavená hřiště, která by umožňovala i provozování některých atletických disciplín (pro menší děti se zde počítalo se skluzavkami, průlezkami a kolo-toči).⁵⁷

Summary

The Socialist Education and so-called non-formal school education in Czechoslovakia in the 50th and 60 years

Changes in education in Czechoslovakia after 1948 also brought about the efforts to organize as many activities for children outside school hours. The concept of non-formal school education began to develop, influenced by the Soviet model. Non-formal education to attain the objectives of socialist education and included mainly organized recreational activities of children in the hobby groups, assistance in preparation for teaching. Non-formal school education provided, as well as social organizations and institutions, particularly the Pioneer organization ČSM. The so-called non-class activities as part of non-formal school education has been the domain of only the school, referring to her systematic educational activity for children in schools outside their own teaching, that breaks at the time of boarding school, during school excursions and trips. In non-class activities children were also included correspondence, collection of medicinal plants and waste materials, home

⁵⁷ Blíže FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích v letech 1957 – 1967*. Praha 2012, s. 292–295.

reading etc. The state supported the concept of non-formal education by building a network equipment (school clubs, school with all-day care), and through it also tried to modify the educational role of parents. At the end of the 60th years, however, began to educators and psychologists criticize efforts to organize leisure activities for children and vice versa asked to supplement the socialist concept of education of children of spontaneous activity.

Początki demokratycznych przemian ustrojowych na Węgrzech Przesłanki, przebieg wydarzeń, implikacje roku 1990

EWA FOGELZANG-ADLER

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Na przełomie lat 80-tych i 90-tych XX wieku w państwach Europy Środkowej i Wschodniej zaszły radykalne przeobrażenia, które rozpoczęły się w Polsce i na Węgrzech a zakończyły w Rumunii. Dla rzeczywistych przemian polityczno-ustrojowych i zainicjowania procesu reform prowadzących do osiągnięcia sukcesu w węgierskiej transformacji systemowej istotną rolę odegrały wydarzenia rozgrywające się od połowy lat 80-tych. W marcu 1985 r. uchwalono nową ordynację wyborczą do Zgromadzenia Krajowego, dzięki której weszło do niego kilkudziesięciu posłów niezależnych¹. W czerwcu 1985 r. odbyło się pierwsze spotkanie węgierskich działaczy opozycyjnych². We wrześniu 1987 r. powołano Węgierskie Forum Demokratyczne (MDF)³. O jego otwartej formule świadczył udział w spotkaniach Imre Pozsgaya, czołowego działacza Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej (MSZMP), nazywanego niekiedy „węgierskim Gorbaczowem”⁴. We wstępnym okresie przeobrażeń zachodzące zmiany przebiegały w kilku

¹ W. Brodziński, *System konstytucyjny Węgier*, Warszawa 2003, s. 15; tenże, *Prawo wyborcze do parlamentu Republiki Węgier*, (w:) *Prawo wyborcze do parlamentu w wybranych państwach europejskich*, Zakamycze 2006, s. 268; J. Kochanowski, *Węgry*, Warszawa 1997, s. 178 i in.

² Polityczną „odwilż” umożliwiły działania prowadzone przez Michała Gorbaczowa po dojściu do władzy w 1985 r. Zob. A. Czyż, R. Głajcar, K. Krysiel, *Węgry*, (w:) *Władza państwowa i administracja publiczna w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Barański, Toruń 2007, s. 303; M. Lechowska, *Węgrzy patrzą na swą historię (1945-2003)*, Warszawa 2004.

³ W następnym roku zaczął działać Związek Wolnych Demokratów (SZDSZ), który powstał na bazie utworzonej w 1980 r. Sieci Wolnych Inicjatyw oraz Związek Młodych Demokratów (FIDESZ). Zob. R. Głajcar, K. Krysiel, *Węgry*, (w:) *Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej. Ustrój, organy władzy, partie polityczne*, Katowice 2005, s. 420.

⁴ B. Góralczyk, *Węgry. Transformacja pokomunistyczna*, Warszawa 2003, s. 47. Zob. także: *Janusowe oblicze transformacji na Węgrzech 1990-1998*, red. M. Schmidt i L. Gy. Toth, Budapeszt-Warszawa 2001.

etapach: pierwszy (od 1987 r. do lutego 1989 r.) charakteryzował się ujawnieniem inicjatyw reformatorskich w MSZMP oraz aktywizacją polityczną obywateli, tworzących ruchy społeczne przekształcone później w partie polityczne; drugi (marzec – październik 1989 r.) związany był z negocjacjami prowadzonymi pomiędzy partią rządzącą a opozycją; trzeci (od października 1989 r. do marca – kwietnia 1990 r.) cechowało dopuszczenie społeczeństwa do udziału w podejmowanych decyzjach politycznych; czwarty etap rozpoczęty po marcu-kwietniu 1990 r. obejmował wprowadzanie kolejnych rozwiązań prawno-ustrojowych⁵.

Przyspieszenie tempa przemian politycznych nastąpiło po ustąpieniu Jánoša Kádára w maju 1988 r. ze stanowiska sekretarza generalnego MSZMP⁶. Podczas krajowej konferencji zdecydowano, że zastąpi go Károly Grósz, a członkami Biura Politycznego zostaną przedstawiciele nurtu reformatorskiego – Imre Pozsgay i Miklós Neméth. W połowie roku kierownictwo MSZMP zaakceptowało zmiany w ustawie zasadniczej, chcąc pełnić rolę „przodującej siły” po uprzednim uzyskaniu zaufania społeczeństwa. Rozszerzona interpretacja znowelizowanej w listopadzie 1988 r. ustawy o stowarzyszeniach pozwoliła na kształtowanie się od przełomu 1988/1989 r. systemu wielopartyjnego⁷. Przeprowadzono powszechną dyskusję, dotyczącą ustaleń odnoszących się do tego czy należy opracować nową ustawę zasadniczą, czy znowelizować dotychczas obowiązującą konstytucję z 1949 r.⁸.

⁵ Zob. A. Bozóki, *Narodziny nowego ładu politycznego na Węgrzech*, (w:) *Wybory i narodziny demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, red. J. Raciborski, Warszawa 1991; B. Dziemidok-Olszewska, *System polityczny Węgier*, (w:) *Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, Lublin 2005; J. Wojnicki, *Trudna droga do demokracji. Europa Środkowo-Wschodnia po 1989 roku*, Warszawa 2002; *Odmiany i oblicza komunizmu. Węgry, Polacy i inni*, red. M. Koźmiński, Warszawa 2007.

⁶ Węgry, którzy popierali jego ekipę za cenę po prawy stopy życiowej przestali mu udzielać poparcia po 1986 r., gdy rozpoczął się kryzys gospodarczy. A. Czyż, R. Glajcar, K. Krysienieł, *Węgry*, op. cit., s. 302-303.

⁷ Na legalne działanie partii politycznych pozwoliła uchwalona przez parlament w styczniu 1989 r. ustawa o wolności zrzeszania i demonstrowania swoich poglądów. Ustawa II z 1989 r., „*Magyar Közlöny*” 1989, nr 5.

⁸ T. Mołdawa, *Transformacja systemów konstytucyjnych w Europie Środkowo-Wschodniej*, (w:) *Historia, polityka, stosunki międzynarodowe. Księga pamiątkowa na 65-lecie prof. Józefa Kukulki*, Warszawa 1994.

Ważnym etapem była tzw. „rewolucja negocjowana”⁹. W styczniu 1989 r. komisja kierowana przez ministra sprawiedliwości przygotowała założenia do konstytucji. Na ich podstawie opracowano projekt, przedstawiony 8 marca na posiedzeniu Zgromadzenia Krajowego, w którym postulowano m.in. konieczność rezygnacji z kierowniczej roli partii komunistycznej, likwidację Rady Prezydenckiej, przywrócenie urzędu prezydenta, wprowadzenie zasady podziału władzy, zniesienie ograniczeń w zakresie praw i wolności obywateli¹⁰. 10 i 11 lutego 1989 r. Komitet Centralny MSZMP zrezygnował z jednej z podstawowych zasad tzw. „realnego socjalizmu”, tzn. hegemonicznej roli partii marksistowsko-leninowskiej, próbując powstanie pluralistycznego systemu partyjnego¹¹. Wymiar symboliczny miał uroczysty pogrzeb przywódcy powstania 1956 r. Imre Nagya, który odbył się w Budapeszcie 16 czerwca 1989 r. W 31 rocznicę śmierci – 6 lipca – została ogłoszona jego rehabilitacja, tego samego dnia umarł János Kádár.

W 1989 r. funkcjonowały partie opozycyjne zróżnicowane ideologicznie i programowo. Dlatego 22 marca, przed przystąpieniem do rozmów przedstawiciele opozycji z ekipą sprawującą władzę, rozpoczęły się obrady „opozycyjnego okrągłego stołu”¹². Przed spotkaniem ze

⁹ Por. A. Bozóki, *Narodziny nowego ładu politycznego na Węgrzech*, op. cit., s. 34 i nast.

¹⁰ Na Węgrzech w wyborach parlamentarnych, które odbyły się w listopadzie 1945 r. wygrała prozachodnia Niezależna Partia Drobnych Właścicieli-Rolników (NPDR). Po wyborach z 31 sierpnia 1947 r. partia komunistyczna uzyskała pełnię władzy. Później zdelegalizowano partie opozycyjne i zaczął funkcjonować system monopartyjny, choć formalnie brak było uregulowań prawnych zabraniających działalności partiom politycznym innym niż partia marksistowsko-leninowska. Zob. J. R. Nowak, *Jak umierała węgierska demokracja (1945-1948)*, (w:) *Czy Europa Środkowo-Wschodnia mogła się wybić na wolność? Materiały z sesji na ukowej*, red. T. Kisielewski i N. Kasperek, Olsztyn 1996, s. 60.

¹¹ Nowelą konstytucyjną z 18 października 1989 r. usunięto wprowadzony w 1972 r. zapis o kierowniczej roli partii komunistycznej. Dużą rolę odegrała ustawa o działalności i gospodarce partii. Ustawa XXXI z 1989 r., „Magyar Közlöny”, nr 74; Ustawa XXXIII z 1989 r., „Magyar Közlöny” 1989, nr 77. Por. *Konstytucja Republiki Węgierskiej*, tłum. i wstęp H. Donath, Warszawa 1992, s. 12; H. Donath, *Zgromadzenie Krajowe. Parlament Republiki Węgierskiej*, Warszawa 1993, s. 6.

¹² Brali udział przedstawiciele: Węgierskiego Forum Demokratycznego (MDF), Związku Wolnych Demokratów (SZDSZ), Związku Młodych Demokratów (FIDESZ), Węgierskiej Partii Ludowej (MNP), Niezależnej Partii Drobnych Właścicieli-Rolników (FKGP), Węgierskiej Partii Socjaldemokratycznej (MSZDP), Niezależnej Demokratycznej Ligii Wolnych Związków Zawodowych, Stowarzyszenia im. Endre Bajcsy-Zsilinszkiego.

stroną rządową starano się wypracować wspólnie stanowisko konsolidujące poglądy opozycji. Po przeprowadzonych z rządem uzgodnieniach przygotowawczych, 13 czerwca 1989 r., rozpoczęto obrady tzw. „narodowego okrągłego stołu”, nazywanego również „trójkątnym stołem”¹³. Brała w nich udział strona rządowa, opozycyjna oraz osoby wydelegowane przez powiązane z władzą organizacje społeczne i zawodowe¹⁴. Prowadzone przez kilka miesięcy negocjacje zakończyły się 18 września porozumieniem, m.in. co do zakresu nowelizacji konstytucji oraz przywrócenia instytucji prezydenta. Najwięcej kontrowersji wywoływały rozbieżności dotyczące sposobu elekcji (wybory bezpośrednie czy pośrednie) oraz terminu wyborów głowy państwa (przed czy po wyborach do Zgromadzenia Krajowego). MSZMP optowała za wyborami powszechnymi, licząc, że zwycięży w nich wysunięty przez nią kandydat – Imre Pozsgay¹⁵. Także część opozycji opowiadała się za takim sposobem wyboru prezydenta. MDF chciała, aby wybory zostały przeprowadzone jesienią 1989 r. Na tego typu rozwiązanie nie zgodziły się SZDSZ i FIDESZ, które nie podpisały dokumentu końcowego „narodowego okrągłego stołu”. Pierwsza elekcja głowy państwa miała odbyć się w wyborach powszechnych, przed wyborami parlamentarnymi, do końca 1989 r., a kolejnych wyborów prezydenta dokonywałby parlament¹⁶. Efektem podziałów występujących w opozycji węgierskiej już na początku przemian demokratycznych było referendum dotyczące sposobu kreacji głowy państwa, przeprowadzone 26 listopada 1989 r. Wzięło

¹³ Opozycja odrzuciła kwietniowo zaproszenie do rozmów ze względu na to, że nie zostali w nim uwzględnieni przedstawiciele wszystkich ważnych wówczas organizacji opozycyjnych. Termin „trójkątny stół” symbolizował trzy obozy uczestniczące w prowadzonych negocjacjach: Węgierską Socjalistyczną Partię Robotniczą, przedstawiciele „okrągłego stołu opozycji”, reprezentacji „podmiotów sojusznicznych” partii komunistycznej.

¹⁴ Patriotyczny Front Ludowy, Związek Węgierskiej Młodzieży Demokratycznej, Krajowa Rada Węgierskich Kobiet, Krajowa Rada Związków Zawodowych, Węgierski Związek Uczestników w Ruchu Oporu i Antyfaszystów, Stowarzyszenie Lewicowej Alternatywy, Towarzystwo Ferencza Münnicha.

¹⁵ W Polsce rozwiązanie tego typu wyrażono hasłem: „nasz prezydent, wasz premier”. Zob. B. Dziemidok-Olszewska, *Instytucja prezydenta w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2003, s. 70.

¹⁶ Zob. W. Brodziński, *System konstytucyjny Węgier*, op. cit., s. 17; *Poker z prezydentem. Rozmowa z Elemerem Hankissem, ekspertem węgierskiej opozycji*, „Życie Warszawy” 24.11.1989.

w nim udział 58% obywateli, z których 50,07% opowiedziało się za tym, aby prezydenta wybierał parlament¹⁷.

Etap przemian ustrojowych „rewolucji negocjowanej” zamykała nowelizacja konstytucji z 18 października 1989 r. (m.in. usunięto zapis o dyktaturze proletariatu i przewodniej roli partii komunistycznej, wprowadzono nową nazwę państwa – Republika Węgierska, w miejsce Rady Prezydialnej powołano urząd prezydenta) oraz uchwalenie ustawy nr XXXV o trybie wyborów Prezydenta Republiki Węgierskiej¹⁸. Z punktu widzenia prawa była to nowelizacja konstytucji, ale niezwykle szeroki zakres zmian faktycznie wprowadził nowe treści. Swego rodzaju podsumowanie dokonujących się przemian stanowiła proklamacja nowej Republiki Węgierskiej¹⁹. Dokonał jej 23 października 1989 r. (w 33 rocznicę wybuchu rewolucji 1956 r.) tymczasowy prezydent Matyás Szűrös²⁰.

21 grudnia 1989 r. parlament wybrany w 1985 r. podjął uchwałę o samorozwiązaniu z dniem 16 marca 1990 r. 25 marca (I tura) i 8 kwietnia 1990 r. (II tura) przeprowadzone zostały demokratyczne wybory parlamentarne²¹. Były to wybory tranzycyjne, pierwsze zorganizowane po odzyskaniu przez obywateli węgierskich podstawowych swobód politycznych²². Obowiązywała ordynacja wyborcza (ustawa o wyborach deputowanych XXXIV z 1989 r.) uchwalona 20 października 1989 r. przez Zgromadzenie Krajowe²³. Każda z legalnie działających partii

¹⁷ Opowiedziano się przeciw wyborowi głowy państwa przed wyborami parlamentarnymi. M. Takacs, *Tryumf Wolnych Demokratów*, „Gazeta Wyborcza” 28.11.1989.

¹⁸ Zmiany obejmowały około 90% tekstu ustawy zasadniczej (łącznie około 100). Zob. J. Elster, *Tworzenie konstytucji w Europie Środkowej czyli przebudowa łodzi na pełnym morzu*, Warszawa 1994; R. Chruściak, *Zmiany w konstytucjach państw Europy Wschodniej. Prawnoporównawcze zagadnienia prawa konstytucyjnego*, Warszawa 1990.

¹⁹ W. Kamiński, *Węgry 1956-1989. Zwycięstwo po 33 latach*, „Gazeta Wyborcza” 24.10.1989.

²⁰ Zgromadzenie Krajowe 18 października 1989 r. zadecydowało, że funkcje prezydenta tymczasowo będzie sprawował jego przewodniczący. R. Wiśniewski, *Węgry '89*, „Polityka Polska” 1989, nr 14, W. Maziarski, *Węgry 1989 – rok przełomu*, „Obóz” 1990, nr 17, s. 192 i in.

²¹ 7 lutego odbył się szczyt polityczny z udziałem tymczasowego prezydenta, premiera i liderów najważniejszych partii politycznych, którego celem było uzgodnienie zasad funkcjonowania do czasu wyborów.

²² A. Antoszewski, *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*, Wrocław 2004, s. 111; R. Głajcar, *Węgry (w:) Partie i systemy partyjne...*, s. 63-64.

²³ W 1990 r. obowiązywała 4-procentowa klauzula zaporowa. W 1994 r. podwyższono ją do 5%. Zob. W. Brodziński, *System konstytucyjny Węgier*, op. cit., s. 27-3; H. Donath,

politycznych posiadała prawo do zaprezentowania swojego programu²⁴. Spośród zarejestrowanych partii politycznych 28 zgłosiło swoich kandydatów²⁵. 9 partii posiadało kandydatów tylko w okręgach jednomandatowych. Z 19 pozostałych 12 zgłosiło przedstawicieli w liczbie żup uprawniającej do utworzenia list ogólnokrajowych a 7 posiadało regionalne listy wyborcze jedynie w 1-4 żupach²⁶. W drugiej turze wyborów brało udział 12 partii²⁷. Wyniki wyborów parlamentarnych 1990 r. kształtowały się następująco: MDF – 164 mandaty (42,49%), SZDSZ – 92 mandaty (23,83%), FKGP – 44 mandaty (11,40%), MSZP – 33 mandaty (8,55%), FIDESZ – 22 mandaty (5,70%), KDNP – 21 mandatów (5,44%), ASZ – 1 mandat (0,26%), wspólni kandydaci – 4 mandaty (1,04%), niezależni kandydaci – 6 mandatów (1,59%)²⁸.

W wyborach parlamentarnych 1990 r. zwyciężyły tzw. nowe partie polityczne²⁹. Najbardziej liczną reprezentację uzyskało MDF oraz SZDSZ. Po pierwszej turze wydawało się, że mają one wyrównane szanse. Dlatego pewnym zaskoczeniem był wynik drugiej tury, w której SZDSZ uzyskał w porównaniu z MDF dużo mniej mandatów, zwłaszcza w okręgach jednomandatowych. Kandydaci SZDSZ uzyskali mandaty tylko w 35 ze 176 okręgów jednomandatowych, zaś MDF w 114

Zgromadzenie Krajowe. Parlament Republiki Węgierskiej, Warszawa 1993, s. 9-11; R. Glajcar, *Węgry, (w:) Partie i systemy partyjne państwo Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Migalski, Sosnowiec 2005, s. 62-63.

²⁴ Zob. np. W. Kamiński, *Polityczna kostka Rubika*, „Gazeta Wyborcza” 23.03.1990.

²⁵ A. Adam (Le rôle nouveau de la Constitution. Rapport national hongrois, (w:) Ten years of the democratic constitutionalism in Central and Eastern Europe. Materials of the Conference, Kazimierz Dolny 2000, s. 112) podał, że w styczniu 1990 r. zarejestrowanych było 65 partii. R. Wiszniewski napisał, że na Węgrzech działały w 1990 r. 54 partie polityczne. Wybory parlamentarne w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Polityczne konsekwencje systemów wyborczych, (w:) *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, red. A. Antoszewski i R. Herbut, Wrocław 1997, s. 87.

²⁶ Zob. *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej*, red. A. Antoszewski, P. Fiala, R. Herbut, J. Sroka, Wrocław 2003, s. 76.

²⁷ W pierwszej turze frekwencja wyniosła 65,1%, a w drugiej 45,4%. Była ona dość niska, jeżeli porówna się ją np. z NRD czy Czechosłowacją (96% frekwencja). W Polsce w wyborach 4.06.1989 r. wzięło udział 62,1% uprawnionych.

²⁸ A. Körösnéyi, *A magyar politikai rendszert, Osiris Kiado*, Budapest 1998, s. 153; www.valasztas.hu

²⁹ Por. A. Körösnéyi, *Węgierskie wybory parlamentarne – rok 1990*, (w:) *Wybory i narodziny demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, red. J. Raciborski, Warszawa 1991.

okręgach. Nawet niektórzy dobrze znani liderzy SZDSZ nie zostali wybrani, gdyż mandat w okręgu z którego kandydowali otrzymał mniej znany przedstawiciel MDF. Przyczyn tego stanu rzeczy upatruje się w tym, że przed drugą turą kandydaci SZDSZ uzyskali poparcie jedynie od FIDESZ, a FKGP wspierała MDF³⁰. Istotną rolę odegrało zawarte przed drugą turą porozumienie wyborcze FKGP, MDF i KDNP, które zaapelowały do swoich zwolenników o oddawanie głosów na kandydatów partii wchodzących w skład koalicji w tych okręgach, w których ich przedstawiciel już nie brał udziału³¹. MSZDP uzyskała mniej niż 4% głosów, na co wpłynęły przede wszystkim rozgrywające się konflikty o charakterze wewnętrznym, i nie weszła do parlamentu³².

W wyniku odbycia rywalizacyjnych wolnych wyborów 23 maja 1990 r. powstał pierwszy demokratycznie wybrany gabinet węgierski. Premierem został Józef Antall, lider MDF, partii najliczniej reprezentowanej w parlamencie³³. Żadne z ugrupowań parlamentarnych nie

³⁰ Zob. np. „Gazeta Wyborcza” 29.03.1990; A. Boros, *Parlament się dzieli*, „Gazeta Wyborcza” 19.04.1990.

³¹ Zob. L. Benda, *System partyjny Węgier*, (w:) *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej*, red. A. Antoszewski i in., s. 78. Polska prasa podawała wyniki sondaży przedwyborczych, np. „Życie Warszawy” 24.11.1989.

³² W 1990 r. rozpoczął się na Węgrzech etap powrotu do systemu wielopartyjnego. Po drugiej wojnie światowej funkcjonował on na Węgrzech niecałe trzy lata (m.in.: Niezależna Partia Drobnych Rolników, Komunistyczna Partia Węgier, Partia Socjaldemokratyczna, Narodowa Partia Chłopska). Od 1948 r. zostały one podporządkowane Węgierskiej Partii Pracujących, która została utworzona z połączenia Komunistycznej Partii Węgier i Partii Socjaldemokratycznej. Po 1956 r. zmieniła ona nazwę na: Węgierska Socjalistyczna Partia Robotnicza (MSZMP). Partie opozycyjne pojawiły się na Węgrzech w 1956 r., np. Niezależna Partia Drobnych Właścicieli-Rolników (FKGP). W. Sokół, *Partie w systemach politycznych*, (w:) *Współczesne partie i systemy partyjne. Za gadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół i M. Zmigrodzki, Lublin 2003, s. 157; T. Szymczak, *Ustrój europejskich państw socjalistycznych*, Warszawa 1988, s. 250; P. Sula, *Czynniki wpływające na proces kształtowania systemów partyjnych w państwach Grupy Wyszehradzkiej*, „Wrocławskie Studia Polityczne” 2004, nr 4, s. 90. M. Bihari, *Zmiana ustroju i władzy na Węgrzech (1989-1990)*, „Dziś. Przegląd Społeczny” 1991, nr 10, s. 112; K.B. Janowski, *Węgry. Rok 1989 (Próba analizy teoriopolitycznej)*, „Przegląd Polityczny” 1989, nr 1-2, s. 15.

³³ W. Jednaka napisała o nim: „antykomunista, polityk konserwatywny, zwolennik koncepcji »cudu gospodarczego« kanclerza Niemiec Ludwika Erharda oraz dokonania podobnych zmian na Węgrzech po obaleniu ustroju komunistycznego”. W. Jednaka, *Partie polityczne wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, (w:) *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, red. A. Antoszewski i R. Herbut, Wrocław 1997, s.

uzyskało większości pozwalającej utworzyć jednopartyjny gabinet. Koalicję rządową oparto na współpracy: MDF – 165 mandatów, FKGP – 43 mandaty i KDNP – 21 mandatów³⁴. MDF objęło osiem stanowisk (premiera, ministra spraw zagranicznych, ministra obrony, ministra sprawiedliwości, ministra przemysłu, ministra komunikacji, ministra ochrony środowiska, ministra bez teki). FKGP uzyskała resorty rolnictwa, pracy oraz stanowiska dwóch ministrów bez teki. KDNP otrzymała kierownictwo nad pionem spraw socjalnych. W opozycji do koalicji rządowej, która dysponowała w Zgromadzeniu Krajowym większością bezwzględną, znalazł się SZDSZ – 92 mandaty, FIDESZ – 21 mandatów, MSZP – 33 mandaty. W momencie powstania „gabinet miał status koalicji nadwyżkowej co oznaczało, iż w jego składzie pojawiła się partia »zbędna« (KDNP)”, gdyż dwie pozostałe dysponowały poparciem większości absolutnej w parlamencie (MDF oraz FKGP kontrolowały łącznie 54,1% mandatów)³⁵. Nowa ekipa władzy poza porozumieniem koalicyjnym opierała współpracę na pakcie zawartym z 29 kwietnia 1990 r., zawartym pomiędzy MDF i SZDSZ, w którym podjęto zobowiązanie do wspólnego podejmowania działań w sprawie prowadzenia szybkich zmian legislacyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem nowelizacji konstytucji.

Parlament, pochodzący z wyborów przeprowadzonych w marcu i kwietniu 1990 r., na pierwszym posiedzeniu, które odbyło się 2 maja, wybrał tymczasowego prezydenta Republiki Węgierskiej. 19 czerwca uchwalono poprawkę do ustawy zasadniczej, wprowadzającą zapis o pośrednich wyborach głowy państwa. Pod wpływem żądań posłów MSZP przeprowadzono 29 lipca referendum w sprawie sposobu wyboru prezydenta. Jego wynik nie stał się wiążący z powodu zbyt niskiej frekwencji, chociaż 86% głosujących opowiedziało się za powszechną elekcją³⁶. Trwające kilkanaście miesięcy spory rozstrzygnięto 3 sierpnia, gdy Zgromadzenie Krajowe dokonało elekcji Árpáda Göncza na urząd

114.

³⁴ Zob. np. A. Boros, *Porozumienie demokratów*, „Gazeta Wyborcza” 4.05.1990.

³⁵ R. Herbut, *Systemy partyjne krajów Europy Centralnej i Wschodniej oraz wzorce rywalizacji politycznej*, (w:) *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, red. A. Antoszewski i R. Herbut, Wrocław 1997, s. 159.

³⁶ Zob. M. Szczepaniak, S. Zyborowicz, *Przebudowa ustroju politycznego na Węgrzech i w Czechosłowacji*, Poznań 1995, s. 30-34.

prezydenta³⁷. Otrzymał on poparcie ponad 2/3 członków Zgromadzenia Krajowego (295 deputowanych pochodzących ze wszystkich partii politycznych reprezentowanych w parlamencie)³⁸.

Konstytucjonalisci zauważają, że na kształt polityki prowadzonej przez gabinet premiera Józsefa Antalla niemal wyłączny wpływ miało MDF jako najsilniejsza partia rządowej koalicji, a zwłaszcza jego nurt liberalno-konserwatywny. Do priorytetowych zadań rządu w polityce wewnętrznej i zagranicznej należało: dążenie do nadania Republice Węgierskiej charakteru narodowego (nawiązywanie do tradycji węgierskiej, utrwalanie statusu elit chrześcijańsko-narodowych), wspieranie wzrostu znaczenia warstw średnich, liberalizacja gospodarki, zwalczanie inflacji, wspieranie napływu kapitału zagranicznego, próba rozłożenia spłaty w długi zagranicznym, wstrzymywanie tzw. „spontanicznej prywatyzacji”, walka o wypłatę odszkodowań za straty majątkowe, które ponieśli obywatele w czasie funkcjonowania reżimu komunistycznego, realizacja celów socjalnych, umocnienie pozycji państwa węgierskiego na arenie międzynarodowej, zbliżenie do struktur politycznych i obronnych systemów zachodnich, wspieranie mniejszości węgierskiej za granicą³⁹.

Ujawniony w 1990 r. brak spójności centroprawicowej koalicji rządowej wynikał z kilku powodów. Porozumienie koalicyjne gabinetu sprawującego władzę zawarły partie polityczne zbliżone do siebie pod względem ideologicznym, ale różniące się w koncepcjach rozwiązań szczegółowych, również w obrębie działających w ich ramach różnych nurtów. MDF korzystało z uprzywilejowanej pozycji najsilniejszego podmiotu, nie tworząc kompromisowych rozwiązań uwzględniających oczekiwania koalicjantów. FKGP rozważyła wystąpienie z koalicji ze względu na brak realizacji jednego z jej podstawowych punktów programowych, czyli reprivatyzacji majątków rolnych. Krytyczną ocenę konserwatywno-narodowej opcji gabinetu Józsefa Antalla szczególnie

³⁷ Árpád Göncz pełnił wówczas funkcje prezesa Związku Pisarzy Węgierskich.

³⁸ W kolejnych wyborach uzyskał poparcie 259 deputowanych. B. Dziemidok-Olszewska, *Instytucja prezydenta w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2003, s. 72-73.

³⁹ Rząd Józsefa Antalla, zwłaszcza w początkowym okresie, miał duże trudności z rozwiązaniem niektórych problemów związanych z przekształceniami ekonomicznymi. Brak działań służących stabilizacji gospodarki skutkowało pogorszeniem wskaźników ekonomicznych. Por. L. Benda, *System partyjny Węgier*, op. cit., s. 80.

mocno wyrażali przedstawiciele partii opozycyjnych, które na początku lat dziewięćdziesiątych bardziej rywalizowały niż współpracowali ze sobą, choć pojawiły się pewne symptomy zbliżenia pomiędzy SZDSZ a MSZP. Dzięki niemu 26 września 1991 r. utworzono tzw. Kartę Demokratyczną.

Należy podkreślić szybką i znaczącą ewolucję preferencji wyborczych, która dotknęła partie polityczne tworzące w 1990 r. gabinet Józsefa Antalla. W wyborach samorządowych do żup i gmin z 30 września i 14 października 1990 r. największe straty poniosło MDF oraz FKGP⁴⁰. Wydaje się, że powodem spadku poparcia wyborczego stała się pogarszająca się sytuacja ekonomiczna, a w przypadku FKGP wewnętrzne konflikty (także na tle stosunku do gabinetu). Opozycyjny SZDSZ zdobył najsilniejszą pozycję w radach samorządowych⁴¹.

W 1990 r. i kolejnych latach następowały zmiany wewnętrzne w partiach koalicji rządowej i opozycyjnych wobec ekipy sprawującej władzę⁴². W MDF dominującym w latach 1990-1994 na węgierskiej scenie partyjnej wykształciły się frakcje: chrześcijańsko-demokratyczna, narodowo-liberalna, ludowo-narodowa. Na skutek rozłamów, 5 sierpnia 1993 r. powstała Węgierska Partia Sprawiedliwości i Życia. Po usunięciu reprezentantów frakcji nacjonalistycznej i liberalnej MDF przyjęło konserwatywny charakter. W wyborach parlamentarnych 1994 r. MDF uzyskało 38 mandatów, czyli 126 mniej niż w 1990 r.

FKGP określona została przez węgierskiego politologa M. Bihariego za „wyjątkowo trudnego i historycznego partnera koalicyjnego”⁴³. Jej zasadniczym postulatem wyborczym była reprivatyzacja obejmująca zwrot wszystkich ziem zabranych właścicielom sprzed 1947 r. na mocy

⁴⁰ Treść rozdziału IX konstytucji: „Samorządy lokalne” została zapisana zgodnie z uregulowaniami wynikającymi z noweli konstytucyjnej (ustawa LXIII/1990), uchwalonej w sierpniu 1990 r.

⁴¹ Wyrazem dezaprobaty dla sposobów kontaktu partii politycznych ze społeczeństwem była dość niska frekwencja, wynosząca w pierwszej turze – 40,16%, a w drugiej – 28,94%. Zob. *Demokracja lokalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, red. A. Miszczuk, Lublin 1995.

⁴² Por. A. Antoszewski, *Ewolucja systemów partyjnych państw członkowskich Unii Europejskiej po 1990 roku*, (w:) *Partie i systemy partyjne państw Unii Europejskiej na przełomie wieków*, Toruń 2009.

⁴³ M. Bihari, *Zmiana ustroju i władzy w Węgrzech (1989-1990)*, op. cit., s. 111.

decyzji podjętych przez władze komunistyczne oraz wypłacenie za nie odszkodowań. Relacje pomiędzy FKGP a koalicyjntami pogorszyły się po 29 czerwca 1991 r. Na przełomie 1991 i 1992 r. w partii nastąpił rozłam, dający podstawę do późniejszego utworzenia Partii Konserwatywnej Drobnych Rolników i Mieszczaństwa (KKPP) oraz Niezależnej Partii Drobnych Rolników (TFKP). 25 kwietnia 1992 r. József Torgyán przed budynkiem parlamentu zorganizował tzw. dzień gniewu, w trakcie którego oskarżał premiera Józsefa Antalla m.in. o rozdzielanie stanowisk państwowych pomiędzy członków rodziny i znajomych⁴⁴. W wyborach parlamentarnych 1994 r. FKGP uzyskała 26 mandatów, czyli o 18 mniej niż w 1990 r.

KDNP po wyborach 1990 r. odbyła zjazd, na którym dotychczasowych liderów zastąpiło kierownictwo złożone z młodych polityków wywodzących się z nurtu chrześcijańsko-społecznego, identyfikującego się z chadecją zachodnioeuropejską. W wyborach 1994 r. otrzymała 22 mandaty, czyli 2 więcej niż w poprzednich.

Także w ugrupowaniach należących do opozycji następowały istotne zmiany. SZDSZ podzielił się na kilka frakcji: liberalną, liberalno-konserwatywną, socjalliberalną, burżuazyjno-liberalną⁴⁵. Pod koniec 1991 r. nastąpił w nim kryzys spowodowany zmianami w kierownictwie, opowiadającym się przeciwko współpracy z MSZP i układowi bipolarnemu na scenie politycznej. Poprzedni liberalno-lewicowi liderzy skłonni byli współpracować z MSZP. W 1992 r., umocnił się nurt socjalliberalny (liberalno-lewicowy). W wyborach parlamentarnych 1994 r. partia uzyskała 69 mandatów, czyli o 23 mniej niż w 1990 r.

FIDESZ, w którym działały dwie frakcje: liberalno-lewicowa oraz radykalna, starał się zmienić swój poprzedni wizerunek partii młodzieżowej. Nurt liberalno-lewicowy dopuszczał możliwość współpracy z MSZP, czemu przeciwstawiał się nurt radykalny. Na V Zjeździe, w kwietniu 1993 r., usunięto ze statutu formalne cechy organizacji młodzieżowej, przede wszystkim górną granicę wieku członków (35 lat). W wyborach parlamentarnych 1994 r. uzyskał 20 mandatów, czyli 2 mniej niż w 1990 r.

MSZP po wyborach 1990 r. opuścił Miklós Neméth, a w listopadzie

⁴⁴ B. Góralczyk, *Węgry: Transformacja pokomunistyczna 1990-2003*, op. cit., s. 60.

⁴⁵ W. Jednaka, *Partie polityczne wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, op. cit., s. 116.

Imre Pozsgay, który wspólnie z Zóltanem Biró (byłym przewodniczącym MDF) utworzył Narodowy Związek Demokratyczny – NDSZ. Od 1992 r. MSZP zdobywała coraz większą akceptację społeczną. W wyborach parlamentarnych 1994 r. otrzymała 209 mandatów, czyli o 176 więcej niż w 1990 r. Posiadając samodzielnie większość absolutną mandatów (większość bezwzględna wynosiła 194 mandaty w liczącym 386 deputowanych Zgromadzeniu Narodowym) utworzyła rząd z SZDSZ dysponującym 69 mandatami. Koalicja gabinetowa posiadała łącznie 278 mandatów, przy większości kwalifikowanej 2/3 wynoszącej 258 głosów⁴⁶.

Wyniki wyborów parlamentarnych 1994 r. znacznie różniły się od wyborów 1990 r. MSZP uzyskała 209 mandatów (54,14%), SZDSZ – 69 mandatów (17,88%), MDF – 38 mandatów (9,84%), FKGP – 26 mandatów (6,74%), KDNP – 22 mandaty (5,70%), FIDESZ – 20 mandatów (5,18%), Związek Agrarny – 1 mandat (0,26%), wspólni kandydaci 1 mandat (0,26%)⁴⁷. MSZP, którą na początku przemian ustrojowych inne ugrupowania parlamentarne izolowały, nie tylko zwyciężyła, ale także uzyskała możliwość sformułowania gabinetu jednopartyjnego⁴⁸. Przewodniczący partii oraz kandydat na premiera po ogłoszeniu wyników podkreślił, że pierwszy raz w dziejach Węgier socjaliści „zdobyli władzę w demokratyczny sposób”⁴⁹. Utworzony po wyborach w 1990 r. pierwszy niekomunistyczny rząd Józsefa Antalla cechowała stabilność wyjątkowa dla postkomunistycznej Europy, ale zakres i sposób wprowadzania reform nie zyskał akceptacji znacznej części obywateli. Zdecydowało to o stratach wyborczych w 1994 r., w wyniku których koalicję rządową utworzyła MSZP oraz SZDSZ. Premierem został lider MSZP Gyula Horn.

Reasumując, należy przyznać, że zapoczątkowany na Węgrzech od przełomu lat 80-tych i 90-tych XX wieku proces przemian politycznych,

⁴⁶ Zob. np. K.A. Wojtaszczyk, *Partie polityczne w państwie demokratycznym*, Warszawa 1998.

⁴⁷ www.valasztas.hu

⁴⁸ R. Markowski, G. Toka, *Zwrot na lewo w Polsce i na Węgrzech pięć lat po upadku komunizmu*, (w:) *Wybory parlamentarne 1991 i 1993*, Warszawa 1993; M. Szcześniak, S. Zyborowicz, *Przebudowa ustroju politycznego na Węgrzech i Czechosłowacji*, Poznań 1995.

⁴⁹ T. Olszański, *Głowa na rusztowaniu*, „Polityka” 1994, nr 24 (1936). Zob. także: G. Łubczyk, *Polityczna kostka Rubika*, „Rzeczpospolita” 14.10.1993; *Lewica wygrała*, „Rzeczpospolita” 30.05.1994.

ekonomicznych i społecznych był z wielu powodów jednym z bardziej interesujących. Warto zauważyć, że Węgrzy odegrali rolę pionierską w „wychodzeniu z systemu realnego socjalizmu”. Jak w większości państw Europy Środkowej i Wschodniej transformacja miała tam przebieg pokojowy, ewolucyjny, oparty na negocjacjach i kompromisie (tzw. „rewolucji wynegocjowanej”). Część poprzedniej nomenklatury opowiedziała się za przeprowadzeniem reform, wchodząc w skład MSZP, a wyrazem zainicjowanego negocjacyjnego charakteru przeobrażeń było m.in. powołanie w 1988 r. trójstronnej komisji pracowników, przedstawicieli strony rządowej i kierowników zakładów pracy do uzgodnień wzajemnych relacji pomiędzy pracownikami a pracodawcami⁵⁰. Czynniki zewnętrzne (przyzwolenie ZSRR na zmiany, „jesień ludów” i rozkład systemu komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej) odegrały dużą rolę, ale na Węgrzech zmiany zaczęły się od wewnątrz⁵¹. Wprowadzona przez rządzące elity komunistyczne liberalizacja stosunków politycznych wpłynęła na pluralizację życia politycznego i społecznego jeszcze w ramach systemu niedemokratycznego⁵². Wstępnym impulsem na drodze przejścia do demokracji było pojawienie się grupy reformatorów w Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej, którzy zdecydowali się na wprowadzenie odgórnych reform chcąc wyprzedzić niezadowolone społecznie (tzw. „ucieczka do przodu”)⁵³. Do delegitymizacji ówczesnego systemu władzy przyczyniła się pogarszająca się sytuacja ekonomiczna (wysokie zadłużenie, płynny budżet państwa, chaos administracyjny) wywołująca silną potrzebę zmian prowadzonych w

⁵⁰ S. Rose-Ackerman, *Od wyborów do demokracji. Budowa państwa odpowiedzialnego przed społeczeństwem w Polsce i na Węgrzech*, przełożył J.S. Kugler, Warszawa 2008, s. 50.

⁵¹ W. Roszkowski, *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Warszawa 1997, s. 367 i in.; E. Cziomer, *ZSRR wobec przemian politycznych w Europie Środkowej i Wschodniej*, (w:) *Łagodna agonia realnego socjalizmu*, red. J. Hausner, T. Klementowicz, Warszawa 1991; J. Holzer, *Komunizm w Europie*, Warszawa 2000.

⁵² J. Kadar w 1983 r. podczas wizyty w ZSRR próbował uzyskać zgodę J. Andropowa na wprowadzenie „pakietu reform” na Węgrzech. Sytuacja zmieniła się pod wpływem reform zainicjowanych przez M. Gorbaczowa. Zob. J. Kochanowski, *Węgry*, op. cit., s. 178; J. Holzer, *Komunizm w Europie*, Warszawa 2000, s. 146 i in.; J. Wojnicki, *Trudna droga do demokracji*, op. cit., s. 19 i in.

⁵³ Jako pierwsza w Europie Środkowo-Wschodniej została rozwiązana partia komunistyczna.

kierunku transformacji ustrojowej⁵⁴. O realizację przeobrażeń walczyła węgierska opozycja, która od początku była spluralizowana (wielość nurtów i programów, szerokie spektrum ideowe)⁵⁵.

Wydarzenia poprzedzające rok 1990 i rozgrywające się w jego kolejnych miesiącach dały podstawę do przebudowy węgierskiego systemu politycznego w wielopartyjną demokrację parlamentarną⁵⁶. W rezultacie porozumień politycznych zawartych w latach 1989-1990 powstały ramy systemu parlamentarno-gabinetowego określanego jako „zracjonalizowany” system rządów parlamentarno-gabinetowych ze wzmocnioną pozycją premiera lub zbliżony do quasi-kanclerskiej struktury rządów⁵⁷. Węgry, które obok Polski najwcześniej rozpoczęły przemiany ustrojowe, jako pierwsze państwo Układu Warszawskiego zostały przyjęte do Rady Europy. Stały się następnie członkiem innych organizacji politycznych, gospodarczych i wojskowych, o zasięgu regionalnym, europejskim i światowym. Udane próby zacieśnienia współpracy z krajami regionu Europy Środkowo-Wschodniej oraz integracji z państwami zachodnimi mogły być zrealizowane w efekcie tranzycji demokratyzacyjnej jaka miała miejsce w Republice Węgierskiej, zapoczątkowanej etapem wstępnym końca lat 80-tych i początku lat 90-tych XX wieku⁵⁸.

⁵⁴ Np. w 1986 r. zadłużenie wynosiło 7.7 miliarda USD. Zob. J. Gorzkowski, W. Morawski, *„Jesień ludów”*, Warszawa 1991, s. 50 i in.

⁵⁵ W skali europejskiej węgierska pluralistyczna scena opozycyjna już na początku przemian społeczno-politycznych była wyjątkiem. B. Góralczyk, *Węgierski pakiet*, Warszawa 2000; K. Sobolewska-Mysłik, *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej po 1989 roku*, Kraków 1999.

⁵⁶ Już w 1988 r. grupy opozycyjne uzyskały przyzwolenie na organizowanie się, aby następnie wynegocjować termin przeprowadzenia pierwszych wolnych wyborów parlamentarnych (uzgodnienia z czerwca – września 1989 r.), prezydenckich oraz samorządowych.

⁵⁷ Zob. W. Brodziński, *System konstytucyjny Węgier*, op. cit., s. 55. Ukształtowały się podstawy systemu wielopartyjnego, w latach 1990-1994 r. z jedną partią do minującą: 1990 r. – MDF, 1994 r. – MSZP, który ewoluował w 1998 r. do systemu wielopartyjnego z dwiema partiami dominującymi (FIDESZ, MSZP), aby później stabilizując się przekształcać się w swoisty bipolarny układ partyjny. M. Bocian, A. Körmédy, A. Rosłonek, *Węgry*, (w:) *Nowa dziesiątka Unii Europejskiej*, Warszawa 2005, s. 588.

⁵⁸ Zob. J. Snopce, *Węgry. Zarys dziejów i kultury*, Warszawa 2002; W. Brodziński, *Republika Węgierska*, (w:) W. Brodziński, D. Górecki, K. Skotnicki, T. Szymczak, *Wzajemne stosunki między władzą ustawodawczą a wykonawczą (Białoruś, Czechy, Litwa, Rumunia, Słowacja, Węgry)*, Łódź 1996; W. Orłowski, *Republika Węgierska*, (w:) *Ustroje państw współczesnych*, t. 2,

Zhrnutie

Začiatky demokratických zmien v Maďarsku – predpoklady, priebeh udalostí, dôsledky roku 1990

V štátoch strednej a východnej Európy na prelome 80. a 90. rokov 20. storočia začal spoločensko-politický a ekonomický prerod, ktorý vyústil do zmien na politickej mape sveta. Pre nástup procesu demokratizácie v Maďarsku a dosiahnutie úspechu v uskutočňovanej systémovej transformácii boli dôležité udalosti z polovice 80. rokov, kedy sa začala obmedzená demokratizácia štátu. Jej prejavom sa okrem iného stalo zloženie parlamentu, kde bolo v roku 1985 zvolených niekoľko desiatok nezávislých poslancov. Priebeh procesu pozostával z niekoľkých etáp: rok 1987 – február roku 1989, marec – október roku 1989, október 1989 – marec/apríl roku 1990, od marca/apríla roku 1990. Vzhľadom na ideologické a programové rozvrstvenie opozičných strán zásadné jednania pri „národnom okrúhlym stole“ (nazývanom aj „trojuholníkový“) zostali predurčené predstaviteľom opozície („opozičný okrúhly stôl“). Kontroverzie vyvolali predovšetkým rozchádzajúce sa návrhy spôsobu voľby, ako aj termínov volieb hlavy štátu (voľba priama, nepriama, pred či po voľbách do Krajinského zhromaždenia). 25. marca (I. kolo) a 8. apríla (II. kolo) 1990 sa konali prvé povojnové demokratické parlamentné voľby, v ktorých získalo najviac mandátov Maďarské demokratické fórum (MDF), ako aj Zväz slobodných demokratov (SZDSZ). 3. augusta 1990 maďarský parlament zvolil Árpáda Göncza do úradu prezidenta (od 2. mája vykonával funkciu dočasného prezidenta Maďarskej republiky). Vláda Józsefa Antalla mala na začiatku ťažkosti s riešením časti praktických činností spojených s transformáciou, čo prispelo k rýchlemu a zreteľnému vývoju volebných preferencií (voľby do samosprávy 30. septembra a 14. októbra roku 1990, parlamentné voľby 8. mája – I. kolo a 29. mája – II. kolo roku 1994). Maďarsko, ktoré popri Poľsku najskôr začalo so zmenami systému, bolo prijaté do Rady Európy a následne sa

red. E. Gdulewicz,, Lublin 2002; K. Skotnicki, *Systemy rządów parlamentarnych w wybranych państwach Europy Środkowej (Czechy, Słowacja, Węgry)*, (w:) *Konstytucyjne systemy rządów*, red. M. Domagała, Warszawa 1997; M. Szczepaniak, *System polityczny Węgier*, (w:) P. Andrzejewski, P. Deszczyński, K. Gołata, M. Szczepaniak, *Europejskie systemy polityczne*, Poznań 1996.

stalo členom ďalších hospodárskych a vojensko-politických organizácií v regionálnom, európskom a celosvetovom dosahu.

Summary

The beginnings of democratic political changes in Hungary. Conditions, the course of events, the implications of the 1990

The article concerns the origins of the Hungarian democratic political system. The author makes an attempt to characterize the political changes, taking place in the country since the late 80's and the beginning of 90's in the last century. Particular attention has been paid to the conditions, the course of events and consequences of these events in the year 1990.

Byzantské mníšstvo v stredoveku

EDUARD NEUPAUER

Katedra filozofie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni

Mysli duša moja, na ten hrozný deň, zotrovaj bdela, zapál lampu a dolej oleja. Ved' nevieš kedy sa k tebe donesie volanie „Hľa, ženích“. Daj si pozor, duša moja, aby si nezaspala a nezostala potom vonku a márne klepala ako päť družičiek, ale čakaj a bud' bdela, aby si privítala Krista čerstvým olejom a On ťa nechal vstúpiť do izby svojej božskej slávy. (Modlitba z polnočnej bohoslužby palestínskych mníchov)¹

Reflektujúc „Byzantské stredoveké mníšstvo“, t.j. tradíciu mníšstva rozvíjajúcu sa v kultúrnom a spoločenskom kontexte kresťanského Východu mienime túto tradíciu nielen na základe geografickom (spoločenstvá kresťanov oblasti východného Stredomoria), ale – a to predovšetkým, – ako tradíciu mníšstva v jej osobitosti rozvoja oblasti helenistického sveta a prirodzene priestoru jeho misijného pôsobenia.² Významný odborník v oblasti štúdia východných liturgií, Robert F. Taft, píšuc o byzantskej tradícii poznamenáva, že: „kresťanský Východ je Východ vo význame pred-renesančnom. Zahŕňa južné Taliansko a Sicíliu, veľkú časť bývalej Juhoslávie, Bulharsko, Rumunsko, Grécko, Malú Áziu ako aj Stredný východ – inými slovami, – východnú oblasť okolo Stredozemného mora, kolísku nášho grécko-rímskeho dedičstva. Tak hovoríme o kresťanstve sveta východných otcov, ktorý už nie je cudzí Biblii, ktorá bola napokon napísaná v hebrejčine a gréčtine.“³

Byzantská tradícia mníšstva prirodzene prakticky a teoreticky

¹ Simeon, arcibiskup olomoucko-brněnský. *Od spánku do spánku*. Modlitby palestínskych mníchů. Olomouc : Pravoslavná církev, 2007, s. 26.

² Obšírejšie o vplyve helenistického kultúrneho prostredia na kresťanstvo pojednáva MYSLIVEC, Josef – TKADLČÍK, Vojtěch. *Křesťanský východ a my. Velehradská cesta k odloučeným bratřím*. Praha : Česká katolická charita, 1970, 68s.

³ TAFT, F. Robert. *Život z liturgie. Tradice Východu i Západu*. Olomouc : Refugium Velehrad-Roma s.r.o, 2008, s. 49.

nadväzuje na spoločné počiatky a pôvodné tradície monasticizmu v jeho rôznorodých podobách doby raného kresťanstva. Pretože tieto spoločné tradície a prax rozvíja svojším spôsobom a samozrejme upravuje s ohľadom na kultúrno – geografické podnebie a vývoj teologického myslenia, je potrebné pozastaviť sa nad prameňmi mníšskej praxe predbyzantského obdobia, t.j. cca do IV. storočia. Mníšska tradícia Východu vyviera z tých kardinálnych momentov mníšskej praxe, ktoré poznáme prostredníctvom životov svätých (vitae), hagiografických spisov a kresťanských legiend, ktorých hrdinami boli hlavne mnísi (sv. Antonín, Pavol z Théb či Hilarion) a práve hagiografia sústredená na život mníchov súvisí s rozvojom a rozšírením asketizmu v IV. storočí a prirodzene idealizáciou mníšskeho života. Dobové literárne pramene sústredené v „*Historia Monachorum in Aegypto*“ nás spravujú o rozšírení mníšstva v IV. storočí podrobne, aj keď často pisateľ idealizuje.

Navštívili sme taktiež Oxyrhynchos, mesto ležiace v thébskej oblasti, ktorého divi predčia všetky predstavy. Vo vnútri je tak plné kláštorov, že múry rezonujú hlasy mníchov, a zvonku je obklopený ďalšími kláštorami, takže je okolo mesta ďalšie mesto... Je v ňom dvanásť kostolov, pretože je to mesto veľké... Mnísi boli takmer početnejší ako laici... Nebolo hodiny cez deň ani v noci, v ktorú by sa nekonali bohoslužby; v meste nebol žiaden heretik alebo pohan, všetci obyvatelia, jeden ako druhý, boli veriaci a nábožensky poučení, takže biskup mohol dávať ľuďom bozk pokoja na hlavnom námestí... Kto by mohol vyčíslieť počet mníchov a panien, ktorých bolo bezpočetne? Od tamojšieho svätého biskupa sme dostali presnú informáciu: pod ním bolo desať tisíc mníchov a dvadsať tisíc panien. Čo sa týka ich pohostinnosti a dobročinnosti, ani ju nemôžem vyjadriť...⁴

V tejto dobe sa prudšie rozvíjajú také formy asketizmu, akými sú eremitizmus (z gr. erēmos – púšť) a koinobitizmus (z gr. koinos bios – spoločný život). Praktizujúci jednu, alebo druhú formu asketizmu sú monachoi, t.j. mnísi (z gr. monos – jediný).⁵ Diela ako Apofthegmata

⁴ *Historia Monachorum in Aegypto*. Cit. v PARSONS, Peter. *Dějiny ukryté v písku*. Antické papyry z římského Egypta. Praha : BB / art. S. r. o., 2008, s. 246.

⁵ Viac k literárnemu kontextu a rôznorodosti literárnych žánrov raného kresťanského obdobia pozri: ŠUBRT, Jiří. *Římska literatura*. Praha : Oikúmené, 2005, s. 414-458. Kultúrny kontext tohoto obdobia pekne popisuje ČEŠKA, Josef. *Zánik antického světa*. Praha : Vyšehrad, 2000, s. 47-244. Egyptskému prostrediu z hľadiska vzniku a vývoja

(Výroky a príbehy otcov púšte)⁶, Palladiove (+ 425) Dejiny venované Lausovi⁷ a ďalšie vznikajúce asketické práce patriace k zlatému fondu monastickej literatúry boli na kresťanskom Východe nesmierne obľúbené a prirodzene mocne ovplyvnili ďalší vývoj mníšstva (čo sa týka teologického teoretického zdôvodnenia i praxe). Ich vplyv je možno vidieť i v „Byzantských legendách“⁸. Napokon eremitizmus sa do Európy rozšíril prostredníctvom gréckeho mnícha, sv. Nila, ktorý založil prvý kláštor tohoto typu v Talianskej Grottferrate a práve touto tradíciou bol inšpirovaný sv. Romuald keď definoval reformný program camaldolskej kongregácie ako „cenobium – eremus – evanjelium“ (kláštor – pustovňa – evanjelium)⁹. Týmto vzťahom medzi Východnou a Západnou mníšskou tradíciou sa začala odborná verejnosť venovať až v nedávnej dobe, po štúdiách venovaných v šesťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia sv. Hore Athos a jej bohatým rukopisným fondom.¹⁰ Otázky

mníšskej tradície sa najnovšie venujú: PAVLÍK, Jiří. Hodnocení vzdělání v literatuře počátků egyptského mnišství. In *Salve. Revue pro teologii a duchovní život*, 2006, roč. 16, č. 1, s. 7-21, DOSPĚL, Marek. Hledat první křesťany v egyptském písku. In *Parrésia. Revue pro východní křesťanství*, 2007, roč. 1, č. 1, s. 191-204 a byzantológ VAVŘÍNEK, Vladimír. Otcové pouště v pozdně antické společnosti. In LENDĚLOVÁ, V. – ŘOUIL, M. (eds). „Rýžoviště zlata a doly drahokamů...“ *Sborník pro Václava Huňáčka*. Praha: Pavel Mervart a Karlova univerzita, 2006, s. 83-97.

⁶ APOFHEGMATA I. Výroky a příběhy pouštních otců. Prel. Jiří Pavlík. Praha: Benediktinské arcipátství sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2000, 153s.

⁷ PALLADIOS. *Poučné příběhy pro komořího Lausa*. Prel. Jiří Pavlík a Ondřej Koupil. Praha: Benediktinské arcipátství sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2002, 128s.

⁸ BYZANTSKÉ LEGENDY. Výběr textů ze IV.-XII. století. Prel. Bláhová, E. – Hauptová, Z. – Konzal, V. – Páclová, I. Praha: Pavel Mervart, 2007². Menej známe legendy nájdeme v *Wunder und Taten der Heiligen*. Hrsg. GOSWIN, Frenken. (Buch der Mittelalters II). Munchen: F. Bruckmann, a.g., 1925.

⁹ STEJSKAL, Jan. *Podivuhodný příběh Jana Jeronýma*. Praha: Mladá fronta, 2003, s. 33. K terminológii pozri: *Praktisches Lexikon der Spiritualität*. Hrsg. SCHUTZ, Christian. Freiburg; Basel; Wien: Herder, 1988. 1503s.

¹⁰ Pozri predovšetkým veľmi peknú štúdiu: DERWICH, Marek. Vzťahy medzi východným a západným mníšstvom v 11. storočí. In SOMMER, P. (ed.). *Svätý Prokop, Čechy a stredná Európa*. Praha: Lidové noviny, 2006, s. 64-77 a PLESZCZYNSKI, Andrzej. Ota III. a problém východní misie. Několik poznámek k politickému a ideologickému pozadí fundace pro eremity v Polsku. In *Ibidem*, s. 77-90. V kontexte historiografie Čiech a Slovenska pozri: SUCHÁŇ, M. Filip. Svätý Gerlach eremita. In KUBÍN, P. –

vzájomného vplyvu sú naďalej rozpracovávané a v poslednej dobe sa tešia veľkej úcte pretože nám odhaľujú mnohorozmernosť vplyvu byzantskej monastickej tradície a praxe asketizmu na európsky kontinentálny kultúrny kontext. S ohľadom na náš text sa môžeme tejto téme avšak venovať len okrajovo.

Počiatky stredovekého byzantského monasticizmu neboli avšak tak jednoliate ako sa na prvý pohľad zdá. Simultánne s mníšskou prácou v Egypte sa vyvíjala monastická tradícia a prax v IV. storočí v Sýrii. Ethos sýrskeho monasticizmu mocne zasiahol do vývoja mníšstva v Byzancii, ale i Gruzínsku a inde.¹¹ Vplyv „Sýrskeho Orientu“ a jeho vklad do asketickej praxe a teológie mníšstva objavujú a prehodnocujú odborníci na históriu liturgie či mníšstva až v poslednej dobe. V tomto kontexte poznamenáva jeden z najvýznamnejších syrológov súčasnosti S. P. Brock: „...prínos monastickej tradície sýrskeho Orientu spočíva v súbore učení o duchovnom živote vytvorenom v monastických kruhoch Cirkvi východu v siedmom a ôsmom storočí – presne v období ranej moslimskej vlády na Strednom východe. S využitím troch hlavných zdrojov, – t.j. raných sýrskych autorov, veľkého súboru egyptskej monastickej literatúry, ktorý bol preložený do sýrčiny, a rôznych gréckych autorov, predovšetkým Evagria (opäť v sýrskom preklade), – títo sýrsky mnísi a pustovníci siedmeho a ôsmeho storočia vytvorili spisy o duchovnom živote, ktoré sú často mimoriadne pro svoj hlboký ponor do ľudskej psychiky“.¹² Diela a duchovnosť Sv. Efréma Sýrskeho či prep.

PÁTKOVÁ, H. – PETRÁČEK, T. (eds.). *Světci a jejich kult v středověku*. Sborník KTF UK. (Dějiny umění – historie IV.). Praha : Ústav dějin křesťanského umění, 2006, s. 137-169. Najnovšiu syntetickú prácu venovanú byzantskej misii a jej vplyvu na stredovekú kultúru publikoval ruský byzantológ IVANOV, S. A. – ИВАНОВ, С. А. *Византийское миссионерство*. Москва : Российская академия наук, Институт славяноведения, 2003, 376s., a omnoho všeobecnejšie ХРИСТОФОР, Митрополит. *Православный мир*. Москва, 178s.

¹¹ V Gruzínsku vznikajú prvé kláštory už v IV. storočí a to v Mcchete. Majoritná väčšina z nich je dielom sýrskych mníchov. Viac v: NEUBAUEROVÁ, Edith. *Gruzie. Od bábné Kolchidy po dnešek*. Praha : Vyšehrad, 1981.

¹² BROCK, P. Sebastian. Sýrsky Orient : Tretí „plíce“ Cirkve? In *Parrésia. Revue pro východní křesťanství*, 2007, roč. 1, č. 1, s. 106. O relácii Byzanc a sýrske kutúrne prostredie referuje dnes už klasická práca Niny Pigulevskej: ПИГУЛЕВСКАЯ, Нина. *Византия на путях в Индию. Из истории торговли византии с востоком в IV.-VI.вв.*

Izáka Sýrskeho sa stali neodmysliteľnou súčasťou byzantskej mníšskej tradície a teológie všeobecne. Okrem tohoto kresťanský Východ priniesol do asketickej tradície aj pre Európsky priestor značne exotické formy mníšstva. Je to stlpovníctvo, ktoré uviedol do života Symeon zvaný stĺpnik (*stylités*) a sám vytvoril školu a tradíciu, ktorú nasledovalo mnoho mníchov žijúcich na svojich stĺpoch. Niektorý takto prežili dvadsať aj tridsať rokov, pričom v Byzancii existovali títo stĺpníci až do neskorého stredoveku. Podobne inú formu predstavovali tzv. „*akoiméti*“, mnísi, ktorí sa zriekli spánku a vznikli v V. storočí priamo v hlavnom meste kde sa sústredili v okolí chrámu sv. Meny. Heslo „modli sa bez prestávky“ prijali doslovne a takto striedajúc sa v skupinách sa neustále modlili. Za ich zakladateľa je považovaný istý Alexandros.

V počiatkoch byzantskej mníšskej tradície stojí dielo Origena, – jedného z tvorcov mníšskeho ideálu, – ktorého teologické traktáty mocne ovplyvnili v IV. storočí sv. Bazila Veľkého, sv. Gregora Naziánskeho, ale predovšetkým Evagria, a prostredníctvom prekladov do jazyka latinského i sv. Hieronýma a Rufina. Hlavne Evagrius z Pontu (+ 399) prispôobil Origenove myšlienky a prostredníctvom tohoto dosiahol veľkého vplyvu na teoretické rozpracovanie asketizmu ako na Západe tak na Východe. O mníšstve tohoto obdobia a Evagriovi referuje vo svojich „Cirkevných dejinách“ grécky píšuci historik Socrates Scholasticus. Pretože jeho popis je veľmi výrečný, reprezentatívny a podáva dobové svedectvo o mníšstve a počiatkoch monastickej praxe, nie je na škodu veci, ak tu uvedieme podstatnejšiu časť jeho opisu.

Pretože sme sa zmienili o kláštoroch v Egypte, nevadí o nich niečo povedať. Asketéria, kláštory v ktorých žijú mnísi, existovali v Egypte síce už dávno, ale rozšírené boli hlavne svätým Ammonom. Ammon ako mladý muž sa nechcel ženiť. Keď ho avšak niektorí z jeho priateľov nabádali, aby neopovrhoval manželstvom a aby sa oženil, počúvol a oženil sa. Avšak hneď ako vyviedol pannu z jedálne s obvyklou svadobnou okázalosťou ju odviedol do izby. Keď potom príbuzný odišli, vzal do ruky knihu Pavlových listov, začal čítať z listu Rimanom a vykladal manželke Pavlove príkazy o manželstve. Poučoval ju o nevýhodách manželstva, aké je ťažké súžitie medzi mužom a ženou, aké veľké bolesti sužujú gravidnú ženu a

k tomu, že pribudnú ťažkosti s výchovou detí. Napokon vypočítaval výhody panenstva, ako čistý život je oprostený od poškvrny a že panenstvo nás čo najviac približuje k Bohu. Ešte mnoho iného povedal panne manželke a presvedčil ju natoľko, že sa obaja úplne zriekli obvyklého manželského života. Obaja teda akoby uzavreli dohodu, odobrali sa k hore nazývanej Nitris a tam v chatrči žili kláštorným životom. Nebol tu rozdiel medzi mužom a ženou. Boli jedným telom, ako je písané u Apoštola. Zakrátko potom povedala nová nevesta a neporušená panna Ammonovi: „Neslušiš sa, aby si sa ty, ktorý si sa úplne oddal zdržanlivosti a čistote, díval sa v tam malom dome na ženu. Prečo každý z nás by nemal viesť mníšsky život oddelene?“ A tak sa na tom dohodli. Odlúčili sa jeden od druhého a takto trávili zbytok života. Obaja sa zdržiavali vína a oleja. Počas celého dňa, niekedy dva a niekedy aj viacej dní jedli len suchý chlieb. Alexandrijský biskup Athanasius keď rozpráva o jeho živote, povie, že Antonín videl ako anjeli vzali Ammonovú dušu do neba. Preto veľmi mmohí začali horlivo napodobovať Ammonov život. Hora Nitris a Skitis sa znenazdania zaplnila mníchmi... Medzi mníchmi žijúcimi v tej dobe sa dvaja vyznačovali úprimnou svätosťou. Obaja sa menovali Makariovia. Jeden z nich bol z Horného Egypta, druhý z Alexandrie. Obaja sa vyznačovali svätým mníšskym životom, vznešeným spôsobom života a napokon aj zázrakmi. Egyptský Makarios uzdravil toľko ľudí, vyhnal toľko démonov z ľudí a tak mmoho vykonal z Božej milosti, že by si to zasluhovalo zvláštne pojednanie. K tým, ktorí s ním boli, bol prísny a zároveň láskavý. Alexandrijský Makarios, aj keď mu bol vo všetkom podobný, predsa sa od neho líšil tým, že k tým, ktorí s ním hovorili bol láskavý a prívetivý... Jeho žiakom bol Evagrius, ktorý spočiatku sa venoval filozofii len slovami, neskôr skutočne. Najprv ho v Konštantinopole prijal Gregor Nazianský medzi diakonov, potom spoločne s ním odišiel do Egypta a tam viedol rozhovory s onými zbožnými mužmi. Začal napodobovať ich skvelý spôsob života. Učiniť toľko zázrakov, koľko ich učinili jeho učiteľia Makariovia. Taktiež napísal dôkladné knihy. Jedna z nich, Monachos, pojednáva o čínorodom živote. Druhá, Gnostikos, v 50 kapitolách pojednáva o učeníom človeku. Ďalšia je Antirhetikos. Obsahuje vybrané miesta z Písma Svätého proti pokúšajúcim démonom. Kniha je rozdelená na osem častí s ôsmimi úvahami o našom myslení. Mimo to, napísal 600 úvah o budúcnosti (Problemata gnostika). K tomu pristupujú dva knihy piesní. Jedna je určená mníchom žijúcim spoločne v kláštoroch, druhá je určená pannám. Ako sú vynikajúce, ľahko spoznajú tí, ktorí si ich prečítajú. Podľa môjho názoru je vhodná chvíľa, aby som niečo z toho, čo Evagrius pripomenul o mníchoch, pripojil k tomuto rozprávaniu... Blízko Alexandrie na sever za močiarom Maria je ostrov. Na ňom býval veľmi vážny mních z gnostickej

sekty. Tvrdil, že všetko čo mnísi činia, činia tak z piatich dôvodov: Pre Boha, z prirodzenej náklonnosti, zo zvyku, z nutnosti a kvôli práci. Taktiež hovoril, že existuje jedna prirodzená cnosť, ale vzhľadom k schopnostiam duše má rozmanitú podobu. Slnečné svetlo, hovorieval, nemá výraz ani podobu, ale dostáva podobu okna ktorým prechádza. Inému mníchovi vraj povedal: „Osekávam nástrahy vášne, aby som uťal i látku k hnevu; viem totiž, že hnev neustále vášnivo bojuje, ruší kľud mojej duše a znásilňuje poznanie“. Iný starec povedal: „Poklady lásky nie je možné chrániť jedlom alebo peniazmi“... To sú slová Evagria z knihy o čínorodom živote. V knihe Gnostikos hovorí, že máme rozjímať o štyroch cnostiach – toľkým sme sa naučili u spravodlivého Gregora. O rozvážnosti, statočnosti, zdržanlivosti a spravodlivosti. Úlohou statočnosti, je správne stáť v pravde; aj keby bol človek kvôli tomu napadaný, nikdy sa nemá uchýliť k nepravde. Úlohou zdržanlivosti je prijímať semená od prvého a najvyššieho hospodára a odmietat' toho, ktorý poskytuje iné semená. Nakoniec, úlohou spravodlivosti je dávať každému čo mu prináleží, a túto cnosť nezakrývať inou cnosťou, a to, čo by mohlo prispieť neskúseným, obrazne naznačovať a vysvetľovať. Stĺp pravdy, Kappadočan Basilius hovorí, že čím viac poznávame človeka, tým lepšie ho poznávame. Toto poznanie je nám dané Božou milosťou a zdokonaľuje sa spravodlivosťou, miernosťou a milosrdnou láskou...“¹³

Východ videl svoj vzor mníšstva v osobe a diele sv. Bazila Veľkého (329/330-379), ktorý položil základy ideálneho súboru noriem ku ktorým sa byzantská mníšska tradícia neustále vracala, a to aj napriek svojej heterogenite a diferencovanosti. Napriek vplyvu kontemplatívneho programu sv. Bazila nebolo avšak byzantské mníšstvo homogénne a stále viac bol citeľný vplyv regionálnych tradícií.¹⁴ Sv. Bazil začal žiť asketickým životom pomerne skoro a už za mlada navštívil a skúsil život v dôležitých asketických centrách vtedajšieho kultúrneho sveta – navštívil Palestínu, Sýriu i Egypt. Pod vplyvom týchto skúseností študuje spolu so sv. Gregorom z Naziánu Origenove dielo a vytvorí výbor z jeho textov pod názvom Filokalia, ktorý doplnený v XVIII. – XIX. storočí sv. Nikodémom Svätohorcom (1749-1809) a Makariom z Korintu

¹³ SCHOLASTICUS, Socrates. *Církevní dejiny II*. Prel. Josef Novák. Praha : Česká katolícká charita, 1990, s. 51-55.

¹⁴ Porovnaj výbornú syntézu: WINKELMANN, Friedhelm. *Die östlichen Kirchen in der Epoche der christologischen Auseinandersetzungen (5. Bis 7. Jahrhundert)*. Berlin : Evangelische Verlagsanstalt, 1980³, 150s. Všeobecnejšie o tendenciách v Byzantskom mníšstve In DOSTÁLOVÁ, Růžena. *Byzantská vzdělanost*. Praha : Vyšehrad, 2003², 416s.

(1731-1805) predstavuje podnes jeden zo základných duchovných textov kresťanského Východu.¹⁵ Svoje dve zbierky mníšskych pravidiel (regulí) dokončil sv. Bazil tesne pred smrťou a venoval ich zostaveniu väčšiu časť svojho života. Obe zbierky sú napísané formou otázok a odpovedí. Dochovali sa nám v Rufinovom preklade a sú známe ako Malé askétikon a tzv. Veľké askétikon. Práve tieto diela povýšili sv. Bazila na tvorca monastického spôsobu života.¹⁶ Sv. Bazil avšak nebol systematik a sám chápal svoje dielo ako náčrt (*hypotypósis*) – až neskoršia tradícia jeho spisy pomenovala „regulae“. Okrem týchto spisov môžeme vyslovene v syntetizujúcej podobe nájsť Bazilovu interpretáciu mníšstva a asketického života v jeho obsiahlej korešpondencii. Predovšetkým dopis č. 22 (podľa klasického číslovania jeho korešpondencie) „O dokonalosti mníšskeho života“ z r. 356 zhrňuje mienku sv. Bazila o mníšskom spôsobe života veľmi pregnantne a systematicky a môžeme ho vnímať ako uvedenie do ďalšieho vývoja byzantského stredovekého mníšstva. Obsahovo syntetizuje a predstavuje systém duchovno – praktických pravidiel pre kresťana tak ako mnícha žujúceho v spoločenstve. Sv. Bazil v dopise poznamenáva:

Je potreba, aby kresťan myslel tak, ako to odpovedá jeho nebeskému povolaniu a žil spôsobom hodným Kristova evanjelia. Netreba naopak, aby sa kresťan znepokojoval, ani aby sa dával strhnúť ničím, čo je vzdialené pamätaniu na Boha, čo odvádza od jeho vôle a rozhodnutí. Je treba, aby kresťan, ktorého spravodlivosť je väčšia ako spravodlivosť Zákona, neprisahal a neklamal. Netreba, aby osočoval, vyvyšoval sa, aby sa bil, pomstil, odplácal zlo zlom, netreba, aby sa rozčuloval. Je potrebné, aby bol veľkodušný aj keď musí znášať všelijaké útrapy, musí vedieť v pravej chvíli pokarhať toho, kto činí nepravosť, ale nie z vášnivej túžby po pomste, ale z túžby po náprave brata, ako to prikazuje Pán. Netreba nič hovoriť proti neprítomnému bratovi

¹⁵ FILOKALIA. *Duchovní texty kresťanského Východu*. Výbor z vysvetlivkami a komentárom. Vybral Allyne Smith. Praha : Volvox globator, 2008.

¹⁶ Viac k životu, teológii a dielu sv. Bazila pozri: PRUŽINSKÝ, Štefan. *Patrológia II. Cirkevná a kresťanská literatúra 2. až 8. storočia*. Prešov : Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2003, s. 202-227. Tu nájde čitateľ aj odkazy na literatúru o sv. Bazilovi a prehľad kritických vydání jeho spisov. Inak tiež klasická práca pravoslávneho teológa prof. Florovského: ФЛОРОВСКИЙ, Г. В.: *Восточные Отцы IV-го века. Изъ лекцій въ Православномъ богословскомъ институте въ Париже*. Москва : Паломник, 1992², s. 57-89.

zo zámerom z niečoho ho obviňiť aj keby to bola pravda... Netreba len tak z dlhej chvíle čokoľvek rozprávať, vybavovať sa pokiaľ to nie je k úžitku poslucháčom... Preto aj tí, ktorí pracujú, majú podľa možnosti pracovať v tichosti (meta hésichias).¹⁷

Prístup sv. Bazila, tak ako ho môžeme vidieť v uvedenej ukážke z dopisu č. 22, je pedagogický a autor v ňom syntetizuje praktické otázky života kresťana, ktoré sú kompatibilné zo životom mnícha v komunite. Sv. Bazil taktiež inicioval sociálnu a pedagogickú prax v mníšstve, a jeho rady sú viac otvorené voči spoločenským problémom a praktickým otázkam spoločenského života.¹⁸

Väčšina byzantských duchovných autorít vníma mníšstvo ako jednu z možných životných ciest a to predovšetkým viac vo význame mentálnej askézy ako telesnej. Byzantská teológia dokonca v niektorých momentoch nerozlišuje v tomto význame medzi manželstvom a mníšstvom, ktoré vníma ako dve formy naplňovania rovnakého asketického ideálu. S týmto faktom, a taktiež z vplyvom rôznorodosti regionálnych a národných asketických tradícií, súvisí aj bohatosť modlitebného a liturgického života, a samozrejme všeobecný dôraz na modlitebnú prax.¹⁹ V tomto význame je prirodzené, že v Byzancii môžeme hľadať počiatky teologického myslenia hlavne v monastickom prostredí. Evagriánska „modlitba mysle“ a Makariova „modlitba srdca“ ovplyvnia celkový ráz a vývoj byzantskej teológie na dlhé storočia. To

¹⁷ Prekladal som z ТВОРЕНИЯ иже во святых Отца нашего Василия Великого, Архиепископа Кесарии Каппадокийская, ч. VI. Москва : Типография Семена, 1847, s. 60-61.

¹⁸ Najnovšie sa Bazilovej koncepcii mníšstva a jeho interpretácii asketizmu venuje monografia: VENTURA, Václav. *Spiritualita kresťanského mníšství 1. Od prapočátků po Svatého Jana Zlatoústého*. Praha : Benediktinské arciepatství sv. Vojtěcha a sv. Markéty v Břevnově, 2006, s. 231-252. Pozri tiež výbornú štúdiu k Bazilovej koncepcii mníšstva: SUTTNER, Ernst Christoph. Das basilianische Monchtum – Lebenszelle der Kirche. In RAUCH, Albert – IMHOF, Paul. (eds). *Basilius. Heiliger der Einen Kirche*. Regensburger Okumenisches Symposion 1979 Im Auftrag der Okumene-Kommision der Deutschen Bischofkonferenz 16. 7. Bis 21. 7. 1979. (KOINONIA. Schriftenreihe des Ostkirchlichen Instituts Regensburg I). Munchen : Verlagsgessellschaft Gerhard Kafke, 1981, s. 109-126.

¹⁹ K vzťahu koncepcie mníšstva a manželstva porovnaj: HIEROTHEOS (Vlachos), Metropolita. *Pravoslavná spiritualita (stručné uvedení)*. Prel. Jiří Ján. (Patristická knižnica 9). Prešov : Pravoslavná bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2006.

je taktiež jeden z dôvodov, prečo byzantská teológia neupadla tak razantne do intelektuálnych špekulácií. Okrem dlhodobej heterogenity, alebo lepšie povedané nejednotnosti a nesystematickosti byzantského mníšstva, predstavuje práve tento moment spolupráce a súzvuku teológie a monastických tradícií, ktoré intelektuálnu teologickú prácu determinovali vo význame strážkyne proti upadnutiu do prázdneho intelektuálneho špekulatívizmu či prísneho logicizmu, druhý kardinálny rozdiel medzi reflektovaním asketickej praxe v Západnom a Východnom kresťanskom svete. Tradícia „modlitby srdca“ a „modlitby mysle“ pokračovala v Byzancii prostredníctvom diela blaženého Diadocha z Fotiky (400-485), ctihodného Jana Klimaka (525-649) žijúceho 40 rokov v jaskyni a neskôr predstaveného Sinajského kláštora, až po sv. Gregora Palamu a jeho teológiu hesychizmu v XIV. storočí, kedy si práve terminológia diela ctih. Jana Klimaka „Rajský rebrík“ (Scala Paradisi) získala zvláštnu obľubu a popularitu v mníšskom prostredí. Najmarkantnejšie sa avšak vzájomné prepojenie medzi teoretickou teológiou a mníšskou praxou podarilo ctihodnému Maximovi Vyznavačovi, ktorý dokázal vo svojom diele originálnym spôsobom prepojiť asketizmus s intelektuálne ladenou teológiou. Na základe tohoto prepojenia rozvinul teológiu „milosti“ a duchovného dynamizmu, t.j. chápanie prikázaní ako „činnejšej lásky“. V tomto význame sú teologické traktáty ctih. Maxima nesmierne dôležité, týkajú sa avšak viac teologických koncepcií než nášho historicko-kultúrneho prehľadu vývoja byzantského monasticizmu.²⁰

²⁰ Všeobecne k vývojovým tendenciám byzantskej teológie pozri okrem už klasického diela MEYENDORF, John. *Byzantine Theology*. USA : Fordham University Press, 1974, syntetické dielo prof. PRUŽINSKÝ, Štefan. *Byzantská teológia I. História*. Prešov: Pravoslavná bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 1998, 250s. K ctihodnému Maximovi Vyznavačovi a jeho teológii viac v: CHVÁTAL, Ladislav. Souvztažnosť „milosti“ a „přirozenosti“: kosmologické předpoklady nauky o milosti u Maxima Vyznavače. In KARFÍKOVÁ, Lenka – MRÁZEK, Jiří (eds.). *Milost podle Pisma a starokřesťanských autorů*. Jihlava : Mlýn, 2004, s. 176-192 a CHVÁTAL, Ladislav. Stasis aeikinétos – tautokinésis stasimos. Dialektika eschatologického stavu u Maxima Vyznavače. In HUŠEK, Vít – KITZLER, Petr – PLÁTOVÁ, Jana (eds.). *Antické křesťanství: liturgie, rétorika, antropologie*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2009, s. 126-134.

Vyslovene „kláštorový kódex“ zakotvil legislatívne v rámci štátnej legislatívy vo svojich Novelách cisár Justinián I. (527-565), ktorého cisárske nariadenia nielen že z veľkej časti na cirkevnej legislatíve stoja, ale ju hlavne spresňujú, limitujú v rámci práva občianskeho a štátneho, a zároveň sprísňujú. Za panovania Justiniána existovalo len v hlavnom meste – Konštantinopole, – okolo 68 kláštorov. Justiniánova legislatívna politika je avšak dôsledkom ranejších tendencií byzantskej štátnej moci. Grécky píšuci cirkevný historik Evagrius Scholasticus vo svojich Cirkevných dejinách píše o cisárovnej Eudokii, ktorá keď prišla do Jeruzalema:

Stavala zbožné kláštory a tak zvané lávry. V nich žijú mnísi odlišným spôsobom života, ale s rovnakým zbožným cieľom. Jedni mnísi žijú pohromade a netúžia po ničom z pozemských vecí... Theodosiova manželka Eudokia sa vtedy stretla s mnohými takýmito mužmi a vybuďovala, ako som povedal, mnoho kláštorov... a keď obnovila jeruzalemské hradby, vybuďovala krásny veľký chrám k počte prvého mučeníka Štefana, vzdialený od mesta asi 1 stadion (150 m). V ňom bola taktiež potom pochovaná, keď odišla do nesmrteľného života.²¹

Ukážka z diela Evagria Scholastica upomína na prax cisárskych fundácií kláštorov, chrámov a pod., t.j. na neskoršiu prax tzv. ktytorov, ako boli nazývaný zakladatelia chrámov a kláštorov. O mnohom nás pred Justiniánovou právnou reformou informuje „Notitia dignitatum“, ktorá vznikla okolo roku 425 za doby panovania cisárovnej Pulcherie.²² Bolo to avšak práve VI. – VII. storočie kedy sa životu v byzantských kláštoroch začínajú jasne vymedzovať legislatívne limity.²³ Postupne,

²¹ SCHOLASTICUS, Evagrius. *Cirkevní dějiny*. Prel. Josef Novák. Praha : Česká katolícká charita, 1991, s. 23, 25.

²² Viac k osobe cisárovnej Pulcherie v: HOFMANN, Johannes. Císařovna Pulcheria. In *Salve. Revue pro teologii a duchovní život*, 2005, roč. 15, č. 1, s. 7-23.

²³ K politicko – kultúrnym tendenciám v tomto období a legislatívnym zmenám viac v: WINKELMANN, Friedhelm et al. *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*. BBA 48 (Berliner Byzantinische Arbeiten 48). Berlin : Akademie Verlag, 1978, 380s. K ďalšiemu vývoju pozri: PAPADAKIS, Aristeides. Byzantine monasticism reconsidered. In *Byzantinoslavica*, 1986, roč. XLVII, č. 1, s. 34-46. K právu cisára Theodosia v: HARTEL, Gottfried. Einige Beispiele der Religionspolitik Kaiser Theodosius I., anhand des Codex Theodosianus. In KURZOVÁ, Helena – BROŽOVÁ, Štěpánka – VANĚČKOVÁ, Zuzana. (eds.). *Spaeculum Antiquitatis Graeco-Romane. Studia Ioanni Burian sexegenario oblata*. Praha : Kabinet pro studia řecká, římská

od V. storočia, sa začali upravovať skoro všetky činnosti mnícha a mníšskych komunít voči štátu a byzantskej spoločnosti vôbec. V rámci teologického programu „milosrdenstva“ vznikajú popri kláštoroch, a neskôr priamo v kláštoroch, najskôr domy pre nemocných – pozdejšie nemocnice, starobince a podobné sociálne zariadenia, ktoré týmto prijímajú mnohé prvky zakotvené pôvodne v sociálnej legislatíve štátu. Samozrejme správa týchto zariadení bola pod legislatívnou jurisdikcou kláštora a postupne musela ich činnosť byť zakomponovaná do kláštor-
ných typík. Napríklad kláštor sv. Pantokrátora (založený v Konštantinopole za vlády cisára Jana II. Komnena) vlastnil nemocnicu z 50 lôžkami (38 pre mužov a 12 pre ženy). Právne predpisy upravovali nielen vstup novica do kláštora a noviciát všeobecne, ale aj prestup z jedného do druhého kláštora, alebo odchod mnícha z mníšskej komunity; postupne vzniká právo disciplinárne (zvláštne zákony upravovali napríklad postrih klieštencov – eunuchov atď.). Rovnako postupom času z dôvodov praktických sa začína špecificky rysovať štátna legislatíva namierená na problémy spojené s postavením (majetkovým, vlastníctvo pôdy, vzťah k statusu otroka a pod.) kláštorov a mníchov jednotlivcov, ich priestupkami na verejnosti a pod. „Aetas canonica“ podľa novely cisára Majorijána z r. 458 upravuje dokonca aj vstup do kláštora vekovo na 40 rok života.²⁴

V tomto období sa začínajú postupne formovať tzv. typica, ktoré sa neskôr stávajú mníšskymi internými predpismi pre život v kláštore. Najstaršie doklady pochádzajú však až z deviateho storočia. Typikon, – predovšetkým zakladajúca listina kláštora, – je legislatívny dokument upravujúci taktiež hospodárske pomery a liturgický poriadok, inak povedané, dodáva kláštoru životné tempo a živote mníchov formu.²⁵ Každý kláštor mal individuálne typikon a až v deviatom storočí reformuje, a z väčšej časti taktiež zjednotí typikony ctihodný Teodor Studita (759-

a latinská ČSAV, 1990, s. 86-97.

²⁴ Viac v: ГРАНИЧ, Филарет. Прилоги правой историии монастыря у грчки областима позноримског царства у IV. – VI. веку. In *Богословие*, 1988, roč. XLII (LVI), s. 73-100. Podobne v. NEUPAUER, Eduard. Typológia a právne postavenie kláštora v Byzancii. In *Byzantinoslovaca*, roč. I, s. 36-39.

²⁵ Porovnaj: FRANK, Karl Suso. *Dějiny křesťanského mnišství*. Praha : Benediktinské arcipatství sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2003.

826) z kláštora Studios založeného v Konštantinopole r. 463 konzulom Stúdiom.²⁶ Typikon je však skôr vzor, motív (ako nás na to upozorňuje aj grécky výraz „*typos*“ – motív vzoru) a nie je celkom správne vnímať ho ako plne záväznú normu. Preto aj Studijský typikon predstavoval v tomto prípade vzor, ku ktorému sa obracala vnútorná legislatíva ostatných kláštorov vo význame pripodobnenia, pričom individuálne rozdiely vychádzajúce z duchovnej tradície toho – ktorého kláštora samozrejme pretrvávali. Na začiatku vydávania typík stojí ale s určitosťou práve ctih. Teodor, ktorý aj napriek trojitému vyhnanstvu dokázal prostredníctvom vynikajúceho vedenia kláštora, svojou duchovnou charizmou a vyrovnaným spracovaním kláštorného typika mať na celú vtedajšiu spoločnosť a predovšetkým mníšstvo nesmierny vplyv. V jednom z kondakov zostavených na počesť ctih. Teodora je dokonca nazývaný „*druhý Bazil Veľký a jeden zo zákonodarcov (νομοθετης) Cirkvi Kristovej, ktorého si ctia všetci žijúci mníšskym životom!*“.²⁷ V pozdnejšej byzantskej teologickej literatúre je sv. Theodor považovaný za jedného zo základných legislatívnych tvorcov mníšskej – kláštornej praxe. Ctih. Teodor prežil v kláštoroch celých 45 rokov (781-826). Ako mních začal v kláštore Sakkudion, ktorý sa stal napokon pod jeho vedením veľmi známym a kvitnúcim strediskom mníšstva a v roku 798 prešiel do známejšieho kláštora Studios v hlavnom meste. Kláštor bol založený, ako bolo vyššie zmienené, istým patríciom Studiom Evprepiom, konzulom, ktorý sa na konci svojho života oddal plne mníšskemu životu. V kláštore vznikol chrám sv. Jana Predchodcu a priestory pre mníchov, ktoré spustli v dobe ikonoborectva kedy boli v Byzancii zničené mnohé kláštory. Kláštor Studios spustol vďaka ikonoboreckému cisárovi Konštantínovi Kopronimovi, ktorý vyhnal mníchov a nechal zničiť nádher-

²⁶ Pozri KNOWLES, M. David. – BOLENSKY, Dimitri. *Historia Kościoła 2 (600-1500)*. Warszawa : Instytut Wydawniczy Pax, 1988, 480s., a krátko k sv. Theodorovi referuje tiež KRYŠTOF, Arcibiskup. *Vím, komu jsem uvěřil. Sborník prací arcibiskupa Kryštofa*. Praha : Pravoslavná akademie, 2003, s. 238-242.

²⁷ ТВОРЕНИЯ преподобного отца нашего и исповедника Теодора Студита въ русском переводе. Том первый. С.- Петербургъ : С.-Петербургская Духовная Академия, 1907, s. 77. O duchovnosti ctih. Teodora referuje grécky autor Christoforides: ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ, Χ. ΒΑΝΙΖΕΛΟΥ. *Η πνευματικη πατρως, κατα Σημεον του Νεον Θεολογον*. Θεσσαλονικη : Εκδοσεις Π. Πουναρα, 1977, 156s.

nú ikonografickú výzdobu. Po tom, čo sa búrka ikonoborectva prehnala Byzanciou, vrátilo sa do kláštora len málo mníchov a v dobe, keď tam prišiel ctih. Teodor žilo v kláštore 12 mníchov. Po krátkej dobe pritiahla postava ctih. Teodora do kláštora mnoho ďalších mníchov a novicov, ktorých číslo dosiahlo skoro 1 000. Také množstvo mníchov postavilo pred predstaveného kláštora, ctih. Teodora, mnoho praktických problémov, ktoré bolo potrebné riešiť čo bolo taktiež impulzom pre vznik vnútornej legislatívy zohľadňujúcej asketickú prax i praktický život mimo liturgický priestor. Mnohé praktické problémy, ktoré bolo potrebné riešiť, prinieslo mníštvu taktiež obdobie ikonoborectva, kedy monastická prax v Byzancii už stála veľmi ďaleko od kappadockého typu mníšstva, tak ako ju poznal a vo svojom diele zohľadnil sv. Bazil Veľký. Predsa reforma ctih. Teodora predstavuje pretavenie kappadockého typu kinobiálneho života a jeho prispôbenie novým podmienkam. Mníštvu predstavuje podľa ctih. Teodora dar Božej milosti a lásky a tuto koncepciu ďalej teoreticky rozvádza v mnohých svojich dogmatických traktátoch (predovšetkým vo svojich Katechézách) a bohatej korešpondencii, pričom práve spoločný život mníchov v kláštore považuje za vrchol asketizmu. Mnohé iné formy asketizmu ostro odsudzuje a vo svojich teologických traktátoch rozpracováva práve koncepciu a formu spoločného života mníchov, t.j. život v spoločenstve. Napokon tieto svoje teoretické názory prakticky uviedol v spracovaní typika Studitského kláštora. Samotné členenie mníšskej komunity je značne komplikované a vypracované v rámci typikonu veľmi sofistikovane. Predstaveným kláštora bol igumen, ktorý mal svojho zástupcu (ο τα δευτερα φερων, ο δετερευων). Materiálne problémy kláštora riešil ekonóm (οικονομος), ktorý sa staral o všetky hospodárske problémy kláštora a mníchov s čím mu pomáhal pomocník (παροικονομος). V kláštore ďalej z rad mníchov pracovali: učiteľ (διδασκαλος), „protovestarios“ s pomocníkmi, ktorý sa staral o odev mníchov (προτοβεστιαριος), hostiteľ (ξενοδοχος), ktorý sa staral o hostí a pútnikov, mních ktorý mal na starosti nemocnicu (špitál, νοσοκομος) a v čase, keď bolo mnoho nemocných sa volal lekár (ιατρος) zo svetských ľudí; ďalej tu pracovalo mnoho mníchov v kuchyni, kde mali rozdelené úlohy (napr. οινοχοοι mal na starosti len rozlievanie vína a pod.), kláštornú školu kaligrafie viedol tzv. prvý kaligraf (πρωτοκαλλιγραφος) pričom o pergamen sa staral

zase mních k tomu určený (μεμβρανας, μεμβρανοποιος). Archív mal na starosti „chartularios“ (χαρτουλαριος) a sekretár (νοταριος) etc. Disciplinárny dozor nad mníchmi vykonával tzv. „epistemonarchos“ (επιστημοναρχων) so svojimi pomocníkmi, ktorý dohliadal na disciplínu liturgie a pod. O mladých mníchov, novicov, sa staral k tomu vybraný mních (παιδευτης), a „taxiarch“ (ταξιαρχης) sa staral o dodržiavanie poriadku v kláštorných celách samotných. V kláštore malo ďalej mnoho mníchov mnoho ďalších funkcií (napr. vstup do kláštora mal na starosti vrátnik : πολωρος, θυρωρος, οστιαριος), ktoré sa týkali priebehu liturgie a ďalších činností spojených z praktickými otázkami života komunity. Ctih. Teodor vypracoval teda pre kláštor administratívny poriadok, organizáciu – akú doposiaľ byzantské a orientálne kresťanstvo nepoznalo. Skoro všetko v tejto štruktúre bolo novým a originálnym. Žiaľ originálny typikon (ústav) je pre nás už dnes v celku nedostupný a upomína naň len excerptum z X. storočia (Υποτυπωσις καταστασεως της μονης των Στουδιου) a niektoré nadväzujúce kratšie traktáty samotného ctih. Teodora (Κανονες, Ιαμβοι, Διαθηκη). Pretože sa podobná prax objavila pri bližšom skúmaní u kláštorov v Jeruzaleme, ktorých niektoré typikony sa nám dochovali (napr. rukopis kláštora na ostrove Patmos č. CXI), môžeme mnohé porovnať a takto rekonštruovať typikon Studijský. Rovnako pri bližšom porovnaní je dnes zrejmé, že ctih. Teodor koncipoval typikon ako syntézu praxe Konštantinopola a Jeruzalema. V Jeruzaleme podobnú monastickú prax uviedli do života ctihodný Theodosios Kinoviarch (+ 529) a zákonodarca palestínskeho kláštorného života, ctihodný Sáva Osvietený (+ 532). Teodorova syntéza je veľmi originálna a predstavuje čo sa týka vnútornej štruktúry praktického života mníchov v komunite ozaj nóvum, ktoré ovplyvnilo celú ďalšiu prax byzantského monasticizmu. Neznamená to avšak, že sa kláštory vyhli korupcii a iným spoločenským nerestiam. O niekoľko storočí neskôr (XI. storočie) kritizuje byzantský učenc, filozof a historik Michal Psellos (1018 – 1096/97?) vo svojich „Letopisoch“ mníchov takto:

Ach, tí ctížiadostivci, ktorí svojou štedrosťou prekračujú každú mieru, nie – to nie sú nejaký anjeli,... tí navonok len anjelov napodobujú, ale ich myseľ je plná pokrytectva. Mám na mysli, našich mníchov, ktorí sa pripodobňujú božským bytosťam, či skôr ich zákon ich núti aby sa tak tvárili, a ktorí medzi nami chodia ako neja-

ki polobohovia ešte skôr, ako sa rozlúčia zo svojou ľudskou prirodzenosťou. O iné stránky zbožnosti sa nestarajú, nevychovávali našu dušu k lepšiemu, nekrotia naše vášne tým, že by ich držali na uzde alebo ich podnecovali svojím slovom. Takéto veci považujú za zbytočnosť a radšej predpovedajú budúcnosť a ohlasujú božiu vôľu; menia pevne stanovené medzníky života, jedným dobu skracujú, druhým pridávajú roky, priznávajú dokonca nesmrteľnosť časnej prírody a zastavujú prirodzený vývoj. Uisťujú nás, že chodia vždy v plnej zbroji ako obyvatelia dávnej Akarnanie a že sa dokážu dlho vznášať vo výšninách, ale veľmi rýchlo sa vracajú na zem, akonáhle zacítia vôňu obetného zvieratá. Takýchto ľudí som často videl a dobre som ich poznal...²⁸

V tomto období v Byzancii zároveň vrcholí tradícia mystická, a to predovšetkým v postave ctihodného Symeona Nového Teológa (949-1022), ktorý v kontexte svojho diela, života a ďalšieho vplyvu predstavuje inú reflexiu mníšstva, než akú sme mohli vidieť v diele veľkého organizátora a moralizátora, ctih. Teodora Studitu. Ctihodný Symeon Nový Teológ (nar. r. 949 v Galati, Paflagónia) získal vzdelanie v Konštantinopole a tu aj ostal po štúdiách pracovať na cisárskom dvore. Jeho duchovným otcom sa stal mních Studijského kláštora Simeon Zbožný, ktorý vtedy 27 ročného Symeona N. Teológa do kláštora priviedol. Po čase kláštor Studios Symeon opustil a usadil sa v menšom kláštore sv. Mamanta, kde prijal mníšstvo a ako 31 ročný sa stal jeho opátom (igumenom, v r. 980). Ctih. Symeon mal počas svojho života niekoľko mystických zážitkov, ktoré sa stali kardynálnymi pre jeho duchovný vývoj a jeho intelektuálne zrenie a teologické myslenie. Ako opát kláštor sv. Mamanta znovu oživil, rozšíril tu rady mníchov, ktorých príťahovala jeho osobnosť a pozdvihol ho takto na veľmi vysokú úroveň. Ctih. Symeon videl v mystike možnosť zjednotenia s Bohom a nespokojovala ho intelektuálna forma poznávania ktorú posunul na vyššiu úroveň reflexiou vnútornej skúsenosti. V tomto význame vnímal aj najhlbšie problémy mníšskej praxe a kinoviálneho života vôbec. Chápal ich ako prax duchovnej skúsenosti – v čom spočívala aj jeho oponentúra voči moralizmu a disciplíne ako hlavným limitám asketického života u ctih. Teodora Studitu. Konceptiou duchovného poznania a mystickej

²⁸ PSELLOS, Michael. *Byzantské letopisy*. Prel. Růžena Dostálová. Praha : Odeon, s. 206-207.

cesty zjednotenia s Bohom nadviazal a znovu oživil silnú duchovnú teologickú tradíciu Byzancie. V jednom zo svojich hymnov, príznačne nazvanom „Kto je mních...“ ctih. Symeon píše:

Mníchom je ten, kto nepritakáva svetu, kto hovorí vždy s jediným Bohom, kto vidiac Boha, sám vídený býva, a milujúc Ho, Ním milovaný je...²⁹

Okrem bohatej hymnografickej tvorby, rozpracoval ctih. Symeon náuku o duchovnej ceste a mystickom poznávaní v homíliách, katechézach i poučných slovách.³⁰ Svojim dielom a životom predznamenal ctih. Symeon teologické trendy myslenia Byzancie XIV. storočia, tj. trendy rozvíjajúce sa už za súmraku Byzantskej ríše.

Okrem typikonov a svetskej (štátnej) legislatívy sa o byzantských kláštoroch mnoho dozvedáme z diplomatiky. V týchto prameňoch sa najviac ukazuje akou dôležitou ekonomickou jednotkou bol kláštor pre byzantskú spoločnosť a štát v rámci jeho hospodárstva. Od XI. storočia sa kláštory stále viac začali šíriť mimo mestá a získavať prostredníctvom cisárskych privilégií pôdu. Len v XI. storočí bolo sedem kláštorov založených v Trácii, dvanásť v Malej Ázii, osem v Aténach a inde. Od tohoto obdobia začínajú kláštory zohrávať stále dôležitejšiu úlohu v byzantskom ekonomickom priestore. Spoločne s rastom majetkových pomerov kláštorov, rastie aj ich ekonomická sila a moc.³¹ Zároveň avšak kláštory plnili neustále rovnako funkciu sociálnu, t.j. starali sa a vznikali pri nich, alebo priamo v ich priestore starobince, nemocnice a iné sociálne zariadenia a funkciu pedagogickú, pretože väčšina z nich mala zriadené učilištia, alebo elementárne školy. V omnoho menšej miere ako

²⁹ Симеон Новый Богослов. Прииди свет истинный. Избранные гимны. Санкт – Петербург : Алетея, 2000, s. 53.

³⁰ Симеон Новый Богослов. Творения, Т. I – III. Москва : Типография Н. Ефимова, 1890. K kontextu života a diela ctih. Symeona v rámci politických dejín Byzancie X. – XI. storočia pozri viac v: Каждан, А. П. Предварительные замечания о мировоззрении византийского мистика X. – XI. вв. Симеона. In *Byzantinoslavica*, 1967, roč. XXVIII, s. 1-38.

³¹ Pozri ZÁSTĚROVÁ, Bohumila et al. *Dějiny Byzance*. Praha : Academia, 1996, 530s., a k ekonomickým pomerom tohoto obdobia a neskoršie predovšetkým dielo: КАЖДАН, А. П.: *Аграрные отношения в Византии XIII. – XIV. вв.* Москва : Академия наук СССР, 1952, 244s. Z hľadiska cirkevných dejín a vzťahu štátnej moci ku kláštorom tiež КАРТАШЕВ, А. В. *Бселенские соборы*. Москва : Издательство Республика, 1994.

na západe tu avšak nájdeme skriptória – pisárske a iluminátorské dielne.³²

Ženské kláštory neboli natoľko stabilné ako mužské. O ich existencii a živote v týchto kláštoroch máme správy predovšetkým vďaka cisárovnám, ktoré mnohé z týchto fundovali a vystupovali ako regentky, alebo sa samotné do týchto kláštorov uchýlili v dobe politickej krízy. Podľa jednej z mladších legiend napríklad cisárovná Irena strávila v r. 802 istú dobu v kláštore na ostrove Prinkipo, a po jej smrti bolo jej telo uložené v kaplnke sv. Mikuláša na ľavej strane kláštorného chrámu spomínaného ostrova.³³

Ako bolo naznačené na začiatku state, predstavuje byzantské mníšstvo hybrid rôznorodých tradícií hlboko previazaných z tým – ktorým národným ethosom a tradíciami. Tento trend nejednotnosti sa prejavil prirodzene aj v liturgii, ktorý je v Byzancii historicky vyjadrený v syntéze reformovanej katedrálnej liturgie chrámu Svätej Sofie v Konštantínopole niekedy v VIII. storočí. Po mníšskych reformách v hlavnom meste v IX. storočí pod vedením sv. Teodora Studitu sa formuje aj základ pre liturgiu mníšsku, ktorá je obohatená o poetické prvky najmarkantnejšie vyjadrené v tzv. Oktoichu (Kniha ôsmych žalmov). Najviac sa v mníšskom prostredí prejavuje vplyv liturgie palestínskych mníchov (napr. celonočné bdenie a pod.). O genéze byzantskej liturgie verejnej i mníšskej a vzájomných vplyvoch oboch sme celkom dobre informovaný z miestnych konštantínopolských lekciónárov, a v súčasnosti máme aj bohaté vedomosti o priebehu bohoslužieb konaných v palestínskych kláštoroch a k dispozícii je nám taktiež Jeruzalemský typikon. Súčasný byzantský rítus avšak už nie je pôvodná katedrálna liturgia chrámu Hagie Sofie, ale ide o rítus postavený na mníšskom typikone sv. Sávy, ktorý vstúpil do platnosti v pohnutom roku 1204. Nesmierny vplyv na formovanie tohoto rítu a jeho kanonizáciu malo dielo byzantského kanonistu Teodora Balsamona (+ po r. 1195).

³² K tomu via v OUCCHAROV, Nikolay. Localization of Byzantine, Bulgarian, Serbian and Russian Scriptoriums, Chancelleries and Archives of the 9th – 14th Century. In *Byzantinoslavica*, 2006, roč. LXIV., s. 193-220.

³³ O vzťahu cisárovien ku kláštorom a mníšskym komunitám v Byzancii referuje HERRINOVÁ, Judith. *Ženy v purpuru*. (Prel. Vavřínek Vladimír). Praha : Mladá fronta, 2004.

Prostrednítvom tohoto si kresťanský Východ podnes zachoval hlbokú, ontologickú previazanosť a spriaznenosť (tj. liturgický most) medzi monastickou liturgickou praxou obohatenou o orientálne prvky a denným bohoslužobným poriadkom pravoslávnych chrámov.

Posledné obdobie Byzancie, obdobie snáh o obnovu ríše (1204-1453) až po jej zánik, zrodilo súčasníka Eckharta (1260-1327), sv. Gregora Palamu (1296-1359): obnoviteľa byzantského liturgického a mystického života (známeho pod názvom hesychasmus) z neobvyklým dôsledkom pre monastickú prax, ako v samotnej Byzancii, tak v krajinách Slovanských a vôbec všade, kde od IX. storočia mala Byzancia misijný vplyv.³⁴ Sv. Gregor sa narodil v aristokratickej rodine v Konštantínopole kde rovnako získal základné a vysokoškolské vzdelanie. Okolo roku 1316 sa rozhodol vstúpiť do kláštora Vatoped na sv. Hore Athos. Okolo roku 1325 odišiel kvôli tureckým nájazdom spoločne s mnohými mníchmi do Tesaloník (Soluňa) a až v roku 1331 sa na Sv. Horu Athos vrátil a stal sa predstaveným kláštora Esfigmenia. Tu sa venoval duchovnému i intelektuálnemu životu a práve v tomto období bol taktiež vtiahnutý do známej polemiky s gréckym mníchom z Kalábrie – Barlaamom. Kontroverzia sa týkala asketickej praxe sv. Gregora, konkrétne tzv. hesychastickej metódy používanej v modlitebnej praxi. V rámci polemík z Barlaamom túto metódu teologicky interpretoval v diele „Triády na obranu svätých hesychastov“ – diele, ktoré v plnosti reprezentuje prvú teologickú syntézu duchovnosti Východného kresťanstva. V roku 1347 bol sv. Gregor zvolený arcibiskupom Tessaloník (Soluňa) a z tohoto jeho funkčného obdobia sa nám dochovalo 60 jeho homílií. V roku 1354 padol do tureckého zajatia, bol z neho vykúpený Srbmi a

³⁴ Všeobecnejšie o kultúrno – historickom kontexte účinkovania sv. Gregora Palamu vzhľadom k jeho dielu a vplyvu jeho myslenia pozri: BELEJKANIČ, Imrich. Palamizmus v dejinách Byzancie. In *Annales Historici Prešovensis*. Anno 2005. Prešov : Univerzum, 2005, s. 9-24 a ŠAFIN, Ján. K histórii palamizmu vo vieroučnom a dejinnom kontexte. In *Ibidem*, s. 25-42. Obširnejšie, monograficky, sa k tejto problematike vyjadrujú v našom prostredí: VOPATRNÝ, Gorazd. *Hesychasmus jako tradiční křesťanská spiritualita. Pohled na člověka a duchovní život z pravoslavné perspektivy a její spiritualita*. Brno : L. Marek, 2003, 156s. Zo zahraničných monografií je dôležitá predovšetkým práca: HIEROTHEOS, Metropolitan of Nafpaktos. *Saint Gregory Palamas as a Hagiorite*. Greece : Birth of the Theotokos Monastery, 1997, 404s.

14. novembra 1359 umiera v Solúne, kde je pochovaný v rovnomennom chráme (sv. Gregora Palamy). Konštantínopolský cirkevný snem v r. 1368, ktorému predsedal patriarcha Filotheos, prehlásil Gregora Palamu za svätého.

Sv. Gregor ovplyvnil nielen teologické myslenie Východu, ale predovšetkým nazeranie na duchovnú prax, asketizmus a týmto vôbec význam a zmysel mníšstva ako takého. Jeho teologické myslenie je dnes známe ako tzv. „palamizmus“, ktorý prekročil hranice Byzantskej ríše a stal sa vlastným vyjadrením pravoslávnej duchovnosti, čo je najbadaateľnejšie na známom duchovnom diele pochádzajúcom z polovice XIX. storočia: „Úprimné rozprávania pútnika svojmu duchovnému otcovi“, ktoré vystavané na praxi a teórii hesychazmu sa čoskoro stalo svetovým bestsellerom.³⁵ Palamizmus samotný je v súčasnosti považovaný za intelektuálne – teologický polemický systém a hesychazmus za duchovné hnutie sprevádzajúce tento. V základe sú rovnaké, keď hovoríme o mníšstve máme ale na mysli predovšetkým prax – tj. hesychazmus ako praktické duchovné hnutie. Hesychazmus sa stal v mníšskom prostredí vedúcim a preferovaným duchovným hnutím vďaka patriarchátom Izidora (1347-1350), Kalista (1350-1353 a 1355-1363) a napokon už spomínaného Filothea (1353-1354 a 1364-1376), ktorí boli Palamovými žiakmi. Samozrejme že tento fakt len posilnil synodálne cirkevné schválenie Palamových teologických pozícií a taktiež v konečnom dôsledku spôsobil mníšsku kontrolu na inštitucionalizovanou cirkvou, čo viedlo k centralizovanejšiemu administratívne systému a už spomínanej dôležitej liturgickej reforme (tj. všeobecnému prijatiu typikonu sv. Sávy). V tomto kontexte to znamenalo taktiež víťazstvo duchovnej praxe nad intelektuálne ladenou teológiou a jej prvenstvo. V relácii k upadajúcemu monarchistickému systému Byzancie sa takto cirkev stáva mocnejšou, odolnejšou a stabilnejšou organizáciou než je samotný štát. Napriek odporu voči tomuto trendu v samotnej Byzancii (tj. voči

³⁵ K tomu viac v: MEYENDORFF, John. Svatá trojice v teologii Sv. Řehoře Palamy. In *Orthodox revue* 3. Praha : Orthodoxia (vzdělávací centrum), 1999, s. 76-88 a KRIVOCHEJNE, Basil. Asketické a teologické učení sv. Řehoře Palamy. In *Orthodox revue* 2. Praha : Orthodoxia, 1998, s. 8-48. Rovnako úvodná štúdia: ČEMUS, Richard. Umění modlit se srdcem. In *Úpřímná vyprávění poutníka svému duchovnímu otcí*. Olomouc : Refugium Velehrad-Roma, s.r.o., 2001, s. 5-49.

faktu, že palamisti mali silný vplyv na cirkev), neznamenal to koniec vtedy už rozvinutej (od IX. storočia, tj. patriarchátu Fotia) humanistickej tradície. Osobnosti ako Bessarion, alebo Gemistos Plethon boli predstaviteľmi palamizmu.³⁶ Napokon to bol práve hesychazmus upadajúcej Byzancie, ktorý nesmierne ovplyvnil duchovnosť slovanského sveta.

Záverom môžeme konštatovať, že mníšstvo byzantské v kontexte byzantskej teológie a teologickej interpretácie asketizmu (a ďalších dôležitých antropologických kategórií viažucich sa k monasticizmu), je originálne a obsahuje mnoho zaujímavých momentov, ktoré by iste obohatili aj európsky kontinentálny priestor. Byzantský monasticizmus zohrával počas celých dejín Byzancie sociálnu úlohu svojou starostlivosťou o ľudské spoločenstvá na okraji oficiálnej society. Mnisi zakladali školy a na nich spočívala starosť o elementárne vzdelanie byzantíncov (tj. vedieť čítať a písať) a rovnako pri kláštorech vyrástlo mnoho nemocníc a starobincov. Tuto úlohu zohrávali kláštory počas celých dejín Byzancie. Status a úlohy byzantských kláštorov boli avšak omnoho hlbšie. Predovšetkým byzantské mníšstvo riešilo prakticky a veľmi realisticky sociálne problémy cisárstva, ktoré mnohé problémy sociálnej oblasti nezvládalo. Takúto reláciu voči štátnej moci si kláštory zachovali a pestovali v relácii k dvoru istú obozretnosť. Podobne tomu však bol aj ich vzťah k inštitucionálnym zložkám cirkvi a jej intelektuálnym poňutkam. Boli to práve mnisi, ktorí chránili duchovnú tradíciu kresťanstva a upozorňovali na teologické nepresnosti intelektuálnej sféry cirkevného života. V tomto význame boli kritikmi prepriateho intelektualizmu a zasadzovali sa o duchovnú prax a živý asketizmus spojený z ochranou tradície. Mníšstvo teda vyvažovalo intelektuálnu sféru duchovnou praxou. Tradície byzantského mníšstva prežívajú naďalej v kláštorech pravoslávnej cirkvi a inšpirujú mnohých ľudí k hlbšiemu poznávaniu byzantskej asketickej tradície a mníšskej teológie vôbec. Rovnako je dôležité poznamenať, že celkový kontext vývoja byzantské-

³⁶ Viac o tomto v zasvätenej štúdií: MEYENDORFF, John. Řehoř Palama. In *Studijní texty ze spirituální teologie II. Osoba-osobnost-osobitost*. Olomouc : Refugium Velehrad-Roma s.r.o., 2004, s. 102-138.

ho monasticizmu v jeho ozaj rôznorodých formách zahŕňajúci viac ako 1000 ročné dejiny z presahom predovšetkým do slovanského prostredia, nie je v našom prostredí doposiaľ komplexne spracovaný.

Summary

The Byzantine medieval monkhood

The chapter attends to Byzantine medieval monkhood and its ascetic praxis, primarily in the framework of development and historical context including a little consideration of specifically theological questions of ascetic praxis and the monasticism. In basic points it presents the survey of monastic praxis in Byzantium c. of 1000 years of its history. This entry is focused to the most important moments of the history of monkhood, concretely on those, who express vigorously the difference between Byzantine monasticism and monastic praxis and life in the medieval European continental culture. Beside the workaday and juridic questions this chapter's marginally noticing the theological essence of the phenomenon in its development, i.e. theological conception of ascetism in Byzantium from the time period of St. Basil the Great through the mysticism represented by Ven. Simeon the New Theologist to the theological syntheses of ascetism by St. Gregor of Palama, i.e. the Palamism and Hesychasm of the 14th century. In this direction the entry has primarily synthesizing character and it doesn't writes out the sketched subject matter. Also is important to note, that the whole context of historical – theological development, in a framework of secular historiography, doctrinal history and monasticism in its variety (how the monkhood is certainly presented in Byzantium) with the overlap to Slavic cultural environment via Byzantine mission, isn't comprehensively elaborated in our environment yet.

Obraz vzbury náhradného práporu 71. pešieho pluku v Kragujevci (jún 1918) v slovenskej historiografii

JURAJ JANKECH

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Historiografia, ako disciplína zachytávajúca prezentáciu vývoja historického poznania, ponúka širokú interpretačnú škálu. Túto konfrontačnú platformu prehľbuje najmä subjektivizácia dejín, alebo jej saturácia špecifickými prvkami daného časového, geopolitického, či regionálneho obdobia. Historiografické prehľady, spracovania, resp. zobrazenia určitej kauzálnej, personálnej, alebo inštitucionálnej entity spoločnosti, spadajú do dialektiky časovej osy dejín. Ponúkajú tak komparatívny a často i rozporuplný pohľad na danú problematiku. Zdôrazňuje sa tým pestrosť, relativita a v neposlednom rade aj dynamika historického smerovania i poznávania.

Na sklonku 1. svetovej vojny, 3. júna 1918, sa v srbskom meste Kragujevac odohrala jedna zo vzbur v rakúsko-uhorskej armáde, ktorá do všeobecného povedomia vstúpila pod názvom – *Vzbura náhradného práporu 71. pešieho pluku v Kragujevci*. Vzbúrili sa slovenskí vojaci tohto pluku, ktorý sa nazýval aj *trenčiansky*, alebo aj ako *drotársky regiment*. Takéto pomenovanie súviselo s pôvodom príslušníkov pluku (Považie) a ich sociálnymi, teda chudobnými pomermi, ako i s rozšírenosťou drotárskeho remesla na Považí. Vojaci odmietli plnenie svojich armádnych povinností a postavili sa voči svojmu veleniu. Konflikt sa prakticky začal už 2. júna 1918 večer. Rutinná kontrola, pri ktorej chýbalo v kasárňach pár slovenských vojakov, ktorí sa oneskorili, sa zmenila na incident. Počas neho vraj vojaci zbili svojho vojenského nadriadeného. Na druhý deň na rannom nástupe pokračovala napätá atmosféra a jej eskaláciu zapríčinilo niekoľko verbálnych roztržiek medzi vojakmi a dôstojníckym zborom. Vojaci sa následne, pod velením údajného vodcu vzbury Viktora Kolibíka, vzbúrili, vzali si zbrane a snažili sa zmocniť kasární a skladu s muníciou. Organizácia danej situácie však bola natoľko živelná, že aj keď sa im podarilo odolávať až do nasledujúceho rána,

v konečnom dôsledku bolo ich snaženie márne. Po potlačení vzbury bolo od 6. júna 1918 súdených 59 mužov a to za účasť na vzbure, resp. za podnecovanie nevraživosti i neposlušnosti v prápore. Rozsudok o vykonaní trestu smrti zastrelením vošiel do platnosti 8. júna 1918. Výsledkom celej revolty bolo následne 9. júna 1918 popravenie 44 vojakov na Stanovljanskom poli v Kragujevci.

Obraz vzbury, doteraz predostieraný v historickej spisbe slovenskej proveniencie možno nepatrí k jej najneuralgickejším bodom, ale aj napriek tomu sa aj jeho tvar, (najmä v otázke eskalácie príčin celej vzbury), formoval a svojim spôsobom vyvíjal.

Obraz vzbury v slovenskej historiografii

Uplynulo už viac než 95 rokov od udalosti, ktorá sa zaradila do slovenských národných dejín, ako mnohé ďalšie podobného, alebo odlišného charakteru. Organická súčasť, ktorou *Vzbura náhradného práporu 71. pešieho pluku v júni 1918 v Kragujevci* v našom národnom dejinnom slede bezpochyby je, vytvára priestor na jej reflektovanie. Tak, ako desiatky, či stovky iných historických problémov, tém, alebo užšie i širšie vymedzených udalostí z rôznych časovo-priestorových etáp dialektiky slovenských dejín, aj spomínaná vzbura slovenských vojakov v Kragujevci, vyvolala reakcie. V zmysle jej postupného hodnotenia, kritického odkryvania a kauzálneho zachytávania do kontextu danej osobitej doby, sa prejavuje vývin prístupov slovenskej historickej spisby. Na prvý pohľad by sa však mohla javiť revolta, ktorá sa udiala na pozadí doznievajúceho prvého svetového konfliktu ľudstva ako oveľa menej rozporuplná, než iné predmety historiografického skúmania. Nie je tomu celkom tak. Hoci je pravdou, že na scéne diverzity dejín sa vyskytujú aj väčšou kontroverziou, alebo názorovou rozličnosťou saturované udalosti, či konkrétne osobnosti. Aj v tejto nastolenej problematike však existujú určité historiografické línie, spočívajúce na základoch svojich vlastných determinantov. Početnosť relevantných písomných materiálov, venujúcich sa obdobiu, do ktorého spadá i Kragujevac a vzbura na jeho území, je najmä z hľadiska toho, že sa jedná o rok 1918, pomerne dostačujúca. Koniec 1. svetovej vojny a zároveň aj úspešné konštituovanie sa 1. Československej republiky, vnášajú do tohto roka na sklonku druhého decénia turbulentného 20. storočia, istý nezmazateľný podtón

prelomového rázu. Je nesporné, že tvorba historikov sa opiera, okrem iného, aj o vyprofilované medzníky a tak sa niekedy do úzadia dostávajú témy, ktoré nedosahujú potenciál celospoločenského, celonárodného, ba i medzinárodného povedomia. Práve z tohto dôvodu je o to väčším prínosom, ak sa daná problematika neparticipujúca v makro náhľade dejín, aj keď v menšom meradle, ale predsa len dostane, okrem iného, aj do historiografickej literatúry. Prípád vystúpenia slovenských vojakov v srbskom Kragujevci, azda i skrz výraznú emotívnu bázu, s ktorou je previazaný a ktorá mu dodáva takmer legendárny, romanticky ladený rozmer, si našiel svoje miesto na poli záujmu historickej tvorby. Faktom zatiaľ ostáva, že sa naozaj nejedná o desiatky monografií a že počet autorov, komentujúcich a analyzujúcich celú záležitosť, nie je možno taký veľký. Napriek tomuto určitému užšiemu a roztratenejšiemu portfóliu sa názorové zázemie v uplynulých desiatkach rokov časového kontinua v slovenskej, historicky orientovanej spisbe, resp. žurnalistike, odráža.

Historiografia, ako entita figurujúca v spoločenskom usporiadaní, kde sa vyvíjajú pomery v jeho štruktúrach generuje (niekedy viac a niekedy menej) aj svoje smerovanie, obsah a hlavne dôraz na dôležitosť podľa aktuálnych trendov. Deje sa tak aj napriek občasnej kontraproduktívnosti takéhoto konania. Od júna 1918, kedy sa odohraním deja udalostí stanovili základné otázky, výzvy, alebo výskumu hodné priority v danej problematike, až do dnešného obdobia, sa v našom geopolitickom priestore vystriedali politické koncepcie i vzhľady štátnych útvarov s rozličnou intenzitou, ideológiou a s variabilným kontextom. Je teda logické, že analyzovanie, ani nie tak priebehu, ako v prvom rade príčin a dôsledkov, súvisiacich so vzburou v Kragujevci, bolo a je determinované dobovými posunmi. Tie sa zákonite odrážajú i v neustále sa vyvíjajúcej historiografii. Postupné rozširovanie poznania, osvetľujúceho faktografickú základňu riešenej a v rozličných formách pripomínanej vojnovnej vzbúrenej pamiatky, sa teda zrkadlí vo svojich prirodzených sférach. V knihách, venujúcich sa spomínanému obdobiu, alebo tiež vo veľkých, všeobecne vystavaných syntézach a systematicky zameraných dielach, pojednávajúcich o slovenských dejinách, sa nachádzajú hesloviťejšie záznamy o Kragujevci a jeho postavení na časovej osi našich dejín. Je teda zaujímavejšie sledovať autonómnejšie zmienky tejto tematiky, rozdelené do viacerých časových etáp. Celkový pohľad na

historiografickú produkciu, vybudovanú na prizme odznenej udalosti teda spadá do rôznych kvalitatívnych, ako aj kvantitatívnych kategórií. Rovnako zaujímavé je jej postupné objavovanie historikmi. Navyiac je dôležité uvedomovať si rozsahovú štruktúru jednotlivých prác, ktorá sa v otázke prezentovanej vzbury pohybuje od strohejších článkov, cez detailnejšie vedecké štúdie, až k monografickej povahe veci. Rovnako pri frekvencii vydávania, či už sa to týka článkov v printových médiách celonárodnej, respektíve i regionálnej úrovne a rôznej mienkotvornej autority, alebo tiež samotných knižných titulov, je často nosný podtitul okrúhleho výročia popravu štyridsiatich štyroch slovenských vojakov. Práve tá totiž bola vyústením nepokojov v Kragujevci.

Reflexia v knižnej a zborníkovej produkcii

Prvý vážnejší, doslova priekopnícky počin ohľadom vyabstrahovania kragujevskej otázky z všeobecnejšie nastavenej historickej literatúry na piedestál vlastnej dôležitosti v historiografii slovenskej proveniencie, sa uskutočnil pri príležitosti jej 40. výročia. Pod záštitou „Sväzu protifašistických bojovníkov“ vychádza v roku 1958 útlá knižočka s názvom „*Kragujevacká vzburá*.“¹ Samozrejme nebolo to prvý krát, čo sa slovenský (československý) čitateľ mohol s celou vecou oboznámiť v jej samostatnom spracovaní v zrozumiteľnom jazyku, keďže už v roku 1956 vydal český historik Karel Pichlík knihu „*Vzpouřa 71. pluku v čerovnu 1918*.“² Z nášho slovenského pohľadu sa však naozaj jedná o prvý ucelenejší výklad v publikácii účelovo vydané na pozadí výročných osláv. Kolektív autorov sa odrazil od výsledkov práce Karla Pichlíka, ktorý sa ešte neskôr, v roku 1964, publikačne navrátil k pohnutému prostrediu roka 1918. Napísal s Kragujevcem a vzburou v ňom korešpondujúcu knihu „*Vzpouřy navrátilců z ruského zajetí na jaře 1918*.“³ Tu je prítomný komparačný efekt vystúpenia 71. pešieho pluku a iných vzbúr, spadajúcich do rámca rakúsko-uhorskej armády. Hoci Karel Pichlík ponúka celistvý charakter informácií, nemožno ho zaradiť do radov slovenskej historiografie, no keďže písal o slovenských reáliách v jazyku českom, jeho diela sa radia do portfólia slovacikálnych prác. Pri uchopení prívlastku 71.

¹ *Kragujevacká vzburá : 1918*. Trenčín : Sväz protifašistických bojovníkov, 1958. 29 s.

² PICHlíK, K.: *Vzpouřa 71. pluku v čerovnu 1918*. Praha : ČSAV, 1956. 52 s.

³ PICHlíK, K.: *Vzpouřy navrátilců z ruského zajetí na jaře 1918*. Praha : ČSAV, 1964. 113 s.

pešieho pluku, ktorý znel – trenčiansky je zrejmé, že práve s týmto mestom na severozápade Slovenska sú dejiny regimentu veľmi prepojené. Preto neprekvapuje, že spomínaná slovenská knižka z roku 1958 vyšla v Trenčíne, kde Sväz protifašistických bojovníkov sídlil. V sugestívne poňatom obsahu, kde nechýbajú ani úryvky z poézie, pre ktorú sa udalosť stala vďačnou inšpiráciou, sa začína forsírovať jeden z tradičných pohľadov, vzhľadom na obdobie v ktorom vznikal. Prvky pofebruárovej historiografie rovnako organicky patria do dejín vývoja empirie v samotnom historickom poznaní. História slovenského dejepisectva by bez nich nebola úplná. Štandardným dobovým spôsobom je udalosť aj prezentovaná. To znamená, že náhľad do histórie zainteresovaného pluku, kauzalita vzbury, jej priebeh a následné vyústenie dostávajú určitú formu, ktorá sa v spisbe tohto obsahového typu bude opakovať. Obraz spisby ktorý nastolila historiografia po februári 1948 je teda citeľný a niekde dokonca priamo zaznamenaný väčšinou v úvodoch, respektíve záveroch prác. Je tomu tak i pri úvodnom, monotematicky zobrazenom texte diela „*Kragujevská vzbura.*“ V úvode tejto práce sa píše: „*Dlho sa nedostalo tejto vážnej dejinnej udalosti pravdivého zhodnotenia. Buržoázna historiografia zámerné zastierala pravé príčiny vzbury z úplne priezračných politických pohnútok. Upierala vplyv Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie na vznik predmíchovskej Československej republiky, ktorú predstavovala ako dielo západných veľmocí a zahraničného odboja buržoáznych politikov. Neskreslený historicko-kritický pohľad na túto vzburu jednoznačne presvedčuje, že šlo nielen o ozbrojený odpor voči nezmyselnej imperialistickej vojne a národnostnému útlaku, ale súčasne o revolučný prejav vykorisťovaného pracujúceho ľudu proti vykorisťovateľskej spoločenskej sústave.*“⁴ Stereotyp Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie (ďalej VOSR), tak absolutizoval jej vplyv na tisíce tzv. navrátilcov. Vojaci, ktorí v roku 1918 prichádzali z ruského zajatia (do ktorého často dobrovoľne dezertovali) nazad do rakúsko-uhorskej armády, infikovaní vraj pozitívnym revolučným posolstvom po Brest-Litovskom separátnom mieri Ruska a Nemecka, sa stávajú nosným bodom prvej historiografickej línie v zachytávaní obrazu vzbury v Kragujevci.

V roku 1970 sa objavilo spracovanie problematiky, ktoré v tom

⁴ *Kragujevacká vzbura : 1918.* Trenčín : Sväz protifašistických bojovníkov, 1958, s. 29.

období suverénne dosiahlo štatút najrozsiahlejšieho a najprepracovanejšieho počinu. Dvojica tvorcov Dušan Halaj a Mikuláš Krcho, na pozadí pamiatky popravených vojakov zo žilinského a čadčianskeho okresu, publikovala vo *Vlastivednom zborníku Považia viac než tridsať stranovú štúdiu*. Obligátny názov „*Vzbura náhradného práporu 71. pešieho pluku v júni 1918 v Kragujevci*“⁵ priniesol zastrešenie pútavej, detailne orientovanej práce. S využitím výpovedí priamych účastníkov vzbury, či svedkov popravy, dostala práca tvorivej dvojice autorov originálny charakter a svojou precízne stvárnenou prácou autori položili základy pre ďalšie širšie zdokumentovanie celej tematiky. To sa podarilo zrealizovať v neskoršom období. Všeobecne zhodné konštatovania však aj tu našli svoje miesto. Niektoré fakty i v priebehu ďalších desaťročí, či už v historiografii ohraničenej februárom 1948 až novembrom 1989, alebo aj v tej „ponovembrovej“ totiž neboli a nie sú rozporuplné ani spochybňované. Jedná sa najmä o jednoliate poznanie mien popravených, mien veliteľov, či iných zainteresovaných vojenských osôb a hlavne samotného priebehu celej bojovej fázy vzbury, ako i súdneho pojednávania a popravy, ktorú vykonal na to určený 6. bosensko-hercegovinský pluk. Halaj a Krcho tiež zdôraznili úskalia neorganizovanosti celej akcie živelného charakteru a jej neúspech teda videli tam, kde aj ďalší historici a publicisti.

V knižnej produkcii pokračuje Jozef Orság, ktorého dielo s lakonickým názvom „*Kragujevac*“⁶ vyšlo rovnako v Trenčíne pri príležitosti výročia odkazu vzbury. Dokonca bolo na tento účel použité hneď dvakrát, keď sa prihlásilo k 55. a 60. výročiu, čiže vyšlo v rokoch 1973 a 1978. V tomto spracovaní už má vplyv VOSR náznakov vlastnej kapitoly a po tretí raz sa v slovenskom ponímaní objavuje aj menoslov štyridsiatich štyroch popravených účastníkov vzbury z 2. júna 1918, ktorí boli uznaní vinnými a odsúdení na smrť zastrelením 8. júna 1918. Prvý zoznam, prezentovaný v spomínanej publikácii Sväzu protifašistických bojovníkov, bol však najmenej detailný. Obe uvedené monografické práce sa však názorovo aj rozsahovo (takmer 30 strán textu) veľmi podobajú a zhodne stavajú popravených slovenských

⁵ HALAJ, D. – KRCHO, M.: *Vzbura náhradného práporu 71. pešieho pluku v júni 1918 v Kragujevci*. In *Vlastivedný zborník Považia 10*. Martin : Osveta, 1970, s. 83-115.

⁶ ORSÁG, J.: *Kragujevac : 55 rokov od vzbury 71. pešieho trenčianskeho pluku*. Trenčín : Okresné osvetové stredisko, 1973. 29 s.

vojakov do polohy hrdinských martýrov. Motiváciu ich vzbury hľadajú nielen v národnostnom, ale z hľadiska vtedajšej sociálnej optiky celkom prirodzene, aj v triednom útlaku. „*Tak sa stali v skutočnosti kragujevackí vzbúrenci jednými z predbojovníkov robotníckeho hnutia našej vlasti, bojovníkmi proti vojne, proti národnostnému útlaku, bojovníkmi za mier a za nový spoločenský poriadok, ktorý nepozná vykorisťovanie človeka človekom.*“⁷

Aby sa mohla zachovať chronológia prvého spôsobu zobrazovania danej udalosti v historiografickej oblasti, teda spôsobu, ktorý je verejnosťou azda najviac cenený – vydávania knižnej podoby výsledkov výskumu, dostávame sa do osemdesiatych rokov dvadsiateho storočia. Konkrétne do rokov 1982 a 1988.⁸ V slovenských pomeroch v týchto rokoch vyšlo prvé základné a o šesť rokov aj druhé rozšírené vydanie diela s názvom „*Vzbura slovenských vojakov v Kragujevci.*“⁹ Pričinil sa o to slovenský historik Marián Hronský. Ako pracovník Vojenského historického ústavu v Bratislave napísal v duchu svojho zamerania na slovenské vojensko-politické dejiny, prvú a treba zdôrazniť, že dodnes, čo do rozsahu (takmer 200 strán) neprekonanú monografiu skúmanej udalosti z júna 1918. Vyšla v Martine pod záštitou vydavateľstva Osveta, v rámci edície „*Tradícia a dnešok.*“ Samozrejme ani Hronský sa v tom čase nevyhol rovnakým názorom, spadajúcim do ideologických mantinelov svojej doby. Vyvodil závery, ktoré sa neraz zopakovali, ale aj tak poskytol oveľa podrobnejší rozbor skúmanej problematiky, zasadený do celkového pohľadu na 1. svetovú vojnu, podopretý dôslednejším bádáním v archívnych prameňoch. Objavilo sa aj priame sprístupnenie desiatky významných písomných dokumentov, pričom ich vsadenie do monografie bolo umožnené výskumom vo Vojenskom archíve vo Viedni (odkazy naň už obsahujú spomínané diela K. Pichlíka). Prínos diela (najmä druhého rozšíreného vydania) je hmatateľný i v nemenej podstatnom prezentovaní materiálov ikonografického charakteru v už primeranej, modernej, nielen čiernobielej kvalite. Je však nepopierateľne viditeľné, že vplyv politického ovzdušia, v ktorom historik tvoril, zanechal práci typický jednoliaty dobový punc. Úryvok z kladnej recenzie z roku 1983, týkajúcej sa tejto knihy v periodiku s názvom „*Slovenská archivistika*“ je

⁷ *Kragujevacká vzbura : 1918.* Trenčín : Sväz protifašistických bojovníkov, 1958, s. 29.

⁸ HRONSKÝ, M.: *Vzbura slovenských vojakov v Kragujevci.* Martin : Osveta, 1988. 199 s.

⁹ HRONSKÝ, M.: *Vzbura slovenských vojakov v Kragujevci.* Martin : Osveta, 1982. 178 s.

dôkazom potrebnosti takto orientovanej spisby. „*Je to dosiaľ najhlbší rozbor udalostí zo sklonku 1. svetovej vojny, ktorá vzhľadom na podmienky a príčiny, nosné idey, priebeh, výsledky a dôsledky patrí k tým, ktoré najvýraznejšie dokladajú bezprostredný revolučný vplyv ideí Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie na široké masy slovenského ľudu, a tým aj na rozpad Rakúsko-Uhorska a vznik československého štátu. Autor diela sa neobmedzuje len na popis samej udalosti – vojenskej vzbury. V zásadách marxisticko-leninskej metodológie ju sleduje ako organický výsledok ekonomických, sociálnych a politických podmienok v Rakúsko-Uhorsku, vývoja na frontoch, do čoho revolucionizujúco zasiahol vplyv udalostí v Rusku, najmä Veľká októbrová socialistická revolúcia.*“¹⁰ Autor nadviazal na poznatky predchádzajúcich spracovaní, ale touto obsiahlou syntézou sa snažil vyvrátiť niekoľko legiend a mýtov, týkajúcich sa najmä dňa popravy slovenských vojakov. Z dezinformačných elementov v spoločnosti, pripísaných k vzbúrenej téme v Kragujevci, tak trochu viní slovenskú umeleckú tvorbu (film Pavla Bielika „*Štyridsaťštyri*“ z roku 1957),¹¹ ako aj z tradičného socialistického pohľadu, nekvalitnú „buržoáznú“ tlač.¹² Na druhej strane otvorene priznáva chvályhodné pokroky českej, juhoslovanskej a tiež rakúskej historickej tvorby k tejto problematike. Na konci knihy sa pre lepšiu orientáciu nachádza aj dôsledný aparát poznámok k literatúre a prameňom, spomínaných v úvode diela. Hronský tak poskytuje podstatnú mieru vedeckosti pre celý predmet výskumu. Zobrazil ho v komplexnej podobe v rámci národnej historiografie. Aj keď pod ideologickou farchou (celá kapitola venovaná vplyvu VOSR), no predsa len v hmatateľnom posune poznania tkvie význam tejto monografie. Je koncipovaná širšie, než bolo na poli reflexie kragujevskej revolty dovtedy zvykom. Meno Mariána Hronského sa tak osobito zapísalo do portfólia slovenského dejepisectva.

Na ďalšie knižné dielo, ktoré by prinieslo históriu vzbury náhradného práporu 71. pešieho pluku v Kragujevci, bolo treba čakať celých dvadsať rokov. V roku 2003, na 85. výročie udalosti, totiž spisovateľ

¹⁰ KOSTICKÝ, B.: Vzbura slovenských vojakov v Kragujevci. In *Slovenská archivistika*, roč. 18, 1983, č. 1, s. 124.

¹¹ *Štyridsaťštyri* [film] / réžia Paľo Bielik. – Bratislava: Koliba, 1957. – 1 filmový kotúč (121 min., 3455 m) : čiernobiely.

¹² HRONSKÝ, M.: *Vzbura slovenských vojakov v Kragujevci*. Martin: Osveta, 1988, s. 7.

a publicista Laco Zrubec (1931 – 2011) napísal monografiu „*Kragujevská vzbura*.“¹³ Dotýka sa predovšetkým okolností, ktoré viedli k oprave pamätníka popravených vojakov od jeho vzniku v roku 1924, až po konečné poslovenčenie pamätných tabúľ na ňom v roku 2002. Mená padlých boli totiž dovtedy uvádzané ako české. Vplyv pofebruárovej historiografie už je prirodzene nulový a nastupuje očistený pohľad ponovembrový. Zobrazenie príčin, priebehu a dôsledkov sprevádzajú aj krátke úryvky z poézie. Dielo písané neformálnejším štýlom tak pôsobí ako určitý medzičlánok medzi historickou literatúrou a beletristickým zobrazením daných faktov. Opätovne sa prejavujú niektoré notoricky známe údaje o histórii pluku, jeho početných bojových skúsenostiach a ako v každej z doteraz predstavených prác, aj v tejto vyniká najmä plastický, až dojímavý opis priebehu popravy odsúdených na miestnom Stanovljanskom poli. Práve s vykonávaním trestu smrti Zrubec nanovo upozorňuje na niektoré zaužívané nepravdivosti. Vidí ich napríklad v odrátavaní každého desiateho vojaka z nastúpeného radu celého náhradného práporu za účelom decimácie, alebo v príchode kuriéra, nesúceho odsúdencom milosť z najvyššieho vojenského veliteľstva okruhu, bezprostredne po ich popravení.¹⁴ Autor osobne navštívil Kragujevac a citeľne nadviazal na výskum Mariána Hronského, ktorého názory v knihe i priamo zaznievajú rovnako, ako vyjadrenia srbských odborníkov na túto problematiku. Obaja autori už však v roku 2003, v rámci ponovembrovej historiografie, nenachádzajú význam vzbury v inšpiráciách VOSR a jej dosahu na vznešené ciele vojakov. Jedná sa vlastne o doposiaľ poslednú publikáciu o diani v Kragujevci a o jedinu, ktorá má porevolučný rozmer.

Reflexia v novinových článkoch

Popri monografickej, alebo zborníkovej produkcii, prejavujú sa prvky reflexie a retrospektivity júnovej vzbury príslušníkov trenčianskeho „drotárskeho“ regimentu v roku 1918 aj v druhom spôsobe šírenia historiografického poznania – v novinových článkoch. Aj pri takejto forme predstavovania historického povedomia je dôležité sledovať vodiace paradigmy, vstupujúce do zhustených opisov na stránkach jednotlivých periodík. Opäť sa vynára určitá povinnosť, ktorá umožňuje

¹³ ZRUBEC, L.: *Kragujevská vzbura*. Nitra : Dom Matice slovenskej, 2003. 122 s.

¹⁴ ZRUBEC, L.: *Kragujevská vzbura*. Nitra : Dom Matice slovenskej, 2003, s. 73.

sledovať existenciu článkov najmä v kontexte pribúdajúcich okrúhlych výročí.

Významné 50. výročie našlo v periodikách uplatnenie úplne prirodzene. V roku 1968 sa v týždenníku *Hlas ľudu* objavil príspevok s názvom „*Kragujevac protivojnový*“¹⁵ Autor Ladislav Hubená kladie v najväčšej a najvýznamnejšej vzbure slovenských vojakov počas trvania 1. svetovej vojny dôraz na hrdinské činy účastníkov. V duchu, už niekoľkokrát spomínanej pofebruárovej línie spisby nepripomína len revolučný vplyv z Ruska, ale aj slovanské prepojenie, súdržnosť a kooperáciu, ktorá podľa neho neskôr viedla k povaleniu monarchie. „*Povstanie uskutočnené v srbskom prostredí je o to významnejšie, že utužilo bratské spojenie slovanských národov, vzbudilo sympatie srbského obyvateľstva k našim vojakom a roznieťilo ducha odporu a boja proti Rakúsko-Uhorsku u srbských vlastencov.*“¹⁶

Nebolo to prvý krát, čo sa objavili tézy postavené na prizme slovanskej solidarity, no prvý raz v rámci tejto témy je zvýraznený obsah inšpirácie srbského boja za vymanenie sa spod jarma Rakúsko-Uhorska na základe jestvovania vzbury.

Aj v roku, keď bola skoncipovaná a vydaná Hronského monografia, teda v čase 65. výročia, pokračovala produkcia v periodikách. Či už sa jednalo o denník celonárodného významu, ako bola *Smena*, obsahujúca príspevok F. Kutlíka „*Z iskyry požiar*“¹⁷ alebo o regionálny formát *Východoslovenských novín* s článkom „*Čierny list v kronike roku 1918.*“¹⁸ Posun poznania, nie je taký markantný. V popredí však okrem jedinej, absolútne triedne nastavenej hodnoty Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie, v Kutlíkovom článku figuruje aj jej prínos do uzavretia východného frontu a k nastolenému mieru, ktorý sa mal podľa súdobej historiografie stať cieľom vzbúrencov. „*Bola tu tiež spätosť vlasteneckých i sociálnych pohnutí, boj proti otrokárom a nesmierna túžba po vyťaženom mieri a pokojnej práci. V Kragujevaci pred 65 rokmi ukázali slovenskí junáci, grupujúci sa do*

¹⁵ HUBENÁK, L.: Kragujevac protivojnový. In *Hlas ľudu*, roč. 15, č. 129 (31.5.1968), s. 5.

¹⁶ HUBENÁK, L.: Kragujevac protivojnový. In *Hlas ľudu*. roč. 15, č. 129 (31.5.1968), s. 5.

¹⁷ KUTLÍK, F.: Z iskyry požiar. In *Smena na nedel'u*. roč. 18, č. 22 /129a/ (3.6.1983), s. 4.

¹⁸ ŽILINSKÝ, V.: Čierny list v kronike roku 1918. In *Východoslovenské noviny*. roč. 32, č. 129 (3.6.1993), s. 4.

Obraz vzbury náhradného práporu 71. pešieho pluku v Kragujevci (jún 1918)...

vojenskej, vidieckej chudoby, cestu k pravde, ľudskosti a slobode."¹⁹ Identický, pár vetami zaznamenaný náhľad sa objavil i o dva roky (v roku 1985) v časopise s mesačnou periodicitou s názvom *Bojovník*. Hlavná myšlienka článku vzbury je zachytená v nasledujúcej vete: „*Vojaci odmietli bojovať za monarchiu, žiadali ukončenie vojny a zvrhnutie rakúsko-uhorskej monarchie. Dovoľali sa o proklamáciách Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie, o tom, že vyšiel Dekrét o mieri.*“²⁰

70. výročie nami sledovanej udalosti zachytenej v historiografických kruhoch, prinieslo v oblasti článkovej produkcie všeobecnejšie a na širšie súvislosti zamerané ohliadnutie sa za celým reťazcom vzbúr v rakúsko-uhorskej armáde, v roku 1918. Takto štrukturovaný príspevok nazvaný „*Od Boky Kotorskej po Kragujevac*“²¹ uverejnil práve Marián Hronský. Vsadenie uvedeného článku do denníka *Práca* malo opäť nad-regionálny ohlas. V tom istom roku 1988, za účelom pripomenutia si rovnakého výročia, mesačník *Bojovník* tiež prispel kutváraniu, resp. utvrdzovaniu tézy revolučného katalyzátora. Videl ho tiež v podobe vojakov, ktorí sa vrátili zo zajatia na východnom fronte, teda tzv. navrátilcov. Ich údajnú aktívnu, agitátorský ladenú, prácu v radoch nedostatočne živeneho a hrozbou odvelenia na taliansky front sužovaného mužstva v kasárňach, autor článku Michal Krošlák tradične povýšil na anti-monarchistické snahy. „*Predmetom hodnotenia je obdobie, kedy títo vojaci, hlavne staršie ročníky poučení októbrovou revolúciou v Rusku, obrátili svoje zbrane proti monarchii.*“²²

Pod vplyvom politicko-spoločenských metamorfóz, ktoré priniesol rok 1989 sa upravili i niektoré ideologické pomery. 75. výročie udalosti v Kragujevci tak už pripadlo na rok 1993 a v roku 1994 Marián Hronský publikoval v 5. ročníku populárno-náučného magazínu *Historická revue* článok „*Štyridsaťštyri*“²³ už bez použitia frekventovaných šablón socializmu. V rámci mladej Slovenskej republiky sa tak začína prejavovať druhá historiografická os, vyvodzujúca impulzy a príčiny vzbury

¹⁹ KUTLÍK, F.: Z iskry požiar. In *Smena na nedel'u*. roč. 18, č.22 /129a/ (3.6.1983), s. 4.

²⁰ MALÝ, J.: Kragujevacký október. In *Bojovník*.. roč. 30, 1985, č. 45-46, s. 12.

²¹ HRONSKÝ, M.: Od Boky Kotorskej po Kragujevac. In *Práca*. roč.43, č. 24 (30.1.1988), s. 7.

²² KROŠLÁK, M.: Kragujevac: prvé obeť za slobodu. In *Bojovník*. roč. 33, 1988, č. 22, s.5.

²³ HRONSKÝ, M.: Štyridsaťštyri: V zbura slovenských vojakov v Kragujevci. In *Historická revue*. roč. 5, 1994, č. 4, s. 15-16.

z menej vznešených, neinternacionálnych a oveľa individuálnejších popudov. Z textov všetkých „kragujevských“ článkov z nasledujúcich rokov po novembri 1989, boli niekde viac, niekde menej, vypustené vsuvky o vedúcej úlohe ruského prevratu majúcej dosah na životy vojakov pociťujúcich triedny útlak. V takto revitalizovanej modernej historiografii sa zvýraznili pragmatické pohnútky. Ponižovanie súvisiace s etnickou príslušnosťou a tiež s vojenskou hodnosťou vojakov i chudoba a strach z vyprovokovania vzbury. Otázka príčin a myslenia pod vplyvom ideí sa v historiografickej téme z júna 1918 musela prehodnotiť, hoci všetky zostávajúce, vyskúmané a do novembra 1989 publikované segmenty udalosti ostali viac-menej naďalej cenné. Je teda zrejmé, že určitá názorová variabilita vzbury v Kragujevci sa na pomedzí dvoch uvedených línií slovenskej historiografie relativizovala v odkaze ruského kontextu. Postupne tak vyšli príspevky ako „Našu smrť draho zaplatíte, vrahovia“²⁴ v regionálnom týždenníku *Považie* v roku 1997, alebo „Osudná kragujevská nedeľa“²⁵ v denníku *Slovenská republika*, ktorý mal v roku 1998 tri diely a autor Laco Zrubec z nich veľa vsadil do svojej neskoršej, vyššie uvedenej knihy. V roku 1998, na 80. výročie vzbury, vychádza aj článok „Kragujevská vzbura slovenských vojakov“²⁶ v dvojtyždenníku *Kultúra* od Bratislava Krasnovského. Celkovo možno rok 1998 označiť za najplodnejší čo do článkov, opisujúcich udalosť spreď 80. rokov. Do reťazca článkov vstúpili totiž aj *Slovenské národné noviny*, kde Jozef Štefan Lanštiak napísal príspevok „Najväčšia v monarchii“²⁷ a historik Dušan Halaj, spoluautor spomínanej prvej rozsiahlejšej štúdie o vzbure z roku 1970, v *Bojovníku* načrtol cez článok „Osemdesiate výročie vzbury v Kragujevci“²⁸ vlastne len to, čo i iné texty nielen v tomto roku. „Neľudské zaobchádzanie vyvolalo u frontových vojakov značnú nespokojnosť a túžbu po odвете. K zhoršeniu situácie v náhradnom prápore prispela tiež nedostačujúca strava, chýbajúce hygienické zariadenia a v neposlednom rade hrozba náhleho odchodu

²⁴ ZRUBEC, L.: Našu smrť draho zaplatíte! In *Slovenská republika*. roč. 6, č. 127 (4.6.1998), s. 8.

²⁵ ZRUBEC, L.: Osudná kragujevská nedeľa. In *Slovenská republika*. roč. 6, č. 125 (2.6.1998), s. 12-13.

²⁶ KRASNOVSKÝ, B.: Kragujevská vzbura slovenských vojakov. In *Kultúra*. roč. 1, 1998, č. 6, s. 6.

²⁷ LANŠTIAK, Š. J.: Najväčšia v monarchii: k 80. výročiu vzbury v Kragujevci. In *Slovenské národné noviny*. roč. 9 (13), č. 39, s. 6.

²⁸ HALAJ, D.: Osemdesiate výročie vzbury v Kragujevci. In *Bojovník*. roč. 43, 1998, č. 14, s. 3.

vojakov na taliansky front.“²⁹ Nestor témy Marián Hronský napísal svoj ďalší článok „*Hor sa vezmite pušky*“³⁰ tento raz v popularizačne nastavenom štýle a to do *Národného kalendára 1998* opäť raz v rovnakom, prehodnotenom „modernom“ tóne. V *Ročenke odbojárov* sa realizoval v roku 2005, v rámci 85. výročia tragicky ukončenej udalosti Laco Zrubec. Článkom „*Kragujevská tragédia*“³¹ vlastne len zopakoval hlavné momenty textu zo svojej, v tom čase, dvojročnej knihy.

Najviditeľnejším prednesením príčin vzbúrenej atmosféry v nešablónovitom stvárnení je však, zdá sa, článok „*Bolo ich štyridsaťštyri*“³² od Miroslava Krišša, ktorý vyšiel v mesačníku *Dimenzie* v decembri 2005. Autor tu nielen vynecháva a nespomína spoločensky prežitú stereotypy, ale ich aj priamo konfrontuje v protikladnom, „kvázi súčasnom“ modeli. Treba povedať, že nikto zo spomenutých autorov (ani po roku 1989) tak, ako veľa prvkov nepoprelo, nevyvrátilo ani fakt príchádzania zajatcov prepustených z ruských zajateckých táborov, o čom nepochybovala ani, predfebruárová mienka. Krišš však jednoznačne píše: „*Vyhňime sa socialistickému pohľadu na to, čo a prečo sa dialo či udialo. Na navrátilcov z Ruska a na udalosti, ktoré mali vypuknúť, nemala zásadný vplyv Veľká októbrová socialistická revolúcia ani myšlienky V. I. Lenina. Tí, ktorí nimi boli predsa len uchvátení, mohli ostať v sovietskom Rusku a mnohí i ostali. Na dianie nemala vplyv ani snaha o strasenie utláčateľského jarma vládnucich národov, ako sa to v našej historiografii objavilo najmä v spojení so vznikom ČSR. Nejakú Československú republiku si v polovici roka 1918 dokázalo predstaviť len zopár väčšinou českých intelektuálov v exile, ktorí na tejto myšlienke už pár rokov pracovali.*“³³ Znegovanie stereotypov minulosti a vysvetlenie nového pohľadu Krišš podchytil oveľa otvorenejšie než iní autori, ktorí tiež, ako už bolo prezentované, upravili svoje tvrdenia. Objavilo sa podčiarknutie etnických, sociálnych a ľudských, či priam egoistickejších pohnútok vzniku revolty. „*Ako je možné, že príslušníci 15.*

²⁹ HALAJ, D.: Osemdesiate výročie vzbury v Kragujevci. In *Bojovník*. roč. 43, 1998, č. 14, s. 3.

³⁰ HRONSKÝ, M.: Hor sa, vezmite pušky! In *Národný kalendár 1998*. Martin : Matica slovenská, 1997, s. 126-129.

³¹ ZRUBEC, L.: Kragujevská tragédia. In *Ročenka odbojárov*. Bratislava : Ústredná rada Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov, 2005. s. 10.

³² KRIŠŠ, M.: Bolo ich štyridsaťštyri. In *Dimenzie*. roč. 5, 2005, č. 12, s. 48-51.

³³ KRIŠŠ, M.: Bolo ich štyridsaťštyri. In *Dimenzie*. roč. 5, 2005, č. 12, s. 49.

honvédskeho pluku a 7. dragúnskeho jazdeckého pluku, ktoré sú tiež súčasťou posádky v Kragujevac, dostávajú dva až tri mesiace dovolenky a tí zo 71. pešieho pluku maximálne štyri týždne? Spomínané pluky boli maďarské. Etnický rozpor nastal i pri pohľade na dôstojnícke kádre, boli maďarského a nemeckého pôvodu. Zvlášť veľká averzia však vládla voči tým, ktorí mali židovský pôvod.“³⁴ Miroslav Krišš ale zotrval pri fakte o – podľa viacerých iných názorov neexistujúcom neskorom príchode kuriéra s milosťou na miesto popravy. Napriek tomu každopádne vniesol do jednotvárneho poznania svojský, priamočiarejší uhol pohľadu.

Pri 90. výročí vzbury v mestečku Kragujevac v roku 2008 mesačník *Obrana* štandardne spomínal príspevkom „Štyridsaťštyri popravených v Kragujevac.“³⁵ Článok však nepriniesol nijaký posun v poznaní a zaradil sa tak len do sledu výročných spomienkových príspevkov. V roku 2011 sa ešte objavil takmer identický článok „Štyridsaťštyri odsúdenov na smrť.“³⁶ Autormi boli Dušan Taragel a Mariana Jaremková.

Pre úplnosť predkladaného exkurzu, týkajúceho sa jednotlivých elementárnych častí, z ktorých sa historiografický obraz sledovanej vzbury skladá a v ktorých sa nutne zrkadlí, je akiste správne pripomenúť aj cyklus článkov. Vyšiel postupne a to síce v marginálnych, no o to viac s historickými reáliami celej udalosti spätých *Trenčianskych novinách*. Vo vydaniach postupne v rokoch 1960,³⁷ 1963,³⁸ 1968³⁹ a 1978⁴⁰ tak nachádzame kratšie i dlhšie, určite nie vedecky nosné, ale predsa len daný problém, v socialistickom období rozoberajúce články. Početnosť týchto počinov je celkom určite podmienená výraznou spätosťou zainteresovaného pluku a mesta Trenčín, keďže jeden z jeho prívlastkov znel

³⁴ KRIŠŠ, M.: Bolo ich štyridsaťštyri. In *Dimenzie*. roč. 5, 2005, č. 12, s. 49.

³⁵ ČAPLOVIČ, M.: Štyridsaťštyri popravených v Kragujevac. In *Obrana*. roč. 16, 2008, č. 8, s. 38-39.

³⁶ TARAGEL, D. - JAREMKOVÁ, M.: Štyridsaťštyri odsúdenov na smrť. In *Magazín Vikend SME* 19, 2011, č. 245, s. 9.

³⁷ SCHULZ, G.: Spomienka na Kragujevac. In *Trenčianske noviny*. roč. 4, 1960, č. 23, s. 3.

³⁸ KALAC, G.: Štyridsať piate výročie vzbury v Kragujevac. In *Trenčianske noviny*. roč. 4, č. 23, (5.6.1963), s. 3.

³⁹ DROBENA, M.: Štyridsaťštyri. In *Trenčianske noviny*. roč. 9, č. 23, (4.6.1968), s. 5.

⁴⁰ Pozri: *Štyridsaťštyri: K 60. výročiu vzbury slovenských vojakov*. In *Trenčianske noviny*. roč. 19, č. 22 (30.5.1978), s. 2; BEŇOVIČ, J.: Pozdravujte mi ro dinu. In *Trenčianske noviny*. roč. 19, č. 22, (30.5.1978), s. 2.

Obraz vzbury náhradného práporu 71. pešieho pluku v Kragujevci (jún 1918)...

– „trenčiansky“, ako už bolo neraz uvedené.

* * * * *

Obraz problematiky vzbury náhradného práporu 71. pešieho pluku v Kragujevci v júni 1918 v slovenskej historiografii, zaoberajúcej sa problematikou a reáliami už takmer storočie starej udalosti, by sa teda pri povrchnom pohľade mohol zdať, najmä v porovnaní s inými polemickejšie nastavenými časťami dejín, ako jednotvárný. Nie je tomu celkom tak, na základe toho, že pri uvedenom prehľade, s témou korešpondujúcich reflexií je nepochybne viditeľná istá miera heterogénnosti. Zapríčinená je však ani nie tak radikálnymi posunmi v poznaní, ako skôr špecifickou saturáciou politického ovzdušia jednotlivých slovenských dejinných etáp, pod záštitou časového progresu 20. a 21. storočia. V kontexte 1. svetovej vojny zasadená vzbura a následný turbulentný politicko-spoločenský vývoj slovenských reálií, pod kuratelou nejednej ideológie totiž zmenili a menia aj názorové pole historiografického charakteru (nielen) na uvedenú udalosť.

Summary

Picture of revolt of substitute Battalion 71 Infantry Regiment in Kragujevac (June 1918) in Slovak historiography

In June 1918, the Serbian town of Kragujevac saw one of the riots in the Austro-Hungarian army at the end of which it was executed 44 Slovak soldiers from Battalion 71 replacement Infantry Regiment. Historiography of Slovak origin is quite naturally reflected that event and especially the anniversary of the revolt in its production were several notable works or articles. Conclusions historical writings after 1945, especially since February 1948, come into conflict with the conclusions of moderate historiography after November 1989th. The development of knowledge and views on the whole event, which, although at first sight has a marginal character, are differently at the background of different regimes and historiographical principles.

This work deals with events in Kragujevac in June 1918 and their subsequent treatment in Slovak historiography. The text is divided according to criteria related to the display format of the image in historiography – the monographs, studies and newspaper articles. In each block, the work focuses on the chronological processing and presentation of the main ideas, characters and typical neuralgic points in the production, which reflects the studied event.

Pokus o záchranu cárskej rodiny: stopa Strany socialistov-revolucionárov

ALEXANDR ARVELODOVIČ ČERKASOV

Sočijská štátna univerzita, Soči (Ruská federácia)

V ruskej a zahraničnej historiografii existujú zmienky o niekoľkých pokusoch záchrany cárskej rodiny. Datujú sa od konca leta 1917 do júla 1918. Účastníci – monarchisti-dôstojníci. Hlavné problémy spojené s realizáciou plánu záchrany – financovanie tejto náročnej operácie. Ako je známe, žiadny z týchto pokusov neskončil úspechom.

Nasledujúci príspevok pojednáva o jednom málo známom fakte o záchrane cárskej rodiny za finančnej podpory Strany socialistov-revolucionárov (eserov). Pričom samotná práca je založená na báze memoárového (literatúra bielej emigrácie), archívneho (Štátny archív Ruskej federácie) a historiografického materiálu (ruskej a zahraničnej historiografie). V práci sú použité tematicko-chronologické, systémové i historicko-komparatívne metódy.

* * * * *

V roku 1955 v Paríži uzrela svet práca bielogvardejského kronikára R. B. Guľa „Uniesol som Rusko. Apológia ruskej emigrácie“. V nej sa konkrétne konštatuje, že v roku 1951 do New Yorku prišiel z Nemecka Nikolaj Vladimirovič Voronovič. „Voronovič bol vojakom s pozoruhodným životopisom. V minulosti pôsobil ako kamer-páža cárovnej-vdovy Márie Fjodorovny.¹ V roku 1917 sa stal „kamer-pážaťom“ Alexandra Fjodoroviča Kerenského. V revolučných rokoch sa pridal keserom a súčasne zostal verný Kerenskému. Počas občianskej vojny patril k „zeleným“ a velil „zeleným“ v horách Krymu. Voronovič pozoruhodne opísal tieto skutočnosti vo svojej práci „Medzi dvoma ohňami“.²

Zo spomienok Guľa: „A tak jedného dňa u nás na 113. ulici v New Yorku N. V. Voronovič vyrozprával príbeh, ktorému som spočiatku

¹ ВОРОНОВИЧ, Н. В.: *Записки камер-пажа императрицы*. Нью-Йорк, 1952.

² ВОРОНОВИЧ, Н. В.: *Меж двух огней / Архив русской революции*. Т. 7. Берлин, 1922.

veľmi neveril. Voronovič hovoril, že keď panovníka s rodinou odtransportovali z Carského Sela do Toboľska, v Petrohrade sa organizovala skupina dôstojníkov, ktorá si vytýčila za cieľ zariadiť útek cárskej rodiny z Toboľska. S touto skupinou bol vtedy Voronovič v kontakte. Prezradil mi, že na prípravu úteku cára s rodinou odovzdal (Voronovič) tejto skupine dôstojníkov dva milióny rubľov, ktoré (Voronovič) dostal od A. F. Kerenského z „tajných fondov“.

Prekvapený týmto rozprávaním položil R. B. Guľ otázku: „Nuž, a prečo tento pokus zlyhal?“ V reakcii Voronovič odpovedal: „Prečo? Pretože dôstojníci peniaze spreneverili – poutrácali a prepili.“ Ďalej dodal: „Keby som to vedel predvídať, sám by som sa chopil tejto úlohy“. Počas konverzácie Voronovič spomenul meno jedného z členov dôstojníckej skupiny, a to dôstojníka jazdeckva rotmajstra Markova.

O niekoľko dní neskôr, počas stretnutia s A. F. Kerenským, R. B. Guľ požiadal Alexandra Fjodoroviča o jeho reakciu na Voronovičovo rozprávanie. „Kerenskij sa nespokojne zamračil a nesúvislo zamrmal: „Neviem, neviem, nemôžem nič povedať... Po mojej smrti bude môj archív zverejnený“, – a rýchlo prešiel na inú tému. R. Guľ si v duchu pomyslel: „Kerenskij to nevyvrátil? Nuž to, že nechce o tom hovoriť, je pochopiteľné“. Na túto záležitosť sa Guľ rozhodol opýtať I. G. Cereteliho (ministra pošty a telegrafu v ruskej dočasnej vláde).

Neskôr na návšteve u Cereteliho mu R. B. Guľ rozpovedal nielen o Voronovičových spomienkach, ale aj o reakcii Kerenského na položenú otázku. „Čo si myslíte, Iraklij Georgjevič, mohlo sa to takto udiať?“ – spýtal som sa. Čakal som, že Cereteli sa zasmieje, kývne rukou a povie: „Čo za táraniny! Aké hlúposti!“ Ale takýto scenár nenasledoval. Cereteli sa zamyslel spôsobom, aký bol u neho občas príznačný – pred odpoveďou na hocikajú otázku pomerne dlho mlčal. Potom pokojne a vážne povedal, zdôrazňujúc každé slovo: „Mohlo to tak absolútne byť, je to celkom v duchu a štýle Kerenského“. Na základe odpovede Kerenského i odpovede Cereteliho som si uvedomil, že Voronovič mi povedal pravdu – Kerenskij mu tie peniaze dal!“³

* * * * *

Príbeh zverejnený R. B. Guľom vyvoláva mnoho otázok, ktoré sa

³ ГУЛЬ, Р.: *Я унес Россию. Апология русской эмиграции*. В 3 т. Т. 2. Москва, 2001.

pokúsime ozrejmiť. Keďže vyššie uvedená biografía N. V. Voronoviča nie je celkom hodnoverná, žiada si aj isté korektúry.

N. V. Voronovič sa narodil v roku 1886. Po absolvovaní Pažeského korpusu – vojenskej akadémie, bol kamer-pážaťom cárovnej Alexandry Fjodorovny. Vzhľadom na svoj pôvod (pochádzal z rodiny ruského dôstojníka) sa po osobných skúsenostiach v rusko-japonskej a prvej svetovej vojne stal predstaviteľom umiernených socialistických kruhov – socialistov-revolucionárov. Už v marci 1917 bol zvolený za predsedu Lužského sovietu vojenských, roľníckych a robotníckych zástupcov.

Vzhľadom na opis udalostí, ktoré prezentoval R. B. Guľ, bolo nevyhnutné sa obzrieť aj po niektorých memoárových prácach N. V. Voronoviča. Na prekvapenie, nič – čo len trochu podobné opísanému prípadu – tam uvedené nebolo. Z toho vyplýva, že buď Voronovič zatajil túto skutočnosť zo svojho života, alebo sa jednoducho nestala. Vystáva otázka – v čom by pri prvej alternatíve mohla byť motivácia, resp. na strane druhej, prečo to následne vyvrátili Kerenskij a Cereteli?

* * * * *

Styky s Romanovcami. O svojom živote v období revolúcie a občianskej vojny Nikolaj Vladimirovič napísal v emigrácii dva roky po skončení občianskej vojny v Pričernomorí. Vo svojich pamätiach Voronovič naznačil, že s cárskou rodinou mal blízke vzťahy. Po hospitalizácii v nemocnici a vyličení na jar roku 1916 predstúpil pred cárovnú Alexandru Fjodorovnu. Audiencia – ako ju opísal Voronovič – trvala dlhšie než zvyčajne. Stretával sa aj s cárom Mikulášom II. a dokonca obedoval s ním na slávnostiach georgijevských kavalistov v Narodnom dome v Sankt Peterburgu. Okrem toho zväzovala Nikolaja Vladimiroviča s dvorom Romanovcov ešte služba pážaťa spreď vojenského učilišťa – Voronovič nejednokrát vykonával službu v palácových komnatách cárovnej vdovy Márie Fjodorovny. Inými slovami, kontakty Romanovcov a N. V. Voronoviča boli do roku 1917 badateľné a rotmajster permanentne (aj v emigrácii) vyjadroval k Romanovovskému domu sympatie.⁴

Dokázateľná spätosť Voronoviča s cárskou rodinou bola rozhodujúca pre jeho rozhodnutie v takej citlivej záležitosti, akou bolo odovzdanie značného množstva peňazí bojovej organizácii dôstojníkov na záchranu

⁴ ВОРОНОВИЧ, Н. В.: *Потопувший мир*. Очерки прошлого: 1891–1920. Москва, 2001.

kráľovskej rodiny od člena Strany socialistov-revolucionárov.

Styky s A. F. Kerenským. Tieto predstavujú v danej záležitosti azda najslabší, najmenej jasný článok, ktorý napokon ani samotný Voronovič neodhalil vo svojich pamätiach. Napriek kontaktom s Romanovovcami sa však Nikolaj Vladimirovič v roku 1917 stal presvedčeným pravým eserom. A práve z tohto dôvodu po Februári sa postavil na čelo Lužského soviету vojenských, roľníckych a robotníckych zástupcov.⁵Neskrát sa Voronovič postavil do čela zelenoarmejскеj Roľníckej domobrany Výboru oslobodenia Čiernomorskej gubernie.

Nie je jasné, kde a kedy prišlo k stretnutiu Voronoviča s A. F. Kerenským. Prvýkrát Kerenskij počul o Voronovičovi v období Februárovej revolúcie. Prišlo k tomu za nasledovných okolností. Na počiatku roku 1917 po nemocničnej liečbe „kontúzie“ (post-concussion syndrom)a uzdravení Voronoviča objavuje v lužskej posádke, aby tu absolvoval ďalšiu službu. Pôsobil v hodnosti staršieho pobočníka a veliteľa jedného z oddielov posádky gardových kavaléristov. Tam ho aj zastihla Februárová revolúcia. Počas nepokojov v Petrohrade Mikuláš II. poveril generála Nikolaja Iudoviča Ivanova ich potlačením. Z frontu sa okamžite povolali armádne jednotky.

Večerom 1. marca 1917 bola situácia jednotiek, poslaných pre generála N. I. Ivanova, nasledujúca: hlavný transport s jednotkami Tarutinského pluku sa presunul do stanice Alexandrovskaja, transport Borodinského pluku sa nachádzal v Luge, ostatné vojsko sa rozťahlo v priestore medzi Lugou a Pskovom a medzi Pskovom a Dvinskom. Transporty poslané zo západného frontu boli pri Polocku. Na stiahnutie všetkých oddielov k Cárskemu Selu bolo potrebných už asi dvadsaťštyri hodín, avšakich presun bol už počas noci na 2. marca zastavený.

Žiadne dôkazy o tom, že vojenské oddiely presúvajúce sa na príkaz generála N. I. Ivanova vypovedali poslušnosť, nie sú. Podľa spomienok rotmajstra N. V. Voronoviča boli jednotky osobnej gardy z Borodinského pluku odzbrojené v Luge skupinou dôstojníkov, ktorí vytiahli na vlakový perón nefunkčné dielo. Bola to jediná expedičná jednotka zastavená silou. Z pamätí N. V. Voronoviča vyplýva, že bola odzbrojená na

⁵ ВОРОНОВИЧ, Н. В.: *Записки председателя Совета солдатских депутатов // Стража гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 г.* Москва, 1991. С. 311.

základe rozkazu Dumy.⁶

Celé toto dobrodružstvo nielenže zastavilo, odzbrojilo a obrátilo silné vojenské zoskupenie, ale určilo aj charakter rozhovoru Ruského a Rodzjanka, z ktorého vzišla myšlienka abdikácie cára.

„Svojou revolučnou iniciatívou lužská vojenská posádka zastavila postup ostatných vojsk na hlavné mesto, odzbrojila ich alebo obrátila naspäť“, – píše A. G. Šljapnikov a s pozoruhodnou dôverčivosťou dodáva: „pripravených dvadsaťtisíc bodákov a šabiel zatarasilo kontrarevolúciu cestu na Petrohrad“.⁷

Tieto udalosti sa stali prvým bojovým krstom rotmajstra Voronoviča vo Februárovej revolúcii. Duma, dočasná vláda ani socialisti na to zabudnúť nemohli.

Na začiatku augusta 1917 prichádza N. V. Voronovič do Soči za účelom výberu pôdy pre svoje poľnohospodárske družstvo „Novaja Luga“. Po tom, čo si vybral pozemok grófa Musina-Puškina, vrátil sa do Petrohradu a podal na ministerstve pôdohospodárstva žiadosť o pridelenie pôdy. Následne vo svojich pamätiach Voronovič konštatuje, že po likvidácii Kornilovovho puču zložil mandát predsedu Lugskeho sovietu vojenských, roľníckych a robotníckych zástupcov.⁸

Napriek tomu, že sa v Luge odohrali významné udalosti, v jeho memoároch vzniká pomerne výrazná medzera. Na konci augusta 1917 sa generál Kornilov rozhodol ozbrojenou silou zlikvidovať revolučný Petrohrad. Realizujúci plán sprisahania posla na hlavné mesto oddiely 3. jazdeckého zboru pod velením generála Krymova, do ktorých sa včlenila jednotka nazývaná „divá divízia“, sformovaná z kaukazských horalov. Kornilovova cesta viedla cez Lugu. Spoločné zasadnutie výkonného výboru Lužského sovietu a zástupcov vojenských oddielov pod predsedníctvom V. N. Voronoviča rozhodlo skrížiť cestu 3. zboru a zahatať ďalší pochod na Petrohrad. Soviet vydal rozkaz k demontáži železničných koľajníc a určenia agitátorov na činnosť v Kornilovových vojskách. Hoci udržiavanie obrany v meste bolo zvlášť nevyhodné, napriek tomu

⁶ КОНДАКОВ, Ю.: «Бумажный» поход генерала Н. И. Иванова на Петроград / Русская цивилизация. 2005. 12 окт.

⁷ ШЛЯПНИКОВ, А. Г.: *Канун семнадцатого года*. Семнадцатый год. В 3 т. Москва, 1992. Т. 2: Семнадцатый год. С. 257.

⁸ ВОРОНОВИЧ, Н. В.: *Потопувший мир...* С. 230.

Voronovič poslal svoje jednotky (pechotu, jazdeckto a delostrelectvo) na stranu Petrohradu, zachovávajúc tak vernosť dočasnej vláde a Kerenskému.

Postup Kornilovovho zboru bol pri Luge zastavený. Medzi vojakmi pracovali aktívni agitátori, ktorí neúnavne vysvetľovali kozákovi účel ich pochodu na Petrohrad a vyzývali ich, aby nezačínali bratovražednú vojnu. Nálada medzi kozákmi sa tým prudko zmenila. 30. augusta sa do Lužského soviету dostavili zástupcovia 3. jazdeckého zboru a predložili návrh na zatknutie generála Krymova. Nečakajúc na svoje zadržanie a presvedčený o neúspechu Kornilovovho puču Krymov spáchal samovraždu. Týmto spôsobom opätovne demonštroval Voronovič svoj význam nielen pre dočasnú vládu, ale aj osobne pre A. F. Kerenského.

Zatknutie Mikuláša II. Dňa 7. marca 1917 dočasná vláda vydala príkaz na zatknutie Mikuláša II. a jeho manželky. S cárskou rodinou odišli dobrovoľne V. A. Dolgorukov, P. K. Benkendorf, dvorné dámy S. K. Buxhevden a A. V. Gendriková, lekári E. S. Botkin a V. N. Derevenko, učitelia P. Žiliara S. Gibbs. Väčšina z nich spojila svoj údel s tragickým osudom cárskej rodiny.

Na začiatku augusta 1917 na základe rozhodnutia dočasnej vlády deportovali bývalého panovníka a jeho sprievod do Toboľska. A. F. Kerenskij sa neskôršie vyhovárал, že ráтали s prevozom rodiny ďalej do USA. Pochopiteľne, nebolo možné oficiálne prepraviť cársku rodinu do zahraničia, mohlo to vyvolať vlny rozhorčenia v socializovanej spoločnosti. V spojitosti s týmto tajné financovanie operácie na záchranu cárskej rodiny logicky zapadá do kontextu.

V roku 2003 v súvislosti s 85. výročím vyvraždenia cárskej rodiny masovokomunikačné prostriedky boli doslova zaplavené informáciami o neúspešných pokusoch o jej záchranu. V skutočnosti ich naozaj nebolo málo, ale všetky sa skončili neúspechom. Z celkového počtu pokusov mimoriadnu pozornosť priťahuje úsilie Markovovej skupiny. Nikolaj Jevgenevič Markov, populárny poslanec Štátnej dumy, vytvoril na záchranu cárskej rodiny v lete 1917 nelegálnu organizáciu Velké jednotné Rusko (Velikaja jedinaja Rossija). Do nej sa začlenili pravicoví poslanci: G. G. Zamyslovskij, N. D. Talberg, gardoví dôstojníci, vrátane menovca hlavy skupiny práporčíka S. V. Markova. Organizácia mala minimálne niekoľko desiatok ľudí. N. J. Markov poslal do Toboľska kvôli zisteniu

situácie a oslobodenia cárskiej rodiny najmenej dve osoby. Najprv bol vyslaný štábný rotmajster N. J. Sedov a potom práporčík S. V. Markov. Podľa svedectva druhého z nich, podarilo sa mu zapojiť do akcie 12 spolaľhivých dôstojníkov a niekoľko vojakov, okamžite pripravených zasiahnuť do záchranu cárskiej rodiny. Žiaľ, intenzívne úsilie N. E. Markova o zozbieranie väčšej sumy financií na organizáciu úteku úspech neprinieslo.

Pokus o záchranu panovníckej rodiny Markovovou skupinou je z hľadiska časového (ide o ten istý čas – koniec augusta) a personálneho (v oboch prípadoch figuruje dôstojník jazdy Markov) podobný opisu prípadu, ktorý spomína Voronovič. Navyše podozrivú zhodu vykazujú tiež finančné ťažkosti. Je zrejmé, že Voronovičov príbeh bol nepochybne o tejto operácii a práve pri nej nastala sprenevera finančných prostriedkov.

* * * * *

Čo sa týka samotného N. V. Voronoviča. Po Kornilovovom puči sa so skupinou 27 príslušníkov (a ich rodín) z lužskej posádky vrátil do Soči. Vzdelanosť, politická príslušnosť, netypická pre ruského dôstojníka, nevšednosť v zmyšľaní – všetko to mu čoskoro umožnilo získať dôveru medzi miestnym obyvateľstvom. Po zavedení miestnej samosprávy v Sočijskom okruhu koncom roku 1918 bol Nikolaj Vladimirovič zvolený za člena okružného roľníckeho výboru. V dňoch občianskej vojny bol priamym účastníkom rokovaní o otázkach dočasného vstupu okruhu do sústavy Gruzínskej demokratickej republiky alebo Veľkej Británie.

Po obsadení Sočijského okruhu bielogvardejcami vo februári 1919 Voronovič sa dostal najprv do ilegality, potom odišiel do neutrálnej zóny (Gagry). Tu sa zaujímal o šírenie idey tretej moci a vytvorením autonómneho roľníckeho štátu.

V novembri 1919 N. V. Voronovič za podpory Gruzínskej demokratickej republiky formuje v neutrálnej zóne roľnícku domobranu a podieľa sa na činnosti prvého zjazdu Výboru oslobodenia Čiernomorskej gubernie (18. novembra). Bol zvolený za predsedu Hlavného štábu Čiernomorskej roľníckej domobrany (Čiernomorskoje kresťjanske opolčenje – ČKO). 28. januára 1920 začalo pod vedením N. V. Voronoviča oslobodzovanie Sočijského okruhu od bielogvardejcov. Vojenská operácia v pohraničnom pásme bola dôkladne premyslená. Voronovič tu

dokonalo uskutočnil plán hlbokého obchvatu pravého krídla nepriateľa v kombinácii s čelným útokom. Táto taktika umožnila vyhnúť sa značným stratám, ktoré by za daných okolností bez logistického zázemia a pevných pozícií boli nenahraditeľné.

Opätovná realizácia armádnych plánov umožnila zelenoarmejcom v polovici februára obsadiť územie celého Sočijského okruhu Čiernomorskej gubernie.

21. – 25. februára 1920 sa v Soči uskutočnil druhý roľnícko-robotnícky zjazd Výboru oslobodenia Čiernomorskej gubernie a predsedom jeho roľníckej frakcie bol zvolený N. V. Voronovič. Na konci februára obsadili vojská roľníckej domobrany Tuapský okruh, v marci sa dostali až k hraniciam Novorossijska a podarilo sa im zmocniť značného počtu obcí v južných častiach Kubánskej oblasti. Začiatkom marca boli vojská Čiernomorskej roľníckej domobrany premenované na Čiernomorskú červenú armádu (Krasnuju armiju Černomorja). Avšak velenie armády sa ďalej riadilo príkazmi Hlavného štábu ČKO na čele s Voronovičom. Lídri Výboru oslobodenia Čiernomorskej gubernie si priali dosiahnuť dohodu medzi RSFSR a KOČG o autonómii. Z tohto dôvodu podnikali aktívnu bojovú činnosť proti bielogvardejcom.

Na začiatku apríla na územie Sočijského okruhu vtrhli ustupujúce vojská Kubánskej armády generála Škura. Keďže bielogvardejci disponovali početnou výhodou vo všetkých druhoch vojsk, podarilo sa im obsadiť celé pobrežie a mnoho podhorských osád. Hlavný štáb na čele s Voronovičom a s mobilizovanými domobrancami ušiel do hôr a odtiaľ uskutočňoval výpady na posádky bielogvardejcov. Bezprostredne po ustupujúcich vojakoch Kubánskej armády vtrhli do Sočijského okruhu boľševici.

Po obsadení Sočijského okruhu boľševikmi nasledovalo zatýkanie celého radu vodcov roľníckej domobrany a neskôr aj ich popravy. Poľný a regionálne štáby Čiernomorskej roľníckej domobrany pod velením N. V. Voronoviča začali viesť proti boľševikom otvorený boj, ktorý trval od polovice mája do októbra 1920. Zjazd čiernomorských a majkopských roľníckych a kozáckych organizácií menoval uprostred tohto zápasu 18. júla 1920 N. V. Voronoviča za splnomocneného zástupcu vyššie uvedených organizácií a predsedu Osobitnej čiernomorskej roľníckej delegácie, ktorá dostala splnomocnenie chrániť záujmy celého roľníckeho

obyvateľstva čiernomorského pobrežia. Delegácia mierila na vyjednávania so všetkými národnými demokratickými vládami s predsavzatím zabezpečenia podpory a pomoci čiernomorskému roľníctvu, ktoré trpelo dôsledkami občianskej vojny a hladovalo.

Voronovič ako prívrženec ozbrojeného boja s boľševizmom bol v roku 1920 vylúčený Zakaukazským oblastným výborom zo Strany socialistov-revolucionárov.

Po príchode do Prahy Nikolaj Vladimirovič začína pracovať na popularizácii tzv. tretej sily z rokov občianskej vojny a 1. apríla 1921 predkladá redakcii novín „Volja Rossiji“ na uverejnenie svoju prácu pod názvom „Ludová domobrana – armáda tretej sily“.

V predslove k svojej práci N. V. Voronovič poznamenal: „Od roku 1917 v Rusku bojujú medzi sebou dve sily, boľševici a stúpenci starého predrevolučného režimu (reakcionári). Jedni i druhí sú nepatrnou menšinou ruského národa a chcú si podrobiť zvyšok národa. Obidve sily mobilizujú roľníkov a robotníkov a nútia ich bojovať a zabíjať jeden druhého v mene cudzích predsavzatí. Avšak väčšina národa – mnohomiliónové roľníctvo a mnohopočetná robotnícka trieda, násilné odvedená do radov červenej a bielej armády, musí obhajovať cudzie záujmy statkárov a boľševických komisárov, prelievať bratskú krv, trápiť sa rôznymi útrapami a ničiť rodné mestá a dediny. Práve tento národ, roľníci a robotníci, ktorými manipulujú rovnako červení komisári ako i bieli generáli, tvorí tretiu silu, ktorá skôr či neskôr pochopí svoju moc, zhodí zo seba jarmo komunistov i čiernosotnencov a zvolí si svoju národnú vládu“.⁹

Ideou demokratickej slobody sa Voronovič doslova opíja, ale práca nedosiahla v emigrácii významnejší úspech. Napokon celý postup Strany socialistov-revolucionárov, ruinovanej vnútornými rozpormi medzi ľavými a pravými esermi, sa dostal do hlbokkej krízy a až do druhej svetovej vojny z nej nedokázal vyjsť.

Medzitým N. V. Voronovič sadá si k memoárom. Plný čerstvých nedávnych dojmov uverejňuje v Berlíne v roku 1922 v siedmom zväzku „Archívu ruskej revolúcie“ svoje prvé memoárové dielo „Medzi dvoma ohňami: Zápisky zeleného“. Celkovo prvou jeho knihou sa však nestali memoáre, ale „Opis historického múzea Osobnej gardy jazdecko-

⁹ Государственный архив Российской Федерации. Ф. 5394. Оп. 1. Д. 25. Л. 2–3.

granátnického pluku".¹⁰

V rokoch 2. svetovej vojny bol ruský emigrant Voronovič mobilizovaný nemeckou armádou a odvelený do horského terénu na drevorubačské práce. Po skončení vojny publikoval v Kanade v roku 1948 zbierku esejí „Vševidiace oko“, v ktorej opísal spôsoby života a zvyky starej ruskej armády. V roku 1955, pokračujúc v práci nad témou, Nikolaj Vladimirovič rozvinul svoju predstavu v knihe „Večerný zvon“, kam zaradil tri eseje z práce „Vševidiace oko“. Toto dielo zostalo poslednou prácou jeho života. V roku 1967 v 81. roku života N. V. Voronovič zomrel.

* * * * *

V našej štúdii nedávame za operáciu, ktorou Strana socialistov-revolucionárov poskytla finančnú čiastku určenú na záchranu cárskej rodiny, definitívnu bodku. Upriamujeme však pozornosť na fakt, že aj takáto stopa v histórii fakticky existuje.

Preklad z ruského jazyka: Oľga Hetenyi a Michal Šmigel'

Summary

Rescue attempts of the Tzar family: trace Party of Socialists Revolutionaries

Russian and foreign historiography includes reference to several rescue attempts of the Tzar family dating back to late summer of 1917 till July 1918. Involved individuals: monarchists – officers. The key issues that arose during the implementation of the rescue plan were insufficient financial resources. None of these attempts were successful. The presented study describes less-known facts on the rescue attempt of the Tzar family financed by the Party of Socialists Revolutionaries (the SRs, or Esers). The study is based on memoirs (literature of white emigration), archival material (the State Archive of the Russian Federation) and historiographical material (Russian and foreign historiography). Thematic, chronological, system, historical and comparative methods were applied in this study.

¹⁰ ВОРОНОВИЧ, Н. В.: *Описание Исторического музея Л.-гв. конно-гренадерского полка.* Санкт-Петербург, 1912.

Povojnový antisemitizmus v Poľsku (1945 – 1948)*

MARTIN ŠROMOVSKÝ

Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach – Katedra histórie FHV UMB v Banskej Bystrici

Oslobodzovanie nacistických koncentračných táborov armádami spojencov neprinieslo židovskému obyvateľstvu vytúžený pokoj. Práve naopak, v prvých rokoch po skončení druhej svetovej vojny bola v priestore strednej Európy prítomná antisemitská atmosféra, ktorá vyústila do demonštrácií, výtržností a prejavov fyzickej agresie či cielených útokov proti Židom z radov rôznych sociálnych skupín. Príčiny je nutné hľadať v nepríjemnom dedičstve vojny, protižidovskom zákonodarstve či neistej spoločensko-ekonomickej situácii krajín, ktorých budúcnosť bola v područí Sovietskeho zväzu (ZSSR).

Pred druhou svetovou vojnou sa na území Poľska nachádzalo približne tri a pol milióna Židov. Kvôli nacistickej túžbe zničiť zo sveta židovské obyvateľstvo sa tento počet znížil na 200 až 300 tisíc (5,7 – 8,6% z predvojnového stavu).¹ Treba však podotknúť, že z tohto počtu približne 130 tisíc osôb pochádzalo z územia pričleneného k ZSSR v septembri 1939. Tí sa na základe medzištátnej dohody medzi Poľskom a ZSSR mohli po skončení vojny vrátiť do pôvodnej vlasti.² Repatriácia

* Štúdia je výstupom z grantového projektu VEGA č. 1/0555/12 „Židovská otázka na Slovensku (1945 – 1953)“.

¹ Po oslobodení Poľska začali z úkryto v vychádzať tisíce Židov. Nacistické besnenie prežili vďaka rôznym faktorom. Okolo 10 tisíc z nich prežilo v koncentračných táboroch na území Poľska, 5 tisíc pochádzalo z koncentračných táborov v Nemecku a Rakúsku. Mnoho prežilo vďaka tzv. árijským papierom alebo v úkryte u Poliakov, či lesných úkrytoch a v partizánskych oddieloch. Židovské deti sa zachránili tým, že sa ukryli v kresťanských rodinách a kláštoroch. ADELSON, J.: *W Polsce zwa nej Ludowa*. In: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*. Red. J. TOMASZEWSKI. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993, s. 388.

² S Ukrajinou a sovietskou socialistickou republikou (USSR) a Bieloruskou SSR bola podpísaná dohoda o vzájomnej výmene obyvateľstva 9. septembra, s Litovskou SSR 22. septembra 1944. Zásady výmeny boli vo všetkých troch dohodách rovnaké. Dohodlo sa, že „vzájomnej evakuácii“ podliehajú poľskí občania ukrajinskej, rusínskej, bieloruskej a litovskej národností, ktorí sa mali presídliť na Ukrajinu, do Bieloruska a Litvy. Do Poľska sa mali

týchto osôb trvala prakticky až do konca roku 1948. Aj kvôli pohybu týchto osôb je ťažko určiť presný počet židovského obyvateľstva na území Poľska.

Hospodárska situácia preživších poľských Židov bola nezávideniahodná. Ešte na začiatku roka 1947 bola zamestnanosť medzi židovským obyvateľstvom iba 35,1%.³ Dôvodom nezamestnanosti židovského obyvateľstva bol predovšetkým zlý zdravotný stav vracajúcich sa z koncentračných táborov, ukrývajúcich sa v lesoch či v pivniciach. V roku 1945 bolo 35 tisícom Židom udeľovaná pomoc vo forme potravín a oblečenia, v prevádzke bolo 22 nocľahární pre 5270 osôb, v celej krajine existovalo 44 vývarovní, ktoré poskytovali pokrm pre 7 460 ľudí.⁴ O čosi lepšie to bolo s náboženskou starostlivosťou. Tá bola vtedy dostupná takmer vo všetkých väčších židovských strediskách, v 80-tich kongregáciách bolo činných 25 rabínov v 38 synagógach, okrem toho bolo činných aj niekoľko desiatok domovov modlitieb. Krátko po vojne bola starostlivosť o náboženské záležitosti zverená CKŽP (Centralny Komitet Żydów Polskich – Ústredný výbor poľských Židov), kým to neprebrali Židovské náboženské združenia, následne premenované na Židovské náboženské kongregácie.⁵ V prvých rokoch po vojne bol postoj štátu k židovskej menšine priaznivý, keďže potreboval vyzeráť pred zahraničím ako ochranca zdecimovanej židovskej menšiny, ako ochranca demokratických práv. Prístup varšavskej vlády sa zmenil až vďaka výhre komunistov v parlamentných voľbách v januári 1947 a zmenenej politickej situácie na medzinárodnej scéne (keď sa Izrael začal prikláňať k USA).

Aj napriek pozitívnemu prístupu vládnej moci k židovskej menšine situácia bežných Židov nebola vôbec jednoduchá. V povojnovom Poľsku bolo cítiť značne negatívny postoj väčšinového obyvateľstva k židovskej komunite, ktorý sa prejavoval často v násilnej podobe. Podľa amerického

presťahovať Poliaci a Židia, ktorí pred 17. septembrom 1939 boli poľskými občianmi a bývali na území vyššie uvedených republík. Zatiaľ čo pre osoby poľskej a židovskej národnosti bol zakotvený princíp dobrovoľnosti, osoby v opačnom slede na výber nemali. ŠMIGEL, M., KMEŤ, M.: Výmeny obyvateľstva v strednej a východnej Európe v kontexte 2. svetovej vojny (Na pozadí percepcie a názorov). In: Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Prešov: Universum, 2010, s. 60.

³ ADELSON, J. 1993. *W Polsce zwanej Ludowq...*, s. 460.

⁴ ADELSON, J. *W Polsce zwanej Ludowq...*, s. 466.

⁵ ADELSON, J. *W Polsce zwanej Ludowq...*, s. 429-433.

historika Davida Engela najväčšie erupcie násilia voči židovskému obyvateľstvu prebiehali v marci až v auguste 1945 a vo februári až v júli 1946, teda v období, keď jeho prítomnosť bola kvantitatívne na vrchole. Prvá erupcia násilia súvisela s oslobodením Poľska spod nemeckej okupácie a príležitosťou vyjsť z niekoľkoročných úkrytov na denné svetlo, ako aj s návratom osôb židovského pôvodu z táborov v Rakúsku a Nemecku. Druhá fáza sa vzťahovala k príchodu židovských repatriantov zo ZSSR.⁶

Prvé väčšie nepokoje namierené voči židovskej menšine sa odohrali v Rzeszowe 11. – 12. júna 1945. Násilnosti voči Židom vypukli potom, čo sa v pivnici budovy, ktorú obývali prevažne Židia našli telesné pozostatky dievčaťa (a vo zvyšných bytoch budovy ďalšie dôkazy o jej zavraždení),⁷ ktoré bolo už niekoľko dní nezvestné.⁸ Začalo sa so zatýkaním Židov, dochádzalo k fyzickým útokom voči nim a opustené obydlia Židov boli rabované a ničené. Nedošlo síce k stratám na životoch, ale všetci Židia po niekoľkých dňoch opustili mesto.

Dňa 11. augusta 1945 sa odohral pogrom v Krakowe. Ten mali vyvolať dvaja chlapci, ktorí vyhlasovali, že ich Židia v synagóge chceli biť či dokonca zabiť.⁹ Po meste sa začali roznášať klebety o zavraždených deťoch, najprv o dvoch, potom o osemnástich a nakoniec o 60-tich detských obetiach. Synagóga, ako aj okolité budovy, boli rabované, ničené a Žida bití. Dokonca dochádzalo k fyzickým útokom aj na nežidovských občanov mesta.¹⁰ Počas pogromu došlo aj k streľbe, pramene sa však rozchádzajú v tom, kto ju mal na svedomí.¹¹ Hoci nepokoje boli ešte

⁶ ENGEL, D.: Patterns of anti-jews violence in Poland 1944-1946. In: *Yad Vashem Studies*. Vol. XXVI. Jerusalem 1998, p. 34.

⁷ KACZMARSKI, K.: *Pogrom, którego nie było, Rzeszów, 11 – 12 czerwca 1945 r. (Fakty, hipotezy, dokumenty)*. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2008, s. 22-23.

⁸ Po meste sa medzitým rozniesla správa o rituálnej vražde, ktorá mala zabezpečiť krv pre židovské obyvateľstvo vracajúce sa z koncentračných táborov. Počet mŕtvych detí mal narásť na 13-20, údajne sa našli aj očití svedkovia, ktorí videli viac než desať tiel a flaše s krvou. GROSS, J. T.: *Strach: antisemitism w Polsce tuż po wojnie (historia moralnej zapaści)*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008, s. 81.

⁹ CICHOSPEK, A.: *Pogrom Żydów w Krakowie 11 sierpnia 1945 r.* Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2000, s. 70-72.

¹⁰ KWIEK, J.: *Żydzi, Lemkowie, Słowacy w województwie Krakowskim w latach 1945 – 1949/50*. Kraków: Instytut Nauk Społecznych, 2002, s. 63.

¹¹ CICHOSPEK, A.: *Pogrom Żydów w Krakowie...*, s. 80.

v ten deň utišené, napätie pretrvávalo ešte niekoľko dní. Opakovane dochádzalo aj k demolovaniu vnútorného vybavenia synagógy, teda presnejšie toho, čo tam ešte ostalo po nepokojoch.¹² Presný počet obetí pogromu sa v dokumentoch nezachoval, odhady sa pohybujú v rozmedzí od 1 do 5 mŕtvych osôb a asi 10 ranených.¹³

Najväčší povojnový pogrom v Poľsku sa však uskutočnil 4. júla 1946 v Kielcach. Opäť tu svoju rolu zohrali šíriace sa klebety o zabíjaní kresťanských detí Židmi. Objavil sa tu chlapec, ktorý tvrdil, že bol niekoľko dní predtým držaný násilím v sídle Židovského výboru¹⁴ (budova plnila aj funkciu dočasného ubytovania pre Židov, ktorí nemali strechu nad hlavou), no podarilo sa mu utiecť.¹⁵ Pred budovou sa zišiel rozvášnený dav, ku ktorému sa pridali ešte aj vojaci, ktorí mali pôvodne chrániť Židov. Tí však spolu s príslušníkmi MO (Milicja obywatelska – občianska milícia) začali obyvateľov sídla Židovského výboru vyvádzať pred budovu, kde boli vystavení na milosť a nemilosť rozhorčenému davu. Násilie sa rozrástlo aj mimo okolia budovy, dokonca až na železničnú stanicu, kde začali Židov násilím vyťahovať z vlakov. Okolo obeda sa podarilo príslušníkom armády situáciu upokojiť. Avšak po nečakanom príchode robotníkov (ale tentoraz organizovanom vedúcimi pracovníkmi Huty Ludwików), prichádzajúcich taktiež kvôli šíriacim sa klebetám o vraždení poľských detí, pogrom pokračoval ďalej.¹⁶ Definitívne skončil až po príchode jednotiek KBW (Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego – Zbor vnútornej bezpečnosti, špeciálna vojenská formácia určená na boj proti antikomunistickej opozícii) s tankami zo 160

¹² CICHÓPEK, A.: *Pogrom Żydów w Krakowie...*, s. 92-93.

¹³ Päť mŕtvych udáva A. Cichopek súdiac podľa fotiek vyhotovených na pohrebe. (CICHÓPEK, A.: *Pogrom Żydów w Krakowie...*, s. 87.) Kwiek jej však oponuje a tvrdí, že fotky môžu v skutočnosti predstavovať pohreb Židov zavraždených v roku 1946 v regióne Podhale, a preto píše, že s určitosťou možno tvrdiť iba o jednej smrteľnej obeti. (KWIEK, *Żydzki, Łemkowie, Słowacy, w województwie Krakowskim w latach 1945-1949/50...*, s. 63-64.) Počet ranených udáva referát CKŻP týkajúci sa antižidovských nepokojov v Krakove. Konkrétne bolo 5 osôb ťažko ranených, 4 osoby skončili na chirurgickom oddelení a 1 osoba bola ľahko ranená. (KWIEK, J.: *Wydarzenia antyżydowskie 11. sierpnia 1945 r. w Krakowie: dokumenty*. In: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, č. 1/2000, s. 78.)

¹⁴ Ukázalo sa však, že chlapec si vymýšľal, keďže v budove sa nenachádzala žiadna pivnica, v ktorej mal byť údajne držaný.

¹⁵ SZAYNOK, B.: *Pogrom w Kielcach 4. lipca 1946*. Warszawa: Bellona, 1992, s. 33.

¹⁶ SZAYNOK, B.: *Pogrom w Kielcach 4. lipca 1946...*, s. 31-57.

kilometrov vzdialenej Góry Kalwarii.¹⁷ Pogrom si vyžiadal okolo 40 obeť, z toho dvoch – troch Poliakov (jednou z nich bola ošetrovatelka, ktorá sa snažila pomôcť raneným Židom) a vyše 40 ranených.¹⁸

K obetiam pogromu sa však nezvyknú zarátať aj osoby, ktoré zahynuli vo vlakoch prechádzajúcich cez Kielce a na železničných staniaciach v okolitých obciach a mestách. Podľa údajov CKŽP išlo o približne 30 ľudí. Na stanici vo Włoszczowie sa stretli dva vlaky – jeden išiel z Częstochowy, druhý z Kielc. Ľudia vo vlaku idúcom z Kielc začali rozprávať ľuďom z náprotivného vlaku fámy o zabíjaní kresťanských detí v Kielcach. Na to začali Poliaci vyťahovať z częstochovského vlaku Židov na stanicu, kde ich následne ubíjali na smrť. Podobné situácie s roznášaním falošných správ o zabíjaní kresťanských detí a následným vyťahovaním Židov z vagónov a ich zabíjaním sa odohrali aj na staniaciach v Szczukowských Górkach, v Kielcach Herbskich a v Piekoszowe.¹⁹ V prípade pogromu v Kielcach je však veľa nezrovnalostí, vďaka ktorým vedú poľskí historici rozsiahle debaty.²⁰

¹⁷ KOWALIK, T.: „*Pogrom Kielecki*“ w *historiografii Polskiej (Stan badań)*. Kraków: T. Kowalik, 2007, s. 64.

¹⁸ Szaynok uvádza 42 obeť, z toho bolo 34 mŕtvych Židov (9 osôb malo strelné rany, 2 osoby mali rany od bajonetov, 25 osôb zomrelo následkom zranení hlavy) z Kielc, dvaja Poliaci (strelné rany), dve obete (matka s dieťaťom) zomreli v lese za Kielcami, ďalšie dve obete zomreli v Łodzi. Vo výpočte Szaynok však akosi chýbajú ešte dve obete. (SZAYNOK, B.: *Pogrom w Kielcach 4. lipca 1946...*, s. 60-61.) Kowalik udáva 37 mŕtvych Židov a 3 mŕtvych Poliakov. Pričom Kowalik do tohto počtu zrejme nezarátava matku s dieťaťom, ktoré zomreli v lese za Kielcami. (KOWALIK, T.: „*Pogrom Kielecki*“ w *historiografii Polskiej...*, s. 64.) Kowalik čerpá údaje zrejme z „Rozhodnutia o ukončení vyšetrovania v záležitosti kieleckého pogromu“, vedenom Komisiou stíhania zločinov proti poľskému národu, ktoré udáva taktiež 37 mŕtvych Židov a 3 Poliakov. (KAMIŃSKI, Ł. – ŻARYN, J.: *Wokół pogromu kieleckiego*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2006, s. 442.)

¹⁹ GROSS, J. T.: *Strach...*, s. 168-173.

²⁰ Pozoruhodné je predovšetkým správanie šéfa WUBP (Wojewódzki urząd bezpieczeństwa publicznego – Wojvodský úrad verejnej bezpečnosti) Władysława Sobczyńskiego, ktorý príliš dlho váhal s vyslaním jednotiek na potlačenie rozvášneného davu. Práve toto jeho pasívne počínanie malo spôsobiť, že nepokoje v Kielcach nadobudli taký kolosálny rozmer napriek tomu, že bezpečnostné sily prítomné v Kielcach a na okolí predstavovali spolu so školou WUBP 600 osôb. (ŚMIETANKA-KRUSZELNICKI, R.: Tlum na ulicy Planty – Wokół niewyjaśnionych okoliczności genezy i przebiegu pogromu Żydów w Kielcach 4 lipca 1946 roku. In: BUKOWSKI, L., ŻARYN, J., JANKOWSKI, A.: *Wokół pogromu kieleckiego, tom II*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2008, s. 112.) K nejasnostiam okolo pogromu prispeli podľa R. Śmietanku-Kruszelnického aj udalosti

Skutočný pogrom sa odohral aj v meste Parczew. Príslušníci ilegálnej organizácie WIN (Wolność i niezawisłość – Sloboda a samostatnosť) vstúpili do mesta po zotmení, keď sa im bez streľby podarilo ovládnuť most, na ktorom premohli dvoch strážnikov – Židov. Pokračujúc smerom do centra mesta chytili tretieho Žida a obsadili poštu, kde prerušili telefónne spojenie. Následne začali s rabovaním židovských obchodov a bytov. Námatkovo kontrolovali na ulici ľudí s „podozrivým“ výzorom, niekoľkí ozbrojenci mali za úlohu vydať sa do bytov dôležitých židovských „es“, aby ich odvedli. Podľa pamätníka hlavného strojcu pogromu a vodcu ozbrojenej skupiny, sa pogromu zúčastnila aj časť obyvateľstva Parczewa. *„Miestne obyvateľstvo ...nie pozerajúc sa na streľbu, radostne vyšlo na ulice, aby uvidelo „chlapov (sedliakov) z lesa“. Miestna mládež, prevažne študenti gymnázia, vynikajúco nám pomáhala s hľadaním Židov a zabezpečovaním áut.“* Pogrom si vyžiadal troch mŕtvych Židov, jedného raneného a jedného príslušníka MO.²¹ Pred pogromom bývalo v Parczewe približne 200 Židov, z ktorých väčšina sa rozhodla opustiť mesto a odísť do väčších miest. D. Engel však poznamenáva, že očití svedkovia *„porozovali, ako útočníci požadovali od zadržaných osôb, aby im ukázali osobné doklady, a na vybraných kričali, aby zdvihli ruku,“* čo naznačuje, že sa hľadali iba určité osoby. To môže znamenať, že nemuselo ísť o pogrom namierený voči židovskej menšine, ale že šlo skôr o eliminovanie osôb podporujúcich komunizmus, keďže útok viedli členovia nezávislého podzemia (ozbrojenej antikomunistickej opozície). Svedčí

odohrávajúce sa po 4. júli 1946 – smrť zástupcu šéfa Okresného UBP Alberta Grynbauma, niekoľko týždňov po pogrome, ešte v čase vyšetrovania kieleckého pogromu. Išlo o človeka, ktorý bol prítomný počas nepokojov v napadnutej budove, kde zachránil skupinu obyvateľov budovy Židovského výboru, a teda mohol vniesť svetlo do nejasností okolo nepokojov. (ŚMIETANKA-KRUSZELNICKI R.: *Pogrom w Kielcach – pozimie w roli oskarzonego*. In: KAMIŃSKI, Ł., ŻARYN, J.: *Wokół pogromu kieleckiego*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2006, s. 70). Takpovediac s kostolným poriadkom určite nebol ani proces s osobami, ktoré mali byť zodpovedné za krvavý priebeh pogromu. Súdne pojednanie, ktoré malo nájsť pravdu ohľadom niekoľko desiatok mŕtvych, a v ktorom bolo obžalovaných 12 osôb – proces, ktorý by v slobodnom a demokratickom štáte trval pravdepodobne niekoľko rokov, trval iba niekoľko dní! (KOWALIK, T.: *„Pogrom Kielecki“ w historiografii Polskiej...*, s. 85-95.)

²¹ KOPCIOWSKI, A.: Zajścia antyżydowskie na Lubelszczyźnie w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej. In: *Za głada Żydów. Studia i Materiały*. Nr. 3. Warszawa: Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2007, s. 193-195.

o tom aj malé množstvo mŕtvych a zranených oproti pogromom v Krakove či v Kielcach. Tento prípad mal poslúžiť na podporu teórie, že protizidovské násilie malo skôr povahu politického boja,²² keďže podobne to bolo aj pri udalostiach v Przedbórze v Łódzkom vojvodstve, kedy bolo zastrelených 8 Židov z asi troch stoviek žijúcich v obci. Vedúci ilegálneho oddielu Władysław Kolacinski, ktorý to mal na svedomí, sa obhajoval tvrdením, že spomedzi židovského obyvateľstva mesta vybral iba „*platených agentov Moskvy*“, a ak by to bol pogrom, postup jeho partizánov by bol iný.²³

Príslušníci nezávislého podzemia boli často vykonávateľmi útokov na Židov, aj keď nie je jasné, či všetky útoky pripisované opozícii boli ňou naozaj prevedené. Napríklad v noci z 16. na 17. júna 1945 skupina vyše 100 osôb zasypala granátmi budovu v Działoszycach, kde bývalo 150 Židov. Výsledkom útoku bolo 5 mŕtvych a 50 ranených. Útočníci údajne kričali: „*Nech žije AK!*“²⁴ Nepodarilo sa však zistiť či to bolo naozaj dielo AK (Armia Krajowa – Zemská armáda). Treba povedať, že existovali aj oddiely formované NKVD a UB (Urząd Bezpieczeństwa – Bezpečnostný úrad, názov poľskej tajnej polície v rokoch 1944 – 1956), ktoré predstierajúc identitu nezávislého podzemia, zabíjali politických protivníkov (stúpcov komunizmu) a vypaľovali celé dediny. Sú známe pokusy infiltrovania sa jednotlivých agentov UB i MO do „*lesných oddielov*“, prezliekanie sa za žobrakov, obchodníkov, spevákov atď.²⁵

Podľa M. J. Chodakiewicza nezávislé podzemie prevádzalo operácie najmä proti najviditeľnejším židovským funkcionárom UB, taktiež zvyklo rozdeľovať svoje potenciálne obete na skutočných i domnelých agentov, preto je otáznave hovoriť v niektorých prípadoch o antisemitizme: „*Poľskí partizáni zabíjali členov rodín komunistov z pomsty za ich činnosť, ale nezaoberali sa všetkými Poľiakmi v okolí, hoci občas smerovali svoje útoky proti všetkým Židom a Ukrajincom. Členovia poľského podzemia sa zvyčajne púšťali do jednaní k pomsteniu skorších udaní, väznenia či zabíjania nezávislých. V takomto poňatí antisemitizmus bol až sekundárnou príčinou zabíjania Židov*

²² ENGEL, D.: Patterns of anti-jews violence in Poland 1944-1946..., p. 26-27.

²³ ENGEL, D.: Patterns of anti-jews violence in Poland 1944-1946..., p. 27.

²⁴ CICHOSPEK, A.: *Pogrom Żydów w Krakowie...*, s. 39.

²⁵ CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po za głądzie (Stosunki polsko-żydowskie 1944-1947)*. Warszawa: Instytut pamięci narodowej, 2008, s. 144.

hoci s určitou úlohou, keď sa jednalo o kolektívnu zodpovednosť nevinných židov za činnosť Židov v prospech komunistickej moci.“²⁶ Surovosť použitých prostriedkov záležala aj od viny jednotlivých osôb. Občas sa vyskytli aj prípady, kedy boli údajní spolupracovníci UB iba zbavení majetku. Taktiež sa stávalo, že sa podzemie snažilo ušetriť nevinných, ako tomu bolo napríklad v novembri 1944 v Lubline, kedy oddiel AK vstúpil do bytu agenta UB, ktorý bol Židom. Hoci sa v miestnosti nachádzalo ďalších 5 Židov, nič sa im nestalo, nakoľko sa ani nesnažili pomáhať agentovi.²⁷ Jeden židovský svedok žijúci na severe Lublinského vojvodstva spomína príhodu z jari 1945, keď zadržali partizáni jeho konský povoz: „*Vojaci nás chceli zabiť, ale nakoniec sa rozhodli, že nás budú držať tak dlho až sa dozvedia, aké sú naše politické pohľady. Zobrali naše dokumenty a všetky naše veci a odišli k sebe, aby ich overili. Traja zostali s nami, držiac zbrane namierené na nás. Po polnoci sa zvyšní vrátili a všetko bolo dobré. Sprevádzali nás do nasledujúcej dediny a kázali nám nikdy sa nevracať a nikomu nehovoriť o ich pozícii.*“²⁸ Čistý antisemitizmus bol však zrejme dôvodom útokov antikomunistov na židovský sirotinec v obci Rabka 12. a 27. augusta 1945, kedy boli použité samopaly a granáty, našťastie bez strát na životoch sirôt.²⁹

Židia to nemali ľahké ani pri príchode do svojich pôvodných domovov. Narážali tam totiž na odpor ľudí, ktorí boli už niekoľko rokov usadení v ich domovoch. Konflikt medzi pôvodným židovským vlastníkom a poľským usadlíkom mal miesto v dedine Swoszow. Chajm Fajgenbaum so svojou ženou a piatimi deťmi vlastnil v obci 4 jutrá pôdy (cca 2 ha). Keď sa v marci 1945 objavil v obci, nový majiteľ odmietol Fajgenbauma spolu s jeho rodinou vpustiť na ich pôvodný majetok. Keď Fajgenbaumovi odmietli pomoc príslušníci MO, obrátil sa na veliteľa oddielu ČA, ktorý prinútil Poliaka k odchodu. Na začiatku apríla však bol dom Fajgenbauma ostreľovaný, následkom čoho bola ranená jeho 13-ročná dcéra. Fajgenbaumova žena sa obrátila o pomoc na Židovský výbor, ktorý jej poskytol 1000 zlotých na prevoz celej rodiny do Tarnowa.³⁰

²⁶ CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po zagładzie...*, s. 128.

²⁷ CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po zagładzie...*, s. 146.

²⁸ CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po zagładzie...*, s. 149.

²⁹ CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po zagładzie...*, s. 141.

³⁰ CAŁA, A., DATNER-ŚPIEWAK, H.: *Dzieje Żydów w Polsce 1944-1968*. Warszawa: Żydow-

Nevedno, či sa na Fajgenbaumov majetok vrátil predchádzajúci poľský usadlík, v každom prípade, vyhnať židovskú rodinu z ich pozemku sa podarilo. Podobný prípad sa odohral na začiatku júna 1945 v obci Czemiernik. Obyvateľka Częstochowy Fajga Himelblau prišla do obce získať späť dom patriaci jej rodine. Bola však zavraždená v dedine Stoczek, kde sa pokúšala získať späť šijací stroj. Vrahovia mali zavraždenú pred smrťou údajne mučiť a týrať. V roku 1947 zorganizoval TSKŻ (Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce – Kultúrno-spoločenský spolok Židov v Poľsku) zjazd lublinských Židov. Keď sa ich zišlo niekoľko sto-vák, v meste sa rozniesla správa, že si prišli prebrať domy, čo vyvolalo paniku,³¹ v tomto prípade však našťastie nedošlo k žiadnemu fyzickému násiliu.

Pokojná nebola ani už spomínaná repatriácia židovského obyvateľstva zo ZSSR. V akcii, ktorá dostala podľa CKŻP názov „vlaková“, riadenej predovšetkým oddielmi ilegálnej NSZ (Narodowe siły zbrojne – Národné ozbrojené sily), a počas ktorej boli strieľaní židovskí repatrianti, zahynulo údajne až dvesto osôb.³² Židia však boli napádaní vo vlakoch už pred začatím repatriácie.³³ Útoky na vlaky vykonávali zväčša ilegálne oddiely, ktoré najskôr vlak zadržali, následne začali s legitimáciou cestujúcich. Tí, ktorí boli identifikovaní ako Židia, boli zastrelení na mieste, prípadne sa mohli vyslobodiť podplatením svojich katov, vyskytli sa aj únosy.³⁴ Objavili sa aj prípady, kedy boli zadržané osoby odvedené do lesa, a o ich ďalšom osude sa nevie, tak ako to bolo aj v prípade prepadu vlaku na trati Kraków – Sucha Beskidzka.³⁵

ski Instytut Historiczny, 1997, s. 26.

³¹KOPCIEWSKI, A.: Zajścia antyżydowskie na Lubelszczyźnie w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej. In: *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, nr. 3, 2007, s. 188.

³²ADELSON, J.: *W Polsce zwanej Ludową...*, s. 393.

³³ Prvý taký útok sa odohral 29. júna 1945 na trase Łukow – Biała Podlaska. Dve osoby v železničiarских čiapkach zastrelili jedného Žida. Ďalšieho postrelili, no podarilo sa mu vyskočiť z vlaku a dôjsť do nemocnice. Dievčaťu (ktoré zrejme ani nebolo Židovkou) podrezali krk, keďže im už došli náboje (len do mŕtveho Žida vystrelili desať nábojov). KOPCIEWSKI, A.: Zajścia antyżydowskie na Lubelszczyźnie w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej..., s. 195-196.

³⁴ KOPCIEWSKI, A.: Zajścia antyżydowskie na Lubelszczyźnie w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej..., s. 196-197.

³⁵ Neznáme osoby v uniformách takto zrejme zlikvidovali v júli 1946 niekoľkých Židov, avšak boli medzi nimi aj nežidia. KWIEK, J.: *Żydzi, Lemkowie, Słowacy w województwie*

V povojnovom období však bolo pre Židov cestovanie krajinou vo všeobecnosti veľmi nebezpečné. Azda najbeštiálnejší útok sa odohral 2. mája 1946 v okolí Krościenka. Autobus s 26-timi Židmi, idúci zrejme na československo-poľskú hranicu, bol zadržaný partizánskou bandou „Ogień“ pod vedením Józefa Kuraša, ktorá vyťahla Židov z autobusu, zavraždila jedenásť z nich a siedmich ranila. Ôsmim sa podarilo zachrániť útekou do Nowého Targu.³⁶ Podobný útok na autobus a v ten istý deň, sa odohral aj na ceste do Czorstyna takisto pri československo-poľskej hranici (nezistilo sa však, či aj tento útok mal na svedomí Kuraš, aj keď je to možné, keďže spomínané mestá sú vzdialené od seba iba sedem kilometrov), kde bolo zabitých 8 osôb.³⁷

Antisemitizmus v povojnovom Poľsku mal veľa podôb a nie vždy šlo iba o fyzické násilie. Nepochota a nevraživosť voči Židom bola viditeľná najmä u vojvodských, okresných, mestských či obvodových úradov. Prejavovalo sa to v ťažkostiach pri pridelení bytov, odmietaní vydávať potravinové lístky, prinútenia do opustenia mesta, kladení prekážok pri snahe zamestnať sa v štátnych úradoch a štátnych podnikoch či v slovnej šikane.³⁸

V kontraste s oficiálne deklarovaným pozitívnym postojom najvyšších štátnych orgánov k židovskému spoločenstvu existovala značná

Krakowskim w latach 1945-1949/50..., s. 73.

³⁶ GROSS, J. T.: *Strach...*, s. 58. Za zmienku stojí, že spomínaný Józef Kuraš nenávidel každého, kto nebol čistokrvným Poliakom. Podieľal sa taktiež na zabíjaní Slovákov a Ukrajincov v regióne Podhalia (Nowy Targ a okolie). Aj za takéto „hrdinské činy v boji proti komunistickému nepriateľovi“ mu bola v roku 2006 odhalená socha v Zakopanom.

³⁷ CAŁA, A., DATNER-SPIEWAK, H.: *Dzieje Żydów w Polsce 1944-1968...*, s. 44.

³⁸ PISARSKI, M.: Emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1951. In: *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*. Warszawa: Trio, 1997, s. 30. Vo februári 1945 bolo MAP (Ministerstvo Administracji publicznej – Ministerstvo verejnej správy) informované, že Židom vracajúcim sa do Dębliny-Ireny radnica ako aj MO sťažuje získanie povolenia na prebývanie v meste. Židov, ktorí chceli získať prihlásenie k pobytu, mali mestské orgány informovať o tom, že v Poľsku sú pre nich vyhradené iba tri mestá. V novembri toho istého roku mal podobnú taktiku prijať aj úrad mesta Biela Podlaska, odmietajúc prihlásenie Židov k pobytu. Starosta Podlaski sa pred vojvodským úradom obhajoval najprv preľudnením mesta. Nakoniec sa priznal, že ho k tomu viedli iné faktory a to, že židovské obyvatelstvo usadzujúce sa v meste sa zvyklo zaoberať čiernym obchodom, hoci mnohé predmety získavali od ČA. To všetko negatívne vplývalo na hospodárske a spoločenské vzťahy v meste. KOPCIOWSKI, A.: *Zajścia antyżydowskie na Lubelszczyźnie w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej...*, s. 204.

diskriminácia na nižších úradoch. Ako to už býva, nie každý úradník samosprávy zvykne dodržiavať príkazy „zhora“, a v mierne chaotickom období povojnového Poľska – kedy medzi sebou bojovali stúpenci komunizmu a stúpenci nacionalistických skupín v ozbrojenom boji – správanie úradníkov bolo ešte komplikovanejšie. V prípadoch diskriminácie židovského obyvateľstva úradmi nie je jasné, ku ktorej politickej strane patrili dotýční úradníci, a teda či sa voči židovskej komunite správali nepriateľsky z dôvodu politického boja, alebo u nich prevládala všeobecná nenávisť voči židovskému spoločenstvu.

Podľa rôznych odhadov si násilie voči židovskému obyvateľstvu vyžiadalo od vyše 300 do 2500 obetí.³⁹ Je otázne, aké bolo skutočné ohrozenie židovského spoločenstva v porovnaní s nebezpečím, ktoré hrozilo občanom poľskej národnosti (situácia ostatných národnostných menšín, vrátane tej slovenskej, je v slovenskej historickej literatúre popísaná pomerne rozsiahle). Komplikovaná politická, spoločenská a hospodárska situácia po II. svetovej vojne spôsobila, že bezpečnosť v Poľsku bola na veľmi nízkej úrovni. Napríklad v Rzeszowskom vojvodstve vraždy Židov predstavovali iba 2,2 % z celkového počtu spáchaných vrážd.⁴⁰ Chýba aj porovnanie zastúpenia židovského obyvateľstva na celkovom počte obyvateľov vojvodstva.

To, že bol v Poľsku po vojne rozšírený antisemitizmus v takom meradle, v akom bol, malo viacero determinantov. Ťažko určiť, ktorý z nich mal väčšiu váhu a ktorý menšiu, keďže neexistujú ani presné štatistiky násillia voči Židom. Jedno je však isté – to, že židovská komunita bola každodenne vystavovaná nebezpečenstvu zo strany Poliakov, malo svoje korene ešte v období nemeckej okupácie. Ovzdušie bolo presiaknuté antisemitizmom už pred okupáciou a prejavovalo sa v rôznych diskriminačných zákonoch (až na pár výnimiek nedochádzalo k fyzickému

³⁹ J. Adelson udáva počet 1500 – 2000 obetí. (ADELSON, J.: *W Polsce zwanej Ludową...*, s. 401.) Chodakiewicz 400 – 700 mŕtvych. (CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po za głądzie...*, s. 205.) Engel uvádza 327 obetí, avšak sám priznáva, že ide iba o údaje za obdobie od septembra 1944 do septembra 1946. (ENGEL, D.: *Patterns of anti-jews violence in Poland 1944-1946...*, p. 6.) Podľa Dobroszyckého išlo o 2000 – 2500 obetí. (GROSS, J. T.: *Strach: antisemitism w Polsce tuż po wojnie (historia moralnej zapaści)...*, s. 57.)

⁴⁰ RAŃCZY, E.: Zabójstwa dokonane na Żydach w województwie rzeszowskim w latach 1944-1947 w świetle akt organów bezpieczeństwa. In: *Z dziejów stosunków polsko-żydowskich w XX. Wiek. Rzeszów: IPN, 2009, s. 141.*

násiliu voči židovskému spoločenstvu). Genocída Židov však akosi podnietila v mysliach Poliakov, že sa Židia môžu zabíjať aj beztriestne. Napokon, existujú prípady, kedy sa na vraždách Židov počas nemeckej okupácie podieľali aj Poliaci.⁴¹ Genocída židovského obyvateľstva prevádzaná nemeckým okupantom nepredstavovala pre všetkých Poliakov traumou. V mysliach mnohých sa to javilo skôr ako nemecká pomoc poľskému národu pri zbavení sa negatívneho elementu na jeho území.

Bol tu však jeden podstatný faktor, ktorý sa javí ako primárna príčina antisemitizmu v Poľsku. Po druhej svetovej vojne bolo Poľsko krajinou, ktorej vláda podliehala príkazom z Moskvy. Bol to prakticky okupovaný štát, sovietski vojnoví velitelia a sovietski funkcionári sa nachádzali v každom meste, vojenski a civilní „poradcovia“ sa nachádzali v každej štátnej inštitúcii až do úrovne okresu. Sovieti si taktiež vybrali svojich spolupracovníkov z radov miestneho obyvateľstva, ktorí boli umiestňovaní v mocenskom a bezpečnostnom aparáte. Infiltrácii sa nevyhlo ani vojsko. V poľskej armáde sa v decembri 1945 nachádzalo 54 sovietskych generálov z celkového počtu 63 generálov a 228 plukovníkov z celkového počtu 309, čo znamenalo, že 40 % poľského dôstojníckeho štábu predstavovali sovietski dôstojníci. Pod úplnou sovietskou kontrolou bol bezpečnostný aparát.⁴² Voči takejto sovietskej činnosti existovala opozícia, ktorá bola aktívna už počas nemeckej okupácie, takže v podstate iba pokračovala vo svojej činnosti. Jediné čo sa zmenilo, bolo meno úhlavného nepriateľa. Do tábora nezávislej opozície patrili prakticky všetky politické zoskupenia okrem komunistov. Avšak povolenie na legálnu činnosť obdržali iba dve strany: Stronnictwo Ludowe (Ľudová strana) a Stronnictwo Pracy (Strana práce), ktoré pod vedením emigračného politika Stanisława Mikołajczyka utvorili spoločnú PSL (Polskie stronnictwo ludowe – Poľská ľudová strana).⁴³

Po rozpustení AK v januári 1945, utvorilo jeho vedenie niekoľko tajných zoskupení – napr. už spomínané NSZ a WIN. Všetky tieto zoskupenia sú v poľskej historickej literatúre nazývané „nezávislé

⁴¹ Všeobecne známy je v Poľsku prípad vraždenia Židov v Jedwabnom, pri ktorom rukami Poliakov zahynulo podľa odhadov 380–1600 Židov. Pozri: GROSS, J. T.: *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*. Sejny: Pogranicze, 2000, 120 s.

⁴² CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po zagładzie...*, s. 27-30.

⁴³ CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po zagładzie...*, s. 32.

podzemie“. Aj napriek podobným cieľom, nezávislé podzemie pôsobilo oddelene od legálnej politickej opozície, s PSL na čele. Ich neskoršie úsilie o kompromis so sovietskou stranou sa skončilo v marci 1945, kedy 16 vodcov podzemia bolo nahnaných do pasce a unesených do Moskvy, kde ich čakal zinscenovaný proces s následnými rozsudkami smrti.⁴⁴

Počas antikomunistického povstania (ktoré v menšej miere pokračovalo až do roku 1956) bolo zabitých podľa odhadov 20 až 50 tisíc osôb.⁴⁵ Okrem toho bolo 100 tisíc ľudí poslaných do Gulagov, 3 tisíc osôb bolo odsúdených na trest smrti, okolo 10 tisíc bolo zabitých počas vypočúvania alebo masových popráv, 150 tisíc bolo odsúdených do väzenia. Navyše, 518 tisíc sedliakov bolo uväznených za odpor voči kolektivizácii a povinným dodávkam.⁴⁶

V takejto situácii, kedy v Poľsku prebiehala v povojnovom období prakticky občianska vojna, bola situácia Židov o to ťažšia – boli obviňovaní z prisluhovania komunistickej moci. Začali sa objavovať letáky, ktoré obviňovali Židov zo zrady Poľska ako vlasti prostredníctvom aktívnej podpory komunistického režimu aj napriek „*hrdinskému nesebeckému správaniu Poliakov v ich prospech*“ v období nacistickej okupácie.⁴⁷

V rokoch 1945 – 1948 zahynulo v partizánskych bojoch 8,5 tisíc protivníkov komunistickej vlády.⁴⁸ Tieto obeť na strane antikomunistickej opozície zákonite vyprovokovali násilie voči každému, kto podporoval režim nastolený „zvonku“. Pre porovnanie – od septembra 1944 do konca roku 1946 zahynulo 6475 poľských štátnych úradníkov a ich

⁴⁴ CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po za głądzie...*, s. 33-35.

⁴⁵ Na jar 1945 vypuklo v centrálnej časti Poľska spontánne povstanie namierené proti sovietskej moci v krajine. V júli však už antikomunistická ofenzíva bola porazená. Súčasne ľudovci Mikołajczyka súhlasili so vstúpením do pseudo koalíciej vlády s komunistami a úrady zase ohlásili amnestie pre povstalcov. Do januára panoval relatívny pokoj. Avšak narastanie teroru prinútilo povstalcov do obnovenia bojov. Všeobecné pacifikačné akcie prevádzané prostredníctvom UB pred sfalšovaným referendom v júni 1946, ako aj počas neho, zatlačili povstalcov do trvalej defenzívy. Ich počet sa znížil, zvlášť po amnestii vo februári 1947. Súčasne po sfalšovaných parlamentných voľbách v januári 1947 komunistické orgány zlikvidovali legálnu opozíciu za pomoci teroru ako aj politických prostriedkov. CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po za głądzie...*, s. 208.

⁴⁶ CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po za głądzie...*, s. 209.

⁴⁷ ENGEL, D.: *Patterns of anti-jews violence in Poland 1944-1946...*, p. 32.

⁴⁸ KAMIŃSKI, Ł, ŻARYN, J.: *Wokół pogromu kieleckiego...*, s. 10.

podporovateľov.⁴⁹ Medzi nimi sa vyskytovali aj tí Židia, ktorí sa rozhodli podporovať režim prichádzajúci zo ZSSR. V povojnovom Poľsku sa tak naskytla možnosť používať termín „židobolševizmus“.⁵⁰

V Poľsku v medzivojnovom období tejto teórii nahrávalo to, že v štruktúrach Komunistickej strany Poľska (Komunistyczna Partja Polski – KPP) predstavovali Židia 35 % členov strany, čo nebolo primerané k podielu židovského obyvateľstva na celkovej populácii krajiny (cca. 10 %).⁵¹ Išlo však o osoby, ktoré sa priklonili k poľskej kultúrno-národnej identite. Z 21 delegátov židovského pôvodu, ktorí sa zúčastnili II. zjazdu KPP v roku 1923 deklarovalo židovskú národnosť iba sedem zúčastnených.⁵² Nástupníctvo po KPP prevzala už počas II. svetovej vojny Poľská robotnícka strana (Polska Partja Robotnicza – PPR).⁵³ O účasti Židov v PPR vo vojnovom období však chýbajú relevantné údaje.

V povojnovom období predstavovali Židia v komunistickej strane opäť podstatný element. Hoci v odbornej literatúre sa nenachádzajú presné údaje o počte židovských členov PPR, medzi vládnymi predstaviteľmi však boli osoby ako Jakub Berman – člen Politického Úradu Ústredného Výboru (Komitet Centralny, ďalej KC) PPR, Hilary Minc – minister priemyslu a taktiež člen KC PPR, či Roman Zambrowski – tiež člen KC PPR,⁵⁴ všetko ľudia so židovským pôvodom. Aj keď celkovo tvorili Židia len necelé dve percentá pracovníkov UB, v aparáte UB sa na čelných pozíciách nachádzalo značné množstvo príslušníkov židovského

⁴⁹ ENGEL, D.: Patterns of anti-jews violence in Poland 1944-1946..., p. 20-21.

⁵⁰ Pojem „židobolševizmus“ sa rozšíril predovšetkým po nastúpení bolševikov k moci v Rusku. Dôvodom v zniku tohto pojmu bolo, že veľké percento čelných predstaviteľov októbrovej revolúcie (Trockij, Kamenev, Zinoviev a iní), ako aj mnoho radových členov malo židovský pôvod. Pozri: SOLŽENICYN, A.: *Dvěstě let pospolu, díl 2. Dějiny rusko-židovských vztahů v letech 1917-1995*. Praha: Academia, 2005, 441 s.

⁵¹ GRABSKI, A.: *Działalność Żydów wśród komunistów w Polsce (1944 – 1949)*. Warszawa: Trio, 2004, s. 25.

⁵² GRABSKI, A.: *Działalność Żydów wśród komunistów w Polsce (1944-1949)...*, s. 31.

⁵³ PPR nebola bezprostredným nástupcom KPP. KPP zanikla 16. augusta 1938 na príkaz Kominterny v rámci veľkých čistiek v Sovietskom zväze. PPR vznikla v roku 1942, v súlade s nariadeniami Kominterny nemala pracovať po vzore sovietskej komunistickej strany, ale mala dbať aj o špecifiká Poľska. (GRABSKI, A.: *Działalność Żydów wśród komunistów w Polsce (1944-1949)...*, s. 26.) Slovo „komunistická“ chýbalo v názve strany zrejme tiež úmyselne, aby neprípomínalo napojenie na Kominternu.

⁵⁴ GRABSKI, A.: *Działalność Żydów wśród komunistów w Polsce (1944-1949)...*, s. 31.

pôvodu. Na MBP (Ministerstwo bezpieczeństwa publicznego – Ministerstvo verejnej bezpečnosti) z 500 vedúcich pozícií zaberali 67 pozícií Židia, čiže asi 13 %, pričom podiel židovského obyvateľstva predstavoval 1% z celkovej populácie krajiny. Celkovo však tvorili Židia iba 1,7 % pracovníkov MBP. Čo sa týka šéfov WUBP: v rokoch 1944-1945 stanovili Židia 24,7 % pracovníkov.⁵⁵ V niektorých regiónoch bolo proporčné zastúpenie Židov ešte vyššie. Tak napríklad v Łódžskom vojvodstve tvorili Židia údajne až 50 % vedúcich pracovníkov, či 82,3 % pracovníkov UB v Radomskom okrese. Ako vidieť zo spomenutých údajov, Židia tvorili značné percento vo vedúcich zložkách bezpečnostných orgánov, ktoré mali za úlohu pacifikovať akúkoľvek nekomunistickú opozíciu.

Inklinovanie poľských Židov ku komunizmu bolo zapríčinené viacerými faktormi. Ideály komunizmu, ktoré hlásali rovnosť všetkých ľudí bez ohľadu na sociálny či národnostný pôvod, predstavovali pre Židov znamenajúcich v očiach bežných ľudí i v literách poľských zákonov vždy niečo „menejcenné“, obrovskú zmenu oproti diskriminujúcej legislatíve v medzivojnovom období.⁵⁶ Aj kvôli týmto diskriminačným zákonom Židia vítali vojakov ČA v septembri 1939 na tzv. kresoch wschodnich ako osloboditeľov spod národnostného útlaku, mnohí Židia (predovšetkým mladí a chudobní) začali okamžite kolaborovať so sovietskym režimom (nezmazateľnou v pamäti mnohých Poliakov aj po skončení vojny ostala predovšetkým spolupráca Židov s NKVD, aj keď jej obeťou sa stávali všetky národnosti vrátane Židov).⁵⁷ A keďže väčšina Židov (z asi 200 tisíc to bolo približne 130 tisíc), ktorá sa nachádzala v povojnovom Poľsku, sa zachránila práve vďaka tomu, že sa v septembri 1939 ocitla na území okupovanom Sovietskym zväzom, neprekvapuje, že sa medzi Židmi nachádzalo toľko stúpcov

⁵⁵ PACZKOWSKI, A.: Żydzi w UB: Próba weryfikacji stereotypu. In: *Komunizm, ideologia, system, ludzie*. Red. T. Szarota. Warszawa, 2001, s. 197.

⁵⁶ Boli to zákony obmedzujúce počet židovských študentov na vysokých školách a ich šikanovanie či vytvorenie oddelených lavíc sektorov, obmedzenia počtu slobodných povolání, neochota zamestnávať Židov na železničiach a v iných štátnych podnikoch či veľkých priemyselných podnikoch, prísnejšie tresty za previnenie sa proti zákonu o proti kresťanom atď. TOMASZEWSKI, J.: Niepodegła rzeczpospolita. In: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*. Red. J. TOMASZEWSKI. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993, s. 143.

⁵⁷ PREKEROWA, T.: Wojna i okupacja. In: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*. Red. J. TOMASZEWSKI. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993, s. 303.

komunizmu. U Židov, angažujúcich sa v PPR tak prevládalo presvedčenie, že kým medzivojnové Poľsko ich pred takmer úplným vyhladením nedokázalo ochrániť, sovietske Rusko to dokázalo oveľa lepšie. Neprehliadnuteľným faktom je aj to, že poľská inteligencia bola počas vojny prakticky úplne vyhladená, kým z tej židovskej sa aspoň časť zachránila v Sovietskom zväze. Preto komunisti museli na vedúce stanoviská čerpať kádre aj zo židovského obyvateľstva. Aj napriek popularite komunistických myšlienok medzi Židmi bol ich celkový pomer v štruktúrach komunistickej strany v povojnovom období marginálny, čo znamená, že väčšina zachránených Židov sa rozhodla predsa len vybrať si druhú možnosť ako pokračovať ďalej vo svojej životnej púti – emigrovať z krajiny.

Neexistujú presné údaje o Židoch zavraždených nezávislým podzemím. M. J. Chodakiewicz, ktorý analyzoval jemu dostupné pramene (5 sovietskych, 23 židovských a 35 poľských), popisuje 30 prípadov, kedy došlo k stretnutiu medzi Židmi a nezávislým podzemím na 36 miestach. Následkom týchto stretnutí bolo zabitých 132 Židov, z toho 25 nevinných svedkov, 53 osôb malo zjavné prepojenie s komunistickým aparátom bezpečnosti, z toho najmenej 36 osôb bolo podozrievaných pre spoluprácu vo forme agentov. U zvyšných 54 osôb sa Chodakiewiczovi nepodarilo zistiť status obetí.

Chodakiewiczovi sa podarilo taktiež urobiť štatistiku vykonávateľov útokov. Najviac ich malo na svedomí WIN – 34, po nich nasledovalo NZS – 25 obetí, iné skupiny mali na svedomí 52 osôb, a u 21 obetí je vykonávateľ útoku neznámy. Chodakiewicz aj na základe týchto údajov zastáva názor, že *„vraždy Židov nezávislé podzemie obvykle vykonávalo v rámci vlastnej obrany tvárou v tvár reálneho alebo predpokladaného ohrozenia alebo koôli pomste za pravdivé či predpokladané udania, ako tiež počas akcií proti komunistickým bezpečnostným silám.“*⁵⁸

Počas pogromov v Krakowe, Rzeszowe či v Kielcach bezpečnostné zložky, ktoré mali dohliadať na poriadok v meste, boli často práve tými elementmi, ktoré prilievali „olej do ohňa“. Je dosť možné, že bežných Poliakov takáto pasivita bezpečnostných orgánov len povzbudzovala k ďalším excesom na židovskom obyvateľstve. Napokon potvrdzuje to aj

⁵⁸ CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po zagładzie...*, s. 151-152.

výpoveď jedného z obžalovaných po pogrome v Krakowe: „*Všetci dookoła hovorili, że Żidia zabijali dzieci. Ja som ešte k tomu videl, że wojski chytają przedwszystkim Żidow, tak sa wo mnie prebudila dawná nienávisť do Żidow a proste som si ul'awil.*“⁵⁹ Ak sa aj objavili ľudia ochotní postaviť sa na stranu židovskej menšiny, mohli byť vystavovaní verejnému odsúdeniu. Obavy z toho priznal aj starosta obce Miechów, ktorý obhajoval svoju pasivitu tým, že nemôže byť náklonný k židovským záležitostiam, lebo bude prezývaný „*żidovským starostom*“.⁶⁰ O tom, že Židia boli skupinou, ktorá bola postavená mimo zákon sa sťažuje aj predstaviteľ CKŻP z Siedlec v marci 1945, ktorý píše, že od decembra 1944 bolo údajne zabitých cez 20 Židov, z toho niekoľko detí. Akcia mala nabrať masový a organizovaný charakter a UB nemala ani snahu hľadať vinných a vymeriavať príslušné tresty.⁶¹ O veľkom nebezpečenstve pre židovskú menšinu zase hovorí istá správa zaslaná na MO v Szczecine. Szczecin bol jedným zo styčných bodov, cez ktorý Židia, utekajúci do okupačných zón v Nemecku, prechádzali nelegálne cez hranice. Pri takomto prechode hraníc boli Židia vystavovaní mimoriadnemu nebezpečenstvu, keďže „*sa za nich nikto neprihovárал*“, čiže nikomu nevadili krádeže alebo vraždy utekajúcich Židov.⁶²

Objavovali sa aj útoky na židovské obyvateľstvo, ktoré nemali vždy iba antisemitský podtón, ale boli páchané skôr za účelom krádeže.⁶³ Aj keď bola hospodárska situácia židovskej menšiny následkom holokaustu neporovnateľne horšia ako v predvojnovom období, predsa len u niektorých Poliakov stále prevládala predstava o neuveriteľnom bohatstve Židov. Sčasti to bolo spôsobené aj finančnou a hmotnou pomocou, ktorú dostávala židovská komunita. Na rozdiel od Poliakov,

⁵⁹ CICHÓPEK, A.: *Pogrom Żydów w Krakowie...*, s. 74.

⁶⁰ ALEKSJUM-MĄDRZAK, A.: Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1947. In: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. Warszawa: ŻIH, nr. 3/95, cz. I, s. 84.

⁶¹ ADELSON, J.: *W Polsce zwanej Ludową...*, s. 402.

⁶² ALEKSJUM-MĄDRZAK, N.: Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1947. In: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. Warszawa: ŻIH, nr. 2/1996, cz. III, s. 42.

⁶³ Napr. v meste Połaniec v Świątokrzyskom v ojedovstve bola 25. apríla 1945 zavraždená 5-členná rodina Bergerovcov za účelom získania nehnuteľností patriacich tejto rodine. Došlo k tomu aj napriek tomu, že medzi páchatelmi sa nachádzal človek, ktorý počas nemeckej okupácie zachránil tri židovské rodiny. RAŃCZY, E.: *Zabójstwa dokonane na Żydach w województwie rzeszowskim w latach 1944-1947 w świetle akt organów w bezpieczeństwa...*, s. 138.

ktorí dostávali pomoc od UNRRY, Židia dostávali pomoc ešte aj od židovskej organizácie Joint, čo nemohlo neostať nepovšimnuté u ostatného obyvateľstva Poľska. Isté noviny sa sťažovali, že „*aj keď Poľsko získalo formálne nezávislosť, jeho obyvateľstvo trpí hladom, rôznymi chorobami, žije v polorozpadnutých chatrčiach, je zdecimované... Židia sa tu pohodlne usadili a riadia priemysel, obchod a financie, do istej miery aj poľnohospodárstvo je v ich rukách*“.⁶⁴ Zlá hospodárska situácia v Poľsku v povojnovom období, finančná podpora židovského obyvateľstva zo zahraničia a už vyššie spomínaná neochota bezpečnostných zložiek brániť židovskú komunitu tak mali za následok, že Židia sa často stávali obeťami lúpežných prepádov.

Ako už bolo spomenuté, Židia to nemali ľahké ani keď sa snažili dostať späť k svojim majetkom spreď vojny. V januári 1940 nariadením nemeckých okupačných orgánov boli Židia pozbavení vlastníctva akéhokoľvek majetku. Ich majetok bol konfiškovaný v prospech nemeckých okupantov alebo sa dostal do rúk Poliakov.⁶⁵ Židia mali tiež možnosť dať svoje obydlie pod dočasnú starostlivosť ľuďom, ktorým dôverovali. Boli však aj takí Poliaci, ktorí boli vo veci zaberania židovských obydlí mimoriadne iniciatívni, vidiac v tom možnosť rýchleho obohatenia sa. A práve títo patrili medzi tých Poliakov, ktorí hľadeli mimoriadne znepekované na navrátiť Židov. Návrat majetku bol základným predpokladom pre obnovu života tých Židov, ktorí sa rozhodli zotrvať v Poľsku. To, že to nebude také jednoduché, tušili už pri prvých stretnutiach so známymi, neustále počúvajúc vetu „*Moszek, ty żyjesz?*“ Vracajúci sa Židia predstavovali poriadny šok, keďže v hlavách väčšiny Poliakov panovala predstava, že „*Hitler všetkých vykynožil*“. Podľa Pisarského nemohli Židia v tejto záležitosti rátať s pomocou poľskej spoločnosti ani s pomocou úradov, ktoré však nešetrili sľubmi. Nakoniec na vyhladzovaní židovskej menšiny ťažili ako obyčajní poľskí občania tak aj štát.⁶⁶

⁶⁴ ENGEL, D.: Patterns of anti-jews violence in Poland 1944-1946..., p. 32-33.

⁶⁵ CAŁA, A., DATNER-ŚPIEWAK, H.: *Dzieje Żydów w Polsce 1944-1968...*, s. 16.

⁶⁶ Okrem pomerne známych prípadov, kedy Židia platili značné sumy peňazí za to, že ich Poliaci ukrývali vo svojich pivniciach či prázdnych bytoch, šokujúco pôsobí aj osud koncentračného tábora v Treblinku. Ten bol po vojne rozoberaný obyvateľmi okolitých dedín, ktorí okrem vyvážania z tábora všetkého, čo sa dalo použiť ako stavebný materiál, prekopávali masové hroby v túžbe po cennostiach, ktoré mali vlastníť alebo ukrývať zavraždení Židia. (Pozri: RUSINIĄK, M.: Treblinka – Eldorado podlasia? In: *Kwartalnik Historii*

Možno aj preto 6. mája 1945 prijala vláda zákon, ktorý ustanovoval, že žiadať o navrátenie majetku spred okupácie môžu iba priami dediči (rodičia, manželia, deti). Stúpenci tohto zákona to obhajovali tým, že chceli zabrániť hromadeniu veľkého množstva majetku v rukách jednej osoby, zvlášť v rukách Židov. Podľa nich, ešte viac by to poslinilo antisemitské nálady medzi obyvateľstvom.⁶⁷ Aj kvôli postojom úradov k navracaniu židovských majetkov Pisarski obhajuje konanie bežných Poliakov slovami: „*Ak administrácia nemala odpor proti nezákonnému zaberaniu majetku, prečo podobné pochybnosti mal mať obyčajný občan?*“⁶⁸

Oprávnení židovskí majitelia museli sa obracať so žiadosťami o pomoc k úradom, ktoré až represívnymi opatreniami dokázali majetok prinavrátiť právoplatným majiteľom.⁶⁹ To ešte viac rozduchavalo už aj tak podráždené poľsko-židovské vzťahy. Podľa Davida Engela malo zabíjanie Židov pokúšajúcich sa o navrátenie svojho bývalého majetku aj ďalšie dôvody – varovať ostatných pred podobnými pokusmi, alebo aj vynútiť si „ochranné“ platby od Židov za zabezpečenie svojich majetkov.⁷⁰

Je však otázne, aký podiel na povojnovom antisemitizme v Poľsku mala reštitúcia židovského majetku. Aj v literatúre sú útoky na základe majetkových nezrovnalostí ojedinelé. Podľa B. Musiała totiž nie je pravda, že na nešťastí Židov sa nabalili milióny Poliakov ako to tvrdí napríklad J. T. Gross. Pravdou je, že aj keď bolo veľa Poliakov, ktorým sa podarilo získať počas vojny židovský majetok, predsa len prednosť mali vždy Nemci (Poliaci získavali napríklad vždy tie chudobnejšie podniky po Židoch). Po odchode Nemcov sa všetok ich majetok dostával väčšinou do rúk štátu (pokiaľ pôvodný vlastník sa k majetku neprihlásil).⁷¹

Mnohým pogromom v povojnovom Poľsku predchádzali zvesti

Żydów: 2006, nr.2, s. 200-211.) Mnohé hospodárske či kultúrne budovy patriace predtým Židom boli po vojne obsadené rôznymi štátnymi inštitúciami, ktoré sa tiež neradi vzdávali novonadobudnutého majetku.

⁶⁷ PISARSKI, M.: *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1951...*, s. 38.

⁶⁸ PISARSKI, M.: *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1951...*, s. 41.

⁶⁹ CHODAKIEWICZ, M. J.: *Po za głądzie...*, s. 127.

⁷⁰ ENGEL, D.: *Patterns of anti-jews violence in Poland 1944-1946...*, p. 31.

⁷¹ MUSIAŁ, B.: *Majątek Żydów – grabież po wojnie*. Do stupné na internete: <http://7dni.wordpress.com/2008/01/23/majatek-zydow-grabiez-po-wojnie/>. Citované: 10. 9. 2013.

o rituálnych vraždách kresťanských detí (Rzeszów, Krakow, Kielce). Je však zrejmé, že tieto boli iba spúšťačmi protižidovských násilností, že sa iba zneužívali na vyrovnávanie sa s komunitou, ktorej členovia boli vnímaní ako „prisluhovači komunizmu“ alebo tí čo sa vracajú po svoje majetky.

Prvotným následkom násilností voči židovskej komunite bolo sťahovanie sa z dedín a malých mestečiek do väčších miest, kde mali pocit väčšej bezpečnosti. Bola to reakcia CKŻP, ktorý tento proces začal aktívne podporovať už v marci 1945. Podľa Davida Engela to malo značný vplyv na zníženie obetí v mesiacoch apríl a máj. Ešte väčšia snaha bola v tejto záležitosti vyvinutá po kieleckom pogrome, keď CKŻP prisľúbil evakuovať všetkých Židov z malých miest do veľkých.⁷² Predsa len vo väčších mestách, kde žilo viacero židovských rodín spolu, často v jednom obydli, mali Židia skôr pocit bezpečia než v dedine, kde boli jedinou židovskou rodinou alebo jednou z mála, pričom obkolesení nepriateľsky naladeným miestnym obyvateľstvom.⁷³

V prvom období, od okamihu oslobodenia jednotlivých území Poľska do prelomu rokov 1946 – 1947, dominovala nelegálna emigrácia, ktorú organizovala Sionistická koordinácia, známa skôr pod menom Bricha (po hebrejsky útek, let). Nelegálna emigrácia prebiehala súčasne s rozvíjajúcou sa legálnou, ktorá sa od roku 1947 odohrávala v podmienkach relatívne bezpečných pre židovské obyvateľstvo.⁷⁴ Násilie namierené proti Židom, malo výrazný vplyv na rozhodnutie emigrovať, ale nebol to jediný determinant. Nemalú úlohu hrali aj psychologické ťažkosti s prispôbením sa životu v Poľsku po holokauste (zachránení Židia sa často vyjadrovali: „*Nie je možné žiť na cintoríne, kde je pochovaná moja rodina, príbuzní či priatelia.*“), či emocionálne spojenie s perspektívou vzniku židovského štátu.⁷⁵

Najmocnejšia vlna emigrácie poľských Židov pripadala na druhú

⁷² Taktiež sa organizovali ozbrojené sebaobránné výbory na ochranu židovských štvrtí a inštitúcií. ENGEL, D.: Patterns of anti-jews violence in Poland 1944-1946..., p. 35.

⁷³ ALEKSIMUM-MĄDRZAK, N.: Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1947, cz. I..., s. 87.

⁷⁴ ALEKSIMUM-MĄDRZAK, N.: Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1947. In: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. Warszawa: ŻIH, nr. 4/1995, cz. II, s. 68.

⁷⁵ ALEKSIMUM-MĄDRZAK, N.: Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1947, cz. II..., s. 70.

polovicu roku 1946, práve po pogrome v Kielcach. Nelegálna emigrácia bola možná iba vďaka postoju poľských úradov. Hoci sa na nelegálnu emigráciu pozerali znepokojene, predsa len z humanitárnych či politických dôvodov⁷⁶ nerobili takýmto snahám napriek. Tolerantne sa k židovskej emigrácii stavali aj československí vládni predstavitelia. Židia totiž využívali na emigráciu aj územie Československa (ČSR). Do augusta 1946 prešlo územím ČSR údajne až 60 000 Židov.⁷⁷ Iba v okolí Náchoda sa v júli 1946 vyskytovalo približne 4000 židovských utečencov.⁷⁸ Československá vláda bola naklonená emigrácii poľských Židov aj kvôli očakávanej podpore, ktorá sa ČSR mala dostať na Parížskej mierovej konferencii.

Vďaka činnosti Brichy prešlo v rokoch 1945 – 1946 cez poľské hranice 118 823 Židov. K tomuto počtu je potrebné prirátať 5000 osôb, ktoré emigrovali ešte pred júnom 1945 (kedy začala Bricha s organizáciou),⁷⁹ emigrantov z roku 1947, či Židov, ktorí opustili krajinu bez pomoci Brichy – na vlastnú päsť. Najčastejšie utekali do táborov DP (displaced persons – vysídleni, bezdomovci) v západných okupačných zónach v Nemecku a Rakúsku, kde čakali na výjazd do Palestíny alebo iných západných krajín. Aj napriek nákladovosti a nebezpečnosti sa pre tento spôsob prechodu hraníc rozhodlo len v roku 1945 podľa odhadov 15-30 tisíc osôb, a v roku 1946 to malo byť 10-20 tisíc utečencov. V máji 1946 počet osôb prebývajúcich v táboroch DP a v krajinách západnej Európy dosiahol 110 tisíc osôb.⁸⁰ Celkovo opustilo Poľsko v rokoch 1945 – 1947 odhadom asi 150 000 Židov, približne polovica z nich odišla po pogrome v Kielcach.⁸¹ V Poľsku ostalo v máji 1947 ešte asi 110 tis. Židov, pričom však stále pretrvávala repatriácia zo ZSSR.⁸²

⁷⁶ Z humanitárnych dôvodov to robili tí, ktorí videli zlú situáciu židovského spoločenstva v Poľsku a mysleli si, že za hranicami budú mať lepšie životné podmienky. Z politických dôvodov to robili napríklad tí, ktorým nebola po vôli vysoká účasť Židov v štátnych orgánoch a boli len radi, keď opustili krajinu.

⁷⁷ *Československo a Izrael 1945-1956. Dokumenty*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny v AV ČR, 1993, s. 39.

⁷⁸ *Československo a Izrael 1945-1956. Dokumenty...*, s. 62.

⁷⁹ ADELSON, J.: *W Polsce zwanej Ludowq...*, s. 413-414.

⁸⁰ ADELSON, J.: *W Polsce zwanej Ludowq...*, s. 416-417.

⁸¹ ALEKSIMUM-MADRZAK, N.: *Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1947*, cz. III..., s. 48.

⁸² ADELSON, J.: *W Polsce zwanej Ludowq...*, s. 419.

Jedným z dôsledkov antisemitizmu bola aj snaha o splynutie s poľským obyvateľstvom krajiny. Asimilovalo sa veľké percento Židov už po skončení vojny a v dôsledku skúseností s holokaustom. U tých, ktorí odmietli emigráciu (či už z objektívnych alebo subjektívnych dôvodov), a rozhodli sa pre život v Poľsku, kde žili ich predkovia po stáročia, príklon k asimilácii značne urýchlil aj povojnový antisemitizmus. Dochádzalo k popoľšťovaniu priezvisk, občas aj mien spolu s menami rodičov. Muži s krstným menom Izák boli tak Jánovia, ženy s krstným menom Miriam – Márie. Väčšinou išlo o osoby, ktoré vojnu prežili v Poľsku a často vďaka „árijským papierom.“⁸³ Návrat do starých židovských priezvisk by znamenal pre nich prechod k židovskej totožnosti, s ktorou už nemali, alebo nemali v pláne mať nič spoločné. Tieto osoby sa už cítili byť Poliakmi, stratili spojenie so židovskou pospolitosťou a túžili sa zbaviť znakov, ktoré ich v spoločenstve charakterizovali ako Židov.⁸⁴ Veľké množstvo pôvodných priezvisk bolo možné vidieť najmä u Židov, ktorí prežili obdobie vojny na území ZSSR.⁸⁵ Práve u týchto Židoch sa objavovalo inklinovanie ku komunistickému režimu, čo bol tiež jeden zo spôsobov splynutia s Poliakmi. Veď v internacionalistickom komunistickom hnutí sa „kládli potreby proletariátu nad potreby jednotlivých národov“.

Ani asimilácia či angažovanie sa v komunistickej strane nepomohlo Židom k úteku pred antisemitizmom, keďže už na začiatku 50. rokov minulého storočia prebiehala v celom sovietskom bloku kampaň proti sionistom a kozmopolitom, t.j. osobám židovského pôvodu, a „ľudový antisemitizmus“ sa zmenil na „antisemitizmus vládny“.

⁸³ Išlo o Židov, ktorí si dokázali v obave pred nacistami vybaviť tzv. árijské dokumenty – občiansky preukaz, rodný list, potvrdenie o prihlásení sa k pobytu, pracovnú kartu atď. Vďaka nim mohli zatajiť svoj židovský pôvod a hlásiť sa k Poliakom.

⁸⁴ KERSTEN, K.: *Polacy. Żydzi. Komunizm. Anatomia póprawd 1939 - 1968*. Warszawa 1992, s. 152-153.

⁸⁵ NOWAKOWSKA, I. H.: *Żydzi Polscy (1947-1950). Analiza więzy społecznej ludności żydowskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, 1996, s. 141.

Summary

Post-war anti-semitism in Poland (1945 – 1948)

A small proportion of Jews in Poland who survived the Holocaust was exposed to the opposition of the population remaining after the arriving to their home-town and village. In Poland there have had a place numerous pogroms, attacks of various armed gangs, collaborated with the communists and armed assaults with economic overtones. The brutal anti-Jewish manifestations in Poland has left many casualties – in estimation there have been killed 300-1500 people. The main cause of the anti-Semitism in Poland was the collaboration with the communist regime raised by the Soviet Union. This collaboration has occurred already in the territory, occupied by the Soviet Union in September 1945, and many Poles couldn't forget it. Other reasons to hate the Jewish people were, some difficult financial situation of Jewish property taken during the German occupation, complex economic and political situation in the country of the remains of war-time anti-Semitism. The Jewish population in Poland responded to anti-Semitism by assimilation, or leaving the country. In the period 1945 – 1947 more than half of Polish Jews emigrated.

Afghan refugees in Central Asia and Russian federation

VIACHESLAU MENKOUSKI

Bieloruská štátna univerzita, Minsk

According to the UN in 2012 the world had over 10 million refugees,¹ of which about 2.7 million people – refugees from Afghanistan.² Afghanistan – the Central Asian state rich culture and tragic historical destiny. Complex socio-political and military situation in Afghanistan, the international controversy of the XX-XXI centuries led to the emergence and increasing of the problem of Afghan refugees. The current situation in Afghanistan, the UN estimated as "worsening security situation in some regions of Afghanistan and the continuing human rights violations during the armed conflict."³

The list of risk groups, which is not comprehensive, include: peoples associated with the Afghan government and the international community; aid workers and human rights activists; journalists and other media professionals; civilians suspected of supporting armed anti-government forces; members of religious Minorities and persons deemed violators of Sharia law; certain groups of women and children; victims of trafficking; ethnic and sexual minorities. The year 2011 with a request for asylum in various countries have addressed 35 700 (thirty-five thousand seven hundred) Afghans. This is 34% more than the year before.⁴

The Central Asian States and Russian Federation regards international humanitarian cooperation, the activities of United Nations High

¹ World Refugee Day // <http://unhcr.ru/index.php?id=61>

² Verhoturov, D. The politicization of the issue of Afghan refugees in the region // <http://www.afghanistan.ru/doc/23511.html>

³ UNHCR guidelines for assessing the international protection needs of asylum-seekers from Afghanistan // http://www.unhcr.org.ua/img/uploads/docs/Afghanistan%20EG_17%20Dec%202010_RUS.pdf

⁴ Experts point increase in the number of Afghan refugees // <http://www.pressa.tj/news/eksperty-omechayut-rost-chisla-afganskih-bezhencev>

Commissioner for Refugees (UNHCR, UN Refugee Agency) as an important and necessary part of comprehensive efforts to maintain international peace, security and stability. The basic principles of the state migration policy the Central Asian States and Russian Federation recognize the improvement of the asylum system, to assist the voluntary return of refugees, creating favorable conditions for social and cultural integration of forced migrants and the development of programs of social support.

However, experts note that in recent years the countries of Europe and America began to reduce government programs to receive Afghan refugees. Most of the countries interested in the Afghans remained in Central Asia. Some of them are even willing to finance projects in this direction. For example, it was learned that Denmark is ready to finance the deployment in Tajikistan six thousand Afghan refugees.⁵ Note that according to "Voice of Russia" Tajikistan is the only country in Central Asia, not to reject Afghan refugees.

The main principle of regional security in Central Asia after the collapse of the USSR was isolated from the Afghan conflict zone. However, this policy has not paid off. The Central Asian states failed distance itself from the situation in Afghanistan. Researchers currently identified three main components of the negative impact of the Afghan situation:⁶ 1) the production and distribution of drugs, 2) the interaction of the opposition of radical Islamic groups in Central Asia with the political and military forces in Afghanistan, and 3) Afghan refugees.

According to the head of the Association of Afghan refugees "Ariana" Asadullo Vadzhah, the official number of registered refugees in Tajikistan is about 5000 people.⁷ Other sources put the number at 4,000 persons.⁸ Tajikistan is located at 90% of Afghan refugees living in Central Asia. Kazakhstan officially registered 600 Afghan refugees. Afghan

⁵ *Fashutdinov, G.* Afghan refugees in Tajikistan dream about the West // http://rus.ruvr.ru/2012_10_02/Afganskije-bezhenci-v-Tadzhhikistane-mechtajut-o-Zapade/

⁶ *Knjazev, A.* The influence of the Afghan crisis on security in Central Asia // <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/vlijanie-afganskogo-krizisa-na-bezopasnost-centralnoj-azii.html>

⁷ Experts point increase in the number of Afghan refugees // <http://www.pressa.tj/news/eksperty-otmechajut-rost-chisla-afganskij-bezhencev>

⁸ *Fashutdinov, G.* Afghan refugees in Tajikistan dream about the West // http://rus.ruvr.ru/2012_10_02/Afganskije-bezhenci-v-Tadzhhikistane-mechtajut-o-Zapade/

refugees in Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, are not officially registered.⁹

Almost all Afghan refugees consider Tajikistan as a transit point on the road to welfare countries. Experts call the two reasons for this attitude. One – economic, second - psychological. The vast majority of refugees from Afghanistan are ethnic Tajik and Sunni Muslims. Many of them have higher education. Local people treat them controversially.

There was special UN program until 2007 to resettle refugees from Tajikistan to third countries, but it was subsequently terminated. The same year the Tajik authorities have tried to evict refugees from Dushanbe (where they came in search of work) in the remote border areas where they were once registered. Refugees were allowed to live only in certain cities and regions. Uzbekistan in the 1990s forced the Afghan refugees to leave the country. As a result, today in Uzbekistan live practically only Afghan businessmen, who have special accreditation.¹⁰

The Afghan refugees in Kazakhstan must every year to prove the special commission that the war in their country is not over yet. By law refugee status in Kazakhstan is limited to one year, and taking the new law "On Refugees" (2010), the parliamentarians did not change the time limit.¹¹

For Russia, Afghanistan is undoubtedly geopolitical interest. Due to the fact that the country borders Iran, Pakistan, India, Tajikistan, Uzbekistan and Turkmenistan, Afghanistan is one of the key points of Russia's interests in Central Asia. Embassy of the Russian Federation also represents the interests of the Republic of Belarus in Afghanistan.¹²

Mass escape from Afghanistan began in the 1980s after the Soviet invasion and the deployment of full-scale civil war. Soviet troops withdrew from Afghanistan in February 1989. The Najibullah

⁹ Most of the refugees living in Tajikistan are from Afghanistan // <http://www.afghanistan.ru/doc/52153.html>

¹⁰ Verhoturov, D. The politicization of the issue of Afghan refugees in the region // <http://www.afghanistan.ru/doc/23511.html>

¹¹ Kazakhstan prepares for a new influx of refugees from Kyrgyzstan // <http://news.nur.kz/149366.html>

¹² Stureiko, S., Medianik, V. Afghanistan: The Ethno-Political Conflict and the Problem of Displaced Persons. – Minsk, 2009. – 272 p.

government fell in April 1992. Afghans start of immigration to Russia is just the beginning of the 1990s. The first wave of Afghan emigration to Russia were mainly former activists of the People's Democratic Party of Afghanistan, an Afghan army, police and security services. Although in the early 1990s, compared to today, it was much easier to get to the West, the former Afghan allies of Moscow, preference is given Russia. By the mid-1990s in Russia were the most educated part of the Afghan elite. According to experts, Russia, which became the legal successor of the USSR, has a moral obligation to accept them, granting legal status and arrangement of these Afghans.

After the Taliban coming to power in the mid-1990s, a second wave of Afghan migration to Russia. Afghan remnants of the educated class, which included many supporters of mujahideen fled to Russia and other countries.

There are several forms of asylum in Russia. Temporary asylum or humanitarian status is granted to foreign nationals who could not return home because their lives are inhumane treatment by the authorities or by the population. The federal law on refugees provides for them a sufficiently broad law that in many ways similar to the rights of Russian citizens. For example, they have the right to medical care, have the right to work without a special permit and a number of legal safeguards. Political asylum is granted by decree of Russian President.

An official record of Afghans arriving in Russia records were not kept, so it is quite difficult to ascertain the extent of their presence in Russia. Estimated leaders of the Afghan community is 100-150 thousand.¹³ However, many experts believe that figure grossly overestimated. Overestimating the number of fellow activists Afghan community, according to experts, are trying to increase their visibility and importance to the Russian authorities.¹⁴

Estimates of the number of Afghans in Russia remain virtually unchanged in recent years. This indicates that the new mass influx of migrants from Afghanistan is not happening. Afghans living in Russia are

¹³ *Ivanova, T.* Is there a future for the Afghan refugees in Russia // *Ne prikosnovennii zapas. – 2004. - № 5(19)* // <http://www.strana-oz.ru/2004/5/est-li-budushchee-v-rossii-u-afganskikh-bezhencev>

¹⁴ *Kadiri, H.* Afghan diaspora in Russia // <http://www.afghanistan.ru/doc/19990.html>

divided into two categories: political refugees and labor migrants. The first group consists of representatives of the Afghan diaspora – come first and second waves of migration. The second group – the Afghans who come to Russia temporarily for work.

It is currently available information about dozens of legal, public organizations related to the Afghan community in Russia. A significant part of these organizations are based in Moscow and St. Petersburg. One of the major and painful stories in the Afghan community was the question of the lack of consolidation of the Afghan diaspora. Afghans are not consolidated around officially registered NGOs. There are religious and ethnic fragments Afghan community, consolidated around individual personalities and individual economic and business structures. The most powerful factor in the formation of separate groups and factions are the economic and business structure, based on which the Afghans make their living in Russia.

Russia in 1992 acceded to the 1951 Convention on the Status of Refugees and its 1967 Protocol, in its entirety. In the same year between the Russian Government and the Office of the UN High Commissioner for Refugees (UNHCR) signed an agreement to open a representative office in Moscow Regional. Both instruments entered into force in 1993, but refugees from Afghanistan are still extremely difficult to be legalized in Russia.¹⁵

Afghans constituted the overwhelming majority of people who come from third world countries that had applied for refugee status in Russia. A senior Russian Office of Citizenship official noted that Afghan refugees for many years are the overwhelming majority (about 60-70%) of the total number of the application for refugee status in the Federal Migration Service.¹⁶

Only in 1997 – 2002 petitions filed about 15,000 Afghans. Refugee status in 1993 – 2002 received only 491. Legal status of the others is not regulated, and the government is considering these Afghan asylum

¹⁵ *Ivanova, T.* Is there a future for the Afghan refugees in Russia // *Nepriko snovennii zapas.* – 2004. – № 5(19) <http://www.strana-o-z.ru/2004/5/est-li-budushchee-v-rossii-u-afganskikh-bezhencev>

¹⁶ *Rucheikov, V.* Number of Afghans who want to come to Russia is growing // <http://www.afghanistan.ru/doc/14402.html>

seekers as illegal migrants. Authorities explain the small number of legalized Afghans lack of money to provide the guarantees, which the state is required by law to give refugees. Russia annually reduced total number of Afghan refugees. The highest point was in 1999 – 709 persons.¹⁷ The number of refugees decreased primarily due to the loss of status. According to the Law on Refugees status is granted only for three years and after that period, as a rule, its action is not extended.

Accurately answer the question, how many Afghans now living in Russia is difficult because not all Afghan citizens living in Russia legally. Over the past 5 years with an application for refugee status is asked 4689 people from Afghanistan. Of these refugees were found 395 persons.¹⁸

Experts estimate the prospects of staying in Russia Afghans controversial.¹⁹ If they will choice, the most of them prefer the West, because there were granted refugee status, they will have a strong social support. So there can be, despite the fact that psychologically they like Russia more than the West. But should the question to return home or to stay in Russia, they will prefer to Russia, as is here adapted and have a great integration potential. Return home is entirely dependent on stabilization of the political and economic situation in Afghanistan, and the forecasts of the situation remain pessimistic.

¹⁷ *Ivanova, T., Iastrebova, A.* Refugees from Afghanistan: social and legal issues stay on the territory of the Russian Federation // http://mos-ur.ru/articles.php?article_id=209

¹⁸ *Rucheikov, V.* Number of Afghans who want to come to Russia is growing / <http://www.afghanistan.ru/doc/14402.html>

¹⁹ *Ivanova, T., Iastrebova, A.* Refugees from Afghanistan: social and legal issues stay on the territory of the Russian Federation // http://mos-ur.ru/articles.php?article_id=209

Resumé

Afganskí utečenci v Strednej Ázii a v Ruskej federácii

Podľa medzinárodných štatistík v roku 2012 bolo na svete viac než 10 miliónov utečencov. Z tohto počtu takmer 2,7 milióna pripadalo na Afganistan. Krajina situovaná v centrálnej Ázii je v dôsledku aktuálnej spoločensko-politickej a militantnej situácie neustále konfrontovaná s problémom narastajúceho počtu utečencov. Už v roku 2011 bolo nútených hľadať azyl v okolitých krajinách o 34% viac Afgancov než v roku 2010. Väčšina z nich sa prechodne usídlila v štátoch Tadžikistan a Kazachstan, kde boli aj oficiálne zaregistrovaní. Masové vysťahovalectvo z Afganistanu začalo v roku 1980. Udialo sa tak takmer okamžite po sovietskej invázii do krajiny. Po skončení afgansko-sovietskej vojny podnietil pokračovanie vysťahovalectva v deväťdesiatych rokoch postupný nástup radikálnej organizácie Taliban. Rozdelení do niekoľkých vysťahovaleckých vln zamierili občania Afganistanu práve do Ruska. Sprievodným javom prisťahovalectva z Afganistanu do tejto krajiny sa preto musel stať rozvoj azylového a humanitárneho systému. V dnešnej dobe však napriek tomu neexistuje exaktná odpoveď koľko utečencov z Afganistanu v Ruskej federácii žije. Problematickou zložkou uvedeného problému sa stalo aj to, že európske a americké štáty zredukovali vládne programy podporujúce prijímanie utečencov z Afganistanu. Vedie to k dezilúzii množstva utečencov, ktorí z ekonomických príčin túžia po príchode do niektorého zo štátov západnej pologule. Ich návrat do vlasti je totiž závislý od stabilizácie pomerov v Afganistane.

Central-Asian minorities in Russia in 21 century: Dynamics, structure and new areas for migration

IGOR ZHEREBTSOV – EUGENYI ROZHKIN

Inštitút jazyka, literatúry a dejín Komi vedeckého centra Uralského oddelenia Ruskej akadémie vied (Syktyvkar, Republika Komi)

Russia is considered the multinational country. However, the overwhelming majority of the population of Russia (81,1 % of those who gave their nationality in 2010) - the Russians.¹ This share is equal to the share, for example, of Frenchmen in France who had never declared of their poly-ethnicity and was not considered as the multinational country. But, at the same time, the present Russian formula is not an exception. China (Peoples Republic of China), for example, also underlines its multinationality (though, not absolutely as the Russian Federation) although actually Chinese (Khan') make 91,5 % of all population (2010).

Modern development of the Russian society gives many grounds to researchers for promotion the hypothesis that formation of a phenomenon which has already received the name of "new diasporas» became essentially new phenomenon of the epoch. Its occurrence is a consequence of several tendencies having, as is seen already now, long-term and deep character. Formation of "new diasporas» seriously complicates, diversifies a palette of social structure of the population, especially its city part. Occurrence of a new element inevitably breaks the former balance, habitual way of life that brings new mechanisms of development and new conflicts in society.

Formation of absolutely new migratory situation became a component part of sweeping changes of the Post-Soviet period. One of its key characteristics is prompt growth of streams of transboundary migrations. They were promoted by market transformation of economy, openness of borders and freedom of movement.

¹ Results of the National Population Census 2010. Volume 4. Ethnic composition and language skills, citizenship. Table 1. National composition of population. P. 1. – http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vo14/pub-04-01.pdf

Among "new diasporas" representatives of Central-Asian people in Russia form the impressive diaspora, four, according to 2010 census, exceeded 100 thousand people.² Especially amaze rates of increase of number of diaspora of Central-Asian people (except the Kazakhs and Turkmen). Data on number of diasporas of Central-Asian people in Russia in the beginning of 21 century is given in Table 1.

Table 1. Increase in number of diasporas of Central-Asian people in Russia in the beginning of 21 century

№	Group	1989 (thousand)	2002 (thousand)	2010 (thousand)	% (1989/2010)
1	<i>All population</i>	147022	145167	142857	-3%
2	Russians	119866	115891	111017	-6%
3	Kazakhs	635,9	654	647,7	+2%
4	Uzbeks	126,9	122,9	289,9	+128%
5	Tajiks	38,2	120,1	200,3	+426%
6	Kirghizs	41,7	31,8	103,4	+151%
7	Turkmens	39,7	33,1	36,9	-7%

Among the people which number exceeds 100 thousand people, on rates of increase in the 2000-s the Kirghizs are on the first place among *all* people of Russia, Uzbeks - on the second, Tajiks - on the third! It is especially interesting that number of the Uzbeks and Kirghizs in the 1990-2000-s decreased.³ And then at the expense of migration the impressing increase has been made. At the same time migrations of the Kazakhs and the Turkmen are insignificant that is usually related with more stable economic situation in these republics.

At the same time the majority of researchers note difference between the data on migration and results of censuses. And after all there is also not considered migration. The situation with the Central Asian migrants is such: according to censuses data the increase of three peoples (Uzbeks, Tajiks and Kirghizs) made more than 300 thousand persons, and according to the current registration of inter-countries migrations

² Results of the National Population Census 2010. Volume 4. Ethnic composition and language skills, citizenship. Table 1. National composition of population. P. 5. - http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-01.pdf

³ National Census of 2010. Volume 4. Ethnic composition and language skills, citizenship. - <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=17>

almost half-million persons arrived from three countries. It is possible to object: from these countries come not only representatives of titular nationalities, but comparison of the data, for example, on the Koreans also looks like that. All above, in our opinion, confirms the fact that census miss many immigrants. Our conclusion is: though migrations, certainly, influence the change of ethnic structure of the population, but to estimate degree of this influence and size of real migratory increase, according to census data on national structure of the population, is obviously not possible.

Of interest is the fact that all Russian diasporas of Central-Asian minorities are young on age structure - the share of persons older than 60 is less than 6 %. For example, for the Russians - the main population of the country - low share of young generation that reflects recession of birth rate of last decades is characteristic; there are traces of reduction of birth rate in military years (group of 65-69 years) and years of demographic «war echo» (group of 40-44 years). Also prevalence of women in groups older than 30 is noticed. And for age structure of sharply growing diasporas of natives from Central-Asian republics, for example, the Tajiks - the new arrived migrants - opposite qualities are characteristic. Following characteristics are typical for them: vanishing small elder generations after 55 years; huge prevalence of men at working age from 20 to 45 years; not enough children that is quite explainable by a small share of women in this population (women give birth to children).⁴

By results of 2010 census it is visible that the share of age groups in different people greatly differs. Thus, the share of persons of elder group varies from half of population (Jews - 50,6 %) to 2 % (Tajiks - 2,1 %). Specific weight of average age group of the population also differs almost twice (41,9 % - in Jews, 76,6 % - in Uzbeks). It is characteristic that Jews and Uzbeks with Tajiks, being on the share of average and elder age groups at the other ends of the distribution, represent vivid examples of emigrating (leaving) and immigrating (arriving) population accordingly.

Moving of ethnic groups of migrants is of interest. Russia is great,

⁴ Results of the National Population Census 2010. Volume 4. A national structure and language skills, citizenship. Table 11. The population of the most numerous nationalities by age, sex and marital status. –

http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vo14/pub-04-11.pdf

migrants are distributed on its territory rather unevenly. As a whole, for all migrants the concentration centers are Moscow, St.-Petersburg, Moscow, Tyumen, Samara and Volgograd regions. However, it should be noted that Central Asian migrants are concentrated in industrial areas of the Urals and Siberia. It does not mean that, for example, the Uzbeks do not live in the North Caucasus, simply share of these people living there in total number of these peoples is lower, than the share, for example, of the Koreans. It is interesting that from areas of the Volga region the Central Asian people are more concentrated in Tataria and Bashkiria. There is also migration to non-traditional for them regions, to the North, to the Arctic zone, for example, to the Republic of Komi.⁵

The Republic of Komi is situated in the Northeast of the European part of the Russian Federation, in the Subarctic and Arctic zone. The population of the Republic of Komi, according to 1989 census, decreases owing to negative balance of the external migration - from 1250,8 thousand people in 1989 to 901,2 thousand people in 2010.⁶ According to 2010 census, decrease in quantity of the Kazakhs living in the Republic of Komi by 35%, in relation to 2002 census, is observed. Number of the Kirgizs, Turkmens and Tajiks is rather stable and insignificant. Only the quantity of the Uzbeks increased by 32 %.⁷ The Uzbeks created their national-cultural autonomy in the Republic of Komi. Their number continues to increase. It allows us to assume that the Uzbek community as most numerous of increasing in number Central-Asian minorities in Russia, is in search of new areas for migration, settling further and further to the North of the Russian Federation.

⁵ Results of the National Population Census 2010. Volume 4. Ethnic composition and language skills, citizenship. Table 12. The population of the most numerous nationalities by sex and marital status on the subjects of the Russian Federation. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-12.pdf.

⁶ Results of the National Population Census 2002. Republic of Co-mi. Part 2. National composition of population, citizenship. Stat. collection. - Syktyvkar, 2005. P. 201.

⁷ Results of the National Population Census 2010. Komi Republic. Volume 3. Ethnic composition and language skills, citizenship. - Syktyvkar, 2012. P. 185.

Resumé

Národnostné menšiny zo Strednej Ázie v Rusku v 21. storočí: dynamika, štruktúra a nový priestor migrácie

Rusko je tradičná multikultúrna krajina s 81,1% zastúpením majoritnej ruskej národnosti. Aktuálny vývoj ruskej spoločnosti však prináša neustály rozvoj fenoménu formujúceho sa pod všeobecným označením „nová diaspora.“ Takáto skutočnosť mierne komplikuje prehľadnosť ruskej spoločenskej štruktúry, predovšetkým v mestskom prostredí. Jedná sa však o jeden z typických znakov postsovietskej éry krajiny, do ktorej patrí aj pomerne rýchly nárast migračnej frekvencie. Najvýraznejšou zložkou národnostných menšín v Ruskej federácii sú najmä imigranti zo štátov strednej Ázie – Kirgizstan, Uzbekistan, Tadžikistan, Kazachstan a Turkmenistan. Väčšina z prisťahovalcov je situovaná v priemyselných oblastiach Ruska v oblasti Uralu a Sibíri, alebo v priestore Tatárskej a Baškirskej republiky. Podľa momentálnych výsledkov výskumu sa zo stredoázijských menšín najdynamickejším narastaním počtu prisťahovalcov vyznačuje uzbecká minorita. Jej prílev spôsobuje väčšie osídľovanie nových, čoraz viac severnejších území Ruskej federácie.

K pôsobeniu Jána Kružiča na hrade Čabrad' (nástup do funkcie, uzákonenie pôvodu a prvé kontakty s osmanskou stranou)*

PAVOL MALINIÁK

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Postava Jána Kružiča (*asi 1525, †1580) je pozoruhodným príkladom dynamickej vojenskej a politickej kariéry. Môžeme ju sledovať od jeho pozície kapitána na Čabradi a v Krupine, s prerušením v osmanskom zajatí, neskôr v úrade liptovského župana, až po udelenie barónskeho titulu a zastávanie funkcií hlavného dvormajstra a cisárskeho radcu. O počiatkoch pôsobenia Jána Kružiča v uhorskom prostredí dosiaľ chýbali ucelenejšie a podrobnejšie údaje. V rámci uhorskej historiografie venoval pozornosť Kálmán Thaly okolnostiam zaujatia hradu Čabrad' cisárskym vojskom a Michal Matunák si čiastočne všimol Kružičove aktivity predchádzajúce jeho vymenovaniu za krupinského kapitána.¹ Vo väčšom rozsahu prvé doklady o Jánovi Kružičovi skúma staršie i súčasné chorvátske bádanie. Zameralo sa predovšetkým na rodinné, spoločenské a majetkové pomery, a s nimi spojené postavenie Jána Kružiča, nemanželského syna hrdinu protiosmanských bojov Petra Kružiča.²

* Štúdia vznikla v rámci grantu VEGA 1/0165/11 Reflexia uhorsko-osmanských vzťahov v prameňoch 16. – 17. storočia.

¹ THALY, Kálmán: Csábrág vára (Történeti rajz). In: *Magyarország és a Nagy Világ*. III. évf., 3. szám, 1867, s. 26-28; MATUNÁK, Mihály: *Korpona várkapitányai*. Korponán : Nyomatott Joerges Ágost özv. és fiánál, 1901, s. 5-6; MATUNÁK, Michal: *Krupinski hradni kapitáni*. Krupina : Kultúrne centrum a Múzeum Andreja Sládkoviča v spolupráci s Mestom Krupina, 2011, s. 4.

² PEROJEVIĆ, Marko: *Petar Kružić. Kapetan i knez grada Klisa*. Zagreb : Matica hrvatska, 1931, s. 206-207; ŠIMČIK, Antun: Ivan Kružić, sin Petra Kružića. In: *Obzor*. god. 75, br. 222, 28. IX. 1934, s. 1-2; JURKOVIĆ, Ivan: "Veliki i osobit razbojnik" u službi pape – Petar Kružić, kapetan najjužnijeg dijela protuosmanskoga obrambenog sustava Hrvatske. In: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. Vol. 25, 2007, s. 174-175; DRAGIĆ, Marko – ODŽA, Ivana: Kliški kapetan Petar Kružić i njegova supruga Jerolima u književnosti, povijesti i suvremenom narodnome pripovijedanju. In: *Lingua Montenegrina*. god. III, br. 5, 2010, s. 389.

Pred nástupom do funkcie čabradskeho kapitána Ján Kružič pôsobil v husárskom vojsku. Prvé údaje o jeho vojenskej kariére poznáme z tzv. šmalkadskej vojny medzi Habsburgovcami a protestantskými ríšskymi stavmi v nemeckých krajinách v rokoch 1546 – 1547. Konfliktu sa zúčastnilo viac ako 1000 husárov z uhorských, chorvátskych a poľských pohraničných oblastí. Vojsko pozostávalo z niekoľkých oddielov, usporiadaných podľa stotín. Jednému z oddielov velil Bartolomej Chorvát (Crovatt, Horváth). Po konfrontácii s údajmi z nasledujúceho obdobia môžeme uvažovať, že v husárskom oddiele práve pod jeho velením slúžil i Ján Kružič, podľa staršej literatúry vo funkcii zástavníka.³ Po ukončení šmalkadskej vojny Kružič pôsobil na rakúsko-uhorskom pomedzí. Vojsko pod velením grófa Mikuláša Salma, hlavného cisárskeho veliteľa pre Uhorsko, Chorvátsko, Slavónsko a dolnorakúske krajiny⁴ sa tam pripravovalo na ťaženie do Uhorska. O Kružičových aktivitách v tom období vypovedajú dva listy, vydané Mikulášom Salmom 14. mája 1548 v Marcheggu. Prvý list Salm adresoval nitrianskemu biskupovi, kráľovskému radcovi a pokladníkovi Františkovi Thurzovi. Oznámil mu, že k nemu posielal svojich služobníkov (*servitores*) Jána Kružiča a Ulricha Ehingera, ktorí vykonajú deň po blížiacom sa sviatku (zrejme po Turícach, t.j. 21. mája) prehliadku a vyplatenie jazdeckého vojska. Salm zároveň žiadal Thurza o pôžičku na vyplatenie niektorých kapitánov.⁵ V druhom liste Mikuláš Salm oznámil husárskemu kapitánovi Baltázarovi Pethőovi, že k nemu posielal svojich služobníkov Jána Kružiča a Ulricha Ehingera. Zároveň ho informoval, že deň po nadchádzajúcom sviatku mu bude vyplatený dvojmesačný žold vo výške 125

³ KÁROLYI, Árpád: Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. Második közlemény. In: *Századok*. XI. évf., X. füz., 1877, s. 842, 847-848, 854; NAGY, Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal* VI. Pest : Kiadja Ráth Mór, 1860, s. 473; *A Pallas nagy lexikona* XI. Budapestén : Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1895, heslo Krušics.

⁴ Mikuláš Salm mladší, s pôvodným predikátom Niklas Graf zu Salm und Neuburg. Základné údaje o ňom uvádza PÁLFFY, Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526 – 1598*. Győr : Kiadja Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1999, s. 257-258.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár Budapest (ďalej MNL – OL), Magyar kincstári levéltárak (ďalej MKL), Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár, Magyar Kamara regisztratórája, E 41 Litterae ad cameram exaratae, 1595 – No. 6. List je chybné zaradený medzi materiál z roku 1595.

zlatých.⁶ Vzhľadom na krátky časový odstup od vydania listov po zamýšľanú realizáciu platieb môžeme usudzovať, že doručiteľmi listov boli v oboch prípadoch Kružič s Ehingerom osobne. Nevylučujeme, že kvôli vydržiavaniu vojska prichádzali s kapitánmi na uhorskom území do častejšieho kontaktu. V takýchto prípadoch mohol Kružič vystupovať azda i ako tlmočník. Vieme, že o niekoľko rokov neskôr sa s Uhorskou komorou podieľal aj na vyberaní chorvátskej a slavonskej vojenskej dane.⁷

Priebeh vojenského ťaženia v Uhorsku opisujú málo známe, avšak podrobné správy veliteľov španielskych žoldnierov, spojencov na strane cisárskeho vojska. Cieľom prvej etapy bojov bolo získať hrady Levice, Sitno a Čabraď, ktoré ovládal cisárovi neverný Melchior Balassa. Po prekročení Dunaja začiatkom februára 1549 sa španielske vojsko utáborilo v Bátovciach a Sebechleboch, kam dorazil aj cisársky kapitán Ján Oppertorf so 600 husármi a 200 hajdúchmi. Na obliehaní Sitna, Levíc a následne aj Čabrade sa aktívne podieľal jazdecký oddiel Bartolomeja Chorváta (uvádzaný už pod menom Chorvatinovič). Na rozdiel od predchádzajúcich dvoch hradov došlo k obsadeniu Čabrade bez preliatia krvi. Po ostreľovaní delami a vyjednávaniach obrancovia hrad na začiatku júna vydali cisárskemu vojsku. Od tohto momentu sa začíname pravidelne stretávať s Jánom Kružičom. Pamätný spis venovaný pôsobeniu španielskeho vojska len stručne konštatuje, že hlavný veliteľ Mikuláš Salm zanechal na Čabradi „jedného kapitána Uhra“ s 200 mužmi rovnakého pôvodu a 23. júna 1549 ostatné vojsko odtiahlo.⁸ Spravovanie dobytého hradu naproti tomu dôkladne opisuje inštrukcia, ktorú Salm v rovnaký deň adresoval Kružičovi. Ustanovil ho zároveň do funkcie

⁶ MNL – OL, MKL, Magyar Kamara Archívuma, E 188 Archivium familiae Pethó, 1. doboz, No. 1.

⁷ ŠIŠIĆ, Ferdo (ed.): *Acta comitalia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Vol. II.* Zagrabiae : Ex officina societatis typographicae, 1915, s. 381-382.

⁸ ROŽAŇSKI, Feliks (ed.): *Wyprowa na Wegry Bernarda Aldany jenerala kawaleryi hiszpańskiej w latach 1548 – 1556.* Kraków : Redakcja „Przeglądu Polskiego“, 1881, s. 12, 23, 28-31; SZAKÁLY, Ferenc – SCHOLZ, László (eds.): *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548 – 1552).* Budapest : Európa Könyvkiadó, 1986, s. 64-65, 75, 86-90; KORPÁS, Zoltán: Egy spanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Adalékok Bernardo de Aldana magyarországi tevékenységéhez (1548 – 1552). I. rész. In: *Fons. Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok.* VI. évf., 1-2. szám, 1999, s. 42-43. Uhorské pramene predstavil THALY, K.: Csábrág vára, s. 26.

čabradského kapitána (*capitaneus*) a určil jeho úlohy, povinnosti a právomoci.⁹

Mikuláš Salm vydal inštrukciu priamo na Čabradi, ktorú už nazýva ako kráľovský hrad.¹⁰ Dokument na úvod označuje Jána Kružiča ako kapitána dvesto uhorských vojakov určených na stráženie Čabrade a jej príslušenstiev. Na prvom mieste určuje, aby nanajvýš obozretne a starostlivo strážil hrad Čabrad a v čase svojho kapitánstva ho nevydal z rúk cisára do moci iných. Nariaďuje preto ustanoviť pravidelné denné stráže a nočné hliadky. Pre tento účel mal Kružič na hrade veliť osemdesiatim vojakom s vyplácaným žoldom. Strážiť mali najmä úsek pri bráne, kde boli bašty a múry rozbořené delami. Z hradu nesmeli odísť bez príkazu hlavného veliteľa (Salma). Tretina vojska mala hliadkovať počas celej noci a brány hradu neotvárať, pokiaľ to nie je nevyhnutné. V prípade, že by niekedy nezískali potraviny, kapitán ich mal sám zadovažiť za príslušnú cenu. Opilstvo bolo vojakom najprísnejšie zakázané. Tí, ktorí by sa napriek tomu opili, mali byť potrestaní. Ján Kružič mal zabrániť vojakom utláčať poddaných podliehajúcich Čabradi, ako aj iným panstvám. V prípade, že by obyvateľstvu spôsobili škody, ich mal tiež potrestať. O takýchto skutočnostiach mal zároveň oboznámiť hlavného veliteľa a očakávať jeho správu.

Kapitán ľahkej jazdy Kružič mal na hrade a jeho príslušenstvách zotrávať (hliadkovať) so svojimi jazdcami bez zbytočného nebezpečenstva. Pre tento účel inštrukcia zdôrazňuje potrebu denných hliadok a rešpektovanie kapitánových rozkazov. Ján Kružič mal dohliadnuť, aby husári (*huzarones*) nespôsobili ťažkosti obyvateľom podliehajúcim hradu, alebo komukoľvek inému. Pri pretrvávajúcich problémoch mal v tomto ohľade informovať hlavného veliteľa.

Ďalšia časť inštrukcie venuje pozornosť oprave a údržbe hradu.

⁹ MNL – OL, MKL, Magyar Kamara Archivuma, E 136 Instructiones, A 2218, Liber instructionum III, fol. 314v-317r. Prameň uverejňujeme v Prílohe 1 v plnom znení podľa súčasného odpisu.

¹⁰ V datovacej formulke použité spojenie *in castris regiis pene Schabrag* by bez zdôraznenia kráľovského hradu mohlo odkazovať i na poľný tábor vybudovaný počas obliehania na návrší oproti hradu. Dôstojníci sa však mohli zdržiavať aj v doline pri mlyne, kde sa ešte pred obliehaním stretli Melchior Balassa a španielsky veliteľ Bernardo de Aldana. ROŽAŇSKI, F. (ed.): *Wyprawa na Wegry*, s. 14; SZAKÁLY, F. – SCHOLZ, L. (eds.): *Bernardo de Aldana*, s. 67.

Nariaďuje hrad vyčistiť a roztriediť kamene a drevo. Zrútené strechy mali postaviť tesári. Opraviť mali aj strechy prederavené strelbou. Baštu a iné múry, poškodené delami, mali najprv opraviť žrdovou ohradou alebo plotom. Popritom mal urýchlene pracovať murár a obnoviť hradbu. Okrem kameňov mal murár ľahko získať vápno aj piesok. Gule vystrelené na hrad počas obliehania mali byť dôkladne pozbierané, pričom na príslušnom mieste mala byť uložená aj hlásna trúba (*tuba*). Kružíč sa mal postarať, aby sa tieto veci nestratili.

Od obyvateľov – poddaných hradu mala byť vybraná meškajúca daň na sv. Juraja, pričom takto získané prostriedky mali slúžiť na obnovu hradu. Kružíč mal zároveň zvoliť predstaviteľov príslušných mestiečiek a obcí, a zaznamenať ich povinnosti. Pri tej príležitosti inštrukcia spomína odvádzanie dávok peniazmi, vínom, obilím, kurencami, husami, z udelených práv, úžitkami z hôr, desiatkami, deviatkami a robotami. O súpise príjmov mal byť oboznámený panovník, mal byť preto odoslaný hlavnému veliteľovi.¹¹ Rovnako mali byť zaznamenané šľachtické alebo iné majetky, predtým nezákonne obsadené majiteľmi hradu Čabrad.

Prameň ďalej venuje pozornosť zajatcom. Na hrade mali zostať v okovách a nik z nich nemal byť prepustený bez vedomia hlavného veliteľa. Pod dohľadom stráží mali pracovať na stavbách pri obnove hradu a v noci mali byť zavretí vo väzení. Pokiaľ by niektorí poddaní nezaplatili daň, Kružíč mal opätovne vyslať výbercov na vymáhanie dane. Dokument napokon pojednáva aj o vzťahu hradného panstva k osmanskej moci. Nakoľko niektoré obce podliehajúce pod Čabrad boli zaviazané platiť daň aj Turkom, Ján Kružíč mal zistiť, či ich počas vpádov Turci obsadili, alebo boli niektoré obce už predtým daní zbavené a Turci ich mali v úmysle obsadiť. Kružíč tieto sídla nemal prenechať Turkom. Opačne mal konať, iba ak by prijal správu od hlavného veliteľa. Okrem uvedených bodov inštrukcia v závere určuje Jánovi Kružíčovi plniť aj budúce pridelené úlohy na osoh panovníka. O náročnejších úlohách mal pritom oboznámiť hlavného veliteľa a očakávať jeho rozhodnutie.

¹¹ V krátkom čase skutočne vznikol obsiahly urbár Čabradského panstva, vypracovaný *tempore et capitaneatu Johannis Schrabrag* ešte v roku 1549. MNL – OL, MKA, E 156 Urbaria et conscriptiones, Registrata, fasc. 4, num. 11, pag. 3.

Inštrukcia výnimočným spôsobom zobrazuje pomery krátko po obsadení hradu. Najväčšiu pozornosť pochopiteľne sústreďuje na umiestnenie novej vojenskej posádky a obnovu poškodenej stavby. Dôraz kladie i na konsolidáciu podmienok na hradnom panstve. Popri jeho hospodárskej správe mal Kružič zabezpečiť verejný poriadok a prinavrátiť do správy hradu obce ovládané osmanskou stranou. V nasledujúcich rokoch došlo k určitej stabilizácii pomerov. Na porovnanie môže poslúžiť publikovaná inštrukcia z roku 1556, adresovaná jednému z Kružičových nástupcov, čabradskému kastelánovi a provízorovi Michalovi Fychorovi. Najväčší priestor venuje vydržiavaniu hradného veliteľa a jeho úradníkov, a vojenskej posádky. Značnú pozornosť zameriava i na poberanie príjmov z hradného panstva. Ako istú ozvenu niekdajšej mocenskej zmeny, ale aj reálne pretrvávajúce ohrozenie, možno v rámci stráženia hradu vnímať varovanie pred osobami pochybnej povesti, zvlášť pred vyzvedačmi (*exploratores*) na strane Turkov, alebo iných nepriateľov. Inštrukcia Fychora nabáda, aby sa spolu s prefektom v Leviciach mal pred nimi na pozore.¹²

Melchior Balassa obsadil Čabrad' ešte v roku 1547 právoplatnému vlastníkovi Petrovi Pálffyemu, ktorý preto po vydobytí hradu rokoval s miestodržiteľskou radou o jeho navrátení, alebo o vyplatení odškodného. Čabrad' so stálou cisárskou resp. kráľovskou vojenskou posádkou následne prešla do rúk Uhorskej komory, i keď Pálffyovci sa na hrade sporadicky zdržiavali a realizovali tam aj stavebné úpravy.¹³ Ján Kružič v priebehu júla a augusta 1549 preveroval majetkové pomery hradného panstva, vrátane zabratých majetkov a dlhov Melchiora Balassu. K Čabradi bola pripojená časť z majetkov hradu Sitno, avšak Kružič žiadal Ferdinanda I. aj o ponechanie majetkov Vacovskej a Budínskej kapituly, ktoré predtým obsadil a do Čabradského panstva začlenil Melchior Balassa. Na jeseň 1549 tieto majetky získal vacovský biskup, avšak správcovia Čabrade sa z nich zrejme pokúšali poberať príjmy i naďalej, nakoľko

¹² KENYERES, István et al. (eds.): *XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I. kötet.* Budapest : Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002, s. 134-136.

¹³ RUGONFALVI KISS, István (ed.): *A Magyar Helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549 – 1551. évi leveles könyve.* Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1908, s. 126, č. 109; THALY, K.: *Csábrág vára*, s. 27.

to výslovne zakazuje vyššie spomínaná inštrukcia, určená Michalovi Fychorovi.¹⁴ Situáciu pozorne sledovala osmanská strana. Svedčí o tom list budínskeho beglerbega Kasima pašu odoslaný na prelome rokov 1549 a 1550 na sultánov dvor. Informoval v ňom o obsadení Čabrade a ostatných hradov vojskom Mikuláša Salma, pričom opísal aj ďalšie vojenské akcie a pomery v regióne vrátane zloženia a počtu vojakov.¹⁵

Správu hradu a s ňou spojenú hospodársku evidenciu a agendu panovnícky dvor mienil zefektívniť, o čom vypovedá inštrukcia Ferdinanda I. vydaná v marci 1550 pre Petra Guthaya, účtovníka (*contrascriba*) vyslaného na Čabraď. Na správe hradu a panstva sa mal podieľať spoločne s tamojším provízorom a kastelánom, ktorého dokument označuje chybné ako Gašpara Kružiča. Príjmy hradu, ako aj zásoby potravín a zbraní mali byť zaznamenané v dvoch vyhotoveniach v urbári a inventári, pričom jedno si mali ponechať provízor s účtovníkom a druhé mali poslať Uhorskej komore. Pozoruhodnou sa javí požiadavka, podľa ktorej mal provízor zostaviť aj menný zoznam členov vojenskej posádky a služobníctva, spolu s výškou mzdy. Inštrukcia napokon stanovuje podmienky poberania desiatku na hradnom panstve a určuje účtovníkovi plat, nárok na dva kone a vlastného sluhu.¹⁶

Postavenie Jána Kružiča na začiatku jeho úradnej a vojenskej kariéry posilnil Ferdinand I. uzákonením jeho (nemanželského) pôvodu, s čím bolo zároveň spojené potvrdenie a udelenie šľachtictva (*Legitimatium cum nobilitatione pro Joanne Crusith*). Legitimizácia a nobilitácia vydaná panovníkom vo Viedni 10. mája 1550 zahŕňala zároveň aj armáles, t.j.

¹⁴ MAKSAY, Ferenc (ed.): *Urbáriumok XVI-XVII. század.* Budapest : Akadémiai Kiadó, 1959, s. 283, 286; Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), pobočka Banská Štiavnica (ďalej pob. BŠ), fond Magistrát mesta Banská Štiavnica (ďalej MMBŠ), Litterae missiles, listy J. Kružiča adresované B. Štiavnici 31. 7. 1549 a (1)3. 8. 1549; KARÁCSONYI, János – KOLLÁNYI, Ferenc – LUKCSICS, József (eds.): *Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia V (1548 – 1551)*. Budapest : Szent-István Társulat, 1912, s. 195, č. 180, s. 214-215, č. 196; RUGONFALVI KISS, I. (ed.): *A Magyar Helytartótanács*, s. 151, č. 130, s. 181, č. 160-161; KENYERES, I. et al. (eds.): *XVI. századi uradalmi utasítások*, s. 136.

¹⁵ PROCHÁZKA-EISL, Gisela – RÖMER, Claudia (eds.): *Osmanische Beamtenschreiben und Privatbriefe der Zeit Süleymāns des Prächtigen aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, s. 56-57, č. 11; PETRITSCH, Ernst Dieter (ed.): *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Band 1 (1480 – 1574)*. Wien : Österreichisches Staatsarchiv, 1991, s. 60, č. 124.

¹⁶ KENYERES, I. et al. (eds.): *XVI. századi uradalmi utasítások*, s. 137-138.

potvrdenie používania a udelenie erbu, aj s jeho vyobrazením a blazónovaním.¹⁷ Dokument zdôrazňuje, že Ján Kružič preukazoval kráľovi v Uhorsku mnohé roky služby v boji proti Turkom a najnovšie i proti povstalcom, keď sa vyznamenal pri obliehaní hradov. Bol mu preto zverený vo funkcii kapitána hrad Čabrad, ktorý má múdro spravovať. Panovník Jána Kružiča omilostil z jeho dovtedajšieho postavenia, nakoľko ako syn Petra Kružiča bol splodený v nezákonnom zväzku.¹⁸ Ako uvádza listina, pre chýbajúci pôvod trpí Ján Kružič cudzou vinou a preto si ľahko zasluhuje omilostenie akýmkoľvek najlepším spôsobom. Uzakoňuje tým jeho práva a stiera a ruší všetku hanbu a pochybenie spôsobené neprípustným pôvodom. Zaraďuje ho k zákonitým potomkom a priznáva mu všetky práva.

Udeľuje mu spôsobilosť a plnú moc kdekoľvek v Nemeckej ríši, Uhorsku a iných dedičných krajinách Habsburgovcov verejne a podľa práva užívať všetky počty ako zákonitý potomok, a byť pripustený ku všetkým úradom a ich vykonávaniu. Používať mu dovoľuje i priezvisko otca Petra Kružiča a zároveň disponovať s majetkom mužských aj ženských predkov podľa testamentu alebo i bez neho (bez toho, aby viedli k ujme), ako sa to dovoľuje na súde alebo i mimo neho podľa obyčaje, alebo podľa práva. Jána Kružiča a jeho deti a ich potomstvo v oboch pohlaviach prijíma a povyšuje medzi pravých šľachticov Nemeckej ríše a Uhorska. Nariaďuje zároveň, aby ho šľachtici prijali do svojho stavu a priznáva mu právo používať starý zlatý prsteň.¹⁹

¹⁷ Súčasný odpis porov. Österreichisches Staatsarchiv Wien (ďalej ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ďalej HHStA), Reichsregisterbücher, Reichsregister Ferdinand I., Bd. 7 (1548 – 1558), fol. 93v-96r. Odpis z 19. storočia, vyhotovený podľa odpisu v ríšskom registri porov. Hrvatski državni arhiv Zagreb (ďalej HDA), Obiteljski arhivski fondovi, Obitelj Kružič (1537 – 1863), sign. HR-HDA-737, fasc. 1, br. 2, I-2/a. Chorvátsky preklad podľa odpisu v HDA uverejnil MAKANEC, Alfred: Petar Kružič. Pozakonjenje i podijeljenje plemstva nezakonitomu sinu kliškoga junaka Petra Kružiča. In: *Obzor*. god. 75, br. 215, 20. IX. 1934, s. 1-2. Prameň uverejňujeme v Prílohe 2 v plnom znení podľa odpisu v HHStA.

¹⁸ Peter Kružič zomrel pri obrane hradu Klis 12. marca 1537. PEROJEVIĆ, M.: *Petar Kružič*, s. 197-202. Išlo zrejme o potvrdenie a doplnenie rozhodnutia z roku 1529 (?), keď Ferdinand I. uzákonil pôvod Jána Kružiča a udelil mu právo používať rodový erb. ŠIMČIK, A.: Ivan Kružič, s. 2; VON BOJNIČIĆ, Ivan: *Der Adel von Kroatien und Slavonien*. Nürnberg : Verlag von Bauer und Raspe, 1899, s. 98.

¹⁹ Doslovne: *cum vetera aurei annuli*. Nešlo azda o metaforu, ale o právo používať vlastný pečatný prsteň.

Priznáva mu aj všetky šľachtické výsady, odpustky, prednosti, slobody, milosti, označenia, oslovenia, pocty a hodnosti bez odňatia či vyňatia.

Udeľuje mu aj právo používať erb Petra Kružiča – červený štít, v ktorom sa nachádza orol čiernej farby s rozprestretými krídlami hľadiaci dopredu a pod pazúry držiaci kunu. Klenot tvorí otvorená mrežovaná turnajová prilba, na ktorej je položená zlatá kráľovská koruna so zlatými a červenými prikrývadlami. Vyrastá z nej rovnaký orol, ako je opísaný v štíte. Erb môže Ján Kružič používať na vojenských pochodoch, vo vojnách, súbojoch, v zápasoch jazdy alebo pešiakov, v bojoch z diaľky i z blízka, na štítoch, vojenských zástavách, stanoch, náhrobkoch, prikrývkach, prsteňoch, pečatiach, pamätníkoch, stavbách, klenotoch a zariadení, ako sa mu to bude páčiť, alebo ak to bude potrebné. V tej súvislosti opakuje, že Kružič a jeho potomstvo smú užívať šľachtické výsady a slobody, čím ruší dovtedajšie obmedzenia. Vystríha zároveň, nech si nik nedovolí uzákonneť a navrátenie pôvodu, šľachtictva, potvrdenie a udelenie erbu obmedzovať, a zmať zapísané rozhodnutia, alebo im prekážať a strojiť úklady. Pokiaľ tak niekto urobí, zaplatí pokutu päťdesiat mariek čistého zlata toľkokrát, koľkokrát sa previní. Z pokuty má polovica pripadnúť kráľovskej pokladnici, druhá časť bude prisúdená na úžitok ukrivdenému.

Z hľadiska životopisných údajov o Jánovi Kružičovi je v legitimizačnej listine z roku 1550 pozoruhodná zmienka o zásluhách v boji „proti Turkom, nepriateľom kresťanského mena“ (*contra Christiani nominis hostes Turcas*), ktoré predchádzali nedávnomu obliehaniu hradov zaujatých Melchiorom Balassom. Zdá sa, že ide odkaz na Kružičovu vojenskú službu v mladosti, o ktorej dosiaľ chýbajú konkrétne údaje. Prítomnosť Turkov resp. Osmanov už aj v zázemí hradu Čabraď reflektuje korešpondencia Jána Kružiča s mestom Banská Štiavnica približne od septembra roku 1550. Zástupcov mesta vtedy oboznámil o zoskupovaní Turkov v Budíne a Pešti, pričom vyjadril aj obavy z ich možného postupu do pohraničia.²⁰ Písomný styk Kružiča s osmanskou stranou

²⁰ ŠA BB pob. BŠ, MMBŠ, Litterae missiles, list J. Kružiča adresovaný B. Štiavnicu 21. 9. 1550. Nespracovaný, čiastočne sprístupnený materiál. Porov. aj MEIER, Jörg – PIIRAINEN, Ilpo Tapani – WEGERA, Klaus-Peter (eds.): *Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven. Vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit. Band 2: Mittelslowakei*. Berlin – New York : Walter de Gruyter, 2009, s. 601-603.

pramene naopak dokumentujú až od roku 1554, pričom pochopiteľne nevycluujeme listy (doposiaľ neznáme alebo nezachované) zo skoršieho obdobia.²¹ Nemožno pritom podceňovať ani osobnú ústnu komunikáciu Jána Kružiča, napríklad počas jeho návštev Zvolena (sídlo banského kapitanátu), hoci o ich obsahu nemáme presnejšie údaje.²² V prostredí pohraničných hradov pritom existovali živé kontakty medzi znepriateľenými stranami. Vytvárali ich rôzni poslovovia, sprostredkovatelia, zvedovia, ale aj zajatci.²³ Práve prítomnosť zajatcov bola dôvodom nevyhnutného obojstranného záujmu o informácie, výkupné, alebo výmenu za zajatca na druhej strane. Odovzdávanie, vymieňanie a zvlášť vykúpenie zajatcov často predpokladali ručiteľov – spoluväzňov, ktorí zostali naďalej zadržaní a ručili stratou častí tela (napr. oči, nos, uši), alebo ich väzňotelia zbili, ak sa vyslaní väzni nevrátili, resp. neposlali výkupné.²⁴

Aktívnu komunikáciu v tomto ohľade pozorujeme aj na hrade Čabrad. Miestodržiteľská rada na začiatku roku 1551 oboznámila kráľa Ferdinanda I. o prípade Jána Pekryho, ktorého už niekoľko rokov Turci väznili vo Vacove. Jeho brat, kráľovský stolník Ľudovít Pekry, si získaním peňazí potrebných na vykúpenie spôsobil značné dlhy, svojho brata však nedokázal vyslobodiť. Miestodržiteľská rada v tej súvislosti poznamenala, že v moci panovníka sú dvaja zajatí Turci, prvý s menom Šabac väznený na Čabradi a druhý je výberca tridsiatku z Vacova.

²¹ MNL – OL, MKL, Magyar Kamara Archívuma, E 204 Missiles, 47. csomó, list budínskeho pašu Tujgona adresovaný J. Kružičovi 13. 11. 1554. Mladšie listy uverejnili TAKÁTS, Sándor – ECKHART, Ferencz – SZEKFŰ, Gyula (eds.): *A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553 – 1589*. Budapest : Franklin-Társulat Nyomdája, 1915, s. 4, č. 4, s. 8-9, č. 8.

²² Svedčia o tom mestské účty od roku 1551 – výdavky za raky, ovos, ryby a vtáčiky pre Kružiča. ŠA BB, pobočka Zvolen (ďalej pob. ZV), fond Magistrát mesta Zvolen (ďalej MMZV), škat. 11, Mestská kniha IV, fol. 57v, 70v, 93v, 102v.

²³ VYBÍRAL, Zdeněk: *Politická komunikace aristokratické společnosti českých zemí na počátku novověku*. České Budějovice : Historický ústav FF JU, 2005, s. 225-245, 250-256; BAGI, Zoltán Péter: A 16-17. századi határvidéki és diplomáciai kémkedés magyar nyelvű irodalmának áttekintése. In: *Aetas*. 27. évf., 4. szám, 2012, s. 177-181.

²⁴ PÁLFFY, Géza: Ransom slavery along the Ottoman-Hungarian frontier in the sixteenth and seventeenth centuries. In: *Ransom slavery along the Ottoman borders (Early Fifteenth – Early Eighteenth Centuries)*. eds. G. Dávid – P. Fodor, Leiden – Boston – Köln : Brill, 2007, s. 59-60; SUGAR, Peter F.: The Ottoman “Professional Prisoner” in the Western Borders of the Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: *Études Balkaniques*. Vol. 7, No. 2, 1971, s. 84-87.

Jedného z nich rada navrhovala vymeniť za Jána Pekryho.²⁵ Ako uvidíme ďalej, Šabaca na pripravovanú výmenu nevyužili a zotrval v zajatí aj po bitke pri Plášťovciach.

Príprav na vojenské stretnutie, ktorého cieľom bolo vydobyť z osmanských rúk pevnosti v Poiplí, sa zúčastnil aj Ján Kružíč. Približne v polovici roku 1552 sa podieľal na prevoze diel zo Zvolena, za čo mu mesto uhradilo náklady na krmivo pre kone. O kone na prevoz výzbroje predtým žiadal aj Banskú Štiavnicu, s ich poskytnutím však vznikli ťažkosti, nakoľko mesto ich potrebovalo aj pre odčerpávanie vody z baní.²⁶ Zhromaždené vojsko, ktorému velil rakúsky šľachtic Erazmus Teuffel, napokon Ján Kružíč podporil jednou stotinou jazdcov. Napriek početnej prevahe uhorské vojsko 10. augusta 1552 pri Plášťovciach osmanská strana porazila, čím si upevnila svoju pozíciu v oblasti.²⁷ V chaotických pomeroch po prehratej bitke Kružíčovi poddaní olúpili a zavraždili istého mladíka, o čom Kružíča oboznámilo mesto Banská Štiavnica a zároveň požadovalo prípad vyšetriť.²⁸ Bezprostredne po bitke začala v regióne reorganizácia obrany, pričom dohľadom nad Čabraďou panovník poveril nitrianskeho biskupa Františka Thurza a Jána Balassu (brat Melchiora Balassu, neskôr kapitán banských miest). Ešte 3. septembra 1552 Ferdinand I. nariadil Jánovi Balassovi, aby Žigmunda Forgácha mladšieho, zadržávaného v osmanskom zajatí vymenil za Turka Šabaca, väzneného na Čabraďi.²⁹ Skúmané pramene nespomínajú, za akých

²⁵ RUGONFALVI KISS, I. (ed.): *A Magyar Helytartótanács*, s. 324, č. 321.

²⁶ ŠA BB pob. ZV, MMZV, škat. 11, Mestská kniha IV, fol. 70v; MATUNÁK, Mihály (ed.): *Adatok az 1552-iki honti hadjárat történetéhez*. In: *Történelmi Tár*. uj folyam VIII., 1907, s. 458-459, č. XII.

²⁷ MATUNÁK, Mihály: *A palásti csata (1552 augusztus 9-10)*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 1. és 2. füz., XI. évf., 1910, s. 245.

²⁸ MATUNÁK, M. (ed.): *Adatok az 1552-iki, s. 469-470, č. XXVII, s. 476-477, č. XXVI*. V liste z 15. 8. 1552 spomína B. Štiavnica poddaných z obce nazvanej hanlivo Die(b)swinkel. M. Matunák ju chybné stotožnil s Tisovníkom. Ide o lokalitu v severnej časti Čabradského panstva, zrejme o Kráľovce alebo Krnišov. Porov. TAGÁNYI, Károly (ed.): *Magyar erdészeti oklevéltár I*. Budapest : Pátria. Irod. Vállalat Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1896, s. 74, č. 133.

²⁹ S dvojakým vročením uverejnil HANKO, Jaroslav: *Balašovci z Ďarmôt a Modrého Kameňa*. b.m. : Jaroslav Hanko, 2012, s. 58. S presným datovaním FARKAS, Gyöngyi et al.: *A török kor, a kuruc kor, a nemesi felkelés, a királyi magyar nemesi testőrség iratainak levéltári segédlete*. Budapest : Petit Real Könyvkiadó, 2000, č. 1552/22.

okolností sa dostal Forgách do zajatia. Nemožno vylúčiť, že bol zajatý počas nedávnej bitky pri Plášťovciach. Zrejme aj kvôli nejasným kompetenciám v tejto situácii došlo k sporu medzi Jánom Kružičom a Jánom Balassom. Kráľ preto Balassovi adresoval 23. októbra 1552 mandát, v ktorom mu nariadil, aby kapitánovi Kružičovi vrátil všetky jeho majetky, zvlášť zajatých Turkov (*captivos Turcas*) a ostatné náležitosti hradu Čabrad'.³⁰ V nasledujúcom období panovník vymenoval Jána Kružiča do funkcie krupinského kapitána. Zdá sa, že v otázkach obrany a niektorých hospodárskych kompetenciách mu naďalej podliehali kasteláni na Čabradi.³¹ Pre dôkladnejšie oboznámenie s počiatočným obdobím Kružičovho pôsobenia v regióne sprístupňujeme inštrukciu vydanú Mikulášom Salmom a legitimizačnú listinu vydanú Ferdinandom I. v prílohe v plnom znení podľa zachovaných súčasných odpisov.

Príloha 1

Čabrad', 23. jún 1549

Mikuláš Salm, hlavný veliteľ cisárskeho vojska v Uhorsku, vydáva inštrukciu čabradskému kapitánovi Jánovi Kružičovi. Ustanovuje ňou velenie nad vojenskou posádkou, spravovanie hradného panstva, obnovu hradu Čabrad' a zaujatie obcí ovládaných Turkami.

Súčasný odpis v knihe inštrukcií z archívu Uhorskej komory, latinsky. MNL – OL, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, E 136 Instrukciones (Másolati könyvek, mikrofilm 3958), A 2218, Liber instructionum III, fol. 314v-317r.

Instructio egregii Joannis Crusith regie majestatis capitanei ducentorum peditum Hungarorum negociorum in custodienda arce Schabrag, eiusdemque pertinenciis 1.5.4.9.

Instructio egregii Joannis Crusith regie majestatis capitanei ducentorum peditum Hungarorum negociorum in custodienda arce

³⁰ ÖStA, HHStA, Ungarische Alten Allgemeine Akten, Hungarica, Fasc. 67, Konv. B, fol. 136r-137v.

³¹ MATUNÁK, M.: *Krupínski hradní kapitáni*, s. 4-5; SZALAY, Ágoston (ed.): *Magyar leveles tár I. Négyszáz magyar levél 1504 – 1560*. Pesten : Magyar Tudományos Akadémia, 1861, s. 106-107, č. CVI, s. 111-112, č. CXII.

Schabrag, eiusdemque pertinenciis, quibusvis per ipsum fideliter exequendorum, ut sequitur. Primo arcem Schabrag summa diligencia et cura custodiat et ea nimirum, ne tempore sui capitaneatus, e manibus sacrae Romanae, Hungariae, Bohemiaeque regie majestatis domini nostri clementissimi in aliorum potestatem deveniat, quo pacto vero quotidianae vigiliae et excubiae nocturnae in arce praedicta statuendae sint subsequitur. Sumentantur ibidem regiae majestatis etc. conducti pedites Hungaros octuaginta, illorum capitaneatus officium gerat egregius Joannes Krwsith, hi assidue et sine intermissione penes portam propugnacula et moenia tormentis bellicis disrupta, armati stare, a castro absque domini generalis capitanei commissione nequoque discedere, et proprio illorum stipendio se sustendari debeant, posito casu, quod interdum victualia aliunde pecuniis non acquirerent, capitaneus ea ex arce competentis praecio ipsis subministret, cui et pedites in omnibus rebus licitis et iustis obediant. Tercia pars peditum omni nocte vigilant, portae arcis non nisi vigentibus necessitatibus aperiantque. Ebrietas militibus strictissime interdicitur, qui insuper inebriarentur, poena debita plectentur. Idem Joannis Crusith singulari quadam diligencia milites ab oppressione subditorum, tam ad Schabrag, quam aliorum dominium spectantium prorsus cohibeat, eos vero qui colonis damna intulerint, puniat, in causa vero tam ardua generalem capitaneum informet, atque illius relacionem expectet.

Caeterum egregius Crusith^a equitum levis armaturae capitaneus cum suis equitibus penes arcem Schabrag in loco arcis et eius pertinenciis minus pernicioso maneat, diurnas vigilias pro necessitate constituat, in cuius diligenciam, idem Crusith, diligenter animadvertat, et bona correspondencia in vocem fruantque, ut arx illa omnium periculorum eo liberior esse videatque. Praenominatus Joannes Crusith gravamina, si qua huzarones colonis, ad arcem aut alios quoscunque spectantes, quocunque modo inferrent, nullo modo praetereat, si non nulli desistere volent, domino generali perscribat.

In arce lapides et ligna separet, colligat et arcem purgat nec non fabrilignarios vocet, qui tecta penitus deiecta erigant ea vero machinando perforata reficiant. Propugnaculum et alia moeniae, tormentis bellicis rupta corvinis saepibus aut fasciculis reficiat, occludat et continuo cum muratore agat, qui hac astate adhuc moenia reformet, hoc facile potest

fieri, cum lapides sint in promptu, calx quoque, et arena facile acquiratque. Globos tempore expugnationis in arcem sagittatos, diligenter colligat, in loco tuba reponat, et omni diligencia provideat, ne amittantur.

Census sancti Georgii a colonis, qui hactenus non solverunt, iuxta consuetudinem antiqui bono ordine exigat, et in reformationem arcis convertat. Ut autem subditorum gravamina, quorum hactenus plurima passisunt, quodammodo moderarentur. Convocat idem Crusith omnia oppida, possessionesque, quod coloni qualibet possessivo resideant, et quid quicque illorum ab antiquis, in pecuniis, vino, frumentis, pullis, anseribus, juribus,^b montaneis, decimis, nonis et laboribus solvere teneatur, bono ordine diligenterque perscribat, ut regia majestas etc. colonorum proventuum et utilitatum arcis cognitionem habeat, signaturam integre conscriptam, domino generali capitaneo continuo transmittat. Pariter et signaturam, bonorum nobilium, et aliorum quorumcunque per possessores arcis Schabrag illegitime occupatorum, domino generali assignet.

Captivos, quoniam multi sunt in arce vinculis optime munitos teneat, et absque domini generalis praescitu nullum dimittat, sed assidue laborem in aedificiis constitutis tamen personis, qui eos diligenter custodiant, neque nimia pociantur libertate se nocte in carcere occludantur, si subditi nonnulli hactenus dicam non solvissent, idem Krusith dicatores, ad exactionem dicae frequenter sollicitet. Ad haec possessiones nonnullae ad Schabrag pertinentes, eciam Turcis census solvere tenetur, perquirat idem Krusith an tempore induarum Turcae plures occupassent, aut nonnulli a censibus fuissent immunes et Turcae iam iterum occupare praetenderent, neque permittat Turcis absque voluntate domini generalis capitanei, eas reoccupare, nisi superinde a domino generali informationem accepisset.

Ultimo saepenominatus Joannes Krusith, non solum articulos praescriptos, fideliter exequi, verum eciam in aliis quibuscunque occurrentibus negociis, utilitatem regie majestatis etc. summa diligencia considerare, in rebus et negociis autem tam arduis, nunquam non dominum generalem capitaneum informare, et illius resolutionem superinde expectare debeat. Id quod fidelitas illius erga regiam majestatem etc. ab eo summeopere exigit, et ipsum facere maxime decet.

Actum in castris regis pene Schabrag positis, vigesima tertia Junii.

Anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo nono.

Nicolaus comes a Salmis et Neuburg
ad demum regie majestatis generalis capitaneus

^a V zachovanom odpise inštrukcie: Caeterum egregius C. aequitum levis armaturae capitaneus. V uverejnenom texte skratku C. rozpisujeme Crusith.

^b V zachovanom odpise inštrukcie: anseribus juribus, montaneis, decimis. V uverejnenom texte dopĺňame čiarku.

Príloha 2

Viedeň, 10. máj 1550

Uhorský kráľ Ferdinand I. potvrdzuje zákonný pôvod a udeľuje šľachtický stav čabradskému kapitánovi Jánovi Kružíčovi. Zároveň mu dovoľuje používať rodové meno a erb, ktorý vyobrazuje a opisuje.

Súčasný odpis v ríšskom registri, latinsky. Na margu poznámka: „Copia facta“. ÖStA, HHStA, Reichsregisterbücher, Reichsregister Ferdinand I., Bd. 7 (1548 – 1558) (mikrofilm R 41 B), fol. 93v-96r. Odpis z 19. storočia, vyhotovený podľa odpisu v ríšskom registri a jeho chorvátsky preklad sú uložené v HDA, Obiteljski arhivski fondovi, Obitelj Kružíć (1537 – 1863), sign. HR-HDA-737, fasc. 1, br. 2, I-2/a-b. Chorvátsky preklad uverejnil MAKANEC, A.: Petar Kružíć. Pozakonjenje i podijeljenje plemstva nezakonitomu sinu kliškoga junaka Petra Kružíća. In: Obzor. god. 75, br. 215, 20. IX. 1934, s. 1-2.

Legitimatio cum nobilitatione pro Joanne Crusith

Ferdinandus rex etc. egregio fideli nostro dilecto Joanni Crusith capitaneo arcis nostre Czabragk in regno nostro Hungarię^a gratiam nostram regiam et omne bonum. Quum non postremu principatus decus in armis situm esse minime dubitandum sit, ut scilicet illorum presidio alme pacis fructus percipi possint commodisque fidelium subditorum magis consulatur, haudquamque ab re alienum videtur quin potius ad officium regium, quod a Deo optimo maximo nobis concessum est. Spectare agnoscimus si ardentiori etiam animo decora pacis presidia procuremus hosque inprimis honestemus, quas et natura armis idoneos atque animi fortitudo preclaraque rei militaris facinora insignis experientia et scientia ceteris illustratiores efficere solent. Tu vero in talium armis prestantium virorum numero merito habendus sis, quippe qui nobis et

corone nostre in eodem nostro Hungarię regno per multos annos contra Christiani nominis hostes Turcas et novissime adversus nonnullos rebelles et adversarios nostros atque adeo in expugnatione munitissimarum illarum arcium, que ab ipsis rebellibus occupabantur, strenue, fideliter et diligenter uti fortis et intrepidus miles servitia exhibuisti adeo ut propter istiusmodi tua egregia benemerita, quibus te nobis apprime charum et gratum redidisti ac tibi posteritatie tue splendorem et laudem non exiguam comparasti non dubitaverimus te arci predictę nostre Czabrack in cuius expugnatione te admodum viriliter gessisti uti capitaneum nostrum preficere, confidamusque iam tantum tuę erga nos fidei studio et observantię, ut etiam in posterum nobis et sacrę regni nostri Hungarię coronę serenissimisque sucesoribus nostris grata fideliaque servitia pro posse tuo quovis loco et tempore prompto alacrique animo prestitutus sis, sicuti sane preſtare potes et debes. Nos idcirco primum et ante omnia tibi, qui ab egregio quondam Petro Crusith capitaneo olim arcis nostre Clissiensi viro prestando et magnanimo, quique servitiis nostris pro tuenda dicta arce contra Turcas, Christiani nominis hostes preſtitis immori non dubitavit, illegitimo thoro procreatus es, super huiusmodi natalium defectu dispensationis et legitimationis nostre gratiam ex innata nostra clementia impedere, teque favore nostro regio ad legitima iura reducere gratiosius volentes motu proprio ex certa nostra scientia, de qua triplici regię dignitatis, autoritatis et potestatis nostre plenitudine tecum, qui alieno morbo laborans facile veniam mereris super huiusmodi tuo natalium defectu, qualiscunque ille sit omni meliori quo possumus modo dispensamus et sufficienter dispensatum esse volumus, teque vigore presentium legitimamus et ad legitima iura reducimus, omnemque maculam et defectum ex illicita generatione contractum abstergimus et totaliter abolemus, habilitantes te ad pristinę nature statum, quo omnes legitimi nascebantur, teque ad omnia et singula iura legitima legitimisque natalibus omnifaxiam restituentes ac plenissime redintegratum et restitutum esse volentes. Et denique dantes et concedentes tibi indulto nostro regio autoritatem, habilitatem plenamque et omnimodam potestatem et facultatem, quod ubivis locorum et terrarum tam per Sacrum Romanum Imperium, quam etiam per regnum nostrum Hungarię ac alia regna, dominia et provintias nostras hereditarias omnibus actibus publicis et privatis iuribus, honoribus et dignitatibus qui-

buscunque tam in rebus spiritualibus, quam temporalibus tanquam legitimus et de legitimo thoro procreatus uti præesse et potiri et ad omnia officia et eorum exercitia admitti. Et preterea etiam quondam patris tui Petri Crussith cognomen habere, deferre, obtinere teque ab ipso patre tuo nominare, cognominare et scribere, simul et in quorumcunque parentum agnatorum et cognatorum ex testamento seu ab intestato bonis rebus iuribus et actionibus (sine tamen venientium ab intestato preiudicio) succedere et omni statu et conditione gaudere possis valeas et debeas, quibus legitimi et de legitimo thoro nati in iudicio vel extra utuntur et potiuntur et ad que admittuntur consuetudine vel de iure. Deinde motu scientia et autoritate predictis te prefatum Joannem Crusith tuosque liberos ex lumbis tuis legitime natos et nascituros et qui nascentur ab illis in perpetuum utriusque sexus ad nomen ordinem statum gradum et dignitatem nostrorum et Sacri Romani Imperii, regni nostri Hungarię ac aliorum regnorum, dominiorum et principatuum nostrorum nobilium militarium et torneariorum assumimus, sustollimus, evehimus ac te omnesque tuos legitime ex te descendentes et descensuros iuxta qualitatem conditionis humane omni ex parte absoluta nobilitatem donamus nobilesque veros ceu a quattuor avis paternis et maternis procreatos efficimus, constituimus, creamus ac de perfecto nobili equestrum et militaria prosaepia genitos pronunciamus, decernimus atque nominamus et ab universis et singulis cuiuscunque conditionis status, præeminentię gradus, ordinis et dignitatis existant nobiles dicti, nominari et pro nobilibus recipi, censi et haberi volumus, concedentesque tibi eis que cum vetera aurei annuli et restitutionis natalium tum nova omnia et singula equestris ordinis et nobilitaris iura queque vel de consuetudine vel de iure quovis modo equestri ordini et nobilitati competunt privilegia idulta prærogativas, libertates, gratias, fasces, titulos, honores, dignitates nullis prorsus demptis aut exemptis. Ceterum ut tue nobilitationis statum et locum splendidius tueri possis et de ea certum et perpetuum non tibi tantum sed et posteris tuis extare queat testimonium antiqua prefati quondam patris tui Petri Crusith armorum insignia, videlicet scutum totum rubrum, in quo aquila sui nativi nigre coloris, alis expansis antrorsus spectans et sub unguibus animal martes dictum tenens conspicitur. Galeam autem huiusmodi scuto impositam apertam cancellatam et torneariam corona regali aurea ac phaleris laciniis sive induviis flavis

aureisue ac rubeis mixtim utrinque et molliter defluentibus et circumfuis ornatam cui similis aquila prout in clypeo describitur pubetenus supereminere conspicitur prout hæc in medio presentis diplomatis pictoris arte et ingenio accuratuis ob oculos^b ponuntur, clementer confirmavimus, approbavimus ac de novo etiam dedimus, donavimus, concessimus et elargiti sumus immo confirmamus, approbamus ac de novo damus, donamus, concedimus et elargimur presentium per vigorem volentes ac de prædictę regię potestatis nostrę plenitudine diserte statuentes, quod tu antedictę Joannes Crusith perinde ac si ex dicto quondam Petro Crussith legitimo thoro natus esses et tua soboles posteritasque legitima præscripta armorum insignia ex hoc tempore in futurum perpetuo ubicunque locorum et terrarum domi militięque in omnibus decentibus, actibus, honoribus et expeditionibus similium nobilium et armigerorum more tam serio, quam ioco in hastatorum decursionibus, bellis, duellis, equestribus vel pedestribus certaminibus, pugnis eminus cominusue scutis denique et banneriis, vexillis, tentoriis, cenotaphiis, sepulchris, tapetis, annulis, sigillis, monumentis, aedificiis, clenodiis, suppellectilibus sicuti tibi eisque pro re nata placebit vel opus fuerit, deferre, gestare et quibuscunque rebus insculpere, affigere et adpingere possitis et valeatis, aptique sitis et idonei ad ineundas et recipiendas omnes prærogativas, gratias, libertates, exemptiones, feuda privilegia, vacationes a muneribus et oneribus quibuscunque realibus et personalibus sive mixtis ad utendum quoque et fruendum juribus et consuetudinibus, quibus ceteri Sacri Romani Imperii, regni nostri Hungarię aliorumque regnorum, dominiorum et provintiarum nostrarum nobiles et de nobili stirpe geniti utuntur, fruuntur et ad que admittuntur consuetudine vel de iure omni impedimento et contradictione cessantibus. Non obstantibus in præmissis ullis legibus, constitutionibus, statuis, ordinationibus, privilegiis aut decretis vel aliis quibuscunque tam presentibus, quam futuris in contrarium facientibus, quibus omnibus quoad presentium effectum scientia et autoritate predictis derogamus et sufficienter derogatum esse volumus. Nulli ergo omnium mortalium, qui uspiam nostro paret imperio in mentem veniat aut ullo modo liceat hasce nostre legitimationis jurium et natalium legitimorum restitutionis, nobilitationis, armorum confirmationis et donationis, contrariorum derogationis privilegii atque decreti tabulas infringere, aut quicunque contra eas temerario ausu vel

alio quovis modo tentare conari atque moliri. Si quis autem id ausus fuerit in nostram et sacri imperii maiestatem se commissurum, praeterea mulctam quinquaginta marcharum auri puri toties, quoties contrafecerit, irremissibiliter noverit incursum cuius mulctae dimidiam partem nostro fisco, alteram iniuriam possorum usibus decernimus dependendam et applicandam esse. Harum testimonio litterarum sigilli nostri appensione munitarum mediante. Datum Viennę die X. mensis Maii anno Domini 1550.

^a *E caudatum ponechávame podľa ortografie v súčasnom odpise.*

^b *Opravujeme zo zápisu: obculos.*

Život na uhorsko-osmanskom pohraničí v rokoch 1596 – 1687 na príklade Gemerskej stolice*

HELENA MARKUSKOVÁ

Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta UK v Bratislave

V priebehu druhej polovice 16. storočia prenikli Osmani na územie Gemerskej stolice. Tento región začali postupne obsadzovať a ovládať od roku 1554. Porovnaním vplyvu, charakteru a dosahu osmanskej moci na oblasť Gemerskej stolice môžeme vymedziť dve obdobia osmanskej nadvlády. Prvé (1554 – 1593) vymedzuje dobytie Fiľakova a jeho následné oslobodenie na začiatku pätnásťročnej vojny. Obdobie druhej osmanskej nadvlády je späté s vytvorením a existenciou jágerského ejáletu a ohraničujú ho roky 1596 – 1687.

V našom príspevku sa zameriame na obdobie druhého osmanského panstva v Gemerskej stolici, konkrétne na vybrané okruhy života obyvateľov na pomedzí osmanskej a uhorskej moci. Ide o mimoriadne zaujímavú problematiku, ktorá podnecuje množstvo výskumných otázok. V práci sme spracovali len niektoré z nich. Náš výber determinoval charakter informácií obsiahnutých v archívnych prameňoch, s ktorými sme pracovali. Hlavnú časť nášho výskumu sme realizovali v Štátnom archíve v Banskej Bystrici a v Maďarskom národnom archíve v Budapešti (Magyar Nemzeti Levéltár). V Štátnom archíve v Banskej Bystrici sme pracovali s fondmi *Gemerská župa I. 1504 – 1803, Kongregačné spisy; Koháry-Coburg I.* a *Zvolenská župa, Militaria 1613 – 1720*. Fond Gemerská župa I. predstavoval kľúčový zdroj pre náš výskum. Obsahuje cisárske patenty, nariadenia a listy od županov, uhorských svetských aj cirkevných hodnostárov aj cisárskych kapitánov adresované stolici. Vo fonde sa nachádzajú záznamy rôznych sporov, súpisy sťažností voči Osmanom či listy od osmanských úradníkov. Fond Koháry-Coburg I. tvorí korešpondencia Koháriovcov s pohraničnými kapitánmi aj s osmanskými hodnostármi, vďaka čomu ponúka cenný pohľad na život

* Štúdiá vznikla v rámci grantu VEGA 1/0165/11 Reflexia uhorsko-osmanských vzťahov v prameňoch 16. – 17. storočia.

na uhorsko-osmanskom pohraničí.

K prvým závažnejším problémom, ktorý sme sa rozhodli spracovať, bola otázka zajatcov. Zaujímalo nás, kedy a za akých okolností dochádzalo k zajímaniu miestneho obyvateľstva Osmanmi, či je možné zistiť počet chytených Gemerčanov a aký veľký bol úbytok obyvateľstva Gemerskej stolice v dôsledku zajímania otrokov. Tiež sme sledovali konkrétne prípady únosov obyvateľov a možnosti zrekonštruovania ich osudov, prípadne ich cesty na slobodu. Ďalej nás zaujímali prípady zranenia alebo zabitia domáceho obyvateľstva v rôznych pohraničných potýčkach. Okrem toho sme sledovali aj prípady osmanských „návštev“ v gemerských dedinách. Išlo o situácie, keď sa Osmani vybrali priamo do gemerských sídiel, pričom neboli známe príčiny ich príchodu. Čas týchto stretnutí dopadla pokojne, pri niektorých sme zaznamenali rôzne menšie i väčšie konflikty. Popri týchto otázkach sme sledovali aj ďalšie problémy, ktoré zasahovali do života miestnych obyvateľov. Všimli sme si aj súpisy sťažností voči porušovaniu prímeria, ktoré spisovali obe strany a konflikty medzi jednotlivcami, ktoré zvykli končiť vzájomnými súbojmi. Vyskytli sa aj prípady sťahovania obyvateľov z nespлатneného na spoplatnené územie. V dokumentoch sme našli aj ukážky neutrálnych až pozitívnych vzájomných kontaktov. Nie vždy sme mali pre skúmaný problém dostatok materiálov pochádzajúcich z Gemerskej stolice, preto sme niekedy siahli po dokumentoch, ktoré sa týkali okolitých stolíc a pomohli nám ilustrovať danú situáciu. Vychádzali sme z predpokladu, že strety s Osmanmi boli v susedných stolicích podobné, a preto je v týchto prípadoch možné aplikovať analógiu.

Práca je v prvom rade postavená na analýze archívnych prameňov, ktoré predstavovali základ výskumu problematiky života na uhorsko-osmanskom pomedzí. Preklady vybraných prameňov sme zaradili na záver štúdie.¹

¹ Vzhľadom na množstvo prameňov, s ktorými sme pri písaní štúdie pracovali, nebolo možné zaradiť preklady všetkých prameňov. Rozhodli sme sa preto vybrať na preklad také, ktoré reflektujú rôzne otázky života na uhorsko-osmanskom konfiniiu a zastupujú uhorskú aj osmanskú stranu. Často sa tiež stávalo, že v archívnych prameňoch-listoch rozoberali pisatelia rôzne otázky, nielen tie, ktoré sa dotýkali spolunažívania s Osmanmi a niekedy boli informácie tohto typu len okrajovou súčasťou prameňa, preto sme sa pre výbere prameňov určených na podrobný preklad do slovenčiny riadili aj tým, aby boli v danom prameni čo najrozsiahlejšie údaje o skúmanej problematike. Prevažná väčšina

Skôr než rozoberieme prípady, ktoré ilustrujú život na uhorsko-osmanskom pomedzí, priblížime špecifiká osmanskej správy na území, ktoré prináležalo pod osmanskú moc.

Organizácia jágerského vilájetu

Najdôležitejším predstaviteľom jágerského vilájetu bol miestodržiteľ,² ktorého úlohou bolo zabezpečiť bezpečnosť rájov,³ ich nerušenú prácu, platenie daní a poplatkov, dodávanie naturálií a vykonávanie robôt. V Osmanskej ríši boli miestodržiteľia aj ostatní úradníci menovaní do svojich funkcií len dočasne, kým ich neodvolali a nepremiestnili na iné pôsobisko, preto sa osmanskí úradníci a spolu s nimi aj vojaci permanentne sťahovali z jedného pohraničného hradu do druhého. Miestodržiteľia dostávali za svoje služby miesto platu léna, ktoré mali len v dočasnej držbe, čo vplývalo na hospodárenie, ako aj na život poddaných.⁴

Jágerskí miestodržiteľia sa na svojom poste striedali pomerne často. Len málokto z nich pôsobil vo svojom úrade dlhšie obdobie, ako napr. paša Ibrahim, ktorý zotrval na pozícii miestodržiteľa preukázateľne aspoň štyri roky v období rokov 1612 – 1615. Pomerne často sa stávalo, že sa v jednom roku vystriedali aj dvaja miestodržiteľia, ako v roku 1654 Mehmed a Mustafa, v roku 1663 zas Mustafu vystriedal Kasym a v roku 1670 na post beglerbega nastúpil po Husejnovi Ali. Práve časté striedanie na miestodržiteľskom poste komplikovalo riadenie vilájetu, dokonca sa stávalo, že ani zástupcovia Vysokej Porty nevedeli, kto momentálne stojí na jeho čele.⁵ Táto situácia sa negatívne odrazila aj na

prameňov bola napísaná v maďarskom jazyku, len malé percento predstavovali listy a dokumenty napísané po latincky.

² Miesto držiteľa nazývaný *beglerbeg* bol najvyšším úradníkom a vojenským veliteľom vojsk vo vilájete. Beglerbeg mal často vysokú civilnú hodnosť paša, niekedy aj vyššiu vezír. Za svoju službu dostával léno s výnosom vo výške 600 tisíc až 1,5 milióna akčí ročne. BLASKOVICS, Jo zef. *Rimavská Sobota v čase osmanskotureckého panstva*. Bratislava: Obzor, 1974, s. 309.

³ Pôvodný význam slova *rája* je ovca, v množnom čísle stádo. V Osmanskej ríši sa pojmom rája označovali poddaní. Do 17. storočia označoval tento termín moslimských aj nemoslimských poddaných (najmä roľníkov), od 17. storočia pod ním Osmani rozumeli nemoslimské poddané obyvateľstvo. *Tamže*, s. 319.

⁴ BLASKOVICS, ref. 2, s. 27.

⁵ *Tamže*, s. 58.

postavení poddaných, hlavne kvôli plateniu daní. Striedanie beglerbegov viedlo k duplicitnému inkasovaniu poplatkov, čo viedlo k sťažnostiam spoplatneného obyvateľstva. Takýto prípad máme zmapovaný u rimavskosobotských rájov, ktorých sťažnosť vyústila do zmeny v spôsobe platenia daní.⁶

V riadení vilájetu mal po beglerbegovi a jeho zástupcovi (*kajmakán*) podstatné miesto aj osobný tajomník miestodržiteľa *kethüdá*.⁷ Ten zotrval vo svojej službe tak dlho ako miestodržiteľ. S každým novým beglerbegom prišiel aj nový *kethüdá*. *Kethüdá* viedol miestodržiteľovi administráciu, inkasoval príjmy, preberal naturálne dávky, vystavoval za ne potvrdenky a vydával iné úradné spisy.⁸

V prípade, že sa na miestodržiteľa obrátili jeho poddaní s dôležitou otázkou⁹ prizval si svoj poradný orgán - *diván*,¹⁰ ktorý mu pomohol prijať v spornej otázke rozhodnutie. Členmi tohto *divánu* boli vyší

⁶ O zmene spôsobu platby sa rozhodlo v roku 1656, čo potvrdzuje osmanská listina z Rimavskej Soboty č. 73. Ide o nariadenie jágerského miestodržiteľa pašu Mehmeda vydané na základe sultánskeho *fermanu*: „Pretože sú *chássom jágerského beglerbega*, dávajú *beglerbegovi* 1000 čiernych *gurušov* [florénov] ročne. Keď sú však v niektorom roku dosadení do spomnutého vilájetu *beglerbegovia* dva-tri razy, každý z nich žiada od týchto (obyvateľov) 1000 čiernych *gurušov*, násilne ich vyberá a úplne ich utláča... Spomenutí obyvatelia vároša [mesta] na základe vznešeného rozkazu žiadali a prosili za prítomnosti všetkých hodnostárov vilájetu o dokument, (v ktorom) by sa na riadilo v zhode s vysokým rozkazom, že majú odo dňa *Hyzyra* [deň sv. Jura] 24. apríl] do dňa *Kásyma* [deň sv. Demetera, 26. október] dávať každému prichodzíemu (*beglerbegovi*) vždy za tri mesiace (len) 250 čiernych *gurušov*. Preto bol vydaný tento list ako dokument, aby ich ani z našej strany, ani z inej strany nemohli obťažovať a znepokojovať tak, že by žiadali (čo len) o jeden peniaz alebo o jedno zrnko viac.“ *Tamže*, s. 163-164.

⁷ *Kethüdá* sa označoval aj pojmami *kihája*, *kiaja* a *tihaja*. KOPČAN, Vojtech. Príspevok k dejinám osmanskej správy na Slovensku (1541 – 1686). In *Vlastivedný časopis*, 1968, 16, s. 118.

⁸ Napr. listina č. 7 z Rimavskej Soboty: „Z rúk richtára vároša *Rima Sonpot* [Rimavská Sobot] menom *Pajíž gártó Ištóán* [Ištóán Pajszgy], bol úplne zaplatený a odovzdaný *kesim* [suma] 1000 *gurušov*, ktorý má zaplatiť richtár spomenutého vároša v tomto 1013-tom roku. Preto mu bolo vydané do rúk toto potvrdenie. *Sluha Hasanov, kethüdá*.“ BLASKOVICS, ref. 2, s. 116-117.

⁹ K takýmto problémom patrila napríklad ochrana poddaných pred nespravodlivým vyberaním mýta (listina č. 89 z Rimavskej Soboty). BLASKOVICS, ref. 2, s. 173.

¹⁰ *Diván* = v tomto prípade poradný zbor miestodržiteľa. Všeobecne poradný zbor sultánov, skladal sa z vezirova a najvyšších štátnych úradníkov na čele s veľkovezirom. *Diván* rozhodoval o najdôležitejších finančných, politických, vojenských a administratívnych otázkach ríše. *Tamže*, s. 311.

úradníci a velitelia vojenských zborov jágerskej pevnosti.¹¹

Riešenie súdnych záležitostí v ejalete mal na starosti *kádi*. Bola to veľmi dôležitá funkcia a aj poddaní sa na neho, v prípade rôznych problémov, často obracali. Kádi rozhodoval v sporných otázkach¹² a pri svojom rozhodovaní sa pridržiaval šarie a kánúnu. Staral sa aj o to, aby boli vykonané nariadenia a rozkazy vyšších orgánov. Tiež dozeral na spravodlivé spisovanie do defterov a vyberanie daní, takže mal aj kontrolnú funkciu. Kádi tiež vykonával odpisy úradných listín.¹³ V prípade vážnejších prečinov sa dokonca stretávali aj sudy, ktorým predsedal kádi. Treba však zdôrazniť, že kádi riešil len spory, ktoré sa dotýkali otázok spoluzitia s Osmanmi, ostatné problémy riešila miestna samospráva.¹⁴

V prípade, že poddaní nepochodili u jágerských úradníkov (beglerbeg či kádi), mohli sa so svojimi sťažnosťami obrátiť na vyššie inštanície, pričom tu existovala istá postupnosť krokov. Najprv riešil problémy poddaných budínsky miestodržiteľ¹⁵ alebo budínsky diván.¹⁶ Budínsky

¹¹ Členmi divánu, ktorý v rokoch 1660–1661 (listina z Rimavskej Soboty č. 89) riešil problém nespravodlivého oberania poddaných na poplatkoch za mýto boli: Mehmed, veliteľ martalovcov; el-Hadžy Ahmed, veliteľ bölüka dobrovoľníkov; Mehmed, veliteľ delostrelcov; Mustafa, veliteľ pešiakov; Ahmed, veliteľ azabov; Halil, veliteľ pevnosti a Musly, veliteľ janičiarov. *Tamže*, s. 174. Vo všeobecnosti sa miesto držiteľov diván skladal z defterdára, kádiho, veliteľa janičiarov a hlavných dôstojníkov pohraničných vojsk KOPČAN, ref 7, s. 118.

¹² K sporným otázkam, ktorými sa kádi zaoberal patrili najmä problémy s platením daní. Išlo o rôzne prehmaty voči „rájom“, keď sa osmanskí páni obohacovali na ich úkor. Najčastejším príkladom bolo nezákonné zvyšovanie poplatkov, inkasovanie desiatku za úradný výkon a viacnásobné inkasovanie daní od poddaných v čase zmeny na miesto držiteľskom poste. Takýto problém musel riešiť kádi Nasrullah ben Hamza v roku 1615, ktorý nakoniec rozhodol v prospech rájov. BLASKOVICS, ref. 2, s. 129.

¹³ Napr. rimavskosobotská listina č. 210 je úradným odpisom, ktorý vyhotovil jágerský kádi Mustafa v roku 1672 z nariadenia miesto držiteľa pašu Mehmeda, ktorý obyvateľom Rimavskej Soboty znížil ich dane. *Tamže*, s. 254-255.

¹⁴ KOČIŠ, Ladislav. Dejiny filakovského sandžaku. In *Vlastivedné štúdie Gemera*, 1973, 2, s. 68-69.

¹⁵ Budínsky beglerbeg riešil sťažnosti Rimavskosobotčanov v listinách číslo 12, 22, 25, 55 a 57. Najčastejšie sa na neho obyvatelia obracali kvôli problémom s neprímeraným zvyšovaním daní, kvôli opätovnému výberu už zaplatenej sumy a opakovanému požadovaniu už zaplatenej sumy pri zmene na poste jágerského beglerbega. BLASKOVICS, ref. 2, s. 120, 127-128, 130-132, 150-153. Viac o postavení budínskeho miestodržiteľa v KOPČAN, ref 7, s. 118.

¹⁶ Budínsky diván sa v listine č. 182 z roku 1669 zaoberal problémom s vyberaním mýtnych

beglerbeg mal v porovnaní s miestodržiteľmi ostatných uhorských vilájetov aj v 17. storočí nadradené postavenie, a preto mohol rozhodovať v sporoch.¹⁷ V prípade, že sa poddaní nedomohli riešenia svojich problémov v Budíne, obrátili sa dokonca aj na samotného sultána.¹⁸ Ten po preskúmaní spornej otázky rozhodol o riešení problému a svoje rozhodnutie adresoval jágerskému miestodržiteľovi alebo jágerskému a hatvanskému kádimu. Aby sa zamedzilo prípadným problémom s dodržiavaním jeho nariadenia, na konci sultánskeho fermanu bolo vždy upozornenie: „*Tých, ktorí vzdorujú, napíšte nám aj s menami a titulmi. Nedopusťte, aby v tejto záležitosti musel znovu prísť môj vznešený rozkaz.*“¹⁹

K úradníkom jágerského vilájetu patrili aj tlmočníci,²⁰ ktorí umožňovali komunikáciu s uhorským obyvateľstvom, ďalej defterdár,²¹

poplatkov od rimavskosobotských obchodníkov. BLASKOVICS, ref. 2, s. 236-237.

¹⁷ Touto otázkou sa zaoberal aj žitavský mier. V jeho ôsmom bode sa píše, že v prípade porušenia mieru v jednotlivých vilájetoch sa má podať hlásenie príslušnému miestodržiteľovi. Ak ten nevykoná nápravu, má sa problém nahlásiť budínskemu beglerbegovi, ktorý je nadriadený ostatným, a ten má vykonať spravodlivosť. „*Ha a temesvári boszniai, egri és kanizsai tartományokban a békével ellenkező dolog történnék, tegyenek jelentést az illető helytartóknak; ha azok nem szolgáltatnának igazságot, akkor a budai beglerbégnek, ki mindnyájak fejéül és főnökéül rendeletik, tegyenek jelentést s az szolgáltaison igazságot.*“ KARÁCSON, Imre. *Török történetírók III. 1566 – 1659*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916, s. 364.

¹⁸ Osmanský sultán Mehmed IV. vydal pre Rimavskosobotčanov spolu jedenásť fermanov. Išlo o listiny číslo 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 212, 235, 236. Sultán v nich zakazoval nezákonné pokutovanie obyvateľov Rimavskej Soboty a výber desiatku kethüdöm a dvadsiatku házinedárom z platoných povinností (listina č. 157), ďalej zakazoval nútenie do roboty, z ktorej sa už obyvatelia peňažne vykúpili (č. 158), oslobodil ich z povinnosti platenia poplatku za pálenie vápna (č. 159), určil maximálnu výšku mýtného poplatku (č. 160), zakázal výber krvného pri náhodnej smrti poddaného (č. 162), zakázal vyberanie daní nad stanovenú sumu (č. 163), určil dávanie vianočného daru miestodržiteľovi len raz za rok (č. 164), zakázal obťažovanie rájov, ktorí sa z nepriateľského (tj. uhorského) územia presťahovali do Rimavskej Soboty (č. 165) a zakázal miestodržiteľom preberať od Rimavskosobotčanov textilie za polovičnú sumu (č. 212 a 235). BLASKOVICS, ref. 2, s. 213-224, 256-257, 271-274.

¹⁹ *Tamže*, s. 214.

²⁰ V prípade rimavskosobotských listín sa s tlmočníkmi stretávame len na dvoch miestach. V listine č. 85 sa spomína tlmočník Beše Husejn z janičiarskeho zboru a v listine č. 231 pri odovzdávaní kesimu figuruje tlmočník čelebi Husejn. *Tamže*, s. 171, 269.

²¹ *Defterdár* stál na čele finančnej správy. Menovala ho priamo Vysoká Porta, ktorej bezprostredne podliehal. Dohliadal na súpis daní a registrov o príjmoch a výdavkoch. KOPČAN, ref. 7, s. 118.

čavuš,²² emín²³ a házinedár.²⁴

Vznik kondomínia na uhorsko-osmanskom pomedzí a jeho špecifiká

Dlhotrvajúce boje vyčerpali Osmanskú ríšu i Habsburgovcov natoľko, že ani jedna strana nebola schopná dosiahnuť rozhodujúce víťazstvo. V pohraničných oblastiach tak vzniklo široké pásmo, na ktoré si robili nárok obe strany, tzv. *kondomínium*.²⁵ Toto sporné územie si priľastňovali, ale nedokázali si zabezpečiť jeho úplné ovládnutie.

Hlavným znakom kondomínia bolo vymáhanie daní, poplatkov a iných poddanských povinností od obyvateľstva na dve strany, t.j. Osmanom aj uhorským feudálom a zároveň istá dvojitosť na úseku administrácie a práva.

Táto dvojitosť neexistovala len v oblasti daňovej, ale premietla sa aj do súdnej a administratívnej sféry. Osmanskí sudcovia síce pôsobili v centrách správy, ale mimo nich prenechávali riešenie súdnych sporov na miestnu správu. Pre Osmanov sa tak kompromis medzi sandžakom a stolicou stal jedinou schodnou cestou. Uhorská administratíva i súdnictvo prísne dohliadali na to, aby sa poddaní neobracali na osmanské úrady v otázkach, ktoré spadali pod uhorskú kompetenciu, pretože takéto správanie bolo považované za prejav „turcizmu“ a bolo trestané smrťou.²⁶

Vznik kondomínia súvisel aj s tým, že Osmanská ríša dosiahla v 16. storočí vrchol svojej rozpínavosti, ktorý bol zároveň aj hranicou jej možností. Na prelome 16. a 17. storočia sa už zmietať v hospodárskych a vnútorných problémoch,²⁷ ktoré ju značne oslabili, a preto nebola

²² Existovalo viacero druhov čavušov, ich úlohou bolo doručovať rozkazy a prijímať cudzích vyslancov. BLASKOVICS, ref. 2, s. 310.

²³ V tomto prípade išlo o úradníka, ktorý vykonával daňové súpisy a inkasoval niektoré dane. *Tamže*, s. 311.

²⁴ *Házinedár* bol pašov pokladník a komorník. *Tamže*, s. 313.

²⁵ HEGYI, Klára. Le condominium hungaro-ottoman dans les eyalets hongrois. In *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*. Szófia, 1969, s. 593–603.

²⁶ PIRICKÝ, Gabriel. *Charakter osmanské moci v Uhrách*, s. 2-3. [online]. Dostupné na internete <http://www.prooriente.sk/c_texty.html>; VESELÁ-PŘENOSILOVÁ, Zdenka. Ke vzťahu slovenského ľudu k osmanskej expanzii. In *Československý časopis historický*, 1975, 23, s. 692.

²⁷ Oslabenie osmanskej moci spôsobili predovšetkým nepretržité vojny nielen v Uhorsku, ale aj na východe s perzským šahom, v Stredozemnom mori s Benátkami, vojny v Arábii

schopná premeniť situáciu v Uhorsku vo svoj prospech. Osmanská ríša v Uhorskom kráľovstve nedokázala uplatniť svoju správu tak, ako sa jej to podarilo na Balkáne či v Anatólii. Osmani síce okupovali rozsiahle uhorské územia, ale ani zďaleka sa im nepodarilo ich aj ovládnuť a naplno v nich uplatniť svoju správu a zákony. Vznik kondomínia je tak vo všeobecnosti vnímaný ako znak oslabenia osmanskej moci, zároveň ho však môžeme z osmanskej strany považovať aj za istý prejav pragmatizmu. Osmanská elita si totiž uvedomovala, že rozsiahle územie ríše nie je možné úplne kontrolovať, a preto ponechala okrajovým častiam istú mieru samostatnosti.

Kontinuita uhorského štátu zostala v osmanskom zábore zachovaná a šľachta neraz z rozdelenia ríše na tri časti paradoxne ťažila. Prvoradé bolo, že Osmanom ich premenlivé vojenské úspechy nestačili na konsolidáciu svojej moci v Uhorsku. Vzhľadom na to, že sa Osmanom nikdy nepodarilo vojensky ovládnuť celé územie, bol tento prechodný stav charakteristický pre celé obdobie osmanskej nadvlády. Osmani sa v uhorských vilájetoch nikdy nestali neobmedzenými pánmi a aj keď ich považovali za vysunuté bašty islamu, v skutočnosti ich nedokázali včleniť do svojej ríše. Navyše postupné oslabovanie osmanskej moci nahrávalo uhorským feudálom, ktorých moc sa pozvoľna na úkor Osmanov rozširovala.²⁸

Problematikou kondomínia sa zaoberali aj mierové zmluvy. Tá z Drinopola (17. február 1568) určila, aby poddaní platili na dve strany platili len Osmanom. Prímerie z ústia Žitavy (11. november 1606) však vytvorilo akýsi právny základ pre kondomínium, keď uznalo zdanenie na obe strany.²⁹

a v severnej Afrike. Tieto vojny stáli nesmierne sumy peňazí a vyčerpali všetky zdroje Osmanskej ríše. Nepomer medzi štátnymi príjmami a výdavkami neustále stúpala a mal za následok zhoršenie hospodárskej situácie, nárast cien a zvyšovanie daní. BLASKOVICS, ref. 2, s. 26. Zároveň dochádzalo k neustálemu znehoďnocovaniu strieborných mincí – akčí, čo vyvolávalo veľkú nespokojnosť. Ríšou okrem toho v období rokov 1596–1610 zmietali aj celáľijské povstania. KREISER, Klaus – NEUMANN, K. Christoph. *Dějiny Turecka*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2010, s. 92-93.

²⁸ PIRICKÝ, ref. 26 s. 7.

²⁹ PÁLFFY, Géza. *A tizenhárom század története*. Budapest : Pannonica Kiadó, 2000, s. 42. V 15. bode žitavského mieru sa píše, že dediny, ktoré sa poddali po dobytí Jágru, majú opäť platiť daň: „Az Eger elfoglalása után meghódolt, adófizető falvak ismét fizessenek.“ To isté sa spomína aj v 16. bode: „Fülel, Szécsen, Nógrád váraktól Egernek, Budának és Esztergomnak

Život na uhorsko-osmanskom pomedzí

Kvalitu života obyvateľstva žijúceho v oblastiach podliehajúcich osmanskému vplyvu podmieňovalo viacero faktorov. Asi najvýraznejšie život obyvateľov zasiahli vojny, ktoré so sebou vždy prinášali množstvo negatívnych dosahov. V 17. storočí sa medzi Habsburgovcami a Osmanskou ríšou odohrali tri takéto vojnové konflikty.

Vojny medzi Osmanskou ríšou a Habsburgovcami neboli jediné, ktoré sa počas 17. storočia v stredoeurópskom priestore odohrali. K ďalším konfliktom, ktoré zasiahli aj územie dnešného Slovenska a zásadne ovplyvnili život v ranonovovekom Uhorskom kráľovstve patrili tzv. stavovské povstania. Prvé povstanie vedené Štefanom Bočkajom (1604 – 1606)³⁰ prebiehalo počas poslednej fázy pätnásťročnej vojny a sprevádzalo ho vyrabovanie a vyplienenie rozsiahlych území Slovenska. V rokoch 1619 – 1622 sa odohralo povstanie Gabriela Betlena. Počas neho boli boje na území Slovenska početnejšie, zdĺhavejšie a ich ničivé následky ešte horšie. Nasledujúce povstanie Juraja I. Rákociho (1643 – 1645) tiež prebiehalo hlavne na území Slovenska. Posledné stavovské povstanie, ktoré sa odohralo počas 17. storočia bolo povstanie Imricha Tököliho (1678 – 1687).³¹ Obyvateľov Gemerskej stolice pritom najvýraznejšie zasiahlo práve Tököliho povstanie.³²

hódoló falvak a hódoltságban maradvá, fizessék adójuká t.“ Napokon 17. bod potrdzuje platenie daní na dve strany, ako to bolo zvykom už oddávna: „*A végeken levő többi falvak is adózának, a mint régtől fogva két részre szoktak adót fizetni.*“ KARÁCSON, ref. 17, s. 365. Tieto body o spôsobe platenia daní potvrdil aj sultán Ahmed I. v liste adresovanom cisárovi Rudolfovi z 10. októbra 1608, ktorý je potvrdeným Žitavského mieru. KARÁCSON, Imre. *Török-magyar oklevéltár. 1533-1789*. Budapest : Stephaneum nyomda r. t., 1914, s. 189.

³⁰ Pozri: PAPP, Sándor. Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén. In *Had történelmi közlemények* (ďalej HK), 2004, roč. 117, č. 4, s. 1198-1211; KOHÚTOVÁ, Mária. Mierové zmluvy zo začiatku 17. storočia. In KOHÚTOVÁ, Mária (ed.). *Politické a spoločenské pomery na Slovensku v 1. polovici 17. storočia*. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity; Bratislava : Historický ústav SAV, 2012, s. 9-23.

³¹ Pozri: VARGA J., János. A török orientáció változásai Magyarországon. Wesselényi – Apafi – Thököly 1663 – 1683. In *Történelmi Szemle*, 2007, roč. 49, č. 2, s. 289-297; VARGA J., János. Thököly Imre esztendeje: 1682. In *Történelmi Szemle*, 2005, roč. 47, č. 3-4, s. 347-371.

³² V prvom roku povstania obyvateľov Gemerskej stolice často znepokojovali výzvy na pripojenie sa k povstaniu zo strany veliteľov kuruckých vojsk, alebo naopak zákazy, aby sa k tomuto povstaniu pridali od cisárskych veliteľov. Ani jedna strana pritom nezabudla na rôzne hrozby, ktoré mali ich žiadosti podčiarknuť. Takéto listy sú uložené v Štátnom archíve v Banskej Bystrici vo fonde Gemerskej župy: Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA

Vyššie storočia bolo územie dnešného Slovenska nepretržite bojiskom medzi vojskami povstalcov, osmanskou a cisárskou armádou. Vojaci sa na obsadenom území správali ako v obsadenej krajine, rabovali, plienili, zaberali dobytok, vozy, šatstvo, obuv, potraviny a krmivo pre kone. Obchodné cesty boli prerušené, zásobovanie armád sa stalo väčšinou otázkou rabovania, lebo ho mali na starosti velitelia, ktorí na ňom bohatli.³³

Vojny, ktoré poznamenali jednotlivé dekády 17. storočia spôsobili, že život obyvateľov, a to najmä poddaných, nebol v týchto časoch vôbec jednoduchý. Okrem vojen sa museli vysporiadať aj so situáciou, ktorú im prinieslo dvojité panstvo. Ak opomenieme ich vzťahy s uhorskými feudálmi a povinnosti, ktoré voči nim mali³⁴ a sústredíme sa hlavne na ich koexistenciu s osmanskými pánmi, môžeme zhodnotiť, že existovalo viacero faktorov, ktoré determinovali kvalitu tohto spolužitia.³⁵

BB), f. Gemerská župa I. 1504 – 1803 (ďalej GŽI), Kongregačné spisy (ďalej KS), 28. júna 1678, Plešivec, č. 1; *Tamže*, G. k. 25. júla 1678, Gemer, č. 1; *Tamže*, G. k. 26. júla, sedes judiciaria 10. augusta 1678, Krásnohorské Podhradie, č. 3; *Tamže*, G. k. 20. augusta 1678, Rožňava, č. 3; *Tamže*, G. k. 20. augusta 1678, Rožňava, č. 3. Územie Gemerskej stolice výrazne zasiahli aj boje, ktoré počas Tököliho povstania prebiehali, preto možno toto obdobie pre Gemerčanov považovať za mimoriadne náročné. Dokonca ešte aj v roku 1685 od nich povstalci vyžadovali, aby sa pridali na ich stranu, čo potvrdzuje list palatína Pavla Esterháziho z 18. septembra roku 1685. V ňom palatín vyzýval stolicu, aby sa nepripojila k povstalcom, lebo Nové Zámky, Vacov, Novohrad a Hatvan už boli oslobodené, čo znamenalo nádej na skorý koniec bojov. „Érsek Újvárt, Nógrádot, Vácot, Hatvantis az körsztények ha talmában adván... az Istenel pogány, magyar vérre mindenkor szomjuhozó Török ellenség mellett... veszedelem éri.“ ŠA BB, GŽI, KS, G. k. 6. októbra 1685, Plešivec, š. 3. Pozri aj: DANGL, Vojtech – KOPČAN, Vojtech. *Vojenské dejiny Slovenska. II. zväzok. 1526 – 1711*. Bratislava: Ministerstvo obrany SR, 1995, s. 76-93, 126-182.

³³ KOHÚTOVÁ, Mária – VOZÁR, Jozef. *Hospodárske dejiny Slovenska 1526 – 1848*. Bratislava: VEDA, 2006, s. 50.

³⁴ K tejto problematike pozri bližšie: SZAKÁLY, Ferenc. *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1981, 486 s.; SZAKÁLY, Ferenc. *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest: MTA Történettudományi intézete, 1997, 418 s.; SZAKÁLY, Ferenc. *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1969, s. 9-100.

³⁵ Pozri: DRENKO, Zoltán. Turecké panstvo na Slovensku a poddaný ľud. In *Vlastivedný časopis*, 1963, roč. 12, č. 4, s. 158. O živote obyvateľov, ktorí Osmanom platili poplatky ako aj o živote tých, ktorí žili v nezdanených oblastiach pozri: TIBENSKÝ, Ján. Slovensko-turecký svet v ilustráciách A. E. Birckensteina a v Uhorskom vojnovom románe W. E. Happelia. In *Vlastivedný časopis*, 1968, roč. 17, s. 112-113; VESELÁ-PŘENOSILOVÁ, Zdenka. Ke vzťahu slovenského ľudu k osmanskej expanzii. In *Československý časopis*

V prvom rade je potrebné zdôrazniť, že situácia vo vzťahoch gemerských poddaných a Osmanov bola v 16. a v 17. storočí podstatne odlišná. Krutých filakovských Osmanov zo 16. storočia vystriedali o poznanie miernejší jágerskí Osmani. Táto badateľná miernosť³⁶ však mala svoje opodstatnenie. Moc Osmanskej ríše bola v 17. storočí podstatne slabšia ako o storočie predtým. Pod zmenou správania sa podpísali aj hospodársky a politický úpadok ríše, zároveň aj osmanská kontrola Gemerskej stolice bola neporovnateľne menšia.³⁷ Preto aj kontakty Osmanov a spoplatnených obyvateľov boli v tomto období inakšie, miernejšie a zriedkavejšie.³⁸ K interakcii Osmanov a zdaneného obyvateľstva dochádzalo podstatne ojedinelejšie. Je tak dôležité pozrieť sa aj na to, kedy a za akých okolností sa Osmani a obyvatelia Gemerskej stolice mohli stretnúť, prípadne ktoré skupiny obyvateľstva a v akých situáciách sa dostávali do kontaktu s Osmanmi a ako tieto strety prebiehali.

Pre Osmanov bolo prvoradé to, aby im ich poddaní platili dohodnuté dane a poplatky, odvádzali naturálie a vykonávali roboty. Neplnenie si povinností bolo primárnym a zároveň najčastejším dôvodom, pre ktorý dochádzalo z osmanskej strany k postihovaniu gemerského obyvateľstva. Avšak aj tu sa ukázalo, že Osmani nevyžadovali platby vždy striktné a načas, resp. že osmanskí úradníci boli poddaným v prípade, že nemali dosť prostriedkov na zaplatenie, ochotní peniaze aj požičať a so

historický, 1975, 23, s. 687-705.

³⁶ Tu máme namysli najmä to, že v 17. storočí sa neodohrali väčšie osmanské odvetné akcie voči obyvateľom Gemerskej stolice, nedochádzalo tu ani k vypaľovaniu dedín či k hromadnému odvádzaniu obyvateľov do zajatia, ako tomu bolo v 16. storočí. Dokonca ani vo vymáhaní daní a poplatkov neboli Osmani v tomto období tak razantní ako kedysi. Naproti tomu v 16. storočí dochádzalo k takýmto akciám pomerne často. Napr. v roku 1556 Osmani vypálili v Jelšave 160 domov a 400 ľudí odviekli do zajatia. Plešivec vypálili až dvakrát, v rokoch 1558 a 1570. V roku 1561 Osmani pustošili Štítnickú dolinu a odviekli odtiaľto 307 obyvateľov. Licince a Gemerské Leváre sa kvôli nim v 16. storočí úplne vyľudnili. Osmani vyplenili aj ďalšie gemerské sídla, napr. Krásnohorskú Dlhú Lúku (v rokoch 1567 a 1570), Drnavu (v rokoch 1569 a 1570), Dobšínú (v rokoch 1556 a 1584) a mnohé ďalšie. CHALUPECKÝ, Ivan. Demografický, sociálny a národnostný vývoj a zmeny osídlenia Gemera v rokoch 1526-1711. In *Zborník príspevkov k slovenským dejinám*, 1998, s. 224-225.

³⁷ Menšia možnosť kontroly danej stolice súvisela najmä s absenciou osmanských vojenských posádok na jej území a v najbližšom okolí.

³⁸ BLASKOVICS, Jozef. Turecké historické listiny z Gemera. In *Vlastivedné štúdie Gemera*, 1972, č. 1, s. 10.

splátkou počkať.³⁹ Okrem problémov spojených s odovzdávaním poplatkov a naturálií sa poddaní dostávali do kontaktu s Osmanmi pomerne zriedkavo.

Väčšina stretov poddaných s osmanským obyvateľstvom, ktoré sa nám podarilo zmapovať, súvisela s rôznymi konfliktnými situáciami, a teda s porušovaním prímeria. Príslušníci vyšších vrstiev - šľachty sa s Osmanmi stretávali podstatne zriedkavejšie a ich kontakt sa obmedzil hlavne na písomný styk. Vo vzájomnej korešpondencii najčastejšie riešili práve problémy, ku ktorým na pohraničí dochádzalo.⁴⁰ Obe strany sa snažili domôcť nápravy, prípadne sa pravidelne ubezpečovali o snahe prispieť k udržaniu prímeria „medzi oboma cisármi“. V Gemerskej stolici sa avyskytli aj prípady, že príslušníci domácej šľachty riešili s Osmanmi okrem rôznych šarvátok a problémov svojich poddaných aj otázky svojho postavenia a ochrany, a to najmä v pohnutých vojnových časoch.⁴¹

Na pohraničí dochádzalo k viacerým potýčkam, pri ktorých mali obyvatelia možnosť naraziť na Osmanov. K častým problémom patrilo odháňanie dobytká z pastvín. Osmanskí páni sa zvykli pohybovať po stolici, pričom obyvateľom spôsobovali rôzne škody najmä ekonomického charakteru (odháňanie a krádeže dobytká, oviec a koní). Stávalo sa aj to, že Osmani prišli priamo do dediny, kde ich poddaní museli pohostiť, prípadne ich obdarovať rôznymi predmetmi a niekedy sa takéto osmanské „návštevy“ vyostрили do fyzického kontaktu. Pomerne rozšírené boli aj rôzne menšie zrážky medzi osmanskými a uhorskými vojakmi, pri ktorých dochádzalo k fyzickým útokom. Často sa tieto potýčky využívali aj na ukoristenie koní či rôznych vzácnych predmetov, ako aj na oslobodenie zajatcov, ktorých mala so sebou nepriateľská strana. Zároveň boli tieto stretы ideálnou príležitosťou na získanie zajatcov z radov nepriateľa. V porovnaní s predchádzajúcim storočím nebolo chytanie

³⁹ Príklad na podobnú situáciu máme v Rimavskej Sobote. Obyvatelia Rimavskej Soboty často platili džizju s ročným, dvojročným ba aj s trojročným oneskorením. Vyskytli sa aj prípady, že ak nemali dostatok peňazí na zaplatenie poplatkov, Osmani im ich požičali. V roku 1660 im hadži Ibrahim požičal 650 tl. Druhýkrát im v roku 1666 aga Mustafa bezúročne požičal 31 633 akcí na zaplatenie poplatku za seno, ktorý boli dlžní ešte z roku 1660. BLASKOVICS, ref. 2, s. 36.

⁴⁰ Ukážku takéhoto listu uvádzame v prílohe č. 1.

⁴¹ Pozri v: BLASKOVICS, ref. 38, s. 9-25.

zajatcov v Gemerskej stolici až tak masovou záležitosťou, napriek tomu ale Osmani poddaných zajímali. Zajatci mali pre Osmanov najmä ekonomický význam a predstavovali pre nich možnosť finančného priliepenia si. Napriek všeobecne pretrvávajúcim predstavám, nebolo zabíjanie obyvateľov Osmanmi v tomto období až tak rozšírené. Prípady, keď došlo k usmrteniu civilného obyvateľstva Gemerskej stolice Osmanmi, boli skôr raritné. Ak už aj na pohraničí došlo k nejakému krviprelievaniu, väčšinou išlo o rôzne zranenia, ojedinele usmrtenia, počas vojenských šarvátok, ktoré boli aj v časoch formálneho príméria dosť časté. Osoby, ktoré takto Osmani pripravili o život boli najčastejšie vojaci, ktorí dokonca pochádzali z rôznych pohraničných pevností a neraz ani neboli priamo z Gemerskej stolice.

Je potrebné zdôrazniť, že väčšina informácií z archívnych dokumentov, ktoré nám približujú život na pohraničnom území, vypovedá najmä o sporných momentoch a konfliktných situáciách, preto sme sa zamerali na tieto záležitosti. Často sú údaje v prameňoch nekonkrétne až hmlisté a neraz aj prifarbené optikou pisateľa, preto nie je prekvapujúce, že listy z uhorskej strany sú plné obvinení voči Osmanom a naopak. Vo vzájomnej korešpondencii ale obe strany vystupovali ako ochrancovia príméria. Práve tento ambivalentný pohľad oboch strán si pri analýze obsahu listín vyžaduje uvážlivý prístup, ktorý by zabránil jednostrannému a skreslenému pohľadu na problémy uhorsko-osmanského spoluzitia. Treba mať na zreteli, že život obyvateľstva neznepríjemňovali len Osmani, ale často aj uhorskí feudáli, kapitáni, vojaci cisárskych vojsk, ako aj kuruci či rôzni tuláci a zbojníci, ktorí sa po kraji pohybovali.

Okrem rôznych menších i väčších konfliktov, ku ktorým dochádzalo na pohraničí a ktoré narušovali život miestneho obyvateľstva, sa často ako dopad osmanskej prítomnosti spomína aj vplyv na spustnutie dedín, preto sme sa v prameňoch snažili sledovať aj túto problematiku. V prameňoch zo 17. storočia sa spustnutie dedín väčšinou spomínalo v prípadoch, keď sa obyvatelia sťažovali na neúmerné zaťažovanie daňami zo strany Osmanov. Vtedy sa ponosovali, že ak im ich uhorskí feudáli nepomôžu, ich sídlo určite spustne, lebo ho budú musieť opustiť.⁴² Takéto hrozby sa vyskytovali pomerne často, ale konkrétne

⁴² ŠA BB, GŽ I, KS, 53 (PZ 173), š. 2.

prípady spustnutia sídiel v Gemerskej stolici boli raritou. V 17. storočí sme zaznamenali len jeden prípad, ktorý zapríčinila osmanská prítomnosť. Išlo o lokalitu zvanú Barciháza,⁴³ o ktorej spustnutí vypovedali svedkovia z 15 gemerských sídiel.⁴⁴ Tí zároveň potvrdili, že im nebol známy iný prípad spustnutia dediny kvôli Osmanom.⁴⁵

Otázky života na pohraničí sa pravidelne prerokovávali a riešili. Formálne zabezpečenie mieru predstavovalo dôležitý bod stretnutí oboch znepriatelených strán. Jednotlivé body mierových zmlúv mali zaistiť udržanie poriadku a zároveň predchádzať sporom a problémom medzi oboma stranami.

Zástupcovia Habsburgovcov a Osmanskej ríše na pravidelných stretnutiach vytvorili súbor nariadení, ktoré mali predchádzať konfliktom a zároveň mali pomôcť pri riešení vzniknutých nezhôd. Značná časť z nich osvetľuje nezhody, ktoré negatívne zasahovali do života obyvateľstva, a pritom nám ponúka pohľad na riešenia, ktoré ich mali odstrániť.

Prelomom v uhorsko-osmanských vzťahoch i v problematike riešenia pohraničných konfliktov bola nepochybne mierová zmluva z ústia Žitavy uzavretá 11. novembra 1606.⁴⁶ V oblasti každodennosti mier dohliadal na otázky spolunažívania oboch strán a zmluva zakazovala bitky a všemožné roztržky na konfíniu. Napriek tomuto zákazu ale bolo povolené napadnúť zlodějov a pochytať ich.⁴⁷ Okrem pohraničných šar-

⁴³ Barciháza sa nachádzala v blízkosti Dulova. Ivan Chalupecký uvádza, že v 17. storočí zanikla kvôli Osmanom len obec *Hordontelke* nachádzajúca sa pri Ratkovej. Jej obyvatelia sa okolo roku 1650 rozutekali zo strachu pred Osmanmi a už sa sem nevrátili. CHALUPECKÝ, ref. 36, s. 229.

⁴⁴ O spustnutí Barciházy vypovedali svedkovia z Vyšnej Kaloše, Zádora, Rimavskej Seče, Comporova, Ivaníc, Cakova, Dulova, Žípu, Hrnčiarkej Vsi, Potoka, Trizsa, Poliny, Radnoviec, Nižnej Bátky a Padaroviec. ŠA BB, GŽ I, KS, 53 (PZ 173), š. 2.

⁴⁵ „*Nem tudgyuk hogy több falu pusztult volna el Barciházánál a Török miatt.*“ ŠA BB, GŽ I, KS, 53 (PZ 173), š. 2.

⁴⁶ V práci sme pracovali s maďarským prekladom žitavskej mierovej zmluvy. SALAMON, Ferencz. *Két magyar diplomata tizenhetedik századból*. Pest : Rát Mór, 1867, s. 257-261. Kompletný slovenský preklad bol nedávno publikovaný v: KOHÚTOVÁ, Mária. *Mierové zmluvy zo začiatku 17. storočia*. In KOHÚTOVÁ, Mária (ed.). *Politické a spoločenské pomery na Slovensku v 1. polovici 17. storočia*. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity; Bratislava Historický ústav SAV, 2012, s. 27-32.

⁴⁷ Piaty bod: „*Hogy mindenféle csaták megszöjjenek. Ha pedig történet szerint valami tolvajok támadnának, és akármely résznek kárt tennének, szabad legyen efféle gonosztevéket megfogni.*“

vátok boli zakázané aj útoky na nepriateľské pevnosti, a to či už priame, alebo pomocou Isti.⁴⁸ V mierovej zmluve z roku 1618 sa v snahe predísť rôznym potýčkam na pohraničí zaviedlo, že ak sa zistí, že k zrážkam dochádza s vedomím kapitána danej pevnosti, bude zbavený svojej funkcie.⁴⁹ Aj o deväť rokov neskôr bolo na pohraničí potrebné riešiť takéto problémy. Bitky a ich vyvolávanie boli naďalej zakázané a potrestaní mali byť nielen tí, čo na nich participovali ale aj tí, čo ich iniciovali.⁵⁰

Problematika zajatcov

Osmani mali špecializované oddiely, ktoré sa venovali odvliekaniu do otroctva, išlo o krymských Tatárov a martalovcov. Zajatci mali pre Osmanov ekonomický význam, keďže ich následne predávali na trhoch. Vo všeobecnosti môžeme rozlíšiť dve skupiny otrokov. Jedných držali ako väzňov v pohraničných pevnostiach, odkiaľ sa mohli dostať na slobodu po zložení výkupného. Druhú skupinu otrokov určili Osmani na predaj v táboroch alebo na trhoch a na otrocké práce vo vnútrozemí Osmanskej ríše. Takýto osud postihol napríklad vojakov slúžiacich v novozámockej posádke, ktorých Osmani zajali pri parkanskej bitke v roku 1663.⁵¹

V Uhorsku sa Osmani prispôbili miestnym podmienkam a prístupu Habsburgovcov aj uhorskej strany. Zajatcov nechytali kvôli tomu, aby z nich urobili svojich otrokov, ale preto, aby mohli finančne profitovať na výkupnom za ich prepustenie. Z chytania a výmeny zajatcov si tak vytvorili akúsi „zárobkovú činnosť“. Tá im často pomohla získať peniaze, ktoré im chýbali v dôsledku oneskoreného vyplácania

SALAMON, ref. 45, s. 259.

⁴⁸ Šiesty bod: „Hogy várakra ütni és megvenni se titkon se nyilvoán, sem valami practicával ne légyen szabad, sőt még csak próbálni is azokat megvenni avagy elfoglalni akarminemű módon.“ Tamže, s. 259.

⁴⁹ Štvrtý bod: „A csatázások dolgában ha kisül, hogy a két fél valamilyikének egy-egy végvárbeli kapitánya tudtával történtek, az tétessék le hívatalából. Nehogy valamelyik a szerződés nem tudásával menthesse magát, ezt a szerződést mind két fél váraiban ki kell hirdetni.“ Tamže, s. 277.

⁵⁰ Ôsmy bod: „Az csatázásoknak tila lmaról és az kereskedőknek szbados utjokról, hogy mind az két részről az ha talmas császárok országai békével maradjanak...az kik pedig az ok ellen vétnek, azokat az generálisok, pasák és bégek, mind az két részről büntessék meg...büntessék meg, azokat is, az kiknek akaratjokból efféle békeség ellen való dolgok történnek.“ Tamže, s. 287.

⁵¹ SZILÁGYI, Sándor. *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. Pest: Eggenberger Ferdinánd M. Akad. Könyvtárúsnál, 1867, s. 326.

žoldu.⁵²

Zajímanie obyvateľov Uhorska Osmanmi veľmi farbisto opísal palatín Mikuláš Esterházi. Osmani boli podľa neho ako „vlky útočiace na barana“ a zamerali sa najmä na krádeže detí a mladých.⁵³ Ešte emotívnejší obraz osmanských krutostí páchaných na zajatcoch podal Imrich Turzo počas svojej rektorskej prednášky na univerzite vo Wittenbergu v roku 1616.⁵⁴

Zajatci sa mohli dostať na slobodu štyrmi spôsobmi: útekou, zmenou vierovyznania, výmenou za iného zajatca a zložením výkupného. Prvé dva spôsoby boli príliš nebezpečné. Zmenu vierovyznania považovali obe strany za ťažký prečin. Ľudí, ktorí prestúpili na nepriateľskú stranu a boli chytení, väčšinou neminul krutý trest. Najčastejšie skončili napichnutí na kôl alebo ich priviazali ku kolu a zaživa upiekli.⁵⁵

K výmenám zajatcov dochádzalo najmä pri mierových rokovaníach, a tak bolo najbežnejšou cestou na slobodu zloženie výkupného. To sprevádzali dlhé rokovania a dohadovanie. Kým Osmani za zajatcov žiadali najmä peniaze, uhorská strana sa okrem peňazí domáhala aj koní a rôznych orientálnych tovarov. Po dohode zajatec, ak mohol, zložil časť

⁵² FODOR, Pál. Adatok a Magy arországi török rabszedésről. In *HK*, 1996, roč. 109, č. 4, s. 140.

⁵³ LADÁNYI-BENEDIKT, Ildikó. Rabok és kezesek a körmendi várban a XVII. század közepe. In ÚJVÁRY J., Zsuzsanna (ed.). *Mindennapi élet a török árnyékában*. Piliscsaba: Khronosz, 2008, s. 84.

⁵⁴ „O tyranství! O neslýchané a nevypravidelné ukrutenství! ...Blaze tehdaž tem, jenž již pomreli! Blaze neplodným, které nikdy dítek nerodili a nekojili! ...Zajaté zajisté lidi...maji pak predlouhe řetězy, k nimžto mnohé křesťany uvazujice, je jako hovadá k pomorským krajinám zahánějí, kdežto ve dne i v noci, byť jak přšelo neb mrzlo, zůstávají, velmi malo pokrmu dostavájice a pod holým nebem, majice ruce i nohy zvázané, nocujice. Zatím větším dílem na galeje odsouzení bývají, jiní pak polní práce konati musejí a tak žádné naděje vysvobodení a neb do vlasti se navratení míti nemohou....S dítkami však...Jaknáhle zajisté odrostli...na tri díly je obyčejne rozdělují. Silnější v kunštu vojenském cvičí...mdlejší dávají na řemeslo...Spanile pak-ach hřichu ohavného! – sodomský hřich s nimi páchájice, v nebezpečenství náказы vydávají.“ HORVÁTH, Pavol. *Rabovali Turci...: Výber z kronik a listov zo 16. a 17. storočia*. Bratislava: Tatran, 1972, s. 54-55.

⁵⁵ „Týchto odpadlíkov Turci radi prijímajú, musia sa však dať okamžite obrezať a ostrihať vlasy, odrieknuť sa kresťanskej viery...a prisahať, že po celý život budú ich úhľavnými nepriateľmi...Stávajú sa z nich najhoršie zvery...Ale keď kresťania zajmú takýchto lotrov, napichnú ich zaživa na kôl...Zajatcov zvykli aj priväzovať na koly a dávať ich nad oheň z veľmi mokrého dreva, aby čo najviac dymilo. Nad týmto ohňom ich...otáčali a zaživa upiekli.“ Po drobnejšie opisuje spôsoby trestu týchto príbežníkov W. E. Happelius vo svojom Uhorskom vojnovom románe. Slovenský preklad pozri v: TIBENSKÝ, ref. 35, s. 114-115.

výkupného a bol pustený, aby mohol zohnať aj jeho zvyšnú časť. Chudobní zajatci ale nedokázali rýchlo zozbierať peniaze na svoje prepustenie, a tak neraz strávili vo väzení aj niekoľko rokov. Kým sa nedostali na slobodu, využívali ich ich páni na rôzne práce. Najčastejšie pracovali na oprave pevností, opracovávali kamene a pomáhali pri peciach. Zároveň im bola zabezpečená aj strava. Neplatilo pritom, že by sa uhorská strana správala k osmanským zajatcom horšie, ako Osmani k uhorským, keďže ponosy na zlé zaobchádzanie so zajatcami automaticky vyvolali na opačnej strane rovnaký prístup.⁵⁶ Napríklad, keď v roku 1677 nový budínsky paša prikázal svojim vojakom, aby útočníkov nezajímali, ale zabíjali, Cisár Leopold I. tiež prikázal pohraničným vojskám, aby nezajímali Osmanov, rebelov a zbojníkov, ale aby ich rovno potrestali smrťou.⁵⁷

Výkupné za oslobodenie zo zajatia bolo vysoké a odstupňované podľa spoločenského postavenia zajatcov a ich finančnej situácie. To znamenalo, že čím lepšie postavený zajatec, tým viac peňazí sa za neho dalo očakávať, preto bolo o týchto zajatcov na oboch stranách dobre postarané. Samozrejme, podľa dobových zvyklostí mali na najvyššie postavených zajatcov nárok kráľ a sultán. Pohraniční vojaci sa tak museli sústrediť na chytenie menej zámožných zajatcov.⁵⁸

Zajatci z radov dedinského a mestského obyvateľstva väčšinou neboli schopní sa vykúpiť sami. Na výkupné im preto prispievali stoličné vrchnosti a často aj obce, ktoré na tento účel usporadúvali peňažné zbierky. Existovali aj sprostredkovatelia, ktorí sa venovali dohadovaniu podmienok predaja otrokov. Priemerná výška výkupného sa pohybovala okolo 100 zlatých za osobu.⁵⁹ Ceny však boli rôzne a ovplyvňovali ich aj ďalšie faktory. Napríklad v lete roku 1663 v čase postupu osmanských vojsk po dobytí Nových Zámkov vraj Osmani zajali toľko kresťanov, že

⁵⁶ LADÁNYI-BENEDIKT, ref. 52, s. 84-85.

⁵⁷ „*Neovesirium Budensem...demandesse...nec ullum amplius in captivare, utrum omnes, quocunque modo potuerint trucidare, ac interimere debeant...nos...resolutimus...hostes Turcae, sine perficti Rebelles extiterint, parcatur, neve ullus, esto minimus illorum, in captivitate abducat, quiu potius omnes...internecone debeantur.*“ ŠABB, GŽ, KS, G.k. 10. mája 1677, Gemer, č. 1, š. 2.

⁵⁸ LADÁNYI-BENEDIKT, ref. 52, s. 84.

⁵⁹ HORVÁTH, Pavel. Posledné obdobie tureckej moci na Slovensku. In *Historický časopis*, 1985, roč. 33, č. 3, s. 428-429.

ich predávali len za 1 zlatý a 60 denárov.⁶⁰ Zo známejších prípadov môžeme spomenúť únos manželky evanjelického farára Samuela Chalupku, za ktorú žiadal jej nový majiteľ 400 toliarov. Za oslobodenie starých chudobných žien zo Svätého Jura im stačilo po 5, 60 a 80 toliarov.⁶¹ Mladú vdovu aj s tromi deťmi, ktorú zajali v Oslanoch, prepustili za 150 zlatých.⁶² Za evanjelického farára zo Senice Štefana Pilárika najprv požadoval jeho tatársky pán 200 toliarov, nakoniec sa uspokojil so sumou 80 toliarov, za ktorú ho predal ďalšiemu pánovi.⁶³

Obchod so zajatcami existoval aj na uhorskej strane. Venovali sa mu najmä hajdúsi. Obchod s Osmanmi sa líšil v tom, že tí mali záujem o výkup alebo výmenu len významných vojenských hodnostárov. Často sa prepustenia zajatcov dožadovali vyhrážkami.⁶⁴ Naproti tomu sa uhorská strana usilovala aj v prípade významnejších Osmanov dosiahnuť ich výmenu za kresťanských zajatcov. Počet osmanských zajatcov držaných v uhorských väzniciach narástol najmä v čase oslobodzovania územia Uhorského kráľovstva spod osmanskej moci. To, že počet osmanských zajatcov bol vysoký aj po ich vyhnaní z krajiny dokazujú aj slová holandského lekára a cestovateľa Jakuba Tollia (1633 – 1696). Ten opísal, že v Komárne boli vo väznici ešte stále držaní vznešení i prostí osmanskí zajatci a čakali na vykúpenie.⁶⁵ Mnohí z nich opakovane písali listy svojim blízkym a dúfali, že za nich zaplatia, aby sa mohli vrátiť späť do svojej vlasti.⁶⁶

Podľa niektorých odhadov sa ročný úbytok obyvateľstva v

⁶⁰ HAICZL, Kálmán. *Érsekújvár multjából*. Érsekújvár: Winter Zsigmond fia könyvnyomdája, 1932, s. 193.

⁶¹ „Vypsati nemohu naši bidu a nerest na ten čas...Ačkolvek nemnoho od nich žadajú, tolíko za Margetu Rafajku 80 toлары, za Krupku 60 tol., za Annu Michalovu 5 tol., títo osírale vdovy osvobodzení žadajú, sľubujice opet rukama svíma delajice a pracujice, by i žebrotu odplatili.“ HORVÁTH, ref. 53. s. 196-197.

⁶² MATUNÁK, Michal. *Život a boje na slovensko-tureckom pohraničí*. Bratislava: Tatran, 1983, s. 261

⁶³ PILÁRIK, Štefan. Výber z diela. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1958, s. 228-229.

⁶⁴ HORVÁTH, ref. 58, s. 429.

⁶⁵ TOLLIIUS, Jacob. *Epistolae itinerariae: ex Auctoris Schedis Postumis, Recensitae, Suppletae, Digestae, Annotationibus, Observationibus et Figuris adornatae cura et studio Henrici Christiani Henini*. Amstelædami: Francisci Halmae, 1700, s. 147.

⁶⁶ DÁVID, Géza (ed.). *Fekete Lajos. A hódoltság török levéltári forrása i nyomában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993, s. 302.

dôsledku odvedenia do zajatia mohol pohybovať až na úrovni 3 000 až 4 000 obyvateľov.⁶⁷ Zamerali sme sa preto na to, koľko gemerských obyvateľov sa dostalo do zajatia a nakoľko mohli byť tieto odhady reálne. Údaje o počte ľudí, ktorí sa dostali do osmanského zajatia sú pomerne kusé, konkrétne informácie sa objavujú len vo výnimočných prípadoch, napriek tomu patrí k všeobecne zaužívaným názorom, že Osmani unášali obyvateľov hromadne a spôsobovali tak veľké škody na miestnej populácii. Správy z dokumentov naznačujú, že unesených obyvateľov nebolo až tak veľa. Vzhľadom na to, že údaje o zajatcoch pochádzajúcich z Gemerskej stolice sa vyskytli len zriedkavo, môžeme daný problém komparovať aj so situáciou v susedných stolicách.

V roku 1629 boli na žiadosť Petra Koháriho spísané prehrešky Osmanov voči prímeriu, ktoré spáchali za ostatné štyri roky. Súpis sa pritom sústredil práve na problém zajatcov. V správe mu za dané štyri roky podali svedectvo o únose troch detí. K tomu došlo v roku 1627. Okrem toho ešte Osmani v danom časovom horizonte usmrtili jedného vojaka.⁶⁸ V podobnom súpise pochádzajúcom z októbra roku 1630 sa Ján Nagy (János Nagy) zmienil o siedmych prípadoch zajatia civilného obyvateľstva a o bližšie neuvedenom počte zajatých nemeckých vojakov. Informácie o zajatých boli pomerne stručné, zo všetkých bola len jedna osoba ženského pohlavia. Tá sa ako jediná dostala aj na slobodu. Išlo o manželku hajdúcha, ktorý slúžil v drégeľskej posádke.⁶⁹ Pri šiestich zajatých mužoch, resp. mládencoch vieme, že štyria z nich sa dostali do rúk peštianskeho bega Mustafu Nazura, ktorý ich napriek opakovaným žiadostiam odmietal prepustiť.⁷⁰ V ďalšom podobnom súpise, ktorého autorom bol Juraj Horvát (György Horvatth) figurovala zmienka o troch unesených ľuďoch, pričom jeden z nich bol sluhom u Pavla Budaja (Pál Budai), ďalší dvaja boli ešte chlapci.⁷¹

⁶⁷ HORVÁTH, Pavol - KOPČAN, Vojtech. *Turci na Slovensku*. Bratislava: SPN, 1971, s. 174.

⁶⁸ ŠA BB, f. Koháry-Coburg I. (ďalej KC I.), 900.

⁶⁹ „...menetnek Dregel var alla onat el lopvan egy ott valo haidu felesaget...es az szegent aszont visza niertek tüllek.“ Tamže.

⁷⁰ „...az mely negy inas legeniek mostis az Pesti Mustafa Naszur beknel vadnak, az kik felöl egy nehanzor irt feöl kapitan ur eó na gysa ga, mindenkiknek ez kiknek illet, de igen keves haszna leöt.“ ŠA BB, KC I., 907.

⁷¹ „Budai Palnak egy szolgaiat lovastul vittek el...masodszor...lopva ket inas paraszt gyermeket.“ ŠA BB, KC I., 908.

V súpise sťažností Gemerskej stolice z rokov 1680 – 1684 môžeme nájsť len šesťnásť prípadov zajatia osôb, z toho v šiestich prípadoch išlo o deti. Vzhľadom na to, že tento súpis obsahuje sťažnosti 132 gemerských sídiel a zachytáva širšie časové obdobie, ide o pomerne nízke číslo. Rovnako sa táto hodnota javí ako veľmi nízka, aj keď vezmeme do úvahy fakt, že chytanie zajatcov malo byť obľúbenou „zábavkou“ Osmanov, ktorá im navyše prinášala aj nemalý finančný prospech.

Informácie o zajatí obyvateľov sú v súpise často pomerne kusé a objavujú sa len ako strohé zmienky bez bližšieho popisu. Obyvatelia Gemerskej Hôrky vo svojich výpovediach podali svedectvo o únose štyroch chlapcov a jedného dievčaťa, ktorých zajali martalovci v okolí Slovenskej Lupče a odniesli ich do Jágru.⁷² V Henckovciach osmanský pán zvaný Šoš (Sóos/Soós) uniesol dvoch ľudí a prepustil ich o 25 km ďalej pri Malej Panici.⁷³ K podobne postihnutým dedinám patrili aj Šivetic. Tu obyvatelia vypovedali, že Osmani už osem týždňov držia uväzneného ich človeka (pravdepodobne v Jágri).⁷⁴ Podrobnejšie sa o väznení svojich druhov vyjadrili obyvatelia Kamenian. Tí sa zmienili o tom, že Osmani pravidelne zadržovali ich obyvateľov a aj v čase ich výpovede boli piati obyvatelia Kamenian uväznení. Za týchto zajatcov dovtedy zaplatili 90 zlatých. Okrem toho popísali aj udalosť, ktorá sa odohrala v predošlom roku. Jeden uväznený Kameňčan v jágerskom väzení ochorel, dokonca aj keď sa vrátil do mestečka, bol ešte chorý a Osmanom museli za neho zaplatiť 50 toliarov.⁷⁵

Na južnom Gemeri bol pomerne známy prípad únosu Františka Kiša (Ferencz Kis), ktorý žil v Skerešove. O tejto udalosti vypovedali obyvatelia obcí Skerešovo, Polina a Otročok, ktoré sa nachádzali blízko jedna druhej. Františka Kiša, o ktorom z výpovedí vieme, že bol urodzeného pôvodu a holdoval Osmanom, teda im bol poplatný, z neznámych

⁷² „Lipcse tájárúl négy férfi gyermeket és egy leányzót hoztak be Egre a martaloczkok csak mostanában.“ ŠA BB, GŽ I, KS, 53 (P 173), š. 2.

⁷³ „A mi falunkban hogy vólt...kettüinket ala is hozott Kis Vészverésigh, ot kezességén bocsátot el.“ Tamže.

⁷⁴ „...mostis ott ül emberünk már nyolcz hete.“ Tamže.

⁷⁵ „Emberünket ode be tartya mindenkor, mostis öt emberünket tartya oda be foghva. Tavalý egy emberünk a fogsághban megh betegedet vala, haza jöt nyavalýás, csak azért mingyárt ötven tallért vont rajtunk. A mély embereket penigh oda be tart foghva, azoknak oda be üléséert fizettünk már kilenczven fotintot.“ Tamže.

príčin Osmaní zajali pri Rimavskej Sobote. Na slobodu sa dostal až po zaplatení výkupného.⁷⁶ Ďalší prípad únosu sa odohral pred rokom tiež v Skerešove, kde Osmaní prepadli dom Tomáša Šoriho (Tamas Sori). Po tom, čo ho nenašli doma, odviekli aspoň jeho dcéru. Tú prepustili až po zložení výkupného.⁷⁷ Aj v neďalekom Otročku sa obyvatelia sťažovali na výčiny Osmanov. Miestneho pastiera Osmaní chytili pri Bodóháza (Uzovská Panica), spútaného ho priviedli do jeho dediny, kde ho vymenili za veľmi nízku sumu 5 zlatých.⁷⁸

Zo 16 osôb, ktoré Osmaní v tomto období z Gemerskej stolice uniesli sa len štyria obyvatelia vrátili do svojich domovov pomerne skoro. Ostatní pobudli v osmanskom väzení dlhšie a na svoje vyslobodenie si nejaký čas počkali.

Do osmanského zajatia sa často dostali aj vojaci. Takéto prípady máme zdokumentované aj v Gemerskej stolici. Z februára roku 1685 máme zachytených niekoľko prípadov zajatia vojakov. Z listu kapitána Hajnáčky sa dozvedáme len toľko, že sa dožaduje prepustenia zajatých vojakov. Nevieme prečo boli chytení, ani to, koľko ich bolo.⁷⁹ V ďalšom liste z toho istého dňa sa ten istý kapitán domáhal oslobodenia vojaka Jána Bagó (János Bagó). Ani v tomto prípade nevieme za akých okolností došlo k jeho chyteniu. Na jeho zajatie podľa všetkého neexistoval žiadny pádný dôvod, keďže v liste je niekoľkokrát zdôraznené, že bol dotyčný vojak nevinný.⁸⁰

Zajatci mali niekoľko možností, ako sa dostať na slobodu a zohnať

⁷⁶ Svedkovia zo Skerešova: „Egyebet nem tudunk, hogy fogot volna el vagy vagot volna le a Török, hanem helyünkben lakózó Kis Ferencz nevű nemes embert, noha hodolt ember volt, de sarcson bocsá totta el.“ Tamže. Polina: „Tudgyuk hogy Szkaroson lakozo Kis Ferencz nevű nemes embert, hodolt ember lévén Rimaszombatnak inen foghta el a Török, a bekesegh imár akkor megh lévén, s-sarcson bocsá totta el.“ Tamže.

⁷⁷ „Az elmúlt ősszel penigh a Sori Tamás úr hazára menven a Török, a leányát vitte volt el, s-fizetesért adta ki.“ ŠA BB, GŽ I, KS, 53 (P 173).

⁷⁸ „A csorda pasztorunkat a Borokházin megh foghta ks-be hózták Ottrocso kba kötzve, s-öt forintal valtottuk megh.“ Tamže.

⁷⁹ „...kegyelmetek egynehany haidunot s ka tonamot fogot el kegyelmetek a zert mingyart bocsasa el.“ ŠA BB, GŽ, KS, 19. február 1685, š. 13,

⁸⁰ „Bagó Janos nevű katonamot minden igaz oknelkül megh fogta tok, azért mingyart bocsasa tok el...Véggel bizony roszul fogtok jarni, ha el nembocsátjátok, az bűnösst megh szokták büntetni, de az bűntelent s-az mi kegyelmes urunk ö felsege...megh nem engettek azt nektek hogy bűntelent fogjátok megh az katonat.“ ŠA BB, GŽ, KS, 19. február 1685, š. 13..

prostriedky na svoje vykúpenie. Tí z radov obyčajných poddaných ne-disponovali veľkým bohatstvom, a preto sa neraz obracali s prosbou o pomoc aj na svojich pánoch. Adresovali im listy, v ktorých opisovali svoj neľahký osud a žiadali výpomoc s vykúpením. Takýto postup zvolili aj zajatci, ktorých Osmani držali vo väzení v Hatvane.⁸¹

Len v malom množstve prípadov vieme, čo sa so zajatcami stalo a či sa dostali na slobodu. Vo všeobecnosti platilo, že ak sa niekomu podarilo vykúpiť sa z osmanského zajatia, osmanskí úradníci mu o tejto udalosti vystavili potvrdenie. To jednak umožňovalo prepustenému zajatcovi slobodný odchod a zároveň slúžilo ako doklad pre ďalšie osmanské posádky. Prípady prepustenia zajatcov po zaplatení výkupného máme v dokumentoch viažucich sa k tomuto regiónu zastúpené len minimálne. Oslobodenie zajatca opisuje list budínskeho agu Mehmeta z roku 1669, v ktorom sa dozvedáme o Petrovi Šajtošovi (Peter Saytos), ktorého Osmani chytili a neskôr prepustili po zaplatení 50 tl. Pri vyplatení poplatku boli prítomní piati svedkovia a Peter Šajtoš dostal aj dokument ako potvrdenie o prepustení.⁸²

Niekedy sa zajatcov podarilo oslobodiť aj pri drobných pohraničných potýčkach. Takýto prípad opisuje v septembri roku 1681 Samuel Belovič (Samuel Bellovics) v liste adresovanom Štefanovi Kohárimu. Ten popísal konflikt, pri ktorom vojaci vedení poručikom Kakukom narazili na osmanské oddiely, ktoré smerovali do Jágru. Bitka dopadla v prospech uhorskej strany a vojakom sa podarilo ukoristiť 11 osmanských hláv, desať živých Osmanov, jednu vlajku a 30 koní aj s vecami. Podľa informácií od miestnych sedliakov, si Osmani odniesli do Hatvanu 28 mŕtvych spolubojovníkov a aj zranených bolo na osmanskej strane

⁸¹ „...keriuk kegielmedet Istennek szent halálaiért, hogi ezen siralmas dolgunkban mellettünk legien, ha kegielmetek...nem leszen soha...sem szabadul az megh.“ Magyar Nemzeti Levéltár (ďalej MNL), Magyar Országos Levéltár Budapest, Esterházy család hercegi ágának levéltára: Pál nádor iratai 1651 – 1713(ďalej P 125, PNI), mikrofilm č. 4712, zv. 70, nro. 6798. „Rabok köniörgünk nagyságodnak Isten szent halálaiért hogi minden iót cselekedgien velünk...va gi az kezesset adjia.“ Tamže, zv. 70, 6799.

⁸² „Saytos Petert meg fogtunk volt a miben vele meg alkudtunk ugy mint ötven tallerokban, az azokat biro Tóser Gergeli hazanal meg fizették ugy mint ötven tallerokat, Palla Gergeli, Palla Istvan, Jantso Andras, Szűts Istvan, Harady György ott voltak, petsétemmel erőssitem ezen levelünket, jaryon békevel Saytos Peti bara tom...es bocsassák békével.“ MNL, P 125, PNI, mikrofilm č. 4712, zv. 69, nro. 6622. Pozri preklad celého listu v prílohe č. 3.

pomerne veľa, naproti tomu z uhorských vojakov padol len jeden. Ešte dôležitejšie ale bolo, že napadnutí Osmani so sebou viedli aj kresťanských zajatcov. Vojaci vedení Kakukom oslobodili šiestich zajatcov spolu s ďalšími, ktorých Osmani predtým chytili pri Sečanoch.⁸³ Samuel Belovič sa rozhodol poslať dvoch osmanských zajatcov Štefanovi Kohárimu a generálovi Vikimu. Koháriho ďalej informoval, že ďalších dvoch osmanských zajatcov a dve hlavy sťatých Osmanov doniesli aj vojaci z Hajnáčky. Okrem toho traja miestni (filakovskí) hajdúsi priniesli jedného zajateho Osmana spod Jágru.⁸⁴

Situáciu zajatcov spolu viackrát riešili zástupcovia oboch strán. Na podnet filakovských kapitánov a predstaviteľov miestnej šľachty sa otázkou postavenia zajatcov v roku 1680 zaoberal aj jágerský diván. Jeho rozhodnutie potvrdilo prax, ktorá fungovala na pohraničí. Diván reagoval na návrh uhorskej strany a povolil, aby zajatci, ktorí figurovali ako žobráci, sa mohli voľne pohybovať po krajine.⁸⁵ Malo sa ale dohliadnuť ma to, aby sa uhorskí zajatci nepohybovali spolu s osmanskými a naopak. Okrem toho zajatci nemali obťažovať či napádať spoplatnené obyvateľstvo a mali uchovať v krajine mier. K ďalším nariadeniam divánu patrilo, že si títo zajatci nesmeli nechať nosiť víno či pálenku ani udržiavať priateľstvá s vojakmi a hajdúchmi. Mali sa správať tak, ako si vyžadoval ich stav a situácia. Členovia divánu tiež požadovali, aby sa už zajatcom ani na jednej strane nevydávali povolenia žobrať a ubezpečili svojich náprotivkov, že v prípade ak by nejaký osmanský zajatec obťažoval poddaných, alebo udržiaval vzťahy s uhorskými zajatcami,

⁸³ „...az ka tonákkal kimentem vala Török után...s Kakukhadnagy uramis az hajdúsággal az Ma tra fele ment vala, azonban az hatvány Török ket szazig lovas es gyalog a táborra ment volna Egerfele, akik Debró nevű faluban Egerhez közel meg hálván, azomban Kakuk hadnagy ur csak rea iok utóén az Isten meg áldotta ugy hogy tizenegy fejét es tíz eleven Törököt egy zaszlót 30 lovat holmi parté-ká val együt el hoztak, es azon Törökök 6 idevaló keresztény rabot vittek volna Egerben, azok felét akik minap Szecsény alatt marad tak vala, azokatis meg szabadítottak..azokközül heten szaba dultak pénz nélkül s az parasztok azt beszéllik, hogy huszon nyocz testet vittek be Hatva nban, sebessek pedig igen felessen estek de a mieink közöl egynél töb Istennek hála, nem veszet.“ ŠA BB, KCI, 330.

⁸⁴ „Generalis urnak eo na gysaga számára s az nagysa godera is egy egy rabot kivettem... be hozták a Hajnács Kovekis két feiet es ket Törököt hoztak, harom ide valo hajdukis egy Törököt Eger alól.“ Tamže. Preklad celého listu pozri v prílohe č. 4.

⁸⁵ Podľa všetkého išlo o postup, keď po zaplatení časti výkupného zajatca prepustili a umožnili mu zohnať zvyšnú časť peňazí na vykúpenie sa.

neminie ho trest.⁸⁶

Ten istý problém rozoberali vo svojom liste aj zajatci väznení v Jágri. Osmanský paša aj diván im povolili, aby mohli chodiť žobrať, čo bolo zvykom už aj predtým a zároveň sľúbili, že nikomu od nich nebude ublížené. Zajatci preto prosili, aby sa od fiľakovských pánov domohli povolenia pre osmanských zajatcov, aby aj oni mohli chodiť žobrať.⁸⁷

Niekedy sa dokonca stalo, že ľudia držaní v osmanskom zajatí sprostredkovali uhorským kapitánom informácie o osmanských plánoch. Bolo to tak v prípade listu, ktorí v roku 1678 kresťanskí zajatci adresovali Štefanovi Kohárimu z jágerského väzenia. V tomto liste podali svedectvo o zhromažďovaní sa hatvanských, solnockých a hevešských (jágerských) Osmanov v Jágri, čo podľa nich súviselo s tým, že sa chystali rabovať niekde v krajine. Z tohto dôvodu oslovili kompetentných, aby informovali o situácii aj ďalších pohraničných kapitánov a zabránili tak Osmanom v ich plánoch, pretože tí poddaným odháňali dobytok a brali otrokov do zajatia.⁸⁸ Zajatci na záver listu dokonca pridali údaj o tom, že

⁸⁶ „...ennek utána mint ennek előtte szabad járások, szabad menések legyék, s-lehessen mind az két részről való koldulló raboknak, de úgy hogy az Török rabok az magyar rabokkal egy társaságon ne járának, hanem az magyar koldulló rabok külön, és a Török rabokis külömb járának, az szegény holdulló sok esztendőktől fogva s nyomorúságot szenvedő el pusztult adó fizető jobbagyokat ne haborgassanak, ne verjenek, ne dgyanak békét, az mit ad, avagy adhatt magha jó akaratyabúll, azt jó neven vegye el, ne pusztítsák az országot. Ellenben ismét pálinkát, eger bort, nyers bort ne hordassanak az kegyelmetek koldulló rabjai, katonákkal, haidúkkal ne tartsák barátságokat...hanem tartsák magokat az mint az rabság mutatója. Ezen minden járván miis ellent nem tartunk...Ha valamely Török koldulló rabok ennek utána háborgatni fogják az szegénységhez, avagy magyar rabokkal tartják barátságokat, edgyütt járnak, hidgye el kegyelmet megh büntetődik. Az mely Török raboknál elsőben az koldullásra terminus adatik...az kegyelmetek részéről koldulló levelet ne adgyon senki, mert az olyan nem jár igazságon, innen az mi részünkről is senkinek nem adatik.“ MNL, P 125, PNI, mikrofilm č. 4712, zv. 69, nro. 6627.

⁸⁷ „Mi...vég Eger varában lakos koldulló Török rabok vagyunk...mindnyáian az urakhoz eő na gyságochhoz felmentünk nekik könyörögöttünk, hogy minden féle kolduló raboknak az koldullásra kija mi, vala mint ezelőtis szokás volt, szabad legien mostis...az passa és mind az urak egész diványostúl megengedték, seőt azt mondgyák, hogy minthogy az Egriek eddigis senkit nem bántottak, s-nemis háborgattak ezután is senkit nem bántanak, szabadosan járassanak. Azert mi mindnyáian kerüik...hogy...menny fel...az urakhoz, és szerezzé ki kegyelmetis az uraktúl eő na giságochtúl hogy az török koldulló rabokis legyen szabados járassok, menések az koldullásra és ezután szabadossan járassunk mint ezelőtis szabad volt.“ MNL, P 125, PNI, mikrofilm č. 4712, zv. 70, nro. 6797.

⁸⁸ „Hogy az Törökök...föl ménnek rablani mert mind az Hatvaniak es mind az Szolnokiak es Hevesiek ide jöttek Egerben es minden bizonyossan föl ménnek. Azért kérjük a lazatossan nagysa godat hogy nagysa got iryon Levára es mas vögh helyekbenis hogy valamikeppén...uttyokat megh

v deň napísania daného listu mali Osmani zasadnutie divánu, na ktorom sa dohodli, že pôjdu rabovať do Radvane, aj keď ako dodali, nebolo isté, či sa nakoniec vyberú tam alebo niekam inam.⁸⁹

Tento list je zaujímavý z viacerých hľadísk, jednak ide o informovanosť zajatcov držaných vo väzení o daniach v osmanskom vojsku a zároveň je prekvapujúce, že mali prostredníctvom listu možnosť oboznámiť svojich pánov s osmanskými plánmi. Nejde však o ojedinelý prípad. V inom liste, ktorý napísali v tom istom roku zajatci z jágerského väzenia sú zase informácie o tom, že sa Osmani spolu s kurucmi chystajú napadnúť Filakovo. Správy o osmanských plánoch mal zajatcom sprostredkovať jeden príbek.⁹⁰

Vo všeobecnosti platilo, že kým uhorská strana sa zajatcov, ktorí sa dostali do osmanských rúk, snažila vykúpiť, Osmani o odkúpenie svojich zajatcov väčšinou záujem nemali. Fakt, že realita nebola vždy takáto potvrdzuje aj prípad vykúpenia osmanských zajatcov, o ktorom nás informuje list alajbega Husajna (Husain alajbek). Ten sa snažil zabezpečiť vykúpenie Háči Ahmeda (Hacsi Amhet) a ďalších osmanských rabov, ktorí boli držaní na Muráňskom hrade. Zároveň sa riešilo aj prepustenie a odkúpenie syna Juraja Kmeťa (Kmeth Gorgi fia), ktorého držal Murtazan aga (Murtaszán aga), ktorý ho kúpil za veľa peňazí. Háči mal napísať agovi, že majú záujem o odkúpenie tohto zajatca, pričom sa mali vmestiť do sumy 3 000 tl. Aj ostatní zajatci sa mali za záruku dostať na slobodu.⁹¹ Výkupné za osmanských zajatcov bolo vo všeobecnosti vyššie

ga tolhatna nagysagot mert minden bizonyossan valamely hely leszen el rabollyak, ha isten megh nem tartosztatya rendekokat, mostis ez hegyek allyara voltanak...marhat is haytatta nakes raboka tis hoztának.“ MNL, P 125, PNI, mikrofilm č. 4712, zv. 70, nro. 6796.

⁸⁹ „P.S Mais devany volt felölő hogy Radvant akarnak elrabolni, de bizonyossan nem tudhattuk ha ugyan oda megyen avagy mas helyre.“ Tamže.

⁹⁰ „Egy príbek mondotta vol hogy az Egri Török es az kuruczok melle mennek es Filek ala igyekeznek.“ Tamže, zv. 70, mikrofilm č. 4712, nro. 6795. Pozri aj: FODOR, Pál. Kémkedés a török korban. In *Keletkutatás*, 1995, ősz, s.121–126.

⁹¹ „Hacsi Amhetnek es az több raboknak, meghirtam az szegeni raboknak az előt az mely levelet költtetek, és Murtazan a gha rabiát kértitek. Passa uram az varbely a ghakatosze hívatta, és azok által kérotte Murtaszán a gatul az rabot, Kneth Gorgi fiat. Az kit dragan vőttek...Te magad Hacsi ket veghbely rabbal joi ki...Az sarcotokat az több rabokkal lassuk menni essik reatok...Az a ghanak iriatok, hagi Murtaszán a ghatol az rabot megh akariatok venni. Ti immar azt nezesetek hagi ezen az rabon es ha rom ezer talleron ki iőietek. Az ket szaz huszon eőt tallért ismét engedgi néktek az ur, eő na gysága nem sokat veszen az szegeni raboknak azt megh engedni. Mert ittel az rabok igen dragan

ako v prípade uhorských zajatcov. Prehľad vyplatenej sumy za osmanských rukojemníkov, ktorých držal František II. Baťaň potvrdzuje tento fakt. Napríklad za 16 osmanských zajatcov spolu získal 13 634,02 zlatých. V priemere to znamenalo približne 852 zl. za osobu. Najvyššiu sumu mu vyplatili za prepustenie agu Aliho Lakyho, za ktorého dostal až 7 800 zl.⁹²

V archívnych dokumentoch, s ktorými sme pracovali, sú zmienky o zajímaní obyvateľov Gemerskej stolice pomerne zriedkavé a ani počty zajatých neboli vysoké. Preto sme sa rozhodli porovnať tieto údaje s údajmi z krajinských súpisov sťažností uhorských stolíc voči Osmanom, ktoré boli súčasťou mierových rokovaní v rokoch 1627 a 1642. Podľa nich Osmani v rokoch 1625 – 1627 z Gemerskej stolice uniesli 13 ľudí. Celkovo bolo v 15 spísaných stolicach unesených 5 142 obyvateľov.⁹³ V priemere na stolicu to znamená približne 343 zajatcov za tri roky, teda 114 zajatcov ročne. Ak tento údaj porovnáme so situáciou v Gemerskej stolici, vychádza nám, že počet unesených obyvateľov tu bol podstatne nižší.

Súpis sťažností z roku 1642 mapuje situáciu za obdobie rokov 1627 – 1642. Počas tohto obdobia mali Osmani z Gemerskej stolice uniesť až 302 obyvateľov. Ide o na prvý pohľad vysoké číslo, ale spriemerované na rok to znamená len približne 19 ľudí. Celkovo bolo v 14 stolicach unesených spolu 3 494 ľudí.⁹⁴ Priemerne tak Osmani za obdobie rokov 1627 – 1642 uniesli z každej zapísanej stolice 250 ľudí, teda približne 16 zajatcov ročne. Tento údaj je tak o niečo nižší ako v prípade Gemerskej stolice. Ak sčítame údaje o gemerských zajatcoch za obdobie rokov 1625 – 1642 vychádza nám, že Osmani ročne z Gemerskej stolice uniesli v priemere 17,5 ľudí.

Myslíme si, že toto číslo vzhľadom na počet gemerských sídiel,

vóltek. Tik az töb rabokkal kezessetek es ki jöietek...mert ha ki nem jötek, nehezen lesz dolgotok.“ MNL, Összeírások, E 204, Missiles 1526 – XIX. század (ďalej M.), /M/Memhet budai pasa/murányi rabok, š. 29.

⁹² TARKÓ, Ilona. A török rabok váltságdíjai Batthyány II. Ferenc idején. In ÚJVÁRY J., Zsuzsanna (ed.). *Mindennapi élet a Török arnyékában*. Piliscaba : PPKE, BTK, 2008, s. 75.

⁹³ SALAMON, ref. 45, s. 484-491; ILLIK, Péter. *Török dúlás a Dunántúlon. Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében*. Budapest : WZ könyvek, 2009, s. 160.

⁹⁴ SALAMON, ref. 45, s. 492-493; ILLIK, ref. 92, s. 164.

nemožno považovať za príliš vysoké, najmä ak uvážime, že chytanie zajatcov malo Osmanom zabezpečovať bočný zdroj príjmu. Prípady, ktoré sa nám podarilo zdokumentovať poukazujú na to, že Osmani v 17. storočí zajímali obyvateľov Gemerskej stolice najmä pri rôznych pohraničných potýčkach a zrážkach vojsk a nechodili do dedín s úmyslom chytať zajatcov. Zajatí obyvatelia boli väčšinou držaní v niektorej z osmanských pohraničných pevností. Na slobodu sa mohli dostať až po zložení výkupného, o čom im Osmani vystavili potvrdenie. Výška výkupného sa podľa najnovších výskumov pohybovala v priemere na hodnote 100 zl.⁹⁵ Niekedy boli zajatci oslobodení aj počas pohraničných bitiek.

Prípady zranenia a usmrtenia obyvateľstva v pohraničných šarvátkach

Rôzne menšie konflikty boli na pohraničí pomerne bežnou záležitosťou. Neraz pri nich došlo k poraneniu, či dokonca usmrteniu človeka. Tieto prípady sa týkali v prvom rade vojakov a v prameňoch sme neobjavili nijaké prípady väčších a naplánovaných útokov Osmanov na civilné obyvateľstvo Gemerskej stolice. Väčšina prípadov úmrtia v dôsledku stretu s Osmanmi sa tak týkala vojakov a súvisela s rizikom, ktoré so sebou prinášala služba v armáde. Najpodrobnejšie a zároveň najsystematickejšie sú tieto stretы zaznamenané v súpise sťažností Gemerskej stolice z rokov 1680/84.

Z výpočtu zabitých resp. zranených obyvateľov, ktorý pri svojich výpovediach poskytli zástupcovia jednotlivých gemerských obcí za obdobie rokov 1680/1684 vyplýva, že prevažnú väčšinu tvorili vojaci slúžiaci v pohraničných pevnostiach. Usmrtenie civilného obyvateľa sa objavilo iba v jednom prípade. Zmienili sa o ňom zástupcovia Rožňavy, podľa ktorých Osmani napadli pri Abovciach ich vozy, pričom pri tomto incidente zabili richtára Štefana Súča (Istvan Szöcs).⁹⁶

Ďalší prípad útoku na civilného obyvateľa sa stal v dedine Skerešovo, kde Osmani napadli Mikuláša Sakmáriho (Miklós Szakmári). Ten bol podľa svedkov urodzeného pôvodu. Osmani ho najprv postrelili a potom sa mu pokúsili podpáliť dom, čo sa im ale nakoniec nepodarilo.

⁹⁵ ILLIK, ref. 92, s. 170.

⁹⁶ „*Apadfalvánál a rozsnai szekereket a Törökök fel verték, holmieket el vitték, felül rea a be jaro birankatis Szűcs Mártont le vághta.*“ ŠA BB, GŽ I, KS, 53 (PZ 173), š. 2.

Tak mu aspoň zobrali šesť až osem koní, ktoré už nezískal naspäť.⁹⁷ Okrem týchto dvoch prípadov, boli obeťami všetkých ostatných osmanských útokov iba vojaci.

V deviatich prípadoch poznáme aj mená usmrtených vojakov, v ostatných prípadoch sa svedkovia zmieňujú len o počte mŕtvych. Na základe tejto informácie si nevieme utvoriť presný obraz o počte usmrtených vojakov, keďže zástupcovia jednotlivých sídiel uvádzali rozdielne čísla. Podobne ako v prípade unesených, ani tu nešlo o vysoké číslo, ktoré by sa podpísalo pod stavom miestnej populácie.

V prípade deviatich vojakov, ktorých mená poznáme z výpovedí, svedkovia spomínajú aj niektoré detaily. Chýbajú ale príčiny ich usmrtenia, môžeme len predpokladať, že išlo o dôsledok rôznych drobných sporov a bitiek. Prvým známym prípadom je usmrtenie Tomáša Šantu (Tamás Santa) slúžiaceho v ónodskej posádke. Podľa svedkov Šantu sťali Osmani pri Szilvási.⁹⁸ Ďalšieho ónodskeho vojaka Alberta Čiko/Šiko (Albert Csiko/Siko) sťali Osmani pri Csabe.⁹⁹ Medzi ďalšími vojakmi, ktorých Osmani pri rôznych potýčkach popravili boli putnockí vojaci Martin Andorján/Aderjan (Márton Andorján¹⁰⁰/Aderjan), Ján Sabó (János Szabó)¹⁰¹ a Ján Zólyomi (János Zolyomi).¹⁰² O poslednom vieme, že ho sťali pri Járdánháza.¹⁰³ Ďalej sa vo výpovediach objavili mená

⁹⁷ „*A mi az nemesek dolgát illeti...itt a mi falunkban Szakmári Miklos uram lakvan ugy haboritota tak megh a Törökök, hogy magát hazanál megh lötték vólt, házát megh akárván gyujtani, nyalabokkal hordották a szalmat, de mivel eö kegyelme belül a z padlasul kaposzta lével ötözte, ugy nemgyujhatták fel a hazat. Azonban lova itis hatot vagy nyolczat vitték el, s-ugyan odais vesztették mind.*“ ŠA BB, GŽ L, KS, 53 (PZ 173).

⁹⁸ Svedko via z Hrnčiarскеj Suchej: „*Tudgyuk hogy a Török miolta a bekeségh megh lett, egynehány véghbeliket vágot le...onodi Santa Tamást Szilvásnál több tarsaival együtt.*“ Tamže. Szilvás sa nachádzal severne od Miškovca v Boršodskej stolici. Dnešný názov obce je Szilvásvárad.

⁹⁹ Csaba sa nachádzala v Boršodskej stolici južne od Miškovca. Dnešný názov obce je Hejőcsaba a je súčasťou Miškovca. „*A bekeségh utan ónodi katonat Csiko Albertet le vághta a Török a Csabánál.*“ Tamže.

¹⁰⁰ Podobu mena *Andorján Márton* uvádzajú vo svojej výpovedi o zavraždených vojakoch obyvatelia Meliaty. Tamže.

¹⁰¹ „*Miolta a Törökkel valo haboruságh le csendesedet, ezen a bekeségh kezdetitül fogvast egy nehany rendbeliket vágot le a Török...putnokit pedig Aderjan Martont, Szabo Janost.*“ Tamže.

¹⁰² Svedko via z Cakova: „*Nem hallottunk egyebet hogy vágot volna le a Török Zolyomi Janosnál.*“ Tamže.

¹⁰³ „*Egyebet nem tudunk hogy vágot volna le a Török...putnokit penigh Zolyomi Jánost tegnap előt vághta le Járdánházánál a Török.*“ Tamže. Járdánháza sa nachádza v Maďarsku juhozápadne

filakovských vojakov: Vavrinec Šövéňházi (Lőrinc Sövényhazi), Juraj Cece (György Czecze)¹⁰⁴ a Pavol Madarás (Pál Madarász).¹⁰⁵ Napokon sa medzi obeťami ešte spomína syn Gašpara Tara (Gaspar Tar fia). O jeho smrti vieme len toľko, že ho Osmani sfali pri Mikolčanoch.¹⁰⁶

Ďalšie informácie týkajúce sa usmrtenia ostatných vojakov sú dosť kusé a nejednoznačné. Líšia sa najmä v počte zabitých vojakov, a preto nie je možné na základe nich určiť presný počet usmrtených. Obyvatelia z Plešivca vypovedali, že Osmani v ich chotári sfali jedného vojaka zo Szendrő.¹⁰⁷ Obyvatelia Krásnohorského Podhradia sa zmienili o štyroch mŕtvych vojakoch zo Szendrő, ktorých Osmani sfali pri Ecsege.¹⁰⁸ Jeden z týchto sfatých vojakov bol synom miestneho Štefana Súča (István Szócz fia).¹⁰⁹ Svedkovia z Kopráša a Mníšan však spomenuli len dvoch mŕtvych vojakov slúžiacich v Szendrő.¹¹⁰ Svedkovia z Ruminiec podali informáciu o tom, že Osmani usmrtili ónodských, filakovských, szen-drejských a putnockých vojakov a akékoľvek bližšie údaje v ich výpovedi chýbajú.¹¹¹ Obyvatelia Vyšnej Kaloše svedčili o zabití ónodských a filakovských vojakov a vojakov z Diósgyóru.¹¹² V Zádore mali len kusé informácie a vypovedali o usmrtení niekoľkých putnockých vojakov. Vedeli, že okrem nich boli zabití aj vojaci z Filakova a Ónodu.¹¹³ Obyvatelia Ratkovej počuli len o jednom prípade usmrtenia vojaka. Dozvedeli sa o ňom priamo od sečianskych Osmanov, ktorí tohto vojaka zabili.¹¹⁴

od Ózdu.

¹⁰⁴ „...fílekit Sövényhazi Lőrinczot, Czecze Györgyötis-többeketis.“ *Tamže*.

¹⁰⁵ „Tudgyuk hogy a bekesegh alatt...Madarász Pált...vaghtak le.“ *Tamže*.

¹⁰⁶ „A bekesegh utan...Tar Gaspar fiat le vaghta Mikeczen nevü falunál.“ *Tamže*. Mikolčany sa nachádzali na území Gemerskej stolice, dnes sú súčasťou Gemerského Sadu.

¹⁰⁷ „Egy szendrei katonát vagot le a Török a mi hatarunkon.“ ŠA BB, GŽ I, KS, 53 (PZ 173).

¹⁰⁸ Szendrő sa nachádza v Maďarsku v Boršodskej stolici, severovýchodne od Putnoku. Ecseg sa nachádza v Maďarsku v Novohradskej stolici, severovýchodne od Bujáku.

¹⁰⁹ „Ez el múltól szel Ecsegnél négy szendrei katonát vagot le a Török, a mellyek közül egyik ide való ember Szócs Istvan fia volt.“ *Tamže*.

¹¹⁰ „Fel Nemetinél vagot le a Török két szendrei katonát.“ *Tamže*.

¹¹¹ „Tudgyák hogy a Törökezen a bekesegh alatt egynehány katonát vagot le, mind onodit, mind szendreit, putnokit es fílekit, de neveket nem tudgyuk.“ *Tamže*.

¹¹² „Tudgyuk hogy a bekesegh alatt onodi, fileki, s-diosgyöri katonat vaghtak le a Törökök.“ *Tamže*. Diósgyőr je v súčasnosti časťou Miškovca.

¹¹³ „Hallottuk hogy vaghat le csak el mult napokbanis a putnokiakban egynehányat, de neveket nem tudgyuk, egy vegbbelit Bocsona dnál, filekieket es onodiakot.“ *Tamže*.

¹¹⁴ „Hallottuk magogktul az szecseni Törököktül hogy egy katonát vaghtak le Filekit, de nevét nem

Rozdielne informácie poskytli zástupcovia jednotlivých obcí aj v prípade zavraždenia putnockých vojakov. V Rimavskej Seči miestni vypovedali o sťatí deviatich putnockých vojakov. O tejto udalosti sa dopyčali od Štefana Bogaromiho (István Bogaromi) z Filákova.¹¹⁵ V Žípe vedeli o desiatich vojakoch z Putnoku, ktorých mali sťat' Osmani.¹¹⁶ V Hrnčiarскеj Vsi mali ešte menej konkrétne informácie, vo svojich výpovediach uviedli len toľko, že Osmani od mieru (1664) sťali niekoľkých putnockých vojakov pri Bátore (severne od Jágru).¹¹⁷ A napokon v Hostišovciach aj v Potoku vedeli o sťatí piatich putnockých vojakov.¹¹⁸

Okrem týchto prípadov z 80-tych rokov, máme len málo údajov o úmrtiach na pohraničí. O ďalších šiestich zabitých vojakoch sa dozvedáme z listu Juraja Horváta Petrovi Kohárimu z októbra roku 1630. Podľa neho solnockí Osmani sťali v čase okolo Turíc šiestich vojakov.¹¹⁹

Ďalšie informácie o úmrtiach obyvateľov spôsobených Osmanmi obsahujú krajinské súpisy sťažností stolíc voči Osmanom z rokov 1627 a 1642. Podľa nich Osmani v rokoch 1625 – 1627 v Gemerskej stolici usmrtili šesť ľudí. Vo všetkých 15 stoliciach, ktoré v tomto súpise figurujú, spolu usmrtili 1 259 ľudí,¹²⁰ čo v priemere na stolicu predstavuje 28 usmrtených ročne. Ak porovnáme tento údaj so situáciou v Gemerskej stolici, musíme zhodnotiť, že počet zabitých tu bol podstatne nižší.

V súpise, ktorý sleduje stav v rokoch 1627 – 1642 je zaznamenaných 26 prípadov usmrtenia obyvateľov Gemerskej stolice. To v priemere predstavuje 1,56 zabitých ročne. Vo všetkých 14 stoliciach Osmani počas 16 rokov pripravili o život 908 ľudí.¹²¹ Ročný priemer na stolicu tak predstavoval 4 mŕtvych. Celkovo bolo v období rokov 1625 – 1642 v Gemerskej stolici Osmanmi usmrtených 31 ľudí. Ročný priemer

tudgyuk.“ Tamže.

¹¹⁵ „Hállották fileki Bogaromi Istvántúl, hogy az el mult heten kilenczet vágot le a Török a Putnokiakban.“ Tamže.

¹¹⁶ „A putnokiakat tudgyuk a kiket mostan fizet le vágot a Török.“ Tamže.

¹¹⁷ „Tudgyuk hogy a Török miolta a bekeséggh megh lett, egynehány véghbelieket vágott le, putnoki hajdut vagot le Batornál.“ Tamže.

¹¹⁸ „Tudgyuk azt hogy ez esztendőbenis vagot le putnoki hajdukat a Török Batornál ötöd, de az nevetket nem tudgyuk.“ Tamže.

¹¹⁹ „Punkosd nap taján oda ala hat ka tonat vagta nak le az Szolnokiak.“ ŠA BB, KC I, 908. Pozri preklad listu v prílohe č. 2.

¹²⁰ SALAMON, ref. 45, s. 484-491; ILLIK, ref. 92, s. 160.

¹²¹ SALAMON, ref. 45, s. 492-493; ILLIK, ref. 92, s. 164.

predstavoval 1,7 zabitých, čo rozhodne nemožno považovať za vysoké číslo.

Tieto výpovede poukazujú na to, že v 17. storočí sa Osmani v Gemerskej stolici nepúšťali do svojvoľného vraždenia civilných obyvateľov. V konečnom dôsledku by takéto konanie bolo pre nich skôr kontraproduktívne. Na pohraničí tak najčastejšie našli smrť práve vojaci, čo ale nemôžeme považovať za prekvapivé, hlavne ak uvážime, že rôzne šarvátky, ktoré vyvolávali obe strany, patrili ku koloritu pohraničného života. Ani údaje o mŕtvych vojakoch ale nenaznačujú, že by tu dochádzalo k masovému krviprelievaniu.

Poddaní mali informácie o potýčkach, ku ktorým na pohraničí dochádzalo. Obyvatelia viacerých dedín totiž vypovedali o rovnakých prípadoch usmrtenia pohraničných vojakov. Niekedy boli tieto výpovede takmer totožné, inokedy sa líšili v rôznych detailoch. Väčšinou sa tieto informácie šírili ústnym podaním, a preto je prirodzené, že postupne dochádzalo k ich komoleniu. To vysvetľuje aj pomerne často sa vyskytujúce rozdiely ako aj nepresnosti vo výpovediach zástupcov jednotlivých sídiel.

Pobyty Osmanov v gemerských sídlach

Napriek tomu, že v 17. storočí Osmani nemali na území Gemerskej stolice svoje vojenské posádky, obyvatelia Gemera sa kontaktom s Osmanmi úplne nevyhli. Okrem odovzdávania daní, či cestovania na trhy dochádzalo k vzájomným stretnutiam aj za menej príjemných okolností. Menšie osmanské oddiely sa zvykli potulovať po území Gemerskej stolice a občas sa zastavili aj v jednotlivých obciach. V niektorých prípadoch stačilo, ak obyvatelia pohostili osmanských „návštevníkov“ a tí sa potom pobrali preč, ale stávalo sa aj to, že pri takýchto „návštevách“ došlo k rôznym výtržnostiam.

Tieto osmanské pohyby zaznamenali vo svojich svedectvách aj zástupcovia gemerských obcí v sťažnostiach z rokov 1680/84. Konkrétne údaje o osmanskej prítomnosti sa objavili v 21 obciach, v ostatných prípadoch nachádzame len zmienky všeobecného charakteru, v ktorých nás obyvatelia informujú o tom, že sa Osmani pohybovali v údolí Rožňavy,

Štítника a Jelšavy (svedkovia z Meliaty),¹²² prípadne, že jágerskí sipáhovia chodili po dedinách a hodovali v nich (Rumince).¹²³ O niečo konkrétnejšie sa vyjadrili svedkovia z Krásnohorského Podhradia, ktorí uviedli, že 30 osmanských jazdcov z Jágru sa tri dni zdržiavalo pri rieke Slanej.¹²⁴

Zo všetkých 132 gemerských sídiel, ktoré boli ku koncu 17. storočia Osmanmi spoplatnené, len v 16 % z nich došlo ku priamemu kontaktu obyvateľstva s Osmanmi. Na základe toho môžeme zhodnotiť, že prevažná väčšina obyvateľov spoplatnených gemerských obcí aspoň v tomto období nemala veľa príležitostí sa s Osmanmi stretnúť naživo. V 21 dedinách, v ktorých sa Osmani objavili, prebiehali tieto „návštevy“ rozdielne. V niektorých obciach sa len zastavili a od poddaných nič nepožadovali, v ďalších sídlach si vypýtali potravu a pitie, v niektorých prípadoch im poddaní museli zaobstarať aj luxusné predmety, prípadne im aspoň za ne dať peniaze. Pri viac ako polovici týchto stretnutí nedošlo k nijakým násilnostiam. V niektorých prípadoch ale tieto strety s osmanskými pánmi neskončili len malou ujmov. Vo výpovediach sú popísané dva prípady krádeže koní, jeden prípad prepadnutia a vyrabovania domu a ďalšie štyri prípady, v ktorých došlo k násiliu na miestnom obyvateľstve. Z toho v troch prípadoch Osmani fyzicky napadli dedinčanov a raz došlo k únosu dvoch obyvateľov. Zaujímavosťou je, že až v 12 prípadoch uviedli zástupcovia poškodených obcí aj meno Osmana, ktorý k nim zavítal.

Z 21 obcí, ktoré boli svedkami osmanskej prítomnosti sa vo viac ako polovici (Štítnik, Kružná, Rožňavské Bystré, Roštár, Kobeliarovo, Markuška, Lubeník, Rožňava, Henckovce, Jelšava a Mníšany) spomína osoba Osmana Šóša, ktorý v týchto dedinách hodoval a rôzne vyčíňal. Väčšina z týchto sídiel sa nachádzala blízko seba a všetky ležali v severovýchodnej časti stolice. Svedkovia z Kružnej, Kobeliarova a Markušky spomenuli len toľko, že sa u nich Šoš zastavil.¹²⁵

¹²² ŠA BB, GŽ I, KS, 53 (PZ 173), š. 2.

¹²³ „Midőn ez a bekeséghez megh lett az Egri Iszpaiak falurul falura quartelyóztanak s vendégeskedtenek, a szegénységnek menyibe került, nem tudhatyuk, elég hogy költségegben került a faluknak.“ Tamže.

¹²⁴ „Harmincz lovas Török jött volt ki Egertül, a Sajo mellet jártak harmad napigh.“ Tamže.

¹²⁵ Kružná: „Soos ide ki járt, Rozsnyón volt, mit költötték reajok nem tudgyuk.“ Kobeliarovo: „Soos itkin járt.“ Hanková: „Soós Markuskán volt azt tudgyuk, de mit költötték rea, nem tudgyuk.“ ŠA BB, GŽ I, KS, 53 (PZ 173).

V Rožňavskom Bystrom sa Šoš tiež len zastavil a od miestnych obyvateľov vraj nič nežiadal.¹²⁶ V Roštári už dostal Šoš od miestnych jedlo aj pitie.¹²⁷ V Lubeníku sa Osmani objavili viackrát. Najprv k nim prišiel Šoš, potom sa u nich zastavili aj iní Osmani. Prespali u nich a zlodejsky si od nich vyžiadali tri toliare.¹²⁸ V mestečkách Rožňava a Štítnik sa Šoš zdržal aj s kumpánmi, pričom im obyvatelia poskytli stravu a pitie.¹²⁹ V Štítniku sa odohral incident, ktorého aktérom bol ale iný Osman. Ten napadol miestneho obyvateľa Jakuba Perníka (Jacob Pernyik) priamo v jeho dome. Podľa svedkov ho tento Osman tak sotil o dvere, až sa potom rozpadli.¹³⁰ Šoš sa objavil aj v Mníšanoch, kam prišiel aj s viacerými druhmi a spoločne sa nechali hostiť.¹³¹ Šoš sa na svojich cestách po Gemerskej stolici zastavil aj v Henckovciach, odkiaľ dokonca uniesol dvoch ľudí a zobral ich so sebou do Malej Panice, po čom pristúpil na ich výmenu za výkupné.¹³² Posledným miestom, kde sa spomínala Šošova prítomnosť bola Jelšava. V Jelšave sa Šoš objavil tiež s viacerými Osmanmi. Tí tu dostali dvakrát obed, raz večeru a pitie, okrem toho každý dostal nôž a Šoš si od miestnych vymohol aj fajlondiš súkno.¹³³

Ďalších desať gemerských obcí tiež zažilo stretnutia s Osmanmi, avšak s výnimkou jedného prípadu nepoznáme mená ich osmanských návštevníkov. Obyvatelia Rudnej vypovedali o útoku Osmanov na dom Ondreja Nagyfigediho (András Nagy Figedi), ktorého dom prepadli a vzali mu jeho veci.¹³⁴ V Muránskej Lehote Osmani ukradli 14 koní

¹²⁶ „A Török urínk Sóos nalunk vólt, de rajtunk semmit sem vett.“ Tamže.

¹²⁷ „Sóos mi nalunk vólt, de csak emi és inni adtunk, egyebet semmit sem.“ Tamže.

¹²⁸ „A Törökök mi na lunk is quartelyoztak, a mi falunka dot nekik bitangban három tallért, Jósván is vóltak, Soós nevű Török vólt előttök járó.“ Tamže.

¹²⁹ Štítník: „Sóos nevű Török it varosunkban vólt, egy nap reggel jót, mas nap estefelé ment, heted magával volt itt, egyebet nem vett rajtunk, hanem etelt italt adtünk nekik.“ Tamže.

¹³⁰ „Egyik Török a ment Pernyik Jacob uram hazához, ot eő kegyelmet fenyegette, sőt az ajtót is megh vághat, hozza vágván Pernyik uramhoz.“ Tamže.

¹³¹ „Egyszer Soós vendegeskedet több Törökökkel.“ ŠA BB, GŽ I, KS, 53 (PZ 173).

¹³² „Az Urínk Soós falunkban vólt, innét megh visza ment Rosnóra egynehany loval, a mi falunkban hogy vólt...kettűnket alá is hozott Kis Vészvéresigh, ott kezességén bocsa tot el.“ ŠA BB, GŽ I, KS, 53 (PZ 173).

¹³³ „Soós nevű Török ide jöt Jósvára egynehanyad magával, két ebédet s-egy vacsorát ettek Jósván, etelt italt adtünk a mi lehetett, egy egy kést adtunk mindenkinek, magának Soósnak adtunk egy nadsághnak való fajlondis posztot.“ Tamže.

¹³⁴ „A Figedi Nagy Andras Úr házát fel verték, és holmiét be vitték a Törökök.“ Tamže.

a odniesli ich do Jágru.¹³⁵ Svedkovia z Chanavy spomenuli len toľko, že sa u nich Osmani zastavili.¹³⁶ Tí istí Osmani sa objavili aj vo Vyšnej Kaloši, kde dokonca Čeri (Cseri) paša zbil niekoľko ľudí.¹³⁷ O pobyte Osmanov v Uzovskej Panici podali svedectvo obyvatelia Vyšnej Kaloše.¹³⁸ Počas svojho pobytu v Zádore boli osmanskí páni náročnejší a od domácich si najprv vyžiadali líščiu kožušinu a nôž s perleťovou rukoväťou, miesto ktorého im zaplatili 1,5 toliara. Keď im Zádorčania hneď nedali desať vriecjačmeňa, Osmani zbili ich richtára. Napokon odtiaľto Osmani odišli so štyrmi vrecami obroku.¹³⁹ Tí istí Osmani sa o rok neskôr ukázali aj v Rimavskej Seči. Tu dostali na pohostenie jedného barana a toľko vína, koľko vládali vypiť. Okrem toho mali k dispozícii štyri vozy a miesto požadovaného noža s perleťovou rukoväťou si zobrali 0,5 toliara.¹⁴⁰ Osmanskí páni sa zastavili aj v Žípe, kde dostali 2 icce pálenky.¹⁴¹ V Hostišovciach zas miestnym zobrali dva kone, pričom jedného im vrátili a druhého si nechali.¹⁴² Posledným miestom, kde sa spomínala osmanská prítomnosť bol Otročok. Tu sa Osmani zastavili a nechali sa pohostiť jedlom a pitím. Okrem toho tu hľadali Ivana Baštyho (Ivan Basti), ktorého ale v jeho dome nenašli.¹⁴³

Tieto prípady boli príkladom menej príjemných stretnutí Osmanov a domáceho obyvateľstva. Išlo o strety, ktoré niekedy skončili aj

¹³⁵ „Mikor Santa Tamást le vaghta a Török, akor tizen négy lovat vit be Egre.“ Tamže.

¹³⁶ „Ezen bekesegeh ideje alatt a mi helyünkbenis volta nak a Törökök, s-több helyekenis.“ Tamže.

¹³⁷ „...onnét Panyitruł jöttében a mi falunkra jöven, egy nehany embert megh vert nálunk a Cseri basa, onnet Hamvara menven alá...“ Tamže.

¹³⁸ „Uzapanyiton szallot és hált megh egy ejjel a Török.“ Tamže.

¹³⁹ „A quartelyozo Törökök felöl mondhattuk, hogy a mi falunkban jöven elsőben, rókabört kért túllünk, annak utána egy par gyöngyházás kést, hogy azt sem igértünk úgy adtunk mas fél tallért neki, söt a biranka tis megh verték, hogy tíz sák árpát kérvén mingyárt megh nem adtuk, úgy kellett a falunknak négy sák abrakot a dni.“ Tamže.

¹⁴⁰ „Ta valy esztendőben az Törököka kik Zadorházán vóltak a mi helyünkbenis el jöttek vólt, Fileki ka tonák is vóltak vélek, bort va la menyit megh iháttak, a nnyit kellett a dnúnk nekik, barántis egyet a dtunk nekik, gyöngy házás késtis kértek rájtúnk, a zért kellett a dnúnk fél tallért; a nnak utána négy szekérbe kellett foghúnk.“ Tamže.

¹⁴¹ „Ennek előtte két esztendővel itt a Balogh mellet hogy vólt a Török, a mi Törökurunkis falunkban jöven, jo a kara tunkbul a dtunk ket icce palinkat neki.“ Tamže.

¹⁴² „Ezen bekesegeh idejen alatt hogy a Törökök ide ki jártak, s-ugy vendegeskedtek falurul falura, a mi falunkbul két lovat elvittek vólt, egyiket megh adták, de a másík oda veszet.“ Tamže.

¹⁴³ „Tudgyuk aztis, hogy a bekeseghnek ideje alatt a Törökök ide ki vendegeskettenek...itt ettek, itta nak, s-vendegeskedtenek, s-Basti István tis keresték hazánál, de nem találták.“ Tamže.

fyzickým násilím a podporovali tak hrozivý obraz Osmanov, ktorý žil v povedomí ľudí. Treba ale podotknúť, že takéto stretnutia Osmanov s civilným obyvateľstvom nepatrili k súčasť každodenného života na pohraničí a išlo skôr o ojedinelý jav. Je tiež otázne nakoľko boli tieto akcie Osmanov spontánne respektíve vopred naplánované. Ich pohyb sme zaznamenali len v jednej gemerskej lokalite a aj v prípade ich fyzických stretov s dedinčanmi je otázne či išlo o náhody, agresivitu prichádzajúcich Osmanov alebo za tým môžeme hľadať vybavovanie si účtov s konkrétnymi previnilcami.

Ďalšie konflikty a potýčky na pohraničí

Na osmansko-uhorských pohraničí pravidelne dochádzalo k rozmanitým šarvátkam, a to aj napriek tomu, že ich mierové zmluvy výslovne zakazovali a zaviedli tresty nielen pre ich aktérov – vojakov, ale aj pre ich nadriadených, ak sa tieto bitky diali s ich vedomím, alebo z ich podnetu. Tieto opatrenia ale neboli dostačujúce a nedokázali zabrániť konfliktom na pohraničí. Prímerie porušovali rovnako obe strany, preto bolo celkom bežné, že sa na potýčky a rôzne nepríjemnosti sťažovali nielen uhorskí kapitáni ale aj zástupcovia osmanskej strany.

Porušovania mierových zmlúv sa pravidelne prerokovávali, aby bolo následne možné druhej strane predostrieť pripomienky. V novembri roku 1627 predložila uhorská strana osmanskému sultánovi súpis osmanských preheškov voči ustanoveniam žitavského mieru i ďalších prímerí, ktoré naň nadviazali. A aj keď majú tieto pripomienky prevažne všeobecný charakter, pomáhajú nám dokresliť situáciu na uhorsko-osmanskom pomedzí. Jedným z hlavných problémov, ktorý tlmočili sultánovi bol fakt, že napriek prímeriu si vojská aj naďalej spôsobovali obrovské škody,¹⁴⁴ navzájom sa napádali, útočili na hrady, zabíjali ľudí a odháňali si dobytok.¹⁴⁵ Okrem týchto konfliktov, ktoré narušovali spolužitie oboch skupín, bolo veľkým problémom aj platenie daní, konkrétne fakt, že Osmani nerešpektovali dohodnutú výšku poplatkov a od poddaných vyžadovali stále viac, pričom dane neraz vyberali aj

¹⁴⁴ „...mert egynehany izben, nagy hadak iunven ki, hata lamas na gy karokot tettenek.“ MNL, R315, Török iratok 1540 – 1931 (ďalej TI), mikrofilm č. 34 593, nro. 68.

¹⁴⁵ „sok hellieken cha taztanak, warakala uteottenek, emberekett eoltenek, es marhatis...ha itotta nak el.“ Tamže.

násilím.¹⁴⁶ Ako riešenie tejto situácie preto navrhli, aby sa poddaným presne stanovili ich dane a povinnosti a nevyžadovalo sa od nich nič nad rámec týchto dohôd.¹⁴⁷ Napokon sa uhorská strana sťažovala aj na to, že Osmani nerešpektovali postavenie a práva šľachty a nútili ich platiť dane a dežmu a dokonca museli vykonávať aj roboty. K takémuto prípadu došlo priamo v Gemerskej stolici, konkrétne v Rimavskej Seči, kde dal jágerský paša vyhlásiť, že prác na hradoch osmanského sultána sa majú zúčastniť všetci, či už šľachtici alebo sedliaci.¹⁴⁸

Okrem šarvátok medzi vojskami dochádzalo na pohraničí aj ku konfliktom medzi jednotlivcami zastupujúcimi obe znepriatelené strany. Takéto problémy občas vyústili do tzv. rytierskych súbojov, ktorými sa účastníci hádky snažili vyriešiť svoj spor. K týmto súbojom dokonca dochádzalo s vedomím a súhlasom veliteľov z oboch strán. Potvrďuje to aj list novohradského hlavného agu jazdy Mehmeda z 25. augusta 1680, v ktorom sa riešil spor medzi Nilaš Murtusani (Nyilas Murtuszany) agom a Gregorom Horvátom (Gergely Horvat). Z listu nie je zrejmé o aký problém išlo, ani kto ho spôsobil, keďže sa obe strany prirodzene navzájom obviňovali, zaujímavý je ale navrhnutý spôsob riešenia onej potýčky. Aga Mehmed totiž prišiel s myšlienkou, aby sa zástupcovia Osmanov i Uhrov stretli na vybranom mieste a účastníci hádky vyriešili svoj problém súbojom, do ktorého by ani jedna strana nezasiahla.¹⁴⁹ Ide o pozoruhodný, aj keď nie ojedinelý spôsob riešenia takejto potýčky. Zaujímavé je, že súboj navrhol podľa všetkého veliteľ jedného z aktérov (Mehmed aga), pričom bol takýto postup v rozpore s mierovými

¹⁴⁶ „...azfa lukat az eő...adaikoban az Török urakmegh nem tartották, hanem inkab mindenik falut sokkall fellieb á dóztatták, es á doiokotis nem az articulushoz szerint, de küleömben ha talommal az szege-niseghnek na gy karávall szedték es szedyk mostis azt be.“ MNL, R 315, TI, mikrofilm č. 34 593, nro. 68.

¹⁴⁷ „...minden esztendeöben feöllieb feöllieb adóztattiak eöket, ki miat maar ugiansok elpusztult benne, kivánta tik a zert hogi...tudhassa az szegény ember esztendeonkint mit kellett Teörök uranak adni, es teöbbet az után ne terheltessek.“ Tamže.

¹⁴⁸ „Az mi penigh az nemeseghes solgáló rend dolgát illeti, azokatis...az eő igaságokban, es abbeli szabadságokban megh nem tartiak, hanem mind a dó fizetésre, dezma adásra, es az szolgálatra is eröltetik eökett, az mint az Egri passa eő nagyságha megis kialtatta Ur napján az Ryma Sechy soka valomban, hogy mindenek menienek az Török csaszár eő hatalmasagha munkaiam az varakban, mind nemes, es paraszt emberek.“ Tamže.

¹⁴⁹ „...hanem valahol Nagyságotok akaria, oda mennyünk, es eök ketten had va gdalkozzának, had verekedgyenek, mi csak nézői legyünk.“ MOL, P 125, PNI, mikrofilm č. 4712, zv. 69, nro. 6640.

zmluvami, ktoré zakazovali nielen bitky, ale aj ich podnecovanie. Z listu agu tiež vyplýva, že o danom postupe vedel aj budínsky miestodržiteľ, ktorý ho dokonca aj povolil.¹⁵⁰ To si možno vysvetliť len tak, že obe strany vedome porušovali body mierových zmlúv, a teda v bežnom živote neboli podmienky spísané na papieri pevne ukotvené. Druhou možnosťou je, že muselo ísť o závažný spor, ktorý primäl veliteľov posádok k odobreniu takejto formy jeho riešenia, aj keď dôvetok agu Mehmeda o tom, že nejde len o prípad dvoch menovaných, naznačuje skôr prvú možnosť.

Poddaným okrem Osmanov spôsobovali problémy aj tatárske vojská. Tie na základe mierových zmlúv nemali právo zdržiavať sa na území Uhorského kráľovstva, napriek tomu dochádzalo k porušovaniu tohto nariadenia a Tatári boli považovaní za obávaných a neľútostných nepriateľov. Strach, ktorý medzi ľuďmi šířili a krutosť ich činov z nich robili nevítaných sprievodcov osmanských jednotiek. Osmani ich povolávali do svojich služieb najmä počas veľkých vojenských výprav. Stalo sa tak aj v roku 1663. Tatári sa pri svojich lúpežných akciách vyberali aj hlboko na územie dnešného Slovenska. Koncom októbra roku 1663 dokonca hrozilo, že vtrhnú do Zvolenskej stolice.¹⁵¹ Nielen tatárske nájazdy predstavovali pre poddaných hrozbu, rovnako nebezpečné boli aj útoky zo strany Osmanov. Najmä v časoch vojen bolo pre poddaných problémom, ako sa pred nimi uchrániť. V hornatých oblastiach nachádzali obyvatelia útočisko v lesoch. V rozpore s týmto zvykom je list Imricha Tököliho adresovaný obyvateľom Gemerskej stolice, v ktorom Tököli obyvateľov inštruoval, aby sa v prípade osmanského útoku ukryli radšej v mestách a hradoch ako v lesoch, kde by ich ľahšie mohlo postihnúť nejaké nebezpečenstvo.¹⁵²

¹⁵⁰ „...az hatalmas Budai vezér is csak megh engette, nem is Nyilas a gan és Horva ton kezdet ez, han nem többekis voltak ez előtt és ezuta nis lesznek.“ MOL, P 125, PNI, mikro film č. 4712, zv. 69, nro. 6640.

¹⁵¹ „Mivel az Ta társágh Zolyom vármegyére a kar ki csapni és az áltál hazajában visza mennyi, kihez képest a karánk kegyelmeteket az levelünk áltál értésére adnunk, hogy kegyelmetek jó vigyazással legien az maga vármegyéjében.“ ŠA BB, GŽ I, KS, 31. októbra 1663, š. 12.

¹⁵² „...az hatalmas Török nemzet, im ezennel jelen lesz, s-nyilván fogja tapasztalhatni a kár kis közellyeben közellyeben valo jövetelét, és az Pesti mezőre valo érkezését...intina llyukk...az szegényseg, s-az főle nepe...va rakban, s-varassakban költözön, nem erdőkben, mert úgy könnyen meg törtenehető veszedelem követhetne az szegényseget.“ Tamže, 30. júla 1685 č.4, š. 2.

O celkovo zlej situácii v Gemerskej stolici svedčí aj list siedmich richtárov z Rožňavskej doliny, v ktorom sa sťažovali na nízku bezpečnosť v krajine a žiadali, aby bol obyvateľom zabezpečený pokojný život a pohyb po cestách, v opačnom prípade hrozilo, že spustne celá Rožňavská dolina.¹⁵³ Osmani sa domáhali podrobenia sídiel vo viacerých stoličiach, inak sa im vyhrážali zničením a odvlečením ľudí. Napríklad v roku 1665 sa sídlam Satmárskej a Sabolčskej stolice vyhrážal varadínsky paša, o čom informoval zástupcov Gemerskej stolice palatín František Vešelény, ktorý zakázal ďalšie podrobovanie dedín.¹⁵⁴

Zabezpečiť bezpečnosť obyvateľov v týchto časoch nebolo vôbec jednoduché. Pohyb osmanských jednotiek monitorovali pohraniční velitelia a navzájom sa informovali v prípade, ak zaznamenali niečo podozrivé. O takejto situácii upovedomil v auguste roku 1671 Imrich Kohári svojho brata Štefana s dôvetkom, že takéto počínanie Osmanov nie je dobré pre zachovanie mieru.¹⁵⁵ Podobne v októbri roku 1678 informoval Adam Balaša (Gyarmathy Balassa Adam) Štefana Koháriho o pohyboch osmanských vojsk aj o pohybe Imricha Tököliho. Z jeho krátkeho listu sa dozvedáme o vyrabovaní Bane (Hodruša-Hámre) a odvlečení jej obyvateľov, ďalej Balaša informuje Koháriho o snahe Osmanov spojiť sa s Tökölim, ako aj o neľahkej situácii, v ktorej sa Balaša ocitol, keďže očakáva nebezpečenstvo. Na záver žiadal Koháriho, aby ho informoval, ak bude mať akékoľvek správy.¹⁵⁶

¹⁵³ „Mi szeginy Bethleri, Kis Veszveresi, Nagy Veszveresi, Hanckai, Also Sajoi, Gogi és Olach Pataki birak es polgarok, Nagysagotok az mi kis iratunk által kelet requiralunk, es tuttora adni...Azert mi szegeny falusi birak az egesz Rozsna i völgyel együtt na gysa gotoka t supplica tur kerek, na gysagotok valami modot tanalyon, hogy nekunk megh nevezet biraknak es tob ja mbornak bekise ges lakas es uton jaras legyen. Mert ha valami rendelet tova jaszg ellen na gysa goktül nem leszen, el kel pusztulni az egéz Rozsna i vogynék.“ ŠA BB, GŽ I, KS, 20. apríl 1659, š. 10.

¹⁵⁴ „Az Varadi bassa holdultá to levele által Sza thmár és Zabolcs varmegyebéli varossi és falussy szegénységnek közönségese azt parancsollya hogy be holdullyanak, mert ha nem, túzzel, vassal rajtok megyen s-el rabollya öket...kizheképest így értve kegyelmetek az dolgot tiltyúk, azollya tén holdultásokata a tentalni ne merészellye.“ Tamže, G. k. 3. november 1665, Gemer, š. 13.

¹⁵⁵ „Az ilyen csa tazo Török semmi jot nem jegyez az bekeség felöl, ittis cselekszi azt, es meghis tartunk töle.“ ŠA BB, KC I, 960.

¹⁵⁶ „Hodrus Bámyát az Török el rablotta, embereit el vitte, Palánkhoz, Egeghöz szállott olly szándékal hogy Tököli segítségére megyen, Korponá ról mind Balassa Bálint, Horvátság h, Németség h el ment, hová, Isten tudgya, az veszedelmet oránként va rom az nyakamban, Filekre Sepesit mondgyák szándékozni...kegyelmetis kérem na gy bizodalmassa n ha mi hirei lesznek ne neheztellyen tudossitani.“ ŠA BB, KC I, 299.

Počas osmanských ťažení sa stávalo aj to, že sa poddaní pred hrozbou rozutekali a opustili svoje domovy a nechali tak aj nedokončené práce. Takýto prípad sa vyskytol v júli roku 1686 v povodí Ipľa. O úteku poddaných pred nebezpečenstvom blížiacich sa Osmanov a Tatárov informoval svojho brata Štefana Farkaš Kohári, ktorý zároveň dodal, že nie je isté, kam nakoniec toto niekoľkotisícové vojsko potiahne.¹⁵⁷

Ochrana obyvateľov a pozitívne kontakty s Osmanmi

Len v ojedinelých prípadoch máme k dispozícii korešpondenciu, ktorá by mapovala celý priebeh sporu a aj jeho riešenie. Takýto je prípad roztržky, ktorá sa odohrala v lete roku 1669 a týkala sa Ladislava Faja (Laszlo Fay). Ten bol pánom Hortim obvinený, že prekročil hranice a ukradol mu ovce a kravy. Keďže išlo o obyvateľov poplatných Osmanom, sporom sa zaoberal jégerský miestodržiteľ paša Husajn (Huszain passa). Ten poslal Fajovi výhražný list, v ktorom mu pod hrozbou straty hlavy nariadil, aby sa okamžite dostavil do Jágru a vrátil ukradnutý dobytok a ovce, pretože ak by neprišiel, privedú ho v putách a dostane pokutu vo výške 500 toliarov.¹⁵⁸ Obvinený Fay sa preto obrátil na kapitána Čákiho (Csáky), aby dostal povolenie na cestu Jágru, kde sa mal spor riešiť. Ten mu odmietol toto povolenie vydať, rovnako ako odmietol aj nepravdivé obvinenia, ktoré voči nemu vzniesli. Vo svojom liste pašovi zdôraznil, že Horti nehovoril pravdu a celá vec je v rozpore s mierovými dohodami medzi oboma panovníkmi. Ďalej akcentoval, že uhorskí poddaní majú zakázané chodiť na osmanské územie, a preto je celá záležitosť absurdná a Fajovi povolenie na cestu do Jágru nevydal. Dokonca sa mu vyhrážal stratou hlavy, ak sa do Jágru predsa len

¹⁵⁷ „...egynehany ezer Török es Tatar az Ipolly felé közelgetni szandekoznek, mellyre nezve a parasztsagh nyari munkajat felben ha gyonan szet szalad tak, a falukot pusztan hadta...egynehany nap alatt el valik, merre csap fel, vagy rabol.“ ŠA BB, KC I, 334.

¹⁵⁸ „Te megh nevezet...Fay Laszlo júven hozzank az Horti ur és panaszt teven, hogy te...hatart hanyattal, és ezen kívül az Hortiak marhait és juhait is el hajtottad és mai nap is oda tartod. Te ha talmas csaszarnak jobbagya léven illike hozzad hogy az jobbagysa gott pusztitsad, így léven fejed eleste vesztese a la t parancsollyuk se ora t se na pot ne varj mikelt az parancsolo uri czimeres levelünket la tod ottan mingyart sieseggel júj be...és az marhat és juhoka t is ad vissza...és el na halgasd...mert nyargalokkal be hozatunk...es dolgott penigh ött szaz taller birsa gh a la t parancsollyuk az szemeidet jól fel nyisd, hogy megh ne banyad.“ MNL, E 204, M., /N.N/N.N. egri pasa/Fáy László, 1669.07.20, š. 12.

vyberie.¹⁵⁹ Na tento list reagoval miestodržiteľ paša Husajn tak, že uznal, že má Čáki pravdu, a preto netrval viac na tom, aby sa Faj dostavil do Jágru a prisľúbil, že ho nebudú nijakým iným spôsobom obťažovať.¹⁶⁰ Celý problém ukončil posledný list od kapitána Čákiho, ktorý pašovi poďakoval za jeho predošlý list i sľub, že Fajovi nebude ublížené.¹⁶¹ Tento prípad je ukázkou, že nie všetky uhorsko-osmanské spory skončili negatívne a obe strany boli ochotné aj schopné sa dohodnúť a pri riešení problémov spolupracovať.

V niektorých prípadoch sa dokonca zdanení obyvatelia obrátili na Osmanov, aby im vydali potvrdenie o tom, že im z osmanskej strany nehrozí nebezpečenstvo. Príklad na takýto postup máme z Novohradskej stolice. V roku 1640 riešil jágerský miestodržiteľ paša Mehmed (Mehemet passa) žiadosť obyvateľky Prše Kataríny Heteši (Kata Hetessy), ktorá za to, že jej, jej sluhom a dobytku Osmani nijako neublížia prisľúbila, že im bude pravidelne platiť dane a sumu. Miestodržiteľ jej žiadosti vyhovel a napísal jej ochranný list, v ktorom sa zaručil, že jej nikto neublíži a nebude ju obťažovať.¹⁶²

¹⁵⁹ „Fay Laszlo...az na gysagod uri czimeres levelét kezűnköz hozza, mellyet el mulatni nem merészelné hozzank fel jűt, mind az na gysagod...levelét megh mutatvan, s mindarra nezven, Egerbe menetesere szabadasgot kérvén. Megh olvasvan azért az nagyasagod uri czimeres levelét csudalkozással ertyűk hogy na gysagod az Horti Török ur helytelen va dolasanak helyt adott...na gysagod ha ezt jol megh gondollya ez hallatlan és nem kicsiny dologh, s az ket hatalmas csaszarak között valo szent békesegnek nyilván valo sertegetése...megh nem engedgyűk az Török vegh hazakban valo ja rast, ahoz kepest Fay Laszlonak is megh nem engedhethyűk, sőt elese feje vesztese ala t megh parancsoltuk, megh ne mereszellyen próbálni be menetetis.“ Tamže, /C/Csáky Ferenc felsőmo.i főkapitány/N.N., egri pasa, 1669.08.13, š. 12.

¹⁶⁰ „Fay Laszlo...Eger varaba nem jűtt és ezen tul is nem erőltessenek...és hogy ha ellent tartunk, az szent békessegnek sertegetésere volna, szomszéd úr vitez jo akaronk az szent békességet mi nem sertegethyűk...és tovab Fay Laszlott nem bantyyuk.“ Tamže, /C/Csáky Ferenc felsőmo.i főkapitány/N.N., egri pasa, 1669.08.13, š. 12.

¹⁶¹ „Az Fay Laszlo dolgabanelvűnkre ira tot na gysagod jo valasz tetelét illendő becsűllettel vévén. Koszonyűk...hogy na gysagod nem fogja Fay Laszlott bantani, és uj dolgokat követni sem akar. Melyben mi szinten megh is nyugottunk –s el is hiszűk hogy...sem Fay Laszlott sem mast nem haborgattat.“ Tamže, M./N.N./N.N egri pasa/Csáky Ferenc felsőmo.i főkapitány, 1669.08.15, š. 12.

¹⁶² „Jűve hozank vitezlo ur Musztafa a ga, jelente azt hogy Filek varaban lakozo Hetessy Kata nevő assony Perse nevő fa luban...kivanna tőluk hit levelet, kimellet eo ma ganak, szolgálainak marha ia nak semmi bantassa ne lenne, az hatalmas csaszar adoiat...Török ur szomaiat be adna esztendobe. Myis ez szőrint foga dgiuk uri hitűnkre...semmi bantassok ne legön.“ MNL, Összeírások, E 190 Archivum familiae Rákóczi, /1640/ Mehemed, egri pasa, š. 9, č. 2555. Porovnaj s: ERDÉLYI,

Ešte zaujímavejší je prípad manželov, ktorí sa v roku 1684 obrátili na jágerského kajmakána Ahmeda pašu so žiadosťou o povolenie presťahovať sa z Osmanmi nespoplatnenej uhorskej oblasti na spoplatnené územie. Išlo o manželov Pavla Hovaša (Hovas Palko) a Katarínu Lenkei (Lenkei Kata), ktorí chceli holdovať osmanskému sultánovi a platiť mu dane. Kajmakán ich žiadosti vyhovel a vydal im ochranný list. V ňom im prisľúbil, že sa môžu presťahovať na osmanské územie a žiť tam. Dokonca sa mohli pokojne a bez obáv pohybovať po cestách aj lesoch, len pri sebe nesmeli nosiť zbraň. Títo manželia sa dostali pod ochranu sultána, čo znamenalo, že v prípade, ak by im bolo ublížené alebo by sa dostali do zajatia, mali sa o nich postarať osmanskí vojaci.¹⁶³

Okrem rozmanitých nepokojov, ku ktorým na pohraničí dochádzalo sa vyskytli aj zmienky o pokojnom uhorsko-osmanskom spolunažívaní, v niektorých prípadoch to dokonca zašlo ešte ďalej a stretnutia Osmanov s miestnym obyvateľstvom vôbec nezapadali do tradičného nepriateľského vzorca. Ukázalo sa, že civilné obyvateľstvo sa s Osmanmi dokázalo aj zbližiť a vytvoriť živé kontakty. Prirodzene, informácie o takýchto priateľských stretnutiach neboli pre uhorskú stranu vítané a aj v prameňoch na ne narazíme len výnimočne. S takouto situáciou nás oboznamuje list palatína Františka Vešeléniho z konca roku 1664 adresovaný Zvolenskej stolici. Palatín sa sťažoval na to, že sa počas príméria rozmnožili prípady, keď sa pohraničné obyvateľstvo príliš priatelilo s Osmanmi. Nielenže sa s nimi stretávali, ale aj jedli, pili a dokonca sa spolu aj opíjali. Takéto správanie bolo z pohľadu palatína, pochopiteľne, neprijateľné a aj nebezpečné.¹⁶⁴

Gabriella: Túlélesi stratégiák a török idején. In ÁCS, Pál – SZÉKELY, Júlia (eds.). *Identitás és kultúra a török hódoltság idején*. Budapest : Balassi kiadó, 2012, s. 89-99; SZ. SIMON, Éva. Sorfordító kényszerpályák. Menekülők és behódolók a oszmán-magyar határvidéken. In *Tamás*, s. 100-110.

¹⁶³ „...ez meg nevezet Hovas Palkoes felesége Lenkei Kata...akarnak hodoatlan heliről mikint la kosok jönni es hatalmas csaszarunknak hodoelni es adozni...uri hit levelönkel adtok kezökben, hogi az bocsuéletös uri hit levelünk ereje a talt hodohasanak es a dozhasanak es bizva n csendesegben lakhasanak sott minden felelöm nekül jarhasanak es kelhesenek akar uton akar ut felen akar erdőben akar micsoda helieken, csak hogi nalok fegiveer ne tala ltasek. Hogi ha pedig...hodult va gi hodoatlan heliekön valami bantasok es fogsagok ernek, hatalmas csaszarnak...vitezöknek segitsegevel es oltalommal lenni es melletök fogni.“ BLÁŠKOVIČ, Jozef. Prepisy osmanských listín a ich preklady (rukopis). Blaškovičova knižnica, Múzeum Jána Thaina v Nových Zámkoch, č. 3 148/2

¹⁶⁴ „...az mostani békességnek szine alatt...végbeliek barátságot és szövetséget kezdenek vetni

Na slovensko-osmanskom pomedzí sa vyskytli aj ďalšie prípady, keď spolpatnení obyvatelia s Osmanmi vedome spolupracovali. Išlo o sťahovanie sa na osmanské územie Uhorska, vstupovanie do osmanských služieb, či snahy o prestúpenie na moslimskú vieru. Do osmanských služieb odchádzali skôr mladí muži, dokonca sú známe aj prípady, keď sa miestne dievčatá vydali za osmanských vojakov.¹⁶⁵ Asi najznámejší zo slovenského územia je prípad hajduka Galka z Veľkej Slatiny, ktorý sa počas jedného roka venoval odvádzaniu ľudí do osmanských služieb. Keď ho chytili a vypočúvali, popísal štyri prípady, keď miestni vydali svoje dcéry za Osmanov.¹⁶⁶

V niektorých prípadoch dokonca osmanskí úradníci riešili sťažnosti obyvateľov na neprístopnosti zo strany cisárskych vojakov a kururcov. V máji roku 1679 sa obyvatelia Gemerskej stolice sťažovali u jágerského miestodržiteľa Mehmeda pašu na škody, ktoré im spôsobili lúpeživí kuruci a labanci. Kvôli nim vraj nemohli ani vychádzať zo svojich domov, keďže lúpili, drancovali a týrali ich. Dokonca ich vraj narážali na koly, vyhánali ich z ich domovov, bili ich a kradli im aj dobytok. Paša súcitil s ich situáciou a nariadil im, aby sa v celej stolici postavili proti týmto lúpežníkom, mali ich vyhnať, prípadne pochytať a mohli ich aj beztrestne zabiť.¹⁶⁷

Sťažnosti Osmanov na porušovanie prímeria

Osmani tiež spisovali uhorské výčiny a dožadovali sa nápravy nepravostí, ktoré páchali uhorskí vojaci. Niekoľko takýchto listov popisuje situáciu aj v jágerskom vilájete. Jágerský miestodržiteľ Sokolovič Ibrahim paša vo svojom liste z roku 1632 popísal neprijemnosti, ktoré Osmanom spôsobovali uhorskí vojaci a žiadal urovanie situácie

(Törökökkel), hogy nemcsaktársalkodnak, hanem esznek, isznak, vendégeskednek és részeseskednek egyaránt velek.“ ŠA BB, Zvolenská župa, Militaria 1613 – 1720, 28. december 1664, fasc. 4.

¹⁶⁵ VESELÁ-PŘENOSILOVÁ, Zdenka. Ke vzťahu slovenského ľudu k osmanskej expanzi. In *Československý časopis historický*, 1975, 23, s. 702.

¹⁶⁶ „...sám od seba bez mučenia a pri zvoliekaní z kože vyhradil..., že zo slobodnej vôle dali Turkovi svoje dcéry: Lisbeta...dal svoju dcéru Mehmedovi azabovi. Dora v Dolných Strhároch...dala svoju dcéru Annu tureckému Rácovi. Žófia Demetrovich z dediny pod Modrým Kameňom dala svoju dcéru Betku Mustáfovi Kisovi. Jano Priszta vka...dal svoju dcéru Doru tureckému Rácovi, urobil jej však svadbu.“ MATUNÁK, Michal. *Víglašský zámok*. Zvolen: Okresné múzeum, 1960, s. 35.

¹⁶⁷ ŠA BB, GŽ I, KS, 1679, máj 27., Eger, š. 2. Pozri aj: BLASKOVICS, ref. 2, s. 22-25.

a zachovanie mieru na pohraničí. V jeho liste nájdeme opis ôsmych konfliktov, počas ktorých uhorskí vojaci zajali či zabili niekoľkých osmanských vojakov, alebo im ukradli kone, prípadne ich okradli o istý finančný obnos. V jednom prípade dokonca došlo k únosu niekoľkých detí. V miestodržiteľovom opise, ako to bývalo v takýchto prípadoch zvykom, sa objavujú len nekonkrétne údaje. Jágerský miestodržiteľ sa ponosoval na vysoké sumy, za ktoré sa zajatí Osmani museli vykupovať a žiadal urovnanie situácie, o ktorej informoval aj palatína. Podľa jeho slov uhorskí vojaci počas rôznych stretov spolu pripravili o život 45 osmanských vojakov, ktorí slúžili v posádkach patriacich k jágerskému vilájetu. Okrem toho uniesli niekoľkých vojakov a aj niekoľko koní, tu ale neuviedol bližšie údaje. Pri iných potýčkach Osmanom ukradli 80 koní a počas jedného prepadu ich vraj pripravili o 12 000 zlatých. Výška výkupného za zajatých osmanských bojovníkov sa podľa jágerského miestodržiteľa pohybovala v rozmedzí 1 000 – 3 000 zlatých, v jednom prípade dokonca požadovali za výmenu zajatca až 5 000 zlatých. Sokolovič Ibrahim paša sa sťažoval najmä na neprimeranú výšku výkupného.¹⁶⁸ Tá bola v prípade osmanských zajatcov vo všeobecnosti vyššia a niekedy presiahla aj sumu, ktorú spomína paša.

Predstavitelia osmanskej strany tvrdili, že udržanie mieru je ich prioritou, a preto sa sťažovali na to, že z uhorskej strany dochádzalo k porušovaniu mierových zmlúv a k narušovaniu života na pohraničí. V roku 1666 sa na takéto správanie pohraničných uhorských vojakov sťažoval jágerský miestodržiteľ Ibrahim paša (Ibraim passa), ktorý opísal rôzne konflikty na pohraničí. Podľa neho ónodskí vojaci rabovali v dedinách a poddaným odháňali dobytok, prípadne ho zabíjali. Paša tak chcel vedieť, či sa tieto neprávosti dejú s vedomím adresáta, o čom bude ďalej informovať sultána, alebo o nich nevie a neschvaľuje ich a v tom prípade má upozorniť pohraničných kapitánov, aby nekonali činy proti prímeriu, a aby poddaným nekradli dobytok.¹⁶⁹

¹⁶⁸ MNL, Esterházy család hercegi ágának levéltára, P 123, Miklósnádor iratai 1593 – 1647, (ďalej MNI), zv. i, mikrofilm č. 4687.

¹⁶⁹ „...az szent békességhez meg h tartottunk kit ennek utanna is szentül meg h tartunk...nem tudhatyúk ha Na gysagod hiren vagyon, vagy a karattya, az véghbeli katonak cselekedeti, az el mult napokban az Onodúak falukat föl rabolva menny szamu marhat el ha itottak és az varmegyében mennyit le va gtak...most ismit az Onody vitezek többekkel ed gyűt, három negy százan zas szlostúl az Tisza n által mentek, ugy vélyük ismit fa lukat rabolni, azon kívűl az Füleki vitezek is többen ha rom szaznal

Prečiny voči mierovým dohodám iniciované z uhorskej strany Osmanmi využívali aj pri rokovaníach o predĺžení mieru. Ich námietky pritom boli často až príliš všeobecné a nedozvedáme sa v nich konkrétne vyčíslenie škôd, ktoré utrpeli. V správe, ktorá približovala rokovania o mieri v júni roku 1682 v Konštantínopole sa dozvedáme len toľko, že vzhľadom na sťažnosti Osmanov nie je šanca na udržanie prímeria.¹⁷⁰ Ani pri objasnení príčin nespokojnosti neboli osmanskí splnomocnenci obširnejší a vieme z nich len toľko, že Osmanmi utrpeli veľa škôd, a že im uhorskí vojaci zajali aj zabilí veľa ľudí.¹⁷¹

Tieto prípady poukazujú na to, že život na uhorsko-osmanskom pomedzí prinášal rozmanité situácie. Väčšina stretov, ktoré sme popísali, bola skôr negatívna. Hlavnú pozornosť sme sústredili na otázku zajatcov a prípady usmrtenia obyvateľov Osmanmi, ktoré sa mohli v najvýraznejšej miere podpísať pod úbytkom obyvateľstva Gemerskej stolice. Ako sa ukázalo, k takýmto situáciám nedochádzalo až tak často, a tak môžeme vylúčiť, že by mala osmanská prítomnosť fatálne následky na pokles gemerskej populácie. Okrem týchto dvoch hlavných tém sme sa snažili zaznamenať rozmanité formy vzájomných kontaktov, pravda, v tomto prípade pramene „hovoria“ najmä o neprijemných stretoch.

Snažili sme sa zachytiť a popísať rôzne väčšie i menšie konflikty, ktoré zasahovali do života obyvateľov a poskladať tak mozaiku každodenného života na uhorsko-osmanskom pomedzí. Keďže každá minca má dve strany, bolo by mylné si myslieť, že kontakty s Osmanmi boli vždy len nepriateľské, a že snahou Osmanov bolo svojim kresťanským poddaným vždy len škodiť. Zmienok o neutrálnych ba až pozitívnych vzťahoch je, žiaľ, v prameňoch veľmi málo. Z toho, čo sa nám podarilo zistiť je vidieť, že Osmanmi mali snahu riešiť rôzne lokálne a konkrétne problémy v prospech miestneho obyvateľstva. Potvrdzujú to aj zmienky

ale mentek az mezöseghre...nagysa ghos szomszéd vitéz ur jo akarunk, ha ez dologh na gysa ghod akarattyabúl ál tudosicson nagysa ghod, hogy...hatalmas csaszarunk tudtara adgyuk, ha pedig ez dolgokra nagysa godhna szabadsághra és akarattya nincsen, kérjük na gysagodat az véghbéli kapitányokat zabolaza megh, hogy az szent békesseghen dolgozt ne cseleketessék, az szegény hodultsá ghot marhaiokbúl ne fogyazságh...“ MNL, E 204, M., N.N./? Ibrahim egri pasa/ N.N., 1666.07.25., Eger, š. 20.

¹⁷⁰ „...és nyilván informalny, hogy az békesseghrul reménsegh nincsen.“ MNL, PNI, mikro film č. 4721, zv.93, nro. 9577.

¹⁷¹ „...sok karokat szenvedet az Török, sok embert le va gattok, soka t fogattok...“ Tamže.

o sťahovaní sa obyvateľstva na spoplatnené osmanské územie, čo naznačuje, že osmanské zdanenie nemuselo byť nutne vnímané len negatívne.

Ak sa pozrieme na sťažnosti, ktoré boli súčasťou jednotlivých mierových rokovanií, väčšinou sú plné zmienok o nedovolenom zdaňovaní, vraždení, unášaní obyvateľstva a ďalších hrôz, ktoré skutočne vytvárajú nelichotivý obraz danej doby. Často však v týchto opisoch chýbajú konkrétne čísla a fakty. Ak sa sústredíme na situáciu v konkrétnom priestore (v našom prípade územie Gemerskej stolice) ukazuje sa, že spolužitie s Osmanmi tu v priebehu 17. storočia nebolo až tak „búrlivé“. Tento fakt mohol súvisieť aj s tým, že gemerské obyvateľstvo väčšinou rýchlo pristúpilo na platenie daní a poplatkov Osmanom a tí tak nemali dôvod správať sa k miestnym nepriateľsky, ale práve naopak, snažili sa o udržanie tohto stavu.

Prílohy

1.

List Stanislava Turzu¹⁷² zo dňa 5. septembra 1622 adresovaný Petrovi Kohárimu.¹⁷³

Štátny archív v Banskej Bystrici, fond Koháry-Coburg I., 870.

Vznešený pán, náš ctený priateľ!

Blaho a naše priateľstvo Vám dávame. Vaša Milosť je oboznámená s tým, v akej veľkej biede a chudobe žije úbohé spoplatnené [obyvateľstvo] kvôli ostrihomskému begovi a aj My sme s veľkou bolesťou pochopili, že ich núti k plateniu nevídaných a nezvyklých daní, k noseniu dreva na palánky a ďalších vecí, čo je nad rámec toho, na čom sa dohodli,

¹⁷² Stanislav Turzo bol uhorským palatínom v rokoch 1622 – 1625.

¹⁷³ Peter Kohári (1564 – 1629) bol synom Imricha Koháriho, stal sa vojakom a preslávil svoj rod hrdinskými činmi v protiosmanských bojoch. Stal sa podkapitánom Nových Zámok, bojoval pri Ostrihomi pod velením arcivojvodu a neskoršieho cisára Mateja Habsburského. S vojou udatnosťou a hrdinskými činmi si získal cisárovu priazeň. V roku 1616 mu bol udelený barónsky titul a v roku 1622 dostal do zálohu čabradsko-sitnianske panstvo, ktorého právoplatným majiteľom sa stal v roku 1629.

keď sa im poddali a dostali o tom list s pečatou.¹⁷⁴ Ostrihomský beg je preto taký opovážlivý, lebo kapitáni a dostojníci sa zabávajú mimo pohraničných pevností.¹⁷⁵ Keďže veci sa majú takto, Vašu Milosť žiadame, ba vzhľadom na naše postavenie palatína, ktoré plným právom plníme, Vám rozkazujeme, aby ste s opaterou dohliadli na úbohých spoplatnených obyvateľov, aby ich nebili, neokrádali a neutláčili. Po prvé, nech Vaša Milosť napíše begovi, aby nechodil na spoplatnené územie, nech ich [obyvateľov] nenapáda a okrem dohodnutých daní od nich nežiada iné nezvyklé dane, nosenie dreva na palánky. Vzhľadom na to, že takéto veci sú v rozpore s dohodou oboch mocných cisárov, čo vôbec nechceme dovoliť, dohliadneme na to [aby ich od obyvateľov nežiadali] a čo sa stane, závisí od samotného bega alebo od pod neho patriacich vojakov. Nie My ale Vy budete toho príčinou,¹⁷⁶ ndržiac sa rozhodnutia, toto mu napíšete a dávajte si pozor, Vaša Milosť, a chráňte spoplatnené územie, chráňte ho aj s ostatnými pohraničnými kapitánmi, ktorým sme už v tejto veci rozkázali. Pevné zdravie Vašej Veľkomožnej manželke. Dané v našom hrade dňa 5. septembra roku Pána 1622.

Váš Veľkomožný Pán - oddaný priateľ, vystrojený mocou,
palatín Stanislav Turzo

PS: Vaša Milosť nech pošle všetkým pohraničným kapitánom list.

¹⁷⁴ Ostrihomský beg - môžeme predpokladať, že išlo o sandžakbega, respektíve vyššie postaveného predstaviteľa ostrihorského sandžaku, nútil spoplatnené obyvateľstvo k vykonávaniu robôt a k plateniu poplatkov, ktoré boli nad rámec povinností, ktoré si dohodli v čase, keď sa im obyvatelia poddali a dostali sa pod osmanské zdanenie. Výška dohodnutých poplatkov a povinností bola spísaná a potvrdená pečatou príslušného osmanského hodnostára (= list s pečatou), preto sa nespokojní poddaní zvykli odvolávať práve na tento dokument.

¹⁷⁵ V tejto časti palatín popisuje problém, s ktorým sme sa stretli vo viacerých listoch z tohto obdobia (pozri aj preklad listu č. 2), a to fakt, že si vojaci slúžiaci v pohraničných pevnostiach často neplnili svoje povinnosti dôsledne, opúšťali svoje stanoviská a zabávali sa. V niektorých listoch sa dokonca popisuje, že okrádali miestne obyvateľstvo, ktoré mali chrániť.

¹⁷⁶ toho príčinou = príčinou sporu, nepokojov.

2.

List Juraja Horváta zo dňa 8. októbra 1630 adresovaný Petrovi Kohárimu.

Štátny archív v Banskej Bytrici, fond Koháry-Coburg I, 908.

Osvietený a veľavážený pán mne najmilostivejší!

Nech pán Boh Vašu Milosť požehná všetkým dobrým a dlhým životom v zdraví!

Vaša Milosť rozkázala, aby sme Vás informovali o všetkých, ktorí sa pohybujú v okolí pohraničia. Vašej Milosti o týchto veciach v našom okolí iné napísať neviem [než toto:].

Tu neďaleko pohraničia pri opustenej dedine Táb¹⁷⁷ Pavlovi Budaimu odniesli jedného sluhu aj s koňom nevedno kam patriaci Turci.¹⁷⁸ Druhýkrát z polí dediny zvanej Kiarov¹⁷⁹ [Turci] ukradli dvoch sedliackych chlapcov a okrem nich ukradli aj kravy. Toto vykonali týždeň až dva pred dňom sv. Jakuba.¹⁸⁰ V období pred Turícami solnockí [Turci] sľali šesť vojakov a okrem toho nevieme, že by sa stalo niečo v našom okolí či na pohraničnom obyvateľstve.

V súčasnej situácii sa príslušníci vojska veľmi rozmaznali, z vlastnej vôle sa neporiadne túlajú [po krají]. Treba ich priviesť k disciplíne, aby na nich neboli sťažnosti, alebo aby si nespôsobili nejakú škodu.

Veci patriace ...¹⁸¹ bega Derviša, ktoré na rozkaz jeho Milosti pána palatína a na rozkaz Vašej Milosti boli pozbierané a ktoré žiadajú, bez správ Vašej Milosti sa neodvážim vydať a ...¹⁸² som kvôli tomu. Vašu Milosť preto žiadam, aby ma aj o tom infomovala [a napísala mi] čo mám robiť. Pán Boh nech Vašu Milosť udrží v pevnom zdraví dlhé roky.

Napísané v sídle Sečany 8. októbra roku 1630.

Ponížený sluha Vašej Milosti
Juraj Horvát.

¹⁷⁷ Táb bolo opustené sídlo v novohradskej stolici, ktoré sa nachádzalo juhozápadne od Sečian.

¹⁷⁸ V prepise a v preklade listín sme sa rozhodli používať termín „*Turek*“ namiesto vhodnejšieho pojmu *Osman*, a to najmä kvôli zachovaniu autenticity prekladaných listov.

¹⁷⁹ Kiarov sa nachádzal v novohradskej stolici, severozápadne od Sečian.

¹⁸⁰ Deň sv. Jakuba – 25. júl.

¹⁸¹ Ťažko čitateľné slovo v dokumente, ktoré sa nám nepodarilo preložiť.

¹⁸² Ťažko čitateľné slovo v dokumente, ktoré sa nám nepodarilo preložiť.

Záznamy o skutkoch Turkov z okolia Drégeľskej Palánky vykonané v lete roku 1630 napriek svätému prímeriu:¹⁸³

- 1) Pánovi menom Juraj Tor¹⁸⁴ uniesli manželku, oslobodili ju novohradskí jazdci.
- 2) Tomášovi Viktorovi Kerekovi,¹⁸⁵ žoldnierovi jeho cisárskeho veličenstva, spod Palánky ukradli dva kone, ktoré sú aj dodnes u nich.
- 3) Valentínovi Rokomimu,¹⁸⁶ desiatnikovi jeho cisárskeho veličenstva, ukradli v noci z okolia Palánky tri kone, podľa správ, sa tieto [kone] podarilo získať späť od Turkov.
- 4) Z ...¹⁸⁷ uniesli jednu spoplatnenú ženu a dodnes ju držia [v zajatí].
- 5) Pred pár dňami stali poplatného čabradského pastora.
- 6) Druhý deň tohto mesiaca stali hlavu jednému človeku z Plachtiniec¹⁸⁸ a Juraja Santu¹⁸⁹ odniesli [so sebou].
- 7) Turci uniesli troch sluhov Jeho výsosti, ktorí sa starali o kone a pohybovali sa po dedine v istej veci na koňoch. V Budíne ich do jedného stali. Aj teraz nejakých chytili a držia, ale toto sa stalo vlani v zime.

3.

*Ochranný list budínskeho Mehmeta Agu zo dňa 11. októbra 1669 potvrdzujúci prepustenie Petra Šajtoša.*¹⁹⁰

Maďarský národný archív v Budapešti, Esterházy család hercegi ágának levéltára: Pál nádor iratai 1651 – 1713, P 125, 69 zv., nro. 6622.

Roku 1669, dňa 11. októbra.

My budínski bojovníci, Mehmet Aga spolu s jeho druhmi Vás pozdravujeme a dávame na vedomie tureckým aj uhorským

¹⁸³ Ide o zoznam prehrážok Osmanov voči mierovej zmluve. Je priložený k listu, ale napísaný na osobitnom papieri a podľa písma ho písal iný pisateľ.

¹⁸⁴ Thor György.

¹⁸⁵ Kerek Gíozo Tamas.

¹⁸⁶ Rokiomi Balint.

¹⁸⁷ Nečitateľné miesto v dokumente.

¹⁸⁸ Plachtince sa nachádzali v Hontianskej stolici na juh o d Modrého Kameňa.

¹⁸⁹ Szanto Győr.

¹⁹⁰ Ide o potvrdenie o zaplatení výkupného zo zajatia. List je zároveň ochranou a zárukou pre oslobodeného zajatca, že ho nebudú trávať iné osmanské oddiely.

bojovníkom, že sme zajali Petra Šajtoša¹⁹¹ a dohodli sme sa na [zaplatení] 50 toliarov. Pri dome richtára Gregora Tőšera,¹⁹² zaplatil [dohodnutú sumu] 50 toliarov. Gregor Palla, Štefan Palla, Andrej Jančo, Štefan Súč, Juraj Havadi¹⁹³ boli pritom [boli svedkami]. Náš list potvrdený pečaťou [potvrďuje, že] môj priateľ Peťo Šajtoš môže slobodne odísť, nášmu biednemu priateľovi sme darovali rok a pol slobody. Proti nášmu rozhodnutiu neodporujte, Vy tureckí pešiaci a jazdci, ale uznajte slobodný pohyb úbohého zajatca a všade ho nechajte na pokoji. Tento náš list nech je ochranou a pomocou nášmu priateľovi filakovskému Petrovi Šajtošovi.

[Dátum] uvedený hore.

4.

*List Samuela Beloviča zo dňa 15 septembra 1681 adresovaný Štefanovi Kohárimu.*¹⁹⁴

Štátny archív v Banskej Bystrici, fond Koháry-Coburg I., 330.

Vašej Milosti, môjmu pánovi ponížene slúžim.

Prajem Vašej Milosti, nech Vás Boh požehná šťastím a všetkým dobrým.

Aby som nezabudol informovať Vašu Milosť o tunajších správach, dávam Vám na známosť, že ja, Milostivý pán, spolu s [mojimi] vojakmi som sa vydal za Turkami do Ostrožky,¹⁹⁵ ale nemohli sme na nich naraziť. Pán poručík Kakuk sa spolu s hajdúchmi vydal smerom k Matre. Ale hatvanskí Turci, počítajúc 200 jazdcov a pešiakov, sa vybrali do tábora smerom k Jágru a zastavili sa v dedine zvanej Debrő,¹⁹⁶ blízko Jágru,

¹⁹¹ Saytos Peter.

¹⁹² Tőser Gergeli.

¹⁹³ Palla Gergeli, Palla Istvan, Jantso Andras, Szűts Istvan, Havady György.

¹⁹⁴ Štefan II. Kohári (1649 – 1731) sa ako 18-ročný stal veliteľom pred dunajských vojsk, bol dedičným kapitánom filakovského hradu. V roku 1682 bol zajatý Imrichom Tökölim a na slobodu sa dostal až po porážke Osmanov v roku 1685. Po ťažkých útrapách sa mu od cisára dostalo najvyšších počt - získal dedičný grófsky titul, dedičné županstvo Hontianskej stolice a hodnosť poľného maršála. Umrel na hrade Čbraď vo veku 82 rokov a je pochovaný v rodinnej hrobke v kláštore v Hronskom Beňadiku.

¹⁹⁵ V dokumente zapísaná ako *Osztroska*, miesto sa nám nepodarilo lokalizovať.

¹⁹⁶ Debrő sa nachádzalo v Hevešskej stolici, juhozápadne od Jágru.

avšak tu pán poručík Kakuk na nich zrazu zaútočil, s Božím požehnaním, tak, že jedenásť [tureckých] hláv a desať Turkov, jednu zástavu, 30 koní aj s vecami spolu priniesli. Títo Turci so sebou brali do Jágru šesť miestnych kresťanských zajatcov a polovicu tých, čo nedávno získali pri Sečanoch, aj týchto oslobodili. Z nich, s Božou pomocou, siedmych oslobodili bez zaplatenia a sedliaci rozprávajú, že [Turci] si odniesli 28 tiel do Hatvanu,¹⁹⁷ ranených bolo tiež veľmi veľa. Z našich, vďaka Bohu, viac ako jeden človek nepadol. A ako sa pán poručík, na šťastie zajatcov, vybral skúsiť [šťastie] a Boh ho požehnal, tak úbohý Rajsa to šťastie nemal. V Modrom Kameni je [držaný] jeden zajatec, pán Litkei, ale aj toho získame, písal som už o tom jeho Milosti pánovi Balašovi. Snažíme sa získať aj zajatca [pána] Petra Orosa a verím Bohu, že do návratu Vašej Milosti oboch oslobodíme a možno aj viacerých.

Vybral som po jednom [tureckom] zajatcovi pre Vás Vaša Milosť a pre jeho Milosť generála Vikiho. Hajdúsi zas jeden pekný tulec spolu s lukom a šípmi dali.¹⁹⁸ Práve dnes priniesli [vojaci] z Hajnáčky dve [turecké] hlavy a dvoch Turkov, traja miestni hajdúsi priniesli jedného Turka spod Jágru. S Božou pomocou sa nám darí získať späť Modrý Kameň. Čo sa týka správ, Milostivý pane, z tureckého tábora sa vrátili povozníci, boli medzi nimi Rimavskosobotčania aj [obyvatelia] z Püspöku. Tí rozprávajú, že sedmohradské knieža je v okolí Varadína, blízko dediny zvanej Margita spolu s moldavskými a valašskými vajdami. Turci sú pri Vardíne a kuruci sa pohybujú pri Debrecíne. Jeho Milosť Generál Capra sa s táborom jeho Veličenstva tento mesiac vybral z dediny Keszney¹⁹⁹ smerom k Tokaju ide jeho Milosť. List Vašej Milosti napísaný pre mňa druhého a tretieho dňa tohto mesiaca som veľmi pokorne prijal. Pochopil so Vašu Milosť, že tam hore ma mnohí obviňujú, že ja by som bol príčinou onej porážky, ale až sa Vaša Milosť s Božou pomocou vráti domov, zistí, kto bol príčinou. Ja nikoho neobviňujem, tiež by som chcel požiadať Vašu Milosť, aby mi dala vedieť, čo mám robiť, až príde do Sobôtky.²⁰⁰ Čo sa týka rozkazu o chytení vicegenerála Lukáša Mača a

¹⁹⁷ T.j. na osmanskej strane zomrelo 28 mužov.

¹⁹⁸ Ide o výpočet rôznych darov (otroci a zbrane) získaných od Osmanov pre významných uhorských predstaviteľov.

¹⁹⁹ Dedinu sa nám nepodarilo lokalizovať.

²⁰⁰ Sobôtko – pevnosť, ktorá sa nachádzala 2 km severozápadne od Rimavskej Soboty.

Sálkaja,²⁰¹ ja Milosť pán by som to srdečne urobil, ale ešte sa nevrátili domov, ale akonáhle sa vrátia, dám ich chytiť a dám to na vedomie Vašej Milosti, nezabudnem na to. Aj to som chcel dať na vedomie Vašej Milosti, že pán Štefan Nagy sa vybral s palošom do vojenskej dielne za kováčom, ktorý býva pri bráne. Dvakrát ho odtiaľ vyhnali a to až tak, že ak by tam neboli iní ľudia, tak by ho zabil, takýto exces vykonal. Kvôli tomu žiadam, aby Vaša Milosť neodvrátila odo mňa svoju priazeň a držala mi stranu proti neprajníkom. Aj ja tu doma sa zariadim tak, aby som konal v súlade s Vašou vôľou. Boh nech žehná dobrú vôľu Vašej Milosti, za ktorú som vďačný. Aj priekopu som už, Milostivý pane, vďaka Bohu, z väčšej časti vykopal. Prijal som list Vašej Milosti, v ktorom Vaša Milosť píše, že by bolo dobré, keby som tam [u Vás] mal nejakého [svojho] človeka, ktorý by dohliadol na moje záležitosti. Prosím Vašu Milosť, ak uzná, že je to potrebné, nech ráči niekoho objednať, veď ho zaplatím. Písal som už jednému miestnemu človeku menom Ján Lacko, ale neviem, či to prijme alebo nie. Po tomto nachávam Vašu Milosť pod Božou ochranou.

Ostávam poníženým sluhom Vašej Milosti, kým žijem.

Filakovo, 15. september roku 1681.

Samuel Belovič

²⁰¹ Lukáts Macsa s Szal Kay.

Prečo čítať Mateja Bela...*

IMRICH NAGY

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Na pôde úradu Žilinského samosprávneho kraja sa dňa 17. októbra 2013 uskutočnilo slávnostné uvedenie publikácie *Matej Bel – Trenčianska stolica*. Ide o ojedinelý editorský počin: prvýkrát totiž uzrela svetlo sveta bilingválna (latinsko-slovenská) podoba textu Belových *Vedomostí* (Notitia) *Trenčianskej stolice*, ktorá sprístupňuje čitateľovi pôvodný Belov text doplnený o jeho odborný rozbor, kritický poznámkový aparát a miestne a menné registre. Vydavateľom knihy je paradoxne „malé“ regionálne múzeum – Kysucké múzeum v Čadci, ktoré prišlo s touto myšlienkou a dokázalo ju aj v úzkej spolupráci s Katedrou histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici realizovať. Samotná kniha je však výsledkom trpezlivej a náročnej práce širokého odborného kolektívu spolupracovníkov. Menovite treba aspoň uviesť, že latinský text *Vedomostí Trenčianskej stolice* pripravil na vydanie kolektív maďarských odborníkov pod vedením Gergelya Tótha z Historického ústavu Maďarskej akadémie vied v Budapešti, slovenský preklad, odborný rozbor a komentár napísal pracovník Katedry histórie FHV UMB Imrich Nagy, ich prácu starostlivo recenzovali a pripomienkovali pracovníci Katedry klasických jazykov Trnavskej univerzity Erika Juríková a Daniel Škoviera, napokon výslednú podobu reprezentatívnej publikácie dali hlavní zostavovatelia Martin Turóci z Kysuckého múzea v Čadci a I. Nagy z Katedry histórie FHV UMB. Treba tiež dodať, že publikácia vznikla za finančnej podpory grantu MŠ SR KEGA 028TTU-4/2012 „Monumentálne historické dielo Mateja Bela a jeho využitie pre vzdelávanie“ riešeného aj na pôde Univerzity Mateja Bela, ako aj finančnej podpory Ministerstva kultúry SR a Žilinského samosprávneho kraja.

Ostáva veriť, že ide o prvú lastovičku komplexného vydania diela Mateja Bela a jeho sprístupnenia slovenskej kultúre. Veď Kysucké

* Tento materiál vznikol ako súčasť riešenia grantu MŠ SR KEGA 028TTU-4/2012 Monumentálne historické dielo Mateja Bela a jeho využitie pre vzdelávanie.

múzeum v Čadci si predsavzalo moderné, kritické bilingválne vydanie *Vedomostí* Mateja Bela o všetkých stoliciach na území dnešného Žilinského kraja (okrem Trenčianskej stolice sú to Liptovská, Oravská a Turčianska stolica). Azda sa takýto iniciatívny vydavateľ plný entuziazmu nájde aj na území Banskobystrického kraja (jej územie čiastočne alebo úplne kedysi vyplňali stolice Zvolenská, Novohradská, Gemerská, Hontianska a Tekovská), hoci podľa mena je k tomu predurčená práve Univerzita Mateja Bela...

Na otázku, prečo by malo mať dielo Mateja Bela svojho čitateľa aj dnes, sme sa pokúsili naznačiť odpoveď aj v príhovore pri slávnostnom uvedení knihy. Tento text v ďalšom reprodukuje.

* * *

Anglický humanista John Colet v časoch kvitnúcej renesancie na adresu Erazma Rotterdamského adresoval prorocké slová: „Erazmovo meno nikdy nezahynie“. Erazmov životopisec z 20. storočia, Johann Huizinga, toto tvrdenie lakonicky komentoval slovami: „Erazmovo meno pretrvalo, ale Erazma už nikto nepozná.“ Lebo Erasmus písal výlučne po latinsky. Mutatis mutandis môžeme to isté povedať aj na adresu Mateja Bela – veď Belovo meno je v našej spoločnosti a kultúre naozaj známe: máme ulice a námestia Mateja Bela, máme cenu Mateja Bela, dokonca máme Univerzitu Mateja Bela a o Matejovi Belovi sa už učia deti na základných školách, ale koľkí môžu povedať, že poznajú Mateja Bela, lebo ho čítali? Zaiste, zemepisné, národopisné a dejepisné informácie o regiónoch Slovenska nie sú bežným čítaním na voľné chvíle, kto však chce siahnuť po Belovi, musí mať okrem zvedavosti a chuti po vedomostiach aj výbavu klasického filológa... Lebo náš Matej Bel, rovnako ako humanista Erasmus napísal všetko po latinsky. A latinčina, ktorou kedysi hovorila nielen elita, ale aj zberba starého Ríma, sa postupne stala jazykom vedy a vyššieho vzdelania. Čo však platilo absolútne za Erazma a v Uhorsku ešte aj za Bela, dnes už neplatí nikde. Minulosť sa tak zatvára pred prítomnosťou nielen za hradbou dávno uplynulého času, ale aj neznámeho jazyka. Aby sme ju odhalili, potrebujeme ju sprístupniť, a keďže cez čas to (zatiaľ) nejde, ostáva ten jazyk.

Prečo však chcieť čítať Bela? Je to ojedinelé dielo našej histórie a o našej histórii, v pozornosti ktorej nestoja len vznešení monarchovia a urodzení páni, ale aj obyčajní ľudia – niekedy dômyselní, usilovní,

vzdelaní, pracovití, inokedy aj leniví, dôverčiví, závistliví, či rovno hlúpi. Bel píše o našom kraji, o našom meste, o našej dedinke, o našich lesoch, horách a lúkach, o našich potokoch, hradoch a kostoloch. Starí Gréci mali Homéra a jeho básne, v ktorých sa snažili nájsť akúkoľvek zmienku o svojom rodisku, domove – lebo bez toho, ako keby nemali minulosť, nemali dôstojnosť. My máme Bela, ktorý nám toto ponúka priamo na podnose, dokonca so zasväteným pohľadom človeka z minulosti.

Belove opisy uhorských stolíc majú jednotnú štruktúru – keď si prelistujete jednu stolicu, už viete, čo môžete nájsť v tej druhej. Každý opis je rozdelený na dve časti – prvá, zväčša je stručnejšia, ponúka opis prírody a administratívu stolice. Prejdete po hraniciach stolice, po horstvách a vodných tokoch, všimnete si, čo tu rástlo, aké zvieratá tu žili, z akých minerálnych prameňov ste sa mohli napiť. Dočítate sa o najvýznamnejších šľachtických a zemianskych rodoch, ktoré pochádzali z územia stolice a v minulosti ju preslávili. Zaujímavejšia je však druhá časť, kde začína rozprávanie o jednotlivých sídlach – mestách, mestečkách, dedinách, ale aj hradoch a zámkoch. Sú to vlastne prvé obecné monografie v dejinách, ponúkajúce pohľad na historický vývoj, zvyky a spôsob života obyvateľov. Slovom, ak sa začítate do Bela, razom dostanete chuť poprechádzať sa po opisovaných miestach, pozrieť sa, ako to tam vyzerá dnes.

Keď som sa pustil do práce na preklade Belových Vedomostí Trenčianskej stolice, mnohí ma poľutovali, mnohí odrádzali, že Belov jazyk je ťažko zrozumiteľný, prezdobený, že sa s tým natrápim... Áno, Bel je barokový autor a jeho štýl niekedy vzdialene pripomína barokový sloh, v ktorom niet rovnej, krátkej a strohej línie. Stačí sa však do Belovej latinčiny začítať a nájdete Bela človeka, nájdete jeho spôsob myslenia a vyjadrovania, nájdete, čo ho tešilo a čo rmútilo. Odrazu k Vám prehovára celkom zrozumiteľne.

Belove Vedomosti vo svojej ohromnej komplexnosti a podrobnosti sú skutočne dielom presahujúcim možnosti a schopnosti jedného človeka. Bel však na ne nebol sám. Napriek tomu, niekedy na jeho texte cítiť, keď opisuje miesta, kam nikdy nevkročil. Oveľa živší, výrečnejší je vtedy, keď píše, čo sám zažil. Vo Vedomostiach Trenčianskej stolice napríklad takto na vlastnej koži okúsil zbojníkov nad Oščadnicou, ktorým

potom nevie prísť na meno...

Bel nebol iba vedec s prísnyim pohľadom, vedel sa aj smiať a zabávať. Vo Vedomostiach Zvolenskej stolice napríklad s vážnym tónom v hlase rozpráva, ako v Lubietovej popravili vrabcov, pretože im vyzobávali zrno z pôdy. Rozhorčení mešťania ich odsúdili na defenestráciu z hradnej veže! A vrabce zhrozené z toľkej krutosti, hoci pochopiteľne žiaden z nich pri tej „strašnej poprave“ o život neprišiel, navždy opustili brány mesta. Podobné príbehy nájdeme aj vo Vedomostiach Trenčianskej stolice – trebárs ako chceli dedinčania z Kopca vyseďieť z „vajca“ žriebä a nakoniec vysedeli zajaca, či ako chytali raky v potoku pekným slovom.

Belove Vedomosti teda je prečo čítať. Mojou snahou pri preklade bolo dať Belovi druhú šancu na život – preniesť jeho svet, jeho radosti a starosti, jeho krásy aj bolesti, jeho samého do slovenského jazyka. To, či sa mi to podarilo, môžu povedať iba čitatelia. Práve im – práve Vám, potomkom hrdých obyvateľov Trenčianskej stolice venujem svoj preklad. Robím to s pokorou a bážňou pred dielom majstra, ktorý si svoj druhý život naozaj zaslúži.

Vivat Mathias Belius! – Nech žije Matej Bel!

Úvodné slovo pri prezentácii publikácie Miroslava Kmeťa: *Krátke dejiny dolnozemských Slovákov 1* (Vydavateľstvo Ivan Krasko, Nadlak 2012) na knižnom veľtrhu Bibliotéka 2013 v Bratislave

JÁN BOTÍK

Vážení priatelia dobrých a zaujímavých kníh!

Dovoľte mi najskôr zopár informácií k rodnému listu knihy, ktorú máme predstaviť. Vydalo ju Vydavateľstvo Ivan Krasko z Nadlaku. Jeho vydavateľskou profiláciou je tvorba z prostredia rumunských, ako aj ďalších dolnozemských Slovákov. Autorom je Miroslav Kmeť, docent slovenských dejín na Univerzite Mateja Bela v Banskej Bystrici. Nie je to po prvý raz, že vo Vydavateľstve Ivan Krasko vychádza knižka aj z tvorivých dielní na Slovensku. Je to gavalierske gesto vydavateľstva nielen voči autorom, ale aj voči svojej materskej krajine. Nedá sa pri tom prehliadnuť, že prezentovaná, ale aj ďalšie knižky z tohto vydavateľstva, vychádzajú s finančnou podporou Úradu pre Slovákov žijúcich v zahraničí. A to je zasa prejav veľkorysosti voči kultúrnym potrebám zahraničných Slovákov. Za týmito gestami dobrej vôle možno však vidieť aj čosi navyše, ako iba pragmatickú ústretovosť celku a častí v oblasti národnostnej a kultúrnej politiky. Tieto gestá sú zároveň aj prejavom historickej, kultúrnej a ešte stále aj národnej spolupatričnosti materskej krajiny s potomkami niekdajších vystaľovalcov. A v prípade prezentovanej knižky aj dokladom solidarity pri akte sebaopoznávania a pri vytváraní sebaobrazu Slovákov.

Miroslav Kmeť svoju najnovšiu knižku nazval *Krátke dejiny dolnozemských Slovákov*. Keď som pre Vydavateľstvo Ivan Krasko posudzoval ešte len jej rukopis, mohol som konštatovať, že „v Miroslavovi Kmeťovi dozrel historik, ktorý nabral odvahu nielen k celostnému, ale aj novému konceptu dejín dolnozemských Slovákov“. Teraz sa naskytla príležitosť, aby som konkretizoval toto stanovisko a pokúsil sa charakterizovať, v čom vlastne spočíva vedecká opodstatnenosť naznačenej koncepcie, ako aj poznávací prínos inovačných teoretických prístupov M. Kmeťa pri výskume dolnozemských Slovákov.

Z doterajších prác M. Kmeťa, ako aj z dedikácie práve prezentovanej publikácie vieme, že sa nielenže prihlásil, ale aj tvorivo rozvíja

bádateľský odkaz Jána Siráckeho. Metodologická spätosť s dielom tohto historika sa najzreteľnejšie prejavuje v tom, že tak ako J. Sirácky, aj Kmeť problematiku toho, čo obsahujú pojmy *slovenská Dolná zem* a *dolnozemskí Slováci*, rozpracováva ako ucelený geografický útvar Veľkej uhorskej nížiny (Alföld), a na nej usídlených slovenských kolonistov ako celostné enklávno-diasporické spoločenstvo. Lenže ako sa vraví v ľudovom múdrostí, keď dvaja robia to isté, nebýva to zakaždým to isté. Ján Sirácky zužitkoval koncept celostnosti hlavne k tomu, aby sa mohol dopracovať k súhrnnému obrazu kedy vznikol a do akej podoby sa sformoval ten mohutný masív slovenských vysťahovalcov na rozľahlej podunajsko-panónskej nížine. Miroslav Kmeť už mohol domýšľať túto koncepciu do nových poznávacích rozmerov. On celostnosť nepotreboval k tomu, aby dejiny slovenských dolnozemských ostrovov dával na spoločného menovateľa. Pri ich výskume uplatňoval prístup, ktorý pripomína postup matematikov pri integrálnom počte. Je ním princíp *per partes*, čiže riešenie a dopracovávanie sa k výsledku po častiach. Pre M. Kmeťa sa koncept celostnosti stal prostriedkom k tomu, aby slovenskú Dolnú zem a dolnozemských Slovákov predstavil síce ako celostný, avšak vnútorne rozlične členený a preto aj mnohotvárný útvar. Cielene sa upriamoval na charakteristiku lokálnych a regionálnych zvláštností. Na porozumenie podobnosti v odlišnostiach, na zvýraznenie jedinečnosti kamienkov, z ktorých sa poskladala mozaika dolnozemských Slovákov.

Nie celkom neopodstatnene sa natíska otázka, ako sa M. Kmeť dopracoval k takémuto efektívnejšiemu koncepčnému prístupu, a to už od počiatkov svojich bádateľských záujmov. Tak sa mi vidí, že by to mohlo súvisieť s tým, že on svoju vedeckú kariéru rozbiehal počas pedagogického pôsobenia na slovenskom gymnáziu v Békešskej Čabe. Bolo preto prirodzené, že ho najskôr začala príťahovať história tohto mesta, a pravdaže aj práce, ktoré o ňom napísali tamojší historici. Hlavne práce najvýznamnejšieho z nich – Ludovíta Haana. Od toho bol už len krôčik k tomu, že sa začal zaujímať aj o ďalšie mestečká tohto regiónu – Sarvaš, Poľný Berinčok a ďalšie. Taktiež aj o diela ďalších osobností – Michal Žilinský, Andrej Škôlka, Karol Jesenský atď. To ho doviedlo k tomu, že sa začal zaujímať aj o celú békeško-čanádsku oblasť, ktorú potom charakterizoval ako jednu z najvýznamnejších enkláv dolnozemských Slovákov. Postupne sa jeho záujem rozširoval aj na ďalšie slovenské

dolnozemske ostrovy, a to nielen v terajšom Maďarsku, ale aj v Rumunsku, Srbsku a Bulharsku. Až potom sa na program dňa dostalo aj súhrnné spracovanie dolnozemských Slovákov ako celku. Takže naznačené okolnosti mohli spôsobiť, že M. Kmeť vykročil na cestu zanieteneho historika akoby zaštitený tým známym výrokom Gustáva Flauberta, že „všetko univerzálne sa začína regionálnym“. Tu niekde možno hľadať genézu toho, že M. Kmeť už od počiatkov svojich záujmov o dolnozemských Slovákov, začal ich posudzovať a aj interpretovať na princípoch jednoty v rozmanitosti.

Poznámky ku konceptu celostnosti dolnozemských Slovákov zavrišim vašou možnou námietkou, či je ešte aj v súčasnosti opodstatneným analytickým nástrojom vedeckej výpovede. Najmä ak vieme, že po rozpade Rakúsko-Uhorska aktuálnejšími a aj relevantnejšími analytickými jednotkami sa ukázali byť minoritné spoločenstvá maďarských, rumunských alebo aj vojvodinských Slovákov, ktorých rozdielny vývin po roku 1918 bol určovaný podmienkami ich novej geopolitickej situácie. K tomu sa však žiada poznamenať, že otázka nestojí tak, že či áno alebo nie. Nazdávam sa, že každopádne áno, avšak s dodatkom, že tento koncept sa dožil aj svojich limitov. Nemožno sa bez neho zaoberať pri rozpracovávaní vývinu dolnozemských Slovákov v kontexte s dejinami Uhorska, a ani z pozícií materského národa. Pretože iba z celostného pohľadu možno objasniť príčiny sťahovania Slovákov na Dolnú zem, vymedziť jednotlivé etapy a smery migračných pohybov, zmapovať geografické rozloženie osídlenia slovenských kolonistov. Bez súhrnného pohľadu by sa nedali charakterizovať ani zvláštnosti odlišného historického, politického, etnického a kultúrneho vývinu Slovákov v príslušných krajinách dolnozemskeho areálu. Akže v publikácii M. Kmeťa sú zastúpené aj tieto čiastkové problémy, vďačíme za to konceptu celostnosti pri ozrejmovaní dolnozemských Slovákov.

V prezentovanej publikácii M. Kmeťa je celostnosť síce kľúčovým, nie však jediným koncepčným zreteľom. Ako historik nemohol sa vyhnúť ani tomu večnému problému všetkého, čo sa odohráva v čase. A tým je, ako to sformuloval iný významný historik – Ľubomír Lipták, vzťah kontinuity a diskontinuity. Čiže vzťah pretrvávania a zmeny, tradície a inovácie, prijímania a odmietania, odolávania a splývania. To všetko je neodmysliteľnou súčasťou dejín každého, či už štátneho,

národného, enklávneho alebo aj lokálneho spoločenstva, nevynímajúc ani jednotlivcov (LIPTÁK 2000:14). Aby mohol M. Kmeť predstaviť dolnozemsých Slovákov aj z pohľadu takto chápanej vývinovej dynamiky, musel urobiť komplexnú generalizáciu empirických dát, čiže zosumari-zovať jestvujúce poznatky o dejinách dolnozemsých Slovákov z celého doterajšieho, viac ako tri storočia trvajúceho vysťahovaleckého, enklávneho a minoritného údely. Do prezentovanej publikácie zahrnul M. Kmeť časový úsek od vzniku slovenského osídlenia na Dolnej zemi po rok 1945. Sprostredkováva v nej nielen jestvujúce poznatky historikov. Drahnými prieťahmi načieral aj do poznatkov demografov, etnológov, religionistov, literárnych vedcov aj publicistov. Tým sa monografia M. Kmeťa priblížila ku komplexnejšiemu, na viacdisciplinárnom základe koncipovanému obrazu dolnozemsých Slovákov. K obrazu, ktorý zohľadňuje akú úlohu vo vývinových procesoch zohrávala každodennosť sedliackeho spôsobu života, ale aj života v malomestskom urbanizovanom prostredí, viacjazyčné a multikultúrne prostredie dolnozemsých dedinských i mestských komunit, konfesionalita, hlavne dominantne zastúpené evanjelicko-luteránske vierovyznanie, taktiež aj cirkevné, školské, kultúrne, hospodárske a iné ustanovizne, ako aj tlač, publicistika, osveta a ďalšie danosti pospolitého, náboženského a minoritného života dolnozemsých Slovákov. Možno bez zveličovania zhrnúť, že takýto mnohovrstevný, faktograficky bohato nasýtený a koncepcne presvedčivý obraz o dejinách dolnozemsých Slovákov sme doteraz nemali. A to hovoríme iba o prvom zväzku ich Krátkych dejín.

Nemáme taký časový priestor, aby sme sa podrobnejšie pristavili hoci len pri tom najpozoruhodnejšom, k čomu sa M. Kmeť vo svojej knižke dopracoval. Nemôžeme však obísť to, čo nás zo všetkého vari najviac zaujíma. Ako sa historik M. Kmeť zmocnil toho vari najkardinálnejšieho dôsledku migračného správania ľudí, ktorým je neodvratná zmena, ako aj postupná erózia z materskej krajiny zdedenej historickej pamäti, kultúrnej výbavy a ich skupinového povedomia. Vieme, že najmä povedomie slovenskosti je medzi dolnozemskými Slovákami už rôzne transformované, a z hľadiska intenzity aj značne rozkolísané. Súčasný stav a základné polohy tohto povedomia azda najvýstižnejšie vyjadrili dvaja básnici. Ondrej Štefanko z Nadlaku v jednej zo svojich básní dal s nemalým uveličením na známosť: *Trváme, ako na cestách prach!*

(ŠTEFANKO 1980:60). Približne v tom čase, od Nadlaku iba necelých 20 km, komlóšsky básnik Juraj Antal Dolnozemský vo svojich veršoch vyjadril značne rozdielny pocit: *Cítíme, že z mála nás je denne menej. Vytrátili sa slovenské slová z našej dediny. Odišli ohrdené... preč!* (DOLNOZEMSKÝ 1994:55, 57). Lenže historik M. Kmeť nemohol vysloviť svoje stanovisko takouto básnickou skratkou, ani na takomto emocionálnom základe. Problematike etnicity, národného povedomia a národnej identity venoval najrozsiahlejšiu kapitolu svojej monografie. Rozpracoval v nej celý rad činiteľov, ktoré za určitých okolností vytvárali predpoklady k pretrvávaniu, v iných situáciách zasa k rozrušovaniu pôvodnej etnicity. Hlavne slovenského jazyka a slovenského povedomia. Miroslavovi Kmeťovi nemohlo uniknúť, že v pospolitom živote a v skupinovom vedomí dolnozemských Slovákov dôležitú úlohu, významnejšiu ako na materskom území, zohrávala evanjelická cirkev. Všade tam, kde slovenskí kolonisti mali väčšinové zastúpenie v dedinských komunitách, evanjelická cirkev pôsobila nielen ako organizačný, ale aj ako skupinovo-identifikačný činiteľ. Z takýchto zistení vyplynul M. Kmeťovi záver o dvojitom slovensko-evanjelickom povedomí. To ho doviedlo ku charakteristike dolnozemských slovenských enkláv ako etnokonfesionálnych jednotiek.

Neobyčajne cenným prínosom prezentovanej publikácie sú poznatky, ktoré M. Kmeť zhromaždil o podobách skupinovej identity dolnozemských Slovákov, ktoré sa utvárali jednak v kontexte slovenského národno-emancipačného hnutia, a zároveň aj pod tlakom ideí jednotného maďarského národa. Aj pri rozpracovávaní týchto problémov dokázal M. Kmeť jasnozrivo posúdiť rozdielnú situáciu, v ktorej sa ocitli dolnozemskí Slováci oproti pomerom na materskom území. Azda najpreukázateľnejším dokladom takýchto odlišností bola snaha dolnozemských národovcov, hlavne Jána Kutlíka st., posudzovať južnodolnozemske slovenské ostrovy, ktoré svojou sídelnou a etnickou kompaktnosťou, ako aj prejavmi dolnozemskej odlišnosti, predstavovali jadro slovenskej Dolnej zeme, čo umožňovalo definovať ich ako *Dolňozemské Slovensko* (KUTLÍK 1862 : 2). Aj takýto výrazný prejav sebauvedomenia a národného vzopätia nestal sa protiváhou nezadržateľne narastajúcemu maďarizačnému tlaku. Miroslav Kmeť precíznou analýzou daných pomerov charakterizoval viaceré úrovne prekláňajúcej sa identity

dolnozemských Slovákov. Od tej rozviklanej – *aňi sme ňje Maďari, aňi Slováci* (KUTLÍK 1848:203), k tej *tótskej*, od nej smerom k *lojálnym Slovákom* s dvojitou – *slovensko-uhorskou* identitou, až po rezignáciu na niekdajšiu *slovenskosť*. V týchto súvislostiach by som chcel osobitne oceniť, že M. Kmeť pri analýze a interpretácii kolektívnych identít dolnozemských Slovákov sa zriekol donedávna bežných a zjednodušujúcich konceptov, označovaných ako metodologický nacionalizmus. Nesnažil sa ani vynášať meritórne súdy nad tým, do akých polôh vyústilo sebauvedomenie a sebaobraz dolnozemských Slovákov. Jeho bádateľským cieľom bolo pomenovať tieto procesy a porozumieť ich rezultátom. Aj v tom spočíva odborná presvedčivosť a filantropický rozmer *Krátkych dejín dolnozemských Slovákov* od Miroslava Kmeťa.

Takže čo povedať na záver? Azda iba toľko, že sa zrodila nevšedná a užitočná knižka. Vyšla síce v malom, ale renomovanom vydavateľstve. So skromným záhlavím, ale zato s príťažlivým obsahom. Zaslúži si preto vnímavých, nielen dolnozemských, ale aj hornozemských čitateľov.

Literatúra

DOLNOZEMSKÝ, J.: *Ťarcha páperia*. Mikszáth 1994.

KUTLÍK, J.: *Život slovenský*. In: Slovenské národné noviny, roč. 3, č. 256, 1848, s. 1024.

KUTLÍK, J.: *Dolnozemske Slovensko*. In: Pešťbudínske vedomosti, roč. 2, č. 29, 1862, s. 2.

LIPTÁK, L.: *Múzeum a súčasné historické povedomie*. In: *Múzejná dokumentácia a prezentácia dejín Slovenska*. Bratislava 2000, s. 13-16.

ŠTEFANKO, O.: *Stojím pred domom*. Kriterion 1980.

Rukopisné a strojopisné záznamy o dejinách niektorých slovenských komunít v USA z rokov 1935 – 1936 vo fondoch Archívu Matice slovenskej*

PATRIK KUNEC

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Vo fondoch Archívu Matice slovenskej v Martine (ďalej len AMS) sa nachádza veľké množstvo dokumentov, ktoré sú spojené s priebehom návštevy matičnej delegácie do Spojených štátov amerických v rokoch 1935 – 1936.¹ Delegácia do USA pricestovala v polovici decembra roku 1935 a americký kontinent opustila koncom júla 1936.² Na čele delegácie bol spisovateľ a tajomník Matice slovenskej Jozef Cíger Hronský. Ďalšími členmi boli kultúrny pracovník a referent Umeleckého odboru MS Jozef G. Cincík, novinár a historik Konštantín Čulen a tiež Karol Plicka, referent Národopisného odboru MS, ktorý z cesty vytvoril zaujímavý filmový dokument. Delegácia bola vyslaná Maticou slovenskou, aby obnovila a posilnila vzájomné kontakty a povedomie jednoty medzi americkými Slovákami a Slovenskom. Rozmanité aktivity matičnej delegácie približovali krajanom v Spojených štátoch amerických život Slovákov v novej Československej republike. Prostredníctvom početných prednášok a výstav bolo demonštrované hlavne kultúrne napredovanie Slovákov v nezávislom štáte. Parciálnou úlohou bolo tiež zistiť aktuálny stav slovenskej komunity na rôznych miestach Spojených štátov amerických a zbierať archívne dokumenty a tlačoviny súvisiace s aktivitami

* Štúdia je čiastkovým výstupom projektu VEGA č. 1/0606/11 s názvom: „Historická pamäť a dejiny zahraničných Slovákov v 19. a prvej polovici 20. storočia“.

¹ Ide o početnú skupinu dokumentov v archívnom fonde Matice Slovenskej, ktorej obsah približuje *Inventár archívu Matice slovenskej: II. Matica slovenská 1919 – 1948, 2. zv.: 1932 – 1936*. (V. Bellová, ed.) Martin: Matica slovenská 2009, s. 341 – 345, 456 – 463.

² Priebeh aktivít delegácie a sumarizáciu jej výsledkov prezentuje správa o realizovanej ceste, ktorú predniesol pred výborom Matice slovenskej v Turčianskom Sv. Martine dňa 21. 9. 1936 J. Cíger Hronský. Správa bola následne publikovaná: Cíger Hronský, Jozef: Referát o ceste delegácie Matice slovenskej v U. S. A. v roku 1935 – 1936. In: Slovensko, r. 3, 1936 – 1937, č. 2 – 3 (október – november 1936), s. 36 – 62.

Slovákov v USA.³ Delegácia zároveň odovzdala rôznym spolkom amerických Slovákov veľké množstvo kníh a časopisov (len kníh bolo vyše 40 000 kusov, ktoré boli deponované v štyroch nových knižniciach v New Yorku, Pittsburghu, Clevelande a Chicagu). Za 214 dní trvajúceho pobytu delegácia navštívila takmer stovku lokalít, v ktorých predniesli 609 prednášok a príhovorov, vykonali 633 návštev rôznych spolkov a inštitúcií, usporiadali štyri veľké a 33 menších putovných výstav ľudových výrobkov, umeleckých diel a fotografií.⁴

Pri príležitosti návštevy matičnej delegácie dostali predstavitelia jednotlivých slovenských komunít, často to boli vedúci činitelia krajan-ských spolkov, úlohu spísať stručné dejiny lokality, jej obyvateľstva a spolkovvej činnosti. Niektoré komunity a spolky dali vypracovať naozaj obsiahle elaboráty, ktoré boli vydané tlačou. Niekoľko z nich sa nachádza vo fonde AMS pod inventárnym číslom 98,⁵ ale je ich určite viac, keďže na Slovensko priviezla delegácia Matice slovenskej dvadsať debien s tlačovinami z USA.⁶ Tieto krátke opisy dejín slovenských komunít podávajú cenné informácie najmä o počiatkoch slovenskej emigrácie do USA, o počtoch Slovákov v daných lokalitách, o ich cirkevnej a národno-spolkovvej aktivite, ale niekedy aj o ich existenčných problémoch a konfliktoch (najmä na spolkovvej úrovni). Zmienené tlače použil najmä Konštantín Čulen ako svoje informačné zdroje pri písaní dvoch diel: *Slováci v Amerike : Črty z kultúrnych dejín* (Martin : Matica slovenská, 1938) a *Dejiny Slovákov v Amerike* (Bratislava : Slovenská liga, 1942, 2 zv.).

Menej známy a skromnejšie využitý bádateľmi je súbor zaujímavých rukopisných a strojopisných záznamov o dejinách niektorých komunít amerických Slovákov, ktoré tiež vznikli v súvislosti s návštevou

³ Eliáš, Michal: Matičná delegácia na čele s Jozefom Cígerom Hronským v Amerike. In: *Biografické štúdie*, roč. 19, 1992, s. 118, 120.

⁴ Cíger Hronský, J.: Referát o ceste delegácie Matice slovenskej v U. S. A..., c. d., s. 58.

⁵ V súbore sa nachádza šesť tlačeou vydaných brožúr o dejinách nasledovných komunít amerických Slovákov: Krátke dejiny Slovákov v Port Clinton, Ohio [por. č. 263], Slovenská Evanjelická Luteránska cirkev Sv. Štefana Mučedníka v Dickson City, Pa., 1895 – 1935 [por. č. 264]; Krátke dejiny Lorajnských Slovákov [por. č. 265]; Úryvky z dejín Bridgeportských Slovákov [por. č. 266], Úryvky z dejín Slovákov z oblasti Braddockej [por. č. 267], Úryvky z dejín Slovákov v Mahoning doline [por. č. 268]. AMS, Martin, fond „Kultúrny a spolkový život Slovákov v USA“, inv. č. 98. Tieto diela krátko komentoval K. Čulen v diele *Slováci v Amerike : Črty z kultúrnych dejín*. Martin : Matica slovenská, 1938, s. 230 – 234.

⁶ Cíger Hronský, J.: Referát o ceste delegácie Matice slovenskej v U. S. A..., c. d., s. 60.

delegácie Matice slovenskej v USA. Často ich písali kňazi, ale niekedy boli ich autormi aj jednoduchí ľudia, ktorí vzdelanie nadobudli iba po príchode do USA. Tieto rukopisné pramene nám poskytujú mnoho zaujímavých informácií najmä o menších komunitách amerických Slovákov, ktoré niekedy nemali až také dlhé a na udalosti kultúrno-spolkového charakteru bohaté dejiny. Cenné sú tieto dokumenty aj z toho hľadiska, že prezentujú pohľad amerických Slovákov na dejiny nimi osídlených lokalít a komunít, kultúrnych spolkov či náboženských zborov. Niektoré dokumenty však opisujú aj problémy, s ktorými Slováci v novej krajine zápasili. V prítomnom príspevku, svojou štruktúrou a obsahom skôr informačnom ako analytickom, chceme čitateľov stručne zoznámiť s formou a náplňou týchto ručne alebo strojopisne písaných dokumentov, ktoré sú zhromaždené v jednom fonde Archívu Matice slovenskej s inventárnym číslom 99.⁷ Opis obsahu zmieňovaných rukopisných dokumentov prezentujeme najmä s cieľom poukázať na skromne využitý informačný potenciál týchto prameňov a možnú existenciu ďalších podobných správ, ktoré sa pravdepodobne nachádzajú vo fondoch Archívu Matice slovenskej.⁸

Pod poradovým číslom 269 sa nachádza strojopis s rozsahom tri strany, ktorý obsahuje historický náčrt mesta Bonne Terre v štáte Missouri (leží juhozápadne od veľkomesta St Louis). Náčrt spracoval evanjelický kňaz Juraj Majoroš. Do mestečka Bonne Terre, založeného na začiatku 19. storočia francúzskymi kolonistami, prišli Slováci v priebehu 80-tych rokov 19. storočia. Boli to najmä Slováci zo Šarišskej a Zemplínskej stolice. Pracovali najmä pri ťažbe olova, na ktoré bolo okolie mesta bohaté. Počas I. svetovej vojny ich počet začal klesať – v roku 1935 žilo v lokalite s vyše štyrmi tisíckami obyvateľov už len 30 slovenských rodín. V mestečku bolo 11 kostolov, z toho dva slovenské (katolícky a evanjelický). Pôsobili tu aj tri kultúrne spolky (Národný slovenský spolok, Prvá katolícka slovenská jednota a Slovenská

⁷ AMS, Martin, fond „Kultúrny a spolkový život Slovákov v USA“, inv. č. 99, poradové čísla 269 – 287.

⁸ Tento predpoklad formulujeme vzhľadom na počet matičnou delegáciou navštívených lokalít v USA (celkovo 98). V Inventári Archívu matice slovenskej, spomínanom v poznámke č. 2, sa údaje o ďalších rukopisných či strojopisných textoch, venovaných dejinám slovenských komunít v USA, nenachádzajú. Početné sú ale opisy aktivít a dejín niektorých krajských spolkov.

evanjelická jednota).

Poradové číslo 270 nesie strojopis s rozsahom deväť strán, ktorý má názov „Krátke dejiny Slovákov v Buffalu, N. Y.“. Prehľad dejín tejto komunity vypracoval už 26. apríla 1920 Anton Koiš. Spis je písaný v nespisovnej, až archaickej, slovenčine a podáva obraz o aktivitách tamjších Slovákov v priebehu rokov 1917 – 1919. Pravdepodobne ho získal v USA Konštantín Čulen priamo z archívu spolku v Buffalo (mesto bolo medzi navštívenými lokalitami). Slováci osídľovali túto lokalitu od počiatku 20. storočia a pochádzali z rôznych regiónov Slovenska. Text poskytuje veľmi podobný prehľad schôdzí, akcií a prednášok Slovákov v meste Buffalo od začiatku apríla roku 1917, kedy sa začali Slováci spolково organizovať a kultúrne angažovať, do konca roku 1919. Zaujímavý je najmä opis schôdze predstaviteľov dvanástich národností v dňoch 23. mája až 2. júna 1917 v Buffalo, na ktorom boli návštevníkom v rámci „bazáru“ ponúkané rôzne domáce výrobky, ktoré upútali pozornosť aj americkej verejnosti. Slováci v Buffalo na jednotlivých akciách vybrali spolu 2000 dolárov, ktoré boli v máji 1919 oddané Slovenskej lige na *Fond pre vdovy a siroty na Slovensku*. K tejto sume bol pridaný aj výnos zbierky na československú nezávislosť, ktorý dosiahol výšku takmer 3300 dolárov. Neskôr sa uskutočnili ďalšie zbierky financií a šatstva (ručne robeného) pre dobrovoľníkov z Buffala, ktorí mali bojovať v československých légiách. Do konca roku 1919 vyzbierali Slováci v meste Buffalo úctyhodnú sumu vyše 8000 amerických dolárov! Pôsobil tu aj zbor Národného slovenského spolku a od 15. 10. 1917 aj 160. zbor Slovenskej ligy, ktorý mal na začiatku 32 členov. Najviac aktívnymi Slovákami v meste Buffalo boli Pavel Lováš, Gustáv Terem, Martin Ozvald a Ján S. Vančo (ten začiatkom roku 1918 odišiel do československých légií). Z komunity odišlo do československého zahraničného vojska dvanásť dobrovoľníkov, ale traja ešte pred odchodom z USA dezertovali. K spisu boli evidentne priložené fotografie, ktorých opis v dokumente máme, obrázky dnes ale chýbajú.

Strojopis s rozsahom deväť strán s poradovým číslom 271 obsahuje „Výťah dejín detroitských Slovákov“. Vypracoval ho Pavel Hibbler starší. Ide o jeden z najprehľadnejších a najinformatívnejších opisov dejín slovenskej komunity v celom opisovanom fonde. Autor v spise približuje aj dejiny Detroitu od jeho založenia francúzskymi kolonistami

v polovici 18. storočia. Do Detroitu v štáte Michigan prišli prví Slováci okolo roku 1900, pracovali najmä v početných priemyselných závodoch. V roku 1901 bol založený odbor Národného slovenského spolku, neskôr aj zbory Slovenskej evanjelickej jednoty, Prvej katolíckej slovenskej jednoty, Prvej katolíckej slovenskej ženskej jednoty, štyri zbory Slovenskej ligy, neskôr tu vznikol aj odbor Matice slovenskej. V 30-tych rokoch v Detroito pôsobilo až 40 rôznych spolkov, ktoré boli od roku 1933 voľne združené do „Federácie slovenských spolkov v Detroito a okolí“. Vyše 5000 Slovákov malo k dispozícii päť slovenských kostolov s fungujúcimi cirkevnými zbormi. Stručne je v spise opísaná *Slavianska patriotická demonštrácia* konaná dňa 14. júla 1917, kde pred päťtisícovým davom prehovoril Ivan Daxner, vtedajší tajomník Slovenskej ligy. Miliónová zbierka vyniesla v Detroito 12 000 dolárov, zo slovenskej komunity boli tiež vyslaní štrnásť dobrovoľníci do československého zahraničného vojska. Detroitští Slováci si po roku 1918 vybudovali tzv. *Slovenský dom*, ktorý bol otvorený v roku 1923. Práve v tomto dome boli realizované prednášky a výstavy matičnej delegácie. Početná a sebavedomá slovenská komunita v Detroito od roku 1927 realizovala úspešné *Slovenské dni*, počas ktorých príslušníci slovenskej komunity predávané ručne vyrábané predmety a konali rôzne kultúrne podujatia.

S poradovým číslom 272 figuruje strojpis s rozsahom päť strán, ktorý pojednáva o dejinách Slovákov v lokalite East Chicago, štát Indiana. História spísal pravdepodobne Michal G. Jurík, ktorý bol zapisovateľom 144. zboru Slovenskej ligy v East Chicago. Text informuje o dejinách Slovákov od založenia 144. zboru Slovenskej ligy (rok vzniku neudaný). Predtým sa Slováci organizovali len v podporných spolkoch (ktorých bolo osem), ale ich členská základňa bola skromná „*ponevač narodny duch slovensky pravdu soznajuc bol slabý, bojzlivý, bez odvahy seba povedomia*“. Aj napriek tomuto stavu v roku 1894 vznikol 164. zbor Národného slovenského spolku. V zbierke na československé vojsko a pre *Americký červený kríž* sa v East Chicago v roku 1918 vyzbieralo 1300 dolárov. Činiteľmi spolku boli Michal G. Jurík, Jozef Milan, Ján Gauder, Pavel Majtán a Andrej Brksa. Text ponúka aj detailný prehľad o podporných spolkoch s udaním ich členskej základne, prípadne o výbore ženského spolku Slovenskej ligy. Zaujímavým dodatkom spisu je zoznam Slovákov, ktorí sa nechceli podieľať na aktivitách zboru Slovenskej Ligy v East Chicago,

ani prispievať do finančných zbierok na podporu starej vlasti.

Poradové číslo 273 nesie rukopis s rozsahom jednej strany, bez udania autora. Rukopis približuje dejiny Slovákov v osade Egypt, štát Pensylvánia, kde sa Slováci venovali výrobe cementu. V roku 1901 tu bol založený odbor Národného slovenského spolku, ktorý mal v polovici 30-tych rokov vyše sto členov. Neskôr vznikol aj zbor Slovenskej evanjelickej jednoty a Prvej katolíckej slovenskej jednoty, ako aj zbor Slovenskej ligy. Zaujímavý je v tomto dokumente opis existenčných problémov Slovákov, ktorí v dôsledku zavádzania strojov do procesu výroby cementu postupne strácali prácu a chudobneli.

Strojopis s poradovým číslom 274 má rozsah iba dve strany a v strohom informatívnom štýle sú v ňom zaznamenané stručné fakty o malej komunite Slovákov v Granite City, okres Madison, štát Illinois. Mesto leží asi desať míľ na severovýchod od mesta St Louis (v Missouri). Mesto bolo založené v júni roku 1896, kedy sa tu začali budovať oceliarne, v ktorých pracovala aj väčšina Slovákov. Tí do Granite City prichádzali po roku 1900. Mesto malo vyše 25 000 obyvateľov, Slovákov v ňom bolo do 500, najväčšou etnickou skupinou boli Nemci. Veľa Slovákov prišlo z oblasti Vojvodiny, menšia časť z východného Slovenska. Polovica zo Slovákov žijúcich v meste v polovici 30-tych rokov sa už narodila v USA. Dlhé roky sa Slováci národne neprejavovali. Menovaní sú v texte dokumentu kňazi, pôsobiaci v mestečku a niektorí národne činní muži. Zaujímavým faktom je, že kňazi Juraj Majoroš a Ján Bajus mali každý týždeň prednášky v slovenskej reči, ktoré boli vysielané cez rozhlasovú stanicu KFUE v St Louis.

Pod poradovým číslom 275 sa ukrýva strojopis s rozsahom štyri strany, ktorý nesie názov „Dejiny Slovákov v Ilasco, Mo.“ Spísal ho evanjelický kňaz Juraj Majoroš zo St Louis na základe informácií od Jána Viglaského. Mestečko Ilasco leží pri rieke Mississippi, 110 míľ severne od St Louis. Prví Slováci tu prišli v roku 1901 z lokality North Hampton v Pensylvánii, kde ich bol veľký počet. Pracovali v miestnej cementárni. Pre zlé životné podmienky veľmi skoro toto miesto opustili a vrátili sa do Pensylvánie. V roku 1902 prišla väčšia skupinka slovenských chlapov, pôvodne zo Zvolenskej stolice (z okolia Dobrej Nivy). Prevažovala mužská populácia, žien bola výrazná menšina. Koncom roku 1904 bol založený zbor Slovenskej evanjelickej jednoty, neskôr bol založený aj

zbor Národného slovenského spolku (573. zbor NSS). V roku 1911 tu bol založený evanjelický cirkevný zbor spolu s chrámom. V roku 1915 tu začal pôsobiť aj katolícky cirkevný zbor a v roku 1917 rusínsky (grécko-katolícky) zbor. Z komunity bojovalo sedem dobrovoľníkov v československých légiách, do Ilasca sa vrátili v roku 1919 traja z nich. V 30-tych rokoch ostalo v Ilasco necelých dvesto Slovákov, ktorí vraj už málo hovorili v rodinách po slovensky.

Poradové číslo 276 nesie strojopis s rozsahom tri strany. Ponúka dejiny Slovákov v lokalite Indiana Harbor, štát Indiana. Ide o lokalitu na brehu jazera Michigan, ktorá dnes tvorí súčasť mesta East Chicago, ležiaceho južne od veľkomesta Chicago. Strojopis je datovaný k 30. máju 1936, jeho autorom bol Andrej Ch. Králik. Slováci do Indiana Harbor začali prichádzať od roku 1902. V prvom desaťročí 20. storočia stúpila populačná krivka v meste viac ako štvornásobne. Od dvadsiatych rokov ale zamestnanosť v miestnych cementárňach a oceľiarňach začala klesať, aj kvôli zavádzaniu strojov do výroby. V polovici 30-tych rokov malo mesto asi 55 000 obyvateľov, z toho okolo 5000 Slovákov. Autor hneď v úvodných vetách konštatuje najmä zlú ekonomickú situáciu Slovákov v meste, kde po sérii štrajkov v časoch hospodárskej krízy začali pracovné miesta zaberáť čierni obyvatelia (Afroameričania) a Mexičania. Autor opisuje úpadok Slovákov týmito slovami: *„Roku 1918. keď boli štrajki národ sa dozadujúc slušnejšej skivi chleba. to nedostali. ale dostali zme na krki tisíce Nigrov a Mexikanov. čo stavkokazov. ktorych si Companije aj po stávke zadržaly. na našu skazu.“*) Autor sa tiež sťažoval, že veľká časť prvých slovenských prisťahovalcov sa odmietla zapájať do spolkovkej činnosti. *„Žjal Bohu že musim poznamenat. že tý ktorý bi mali bit tuna spomenuty čo najprvší pionjeri tu prišlý. nemwožem jich na papier tento položit lebo si toho nezasluhuju. keď že sa odvracaju od vecy ako národných. tak aj cirkevnych. ale ňesoár medzi namy gde sa jim len príležitost naskitne sejú. nuš ale nech len pes do mesjačka breše však je visoko uškodit mu nemwože. a pomali ustane aj štekat.“* Na tretej strane je stručne opísaný stav členskej základne a financií Spolku sv. Michala Archanjela, ktorý bol založený v roku 1902 a neskôr sa stal 407. zborom Národného slovenského spolku.

Veľmi zaujímavým prameňom je zošiť so špirálovou väzbou s rozsahom 40 strán, ktorý má poradové číslo 277. Obsahuje rukopisné poznámky s názvom *„Historija Slovakov ve Štate Viskonzin, mesto Ladysmith,*

keru spisal Jan Michalek roku 1936“, presnejšie je vznik spisu datovaný na deň 10. augusta 1936. Jan Michalek sa narodil v roku 1893 už v USA. Mestečko Ladysmith sa nachádza v štáte Wisconsin a Slováci ho osídľovali od roku 1907.⁹ Slováci spolu s Čechmi a Moravanmi si tu kupovali pôdu, na ktorej samostatne hospodárili. Pôda však bola veľmi kamenistá a zarastená stromami i hustým krovím, takže dlhšiu dobu ju museli farmári čistiť. V zime často muži odchádzali na zárobky do väčších priemyselných miest a ženy s deťmi nechávali na farmách vo Wisconsine. Spis obsahuje aj 24 kusov pekných čierno-bielych fotografií obyvateľov mestečka Ladysmith a ich domov či fariem (zobrazené sú domy týchto farmárov: Ondrej Vacho, Štefan Lesik, Ján Šušen, Ondrej Vacho ml., Jakub Toman z Moravy, Ondrej Gavljak, Karol Gerthofer, Martin Vičík, Štefan Kuchta) . Fotografie sú priamo vlepéné do zošita a doplnené ručnými titulkami na ich ploche (atramentovým perom). Text opisuje iba skúsenosti niekoľkých rodín v lokalite Ladysmith, emotívnymi slovami nám približuje, aké bolo namáhavé vyčistiť kúpené polia (veľké pne museli byť niekedy odstreľované dynamitom) a vybudovať si tu domy (trvalo to celé roky). Opisy podávajú tristný obraz o vynaloženej námahe a životných podmienkach, v akých Slováci zápasili v USA o vlastnú existenciu.

Poradové číslo 278 nesie opis histórie osady Sv. Marty v Leechburgu, štát Pennsylvánia. Rukopis s rozsahom štyri strany dopĺňa strojopis s rozsahom jednej strany a jedna pripojená fotografia kostola. Osada vznikla na jeseň roku 1910. Slováci žili pôvodne v osade s názvom Hudeburg, kde si povolali za učiteľa Štefana Novotného, ktorý sa stal aj ich spolkovým činiteľom. Osada Leechburg mala v 30-tych rokoch vyše 1000 obyvateľov (okolo 210 slovenských rodín) a vlastný kostol. Národný život prekvital vďaka niekoľkým spolkom, najvýznamnejšie boli 168. zbor Národného slovenského spolku, 34. lístok [zbor] Slovenského slobodného orla, 600. zbor 1. katolíckej slovenskej jednoty a niekoľko podporných spolkov.

Dejiny Slovákov v McAdoo, štát Pennsylvánia možno nájsť pod

⁹ Ako zaujímavosť uvádzame, že v mestečku Ladysmith sa 4. júla 1946 narodil aj Ron Kovic, známy protivojnový aktivista, niekdajší účastník vojny vo Vietname, ktorý napísal autobiografickú knihu s názvom „Narodený 4. júla“, podľa ktorej bol režisérom Oliverom Stoneom natočený rovnomenný film. Kovic mal chorvátskeho otca.

poradovým číslom 279. Strojopis s rozsahom 23 strán vyhotovil istý Ján Repka, pôvodom zo Šarišskej stolice. Ide o najpodrobnejší záznam o dejinách slovenskej komunity v spracovávanom fonde. Farnosť v McAdoo má svoje korene v roku 1891. V tom čase na mieste mestečka McAdoo stála osada Pleasant Hill s 50-timi domami. Slovákov tu bolo len pár. V čase písania správy malo mestečko už vyše 6000 obyvateľov, všetko belochov. V roku 1893 bol vystavaný kostol, ktorý bol v roku nasledujúcom vysvätený. Budova kostola stála 4200 dolárov, interiér a úprava okolia si vyžiadali ďalších takmer 2000 dolárov. Problémom však vo farnosti bola veľká fluktuácia katolíckych kňazov (podáva sa ich prehľad). Neskôr si tu založili Slováci aj školu, ktorá bola financovaná z príspevkov slovenských kolonistov. Opísaný je tristný stav opakovaného skladania sa na opravy kostola a dovybavenie školy. V roku 1922 obe budovy zničil požiar a bolo potrebné budovy postaviť nanovo. Podporné a kultúrne spolky sa začali zakladať až v 30-tych rokoch z iniciatívy kňaza Michala Hollého. V obci aktívnejšie pôsobil najmä spolok Prvej slovenskej jednoty. Autor na niekoľkých stranách podáva dosť podrobný prehľad farností a cirkevného života v McAdoo a jeho blízkom okolí, kde žili roztrúsené skupiny Slovákov. Na konci spisu pripojil aj vlastný životopis, v ktorom opísal svoje skúsenosti z amerického pôsobenia. Zaujímavým faktom je, že pán Repka vzdelanie nadobudol až v Amerike. Poslednú stranu tohto súboru tvorí jednostránkový životopis istého Michala Galoviča z osady Nemešany v Spišskej stolici, ktorý prišiel do USA v roku 1889. Vlastným úsilím si vybudoval malú stavebnú firmu, ktorú prevádzkoval v 30-tych rokoch spolu so synmi. Ide svojím obsahom o trochu netradičný dokument, ktorý možno chápať ako istú formu prezentácie firmy (či priamo ako reklamu na ňu).

Pod poradovým číslom 280 sa skrývajú dejiny Slovákov z lokality Perth Amboy, v štáte New Jersey. Dejiny slovenskej komunity sú opísané v tlačenej brožúre, ktorá je doplnená o strojopis v rozsahu jednej strany. Strojopis obsahuje prehľad aktivít komunity v 30-tych rokoch pod vedením kňaza Jána Rúru. Komunita v Perth Amboy patrila k tým väčším v USA – tvorilo ju vyše tisíc slovenských rodín. Delegácia Matice slovenskej do mestečka zavítala v dňoch 8. a 9. januára 1936.

Dokument s poradovým číslom 281 obsahuje dejiny Slovákov

v Racine, štát Wisconsin. Strojopis má rozsah osem strán, spracoval ho 63. zbor Slovenskej ligy, konkrétne Štefan Alušic. Mestečko Racine leží na pobreží jazera Michigan. Prví Slováci tu prišli v roku 1900 z východného Slovenska, zo Šarišskej stolice. V septembri 1905 tu bol založený 508. odbor Národného slovenského spolku s 27-mimi členmi. V tom istom roku bol založený 155. zbor Slovenskej evanjelickej jednoty. Medzi jej členmi bolo aj mnoho Slovákov, ktorí nemali slovenské národné povedomie a v komunikácii používali maďarskú reč. Neskôr boli založené aj zbory Prvej katolíckej slovenskej jednoty, Prvej katolíckej slovenskej ženskej jednoty, Slovenského robotníckeho spolku, spolku Živena a ďalšie. 31. júla 1915 sa vytvorilo Združenie Slovákov v Racine, Wisconsin. Združenie konalo najmä prednášky (17. októbra 1915 tam prednášal Štefan Osuský, 9. októbra 1917 prednášal zhromaždeným členom Albert Mamatey). Združenie vyslalo aj piatich dobrovoľníkov do československých légií. Neskôr sa Združenie Slovákov v Racine spojilo so 63. zborom Slovenskej ligy.

K predchádzajúcemu opisu dejín slovenskej komunity v mestečku Racine je pripojený aj „*Opis mestečka Racine, Wisconsin*“ (poradové číslo 282). Aj tento záznam zhotovil Štefan Alušic. Na troch strojopisných stranách sú zaznamenané stručné dejiny lokality, ktorú Slováci osídlili po roku 1900. Mesto vzniklo v roku 1834, v 30-tych rokoch 20. storočia malo 70 000 obyvateľov a 70 kostolov. V obyvateľstve dominovali dánski a nemeckí prisťahovalci, hneď za nimi nasledovali Poliaci, Česi, Slováci a Maďari. Nasledujú ďalšie štatistické údaje o meste a jeho obyvateľoch. Zaujímavým faktom je, že slovenské programy boli vysielané aj rádiom prostredníctvom mestskej rozhlasovej stanice s názvom WRJN.

Podklady k správe o Slovákoch v meste Racine dopĺňa ešte prehľad o „Zbierke na československú samostatnosť v Racine, Win.“ (dokument s poradovým číslom 283). Strojopis na dvoch hárkoch má rozsah štyri strany. Aj tento spis vytvoril Štefan Alušic, ktorý bol hlavným kolektorom (výbercom) príspevkov na vec československej nezávislosti (zbieralo sa po 5 – 10 centov, čo bola zhruba hodinová mzda manuálne pracujúcich). Alušic opisuje svoje menej príjemné zážitky, kedy musel mnohých Slovákov zdĺhavo presvedčať o potrebe finančne podporiť boj za samostatné Československo. Niektorí ho dokonca obviňovali, že „*vraj kolektujem Rusom na municiu a podobne*“.

Fakt, že správy nie vždy pochádzali od samotných Slovákov, ale aj od Čechov, dosvedčuje dokument s poradovým číslom 284. Obsahuje dejiny Slovákov vo veľkomeste St Louis v štáte Missouri, ktoré spísal redaktor periodika *Hlas Hyněk Dostál*, „*Slovák od Velehradu a upřímný přítel Slováků*“. Rukopis má rozsah sedem strán. Autor na začiatku venuje pozornosť českej migrácii do tohto mesta, ktorá podľa neho začala už v roku 1854, keď si tu českí migranti založili osadu Sv. Jana Nepomuckého. Do tejto osady sa sťahovali aj prví slovenskí emigranti. Asi na začiatku 20. storočia si slovenskí katolíci postavili kostol Najsvätejšej trojice, ktorý bol centrom ich národného života. Neskôr si kúpili kostol, faru a školu od protestantských Nemcov na 9. ulici. Slovenskí evanjelici mali vlastnú farnosť Sv. Lukáša. V meste pôsobil mnoho spolkov, o ktorých však H. Dostál nepodáva podrobnejšie informácie. Opis dejín je dosť všeobecný, autor sa väčšinou zaoberá priblížením náboženských pomerov v katolíckej farnosti Najsvätejšej trojice. V čase matičnej návštevy v roku 1936 pôsobil medzi Slovákami ako kňaz Ján Hurčík.

Pod poradovým číslom 285 je možné nájsť „*Krátky historický náčrt mesta St Louis Mo.*“, ktorý vytvoril evanjelický kňaz zo St Louis Juraj Majoroš (je tiež spoluautor spisu o Slovákoch v lokalite Ilasco). V texte strojpisu s rozsahom sedem strán (päť je písaných v slovenskom jazyku, dve v anglickom) je prezentovaná stručná história mesta od jeho počiatkov v polovici 18. storočia až po autorovu súčasnosť. Zdôraznený je najmä priemyselný ráz mesta a jeho dôležitosť ako križovatky medzi východom a západom krajiny, pretože slúžil ako východiskový bod pre kolonizovanie amerického Západu. Slovenský živel nie je v tomto opise zachytený. Akurát v anglickej časti dokumentu, ktorá je venovaná opisu mesta East St Louis, ktoré ležalo na východnom brehu rieky Mississippi, priamo oproti St Louis, ale administratívne patrilo už do štátu Illinois, nachádzame stručnú zmienku, že v East St Louis žilo 300 Slovákov a 200 Čechov z celkového počtu 74 347 obyvateľov tohto mesta.

Aké boli aktivity menších spolkov Slovákov nám objasňuje dokument s poradovým číslom 286 a názvom „*Dejiny Slovákov v Trenton, štát New Jersey*“. Strojpis s rozsahom štyri strany spísal Jozef Kudelka. V Trentone, hlavnom meste štátu New Jersey, ktorý mal viac ako 123 tisíc obyvateľov, tvorili Slováci viac ako šesťtisícovú menšinu. V meste pôsobilo trinásť rôznych spolkov (názvy a ich zástupcovia vypísaní na tretej strane spisu). Dokument ponúka prehľad prednášok v rokoch 1907 až 1931. Zaujímavé sú

najmä tie z roku 1907, kedy prednášajúce osoby ako rev. Martinček, dr. J. M. Slabey, Anton Bielek st., J. Zadkovič podali protest uhorskej vláde proti biskupovi Párvimu, prípadne prednáška z roku 1911, namierená proti návšteve grófa Apponyiho v meste. V roku 1913 sa uskutočnila prednáška dr. Pavla Blaha. Na „milióndolárovú zbierku“ Slovenskej ligy prispeli trenton-skí Slováci sumou 918,32 dolárov, na *Československý červený kríž* v roku 1919 sumou 2000 dolárov (na meno Alice Masarykovej). V dňoch 2. – 3. januára 1936 navštívila toto mestečko delegácia Matice slovenskej, kde rečnil J. Cíger Hronský a J. Cincík. Na druhý deň sa premietali diapozitívy, rečnil K. Čulen a K. Plicka. Tento dokument ešte dopĺňa jedna strojopisná strane (s poradovým číslom 287), ktorá obsahuje opis volieb senátora za štát Wisconsin v roku 1928. Strojopis vypracoval Štefan Alušic.

Ako je možné vidieť na príklade stručných obsahov rukopisných alebo strojopisných správ o dejinách komunit amerických Slovákov, všeobecne mali rôznu podobu, voľnú štruktúru a svojou náplňou informačne rozmanitý obsah. Tam, kde si väčšie komunity vytvorili niekoľko spolkov, pisatelia správ opisujú ich dejiny, stav členstva a realizované aktivity. Menšie komunity Slovákov, ktoré nemali bohatu rozvinutú spolkovú činnosť, prípadne existovali iba kratšiu dobu, opisovali najmä snahy o vybudovanie vlastného kostola a školy, prípadne sa v správach opisujú činnosti na poli náboženského. Niektoré správy sú venované najmä životu obyčajných Slovákov – ide najmä o dokument z pera Jana Michaleka z lokality Ladysmith, ktorý opisuje ťažké existenčné podmienky Slovákov, ktorí pôsobili na vidieku ako farmári. Je veľmi pravdepodobné, že takýchto rukopisných správ o stave slovenských komunit v polovici 30-tych rokov sa vo fondoch Archívu Matice slovenskej nachádza viac. Pokladáme za pravdepodobné, že by sa mohli nachádzať aj v osobnej pozostalosti historika Konštantína Čulena (1904 – 1964), ktorá je momentálne v správe Archívu Matice slovenskej, v čase publikovania tohto skromného príspevku je stále nespracovaná, a teda pre odbornú verejnosť neprístupná.¹⁰ Ostáva len veriť, že budúci detailnejší výskum dejín amerických Slovákov si všimne a využije informačnú hodnotu týchto rukopisných dokumentov.

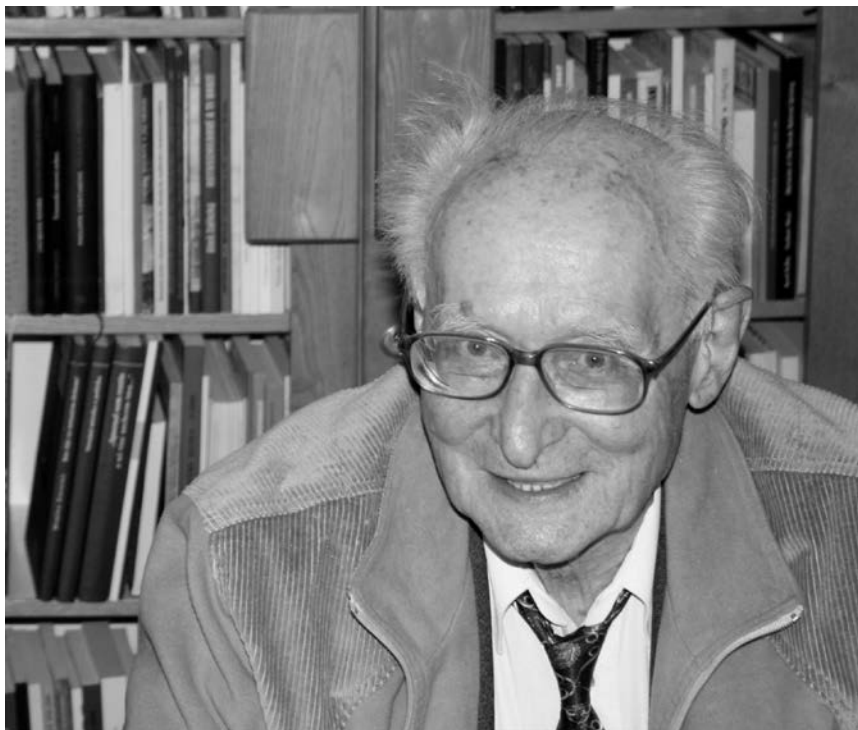
¹⁰ O časti osobného fondu K. Čulena informuje článok Žanety Hotváthovej: Horváthová, Žaneta: Dokumenty Konštantína Čulena v rukopisnom fonde Slovenskej ligy v Amerike v Archíve literatúry a umenia SNK. In: *Knižnica*, r. 13, 2012, č. 3, s. 49 – 52.

Pohľadom skromného klasika medzi historikmi Rozhovor s prof. PhDr. et Dr. h. c. Júliusom Albertym, CSc.

Koleso času sa otáča neúprosne. V jeho kolobehu sa menia udalosti i vzťahy a tok týchto zmien utvára dejiny. Takisto sa striedajú generácie tých, ktorí dejiny nielen poznávajú, interpretujú, popularizujú, ale s nimi, ba do istej miery aj v nich žijú – historikov. Jedni odchádzajú, aby ich nahradili mladší. V poslednom desaťročí sa u nás uzatvára dielo tej generácie historikov, ktorá študovala v 40. rokoch 20. storočia a vzápätí začala sama tvoriť tak, že držala opraty vývoja slovenskej historiografie až do 90. rokov 20. storočia. Už sa objavujú prvé práce jej nasledovníkov, ktoré sa usilujú pomenovať na jednej strane rozlety, na strane druhej limity myslenia a metód svojich predchodcov, postihnúť v ich dielach rozmer poznávací a deformujúci, rozmer stálosti a konjunkturalizmu. Nech boli už zástoje a postoje povoľnovej generácie v slovenskej historiografii, ale i v celej historickej kultúre akékoľvek, táto generácia v každom prípade vyorala brázdu, ktorú nebude možno prehliadnuť. Z nej dnes žijú a v rámci svojich možností dávajú o sebe počuť už len traja dlhovekí rovesníci, narodení s odstupom dvoch rokov, bývajúcí v troch slovenských metropolách, spoločne majúci aj to, že sa bývalý režim s nimi neláskal: Ladislav Tajták (1921) v Košiciach, Richard Marsina (1923) v Bratislave, Július Alberty (1925) v Banskej Bystrici. S posledným menovaným ponúkame čitateľovi nášho periodika nasledujúci rozhovor. Robíme ho nielen pre blížiacu sa ďalšie okrúhle výročie Júliusa Albertyho. Celý tvorivý život spojil s Banskou Bystricou, bol spolustrojcom a inšpirátorom utvárania a rozvíjania inštitúcií, ktoré boli predchodcami dnešnej Filozofickej fakulty UMB, a predstavuje najvýraznejšiu osobnosť historiografie druhej polovice 20. storočia v Banskej Bystrici, takže Katedra histórie FF UMB, ktorá je vďačná, že môže doteraz využívať invenčnosť Júliusa Albertyho (posudky, obhajoby a pod.), sa hlási k odkazu jeho historického a didaktického diela.

Július Alberty dostal do vienka ľahkosť myslenia a výchovou pevnosť v morálnych postojoch. Aj tento rozhovor potvrdzuje, že si dodnes uchoval sviežosť a jasnozrivé myslenie, schopnosť uvažovať o problémoch s nadhľadom a odstupom, obdivuhodnú pamäť. Keďže Július Alberty o svojom živote píše v spomienkovej práci **Historik v prúde času** (Banská Bystrica 2009) a s jeho tvorbou sa možno oboznámiť v prehľadnej bibliografii, ktorú uverejnili Acta

historica Neosoliensia (tomus 8, 2005), tento rozhovor nebude natoľko sledovať životné osudy Júliusa Albertyho, ale skôr priblíži jeho pohľad na slovenskú historiografiu, načrtne charakter univerzitného štúdia, cesty didaktiky dejepisu v jeho mladosti i v súčasnosti a taktiež naznačí, aké miesto v tejto historiografii profesor Alberty zaujímal.

Patríte medzi najstarších žijúcich, pritom stále aktívnych slovenských historikov. Ako vidíte vývoj slovenskej historiografie za zhruba 60 rokov, ktoré sú približne aj časom Vášho pôsobenia v nej?

Hneď na úvod otázka pre mňa náročná, pretože z tých 60 rokov som bol polovicu mimo „diania v historiografii“. Od roku 1970 do roku 1990 som bol spoločensky „vytesnený“ a už viac ako desaťročie som mimo aktívnej služby. Napriek tomu sa pokúsím o retrospektívu, možno aj o výstižné súvahy.

Domnievam sa, že na prvé miesto v súvislosti s historiografiou patria inštitúcie, ktoré pripravovali profesionálnych historikov, vytvárali

podmienky pre historické bádanie a spoločenské zhodnocovanie jeho výsledkov. Myslím tým predovšetkým na vysoké školy (príslušné fakulty a ich katedry), na Slovenskú akadémiu vied (SAV – príslušné ústavy), archívy a múzeá (od ústredných až po regionálne, od všeobecných až po špecializované). Do tejto tradičnej siete za socializmu pribudli aj ďalšie články, ktoré s ním zanikli (napr. Ústav dejín Komunistickej strany Slovenska – ÚD KSS) a v posledných desaťročiach aj pracovisko na pôde Matice slovenskej a napr. Ústav pamäti národa. Takýchto organizačných štruktúr je dnes na Slovensku viac ako stovka. Súbežne pôsobila celoslovenská stavovská záujmová organizácia Slovenská historická spoločnosť (SHS) so svojimi regionálnymi štruktúrami, od 60. rokov (napr. v regióne Gemera-Malohontu) Gemerská vlastivedná spoločnosť a v posledných desaťročiach sa rozvinula neobyčajne pestrá mozaika historicko-záujmových spoločenstiev a spoločností, ktorých počet sa neodvážim ani tipovať.

Z vlastných skúseností viem, že o štúdium histórie bol vždy veľký záujem. Jeho absolventi sa neorientovali iba do školskej služby, ale aj do relevantných odborových rezortov, čo umožnilo nielen ich profesionalizáciu, ale aj transformáciu na odborné pracoviská aj takých inštitúcií, ktoré mali tradične zakódovaný iba akýsi „prevádzkový charakter“ (archívy, múzeá).

Počas tých 60 rokov bol o históriu mimoriadny spoločenský záujem; treba upozorniť priam na politický dopyt a objednávky, ktorých realizácia spravidla viedla k deformácii od metodológie až po interpretáciu. Uvedené danosti považujem nielen za nezastupiteľný potenciál rozvoja historiografie, ale aj za zodpovedné za jej stav.

Keď som v 50. rokoch vstupoval do „historického diania“, myslel som si, že, vzhľadom na vtedajší stav, možnosti a potreby historiografie, treba jej ďalší vývoj koordinovať a regulovať. Túto funkciu malo plniť vedecké kolégium histórie pri SAV (neboli v ňom integrované napr. akademické pracoviská) a o ňu sa usilovala aj SHS (svojimi tematickými zjazdmi a inými podujatiami). Takáto koordinácia chýba dodnes. Pri liberalizácii vydavateľskej činnosti každý vydáva čo chce, bez odborných vstupov do produkcie; vo vlastnej réžii alebo cez sponzorov; v dôsledku čoho sa objavujú publikácie s marginálnym prínosom a dokonca aj pochybnej kvality. V takýchto podmienkach by mali plniť

regulatívnu funkciu najmä grantové agentúry vypisovaním nosných výskumných a vydateľských projektov, až druhoplánovo by mali podporovať rôzne individuálne, či skupinové záujmy a zámery.

Za veľký úspech slovenskej historiografie viažuci sa k druhej polovici minulého storočia považujem vydanie troch sérií syntézy dejín Slovenska (na poslednej – päť zväzkovej pracovalo viac ako 60 historikov!). Nemožno obísť ani komentované vydávanie prameňov k dejinám Slovenska a v tomto trende sa pokračuje (pramene k jednotlivým kľúčovým udalostiam, procesom, obdobiam, osobnostiam); prekladajú sa aj stredoveké kroniky a diela významných osobností (napr. Mateja Bela). S potešením zaznamenávam veľký rozvoj regionálnej histórie, ktorá nabrala v posledných desaťročiach aj mimoriadne kultúrno-spoločenské aspekty (historické insígnie miest, obcí, revitalizácia tradícií a udalostí).

Objekt výskumu, zhodnocovania a popularizácie sa nevidane rozkošatil. K tradičným tzv. politickým dejinám pribudli ako samostatné segmenty napr. cirkevné dejiny, hospodárske a sociálne, dejiny techniky, kultúry, školstva, knižnej kultúry, divadla, filmu, architektúry... Historická veda významnejšie vstúpila do kooperácie s inými spoločenskými vedami (sociológia, etnografia, archeológia, jazykoveda...), čo umožňuje komplexnejší a objektívnejší obraz o minulosti. Ani z tohto aspektu nemám odvahu ísť do konkrétnosti – naznačil som len diapazón.

Slovenská historiografia prekonala „defenzívu“, do ktorej bola predtým po desaťročia tlačaná maďarskou a niektorou českou historiografiou. Postupne sa zmocňuje dejín Slovenska a Slovákov – ako som už uviedol – v nebváľej šírke, s dôrazom na nosné sféry a dejinotvorné procesy – a až do súčasnosti (Prof. Rapant nám tvrdil, že historik na hodnotenie potrebuje minimálne 30-ročný odstup!). Dokázala, že naše dejiny sú ako dejiny iných európskych národov, lenže prebiehali v iných geopolitických podmienkach, v špeciálnych politicko-spoločenských štruktúrach a v časovom posune a že majú svoje stredoeurópske kultúrno-historické hodnoty. Toto – popri politickom odmäku a potom po vstupe do Európskej únie – slovenskú historiografiu otvorilo. Na Slovensku sú bežné medzinárodné odborné podujatia, členovia slovenskej historickej obce sú aktívnymi účastníkmi zahraničných podujatí a medzinárodných zoskupení. SHS bola súčasťou medzinárodnej asociácie historických spoločností a od r. 1965 organizovala pasívnu i aktívnu

účasť slovenských historikov na svetových kongresoch.

Za pojednávané desaťročia slovenská historiografia zostúpila z piedestálu "akademickej" vedy, z vedeckých monografií, zborníkov, časopisov – do nižších sfér. Dôkazom toho sú stovky vedecko-populárnych publikácií, histórie v „obrazoch“, memoáre, kalendáre udalostí, encyklopédie, vedecko-populárne časopisy, a pod. Presadila a udomácnila sa aj v najmasovejšej základni spoločenského využitia, a to do učebníc a učebných pomôcok na dejepis.

Myslím si, že by bolo alibistické vyhnúť sa metodologicko-ideologickým a politickým metamorfózam a excesom historiografie. Národné dejiny sú neoddeliteľnou a preukaznou súčasťou národnej identity. Historiografia, ktorá ich skúma, bola politikum od čias formovania sa národných štátov. Moja generácia to zažila počnúc obdobím Slovenskej republiky (1939 – 1944). Konceptia národných dejín (podľa Františka Hrušovského) spočívala v odluke od dejín Uhorska a Česka, ich odkazom bolo budovanie vlastnej štátnosti pod ochranou Adolfa Hitlera a jeho Tretej ríše. Po 2. svetovej vojne zmyslom dejín bola idea československej spolupatričnosti a ich ťažiskom revolučné a pokrokové tradície. V ďalšom politicko-spoločenskom vývoji po r. 1948 bol hybnou silou dejín triedny boj, vedúcou silou robotnícka trieda, zviazanosť so Zväzom sovietskych socialistických republík a proletárskym internacionalizmom. Tieto metodologicko-ideologicko-politické koncepcie mali odraz v historiografii: v tematike bádania a v interpretácii. Upozorňovali na príslušné historické reálie, nanovo zhodnocovali už poznané, modelovali spoločenské vedomie, ale aj spoločenskú prax. Nakoniec: dnes sa vyznáva tzv. multiperspektíva histórie, t.j. jej rôznorodé vnímanie, ale podľa mňa s týmito výhradami: komplex relevantných informačných zdrojov, zodpovedné, odborné zhodnotenie ich výpovednej hodnoty a kontext so všeobecne uznávanými kultúrno-historickými hodnotami.

Na záver ešte jeden problém, ktorý som síce naznačil, ale ho považujem za potrebné viac skonkretizovať, pretože je aktuálny. V spoločnosti, ktorá sa po politickom a spoločenskom zvrate (r. 1989) usiluje meniť v protiklade s predchádzajúcim vývojom, sú tendencie k ahistorizmu (k negovaniu predchádzajúcej etapy), k prehodnocovaniu dávnych a nedávnych historických križovatiek, k podsúvaniu iných alternatív vývoja (ktorým ale história nedala šancu!), k upozorňovaniu

na „biele miesta“, k vynášaniu „konečných absolútnych právd“ prijateľných navždy a všetkými. Všetko to sú v podstate len iné pohľady, neraz podložené iba účelovo vyselektovanými informáciami. Takáto situácia síce zakladá bádateľské aktivity, ale som presvedčený, že slovenská historiografia sa zodpovedne vyrovná aj s týmito výzvami.

Sociálne dejiny sa v komunistickom období deklarovali ako dôležitá historická disciplína. Zodpovedali ich výsledky iste privilegovanej pozícii, v ktorej sa ocitli?

Ambície slovenskej historiografie obdobia socializmu s čistým svedomím nemôžem charakterizovať ako snahu generovať sociálne dejiny. (Mimochodom sociológia bola „prekvalifikovaná“ na buržoázu paveldu). V podstate išlo o dejiny robotníckeho hnutia a roľníckej otázky. Robotnícke hnutie je historický fenomén, ktorý vstúpil do dejín s industrializáciou a roľnícka otázka v našich končinách najmä po zrušení poddanstva. Z tohto pohľadu nemožno nič namietat – išlo aj o sociálne dejiny, o fenomény, o ktoré predchádzajúca historiografia nemala náležitý záujem. Ale pamätám sa na zjazd SHS (neviem už rok), ktorý pilotným prejavom otváral jej predseda Miloš Gosiorovský. Jeho prvá veta znela: „najvýznamnejším obdobím v dejinách slovenského národa je obdobie vzniku jeho robotníckej triedy“ (v pravde nepočítanej, na nízkej organizačnej a politickej úrovni sa nachádzajúcej spoločenskej „triedy“) a v ďalšom výklade posúval takéto jednotlivé epizódy do úrovne dejinotvorných. Toto predznamenalo scestie, po ktorom sa vydala historiografia.

Historiografia (a nielen ona; dokonca aj literárna tvorba) dostala politické zadanie dokázať „historickú úlohu“ znárodnenia priemyslu, dopravy, stavebníctva a združstevnenia (podľa sovietskeho vzoru) pre existenciu a ďalší vývoj spoločnosti; historiografia sa zadania zmocnila deformáciou metodológie a interpretácie. Jednotlivé atribúty života robotníkov za kapitalizmu (mzda, technológia výroby, pracovný režim, zásobovanie, sociálne inštitúty...) boli jednoznačne hodnotené ako nástroje vykorisťovania; každej lokálnej aktivite vyvolanej spravidla sociálnym napätím sa pripisoval takmer celospoločenský politický význam. Slovensko bolo agrárnou krajinou. Vlastníctvo pôdy bolo príliš rozdrobené, agro- a zootehnika vyžadujúca ťažkú ručnú prácu bola na

nízkej úrovni, životná úroveň roľníctva zaťažená daňami, pôžičkami, kontingentmi. Poľnohospodárstvo tradične plnilo predovšetkým samozásobiteľskú funkciu a nebolo ani sociálne a ani zdravotne zabezpečené. Až v polovici 20. storočia sa dostávalo do pozície celospoločenského nepostrádateľného faktora. Historiografia sa doslova „navážala“ do sfér zaťažujúcich poľnohospodárstvo. Autori sa ale vyhýbali prechmatom sprevádzajúcim združstevňovanie, bezplatnému oberaniu roľníkov o živý a mŕtvy inventár, poklesu životnej úrovne stredných vrstiev, likvidácii dedičných vzťahov k pôde...; alebo dôsledkom technicko-hospodárskych úprav chotára, chemizácie, ťažkej techniky na poliach... To všetko bolo predsa súbežne známe! Ale, aby sme neupadli do ahistorizmu: produktom znárodnenia bola industrializácia Slovenska, zvýšenie ekonomickej potencie krajiny, zamestnanosti...; združstevňovania zasa mechanizácia poľnohospodárskej výroby, samostatnosť a sebestačnosť v potravinách, rast odbornosti v agrotechnike... Takýto konkrétny exkurz som zvolil, aby sa poodhalil obsah a charakter vtedajšej historiografie a ako ona v službách politiky deformatovala prezentáciu historickej reality.

Pamätám sa napríklad na brožúru od M. Gosiorovského (*Dejiny slovenského robotníckeho hnutia*), ktorá bola povinným čítaním pri preškoľovaní učiteľov a aj na celoštátnu konferenciu o združstevňovaní v Rimavskej Sobote pod patronátom Samuela Cambela. Bol vtedy buď ešte dekanom alebo už riaditeľom HÚ SAV. Projekt sociálnej historiografie sa ale najviac zviditeľnil v regionalizme. Archívy dostali pokyny budovať fondy robotníckeho hnutia, múzeá inštalovať o ňom expozície; veľmi bohatá bola produkcia k dejinám závodov a družstiev. Režimom presadená transformácia spoločnosti zasiahla nielen jej štruktúru, ale priniesla aj nové spoločenské fenomény (napr. družstevníctvo, unifikované masové organizácie, likvidáciu súkromného sektora – neboli napr. holiči, krajčíri, lekári, advokáti... všetko to boli „zamestnanci“, plánovanie a manipuláciu s ľudskými zdrojmi...). Tomuto sa ale spomínaná historiografia nevenovala, a preto ju považujem viac za politické dejiny. Túto produkciu nik z knižníc nevyraďuje, nedáva do zberu papiera, nešrotuje. Je dokladom doby, upozornila na sociálne reálie novodobej histórie a indície v nej smerom k sociálnym dejinám zostávajú k dispozícii sociológom.

Už ste naznačili svoje strety s bývalým režimom a spomenuli ste aj šrotovanie, s ktorým máte tiež svoje skúsenosti.

Konečne ľahšia otázka! V roku 1969 ma vedecká rada Pedagogickej fakulty znovu zvolila za dekana (vtedy ešte neboli akademické senáty), čo potvrdil aj minister ustanovujúcim dekrétom na nové funkčné obdobie. Tohože roku pri jubileu fakulty som dostal štátne vyznamenanie Za vynikajúcu prácu. V roku 1970 ma tože ministerstvo nezákonne odvolalo z funkcie (podľa štatútu fakulty nemalo na to právo!), novovymenovaný dekan ma najprv vyradil z edukačného procesu a následne (r. 1973) prepustili zo zamestnania. A tak som sa – ako inaugurovaný profesor (roku 1970) – dekrét som dostal až po 20 rokoch – na niekoľko mesiacov stal nezamestnaným a potom až do odchodu do dôchodku roku 1985 technicko-hospodárskym pracovníkom v banskobystrickej galérii. Niekoľko rokov som mal zákaz publikovať.

A teraz k druhej časti otázky.

V 60. rokoch sa v časti historickej obce objavili tendencie emancipovať historickú vedu od dogmatického historického materializmu ako jedine správnej metodológie (viď zjazdy SHS v rokoch 1965 a 1969). Ja som sa vtedy zaoberal didaktikou.

Z vlastnej skúsenosti som poznal stav a efektivitu výučby dejepisu na školách (sústavne som chodil s poslucháčmi na prax). Dospel som k názoru, že treba niečo zmeniť, pretože narastal nezájum o tento vyučovací predmet a jeho didaktická valorita a efektivita rapídne upadala. Obsah a ciele výučby sa zmeniť nedali (nebola ešte k tomu vhodná klíma). Ako schodná cesta sa mi pozdávalo dať vyučujúcim v slovenčine zachované historické pramene, aby sa nimi výučba „uzemňovala“, aby ponúkli didaktický náboj smerom k akceptácii historickej konkrétnosti a jedinečnosti (išlo o pramene reflektujúce bežný, každodenný život); k historickej autentickosti. Zámer som skonzultoval s vedúcim školského odboru Krajského národného výboru, ktorý sa zaviazal uhradiť aj náklady. Projekt sme zrealizovali traja v priebehu troch rokov a edícia dokumentov *Cesty za poznaním minulosti* vyšla roku 1970. Do publikácie som napísal úvodnú štúdiu, v ktorej som sa kriticky vyjadril najmä k uplatňovanej koncepcii výučby dejepisu, ktorá vedie u dospievajúcej mládeže k pochybnostiam a nedôvere. Na začiatku „konsolidácie“

školská vrchnosť nariadila túto metodickú príručku stiahnuť zo škôl a dať ju do zberu. Tie exempláre, ktoré sa ešte nachádzali na Pedagogickej fakulte zachránil kolega Karol Fremal, za čo mu i touto cestou ďakujem.

Druhý prípad stihol horší osud. Na jednej základnej škole v Žiline bolo školské múzeum kpt. Jána Nálepku. Vedúca múzea chcela vydať publikáciu o múzeu s cieľom propagovať jeho návštevnosť. Zozbierala najmä korešpondenciu kpt. Nálepku a povypisovala rôzne anotácie z knihy návštev. Požiadala ma o zostavenie a zredigovanie publikácie, ktorej ťažiskom boli muzeálne zbierky a akceptácia múzea návštevníkmi. V obrazovej prílohe boli dva zábery: kpt. Nálepka ešte ako učiteľ na stretnutí s prezidentom Tomášom Garriguom Masarykom (skupinová fotka) a jeho vyznamenanie ministrom obrany gen. Ferdinandom Čatlošom za bojové nasadenie na východnom fronte počas 2. svetovej vojny (tiež skupinová fotka). Publikáciu vydalo Stredoslovenské vydavateľstvo; pre tieto dva zábery celý vytlačený náklad dali zošrotovať!

Čo Vás priviedlo k štúdiu dejín? Náhoda, či hlbší a trvalejší záujem? A prečo Bratislava?

V mojom ranom detstve „doznievala“ ešte prvá svetová vojna a vpád maďarských bolševikov (vórošov) do našej obce pri Rimavskej Sobote. Pri rôznych rodinných príležitostiach „veteráni“ vojny rozprávali svoje zážitky, ktoré som so vzrušením počúval. Starý otec bol ranený na ruskom fronte a krstný otec padol do ruského zajatia. V chotári rodnej obce sa v niektorých honoch vyorávali popolnice, kosti a rôzne hmotné artefakty zo života pravekých osadníkov, ktoré miestny p. farár, náruživý archeológ odnášal do múzea. K niektorým lokalitám sa viazali povesti z husitských a tureckých čias. O jednom mieste sa povrávalo, že tam sídlil husitský hajtman Pokora (od neho údajne dostala obec názov Pokoradz; pod názvom *Pokrag* sa však objavuje už v donačnej listine z roku 1334). Na jednom návrší sú vraj pivnice, v ktorých schovali svoje poklady pašovia z pevnosti Sobôtka. Mládenci chodili na výskumy na neďaleký Magin-hrad; verili, že je podzemnou chodbou spojený s Muránskym hradom. V zadnej izbe sme mali veľký obraz, údajne s tematikou Mateja Korvína vo vinici a ďalší, dokonca hrací obraz s osobnosťami reformácie (Martin Luther, Filip Melanchton, Gustáv

Adolf a Kristián IV.). Na skrini boli dva hrnčeky, ktoré nikto nikdy nepoužíval; na jednom z nich bol farebný portrét cisára Františka Jozefa I. vo vojenskej uniforme a maďarský nápis „Svetová vojna 1914 – 1916“ a na druhom podobizeň O. Krúgera, hrdinu búrkej vojny. Takže od detstva som mal „kontakty“ s históriou.

Ako školák som čítal učebnicu dejepisu, z ktorej sa za monarchie učil môj otec. (Dodatočne som zistil, že jej autorom bol E. Benedek a mala názov *Dejiny národa uhorského pre V. a VI. triedu ľudových škôl*, Budapešť 1909; učivo v nej bolo v slovenčine a maďarčine). Mali sme aj knihu ilustrovanú perokresbou: *Dejiny uhorského boja za slobodu v r. 1848-1849* od Juraja Graczu. Každoročne sme od roľníckej vzájomnej pokladnice dostávali kalendár, v ktorom boli portréty a životopisy politikov (Milan Hodža, Antonín Švehla) a historické povesti. Tie ma zaujali aj ako primána na gymnáziu (O praotcovi Čechovi, Krokovi a jeho dcérach, Libuši a Přemyslovi Oráčovi...). V nižších ročníkoch gymnázia som učivo vnímal emotívne (nadhlo ma víťazstvo Grékov nad Peržanmi, zronila ma porážka pri Chaironei; ľúto mi bolo z upálenia Jána Husa, o to viac som sa tešil z vojenských úspechov husitov). Ako zaujímavosť uvádzam, že vo vyšších ročníkoch gymnázia (V. až VII.) za Slovenskej republiky sme mali čl. učebnice z dielne českých autorov Jaroslav Bidlo – Josef Dobiáš – Josef Šusta a že v šiestackej (stredovek) sme si museli niektoré lekcie zalepiť čistým papierom.

Študovať históriu som sa definitívne rozhodol ako maturant (1943). Na písomnej maturitnej skúške z nemčiny som si zvolil tému *Meine Zukunftpläne* (moje plány do budúcnosti). V nej som sa meritórne rozpisal, prečo chcem byť profesorom dejepisu. V čase tejto voľby bola svetová vojna, Bratislava bola jediným univerzitným mestom na Slovensku; na štúdium v zahraničí nebolo ani pomyslenie. (V Protektoráte boli vysoké školy zatvorené!). Keďže ako stredoškolský profesor som musel mať dvojpredmetovú odbornosť, zvolil som si filozofiu, čo sa ukázalo byť veľmi prezieravé.

Ako vyzeralo štúdium na vysokej škole na konci 2. svetovej vojny a tesne po nej? Ako sa prednášalo, z čoho ste študovali? Ako vyzerala organizácia štúdia?

K zápisu bolo potrebné maturitné vysvedčenie, potvrdenie od

Najvyššieho úradu pre zásobovanie o splnení pracovnej povinnosti (maturanti a vysokoškóľáci boli cez prázdniny komisármi pri žatevných prácach), potvrdenie o zdravotnej spôsobilosti (vydávala ho osobitná lekárska ambulancia) a svedectvo mravnosti a zachovalosti (od richtára a notára). Pri zápise do akademického ročníka 1945/46 boli z poslucháčov účastníkov SNP preverovacie komisie, aby sa zamedzilo v štúdiu exponentom bývalého režimu (najmä členom HG a POHG). Členom takejto komisie som bol aj ja; pamätám sa, že sme nikomu zápis neblokovali.

Na dekanstve Filozofickej fakulty (vtedy sa nachádzalo v pravom trakte na I. poschodí v budove na Šafárikovom nám.) som si vyzdvihol potrebnú dokumentáciu. Jej súčasťou bol zoznam prednášok, objemný brožovaný elaborát, v ktorom boli všetky fakulty Slovenskej univerzity; informácie o pedagógoch, tematika ich prednášok, seminárov a cvičení, miesto a čas konania. V tomto elaboráte nebol žiadny študijný postup, ani skúšobný a kvalifikačný poriadok. Index sa od toho, ktorý sa používal donedávna, líšil formátom, všetky kolónky v ňom mali aj latinskú verziu. Vnútorne listy boli perforované, zviazané tenkou stužkou v národných farbách, ktorá bola ukotvená suchou pečatou univerzity na fotke poslucháča. Do indexu sa nezapisovali známky. Pedagóg svojim podpisom potvrdil, že poslucháč začal chodiť na prednášky (semináre, cvičenia) – to sa volalo „test“ a na konci semestra zas podpisom potvrdil, že to absolvoval = „abtest“. Zápis potvrdzovala kvestúra (na vtedajšej Reichardovej ul.) a dekanát potvrdzoval splnenie podmienok postupu do ďalšieho semestra pečiatkou, odtlačkom podpisu dekana. Každý poslucháč dostal aj študentskú legitimáciu – každá fakulta mala inej farby; naša bola modrá. Jej vnútro bolo tiež perforované, previazané ako index, na vnútornej strane zadného obalu bola suchá pečiatka na stužke. Legitimácia bola opatrená odtlačkom podpisu rektora, jej platnosť sa každoročne predlžovala a potvrdzovala odtlačkom podpisu dekana. Legitimácia oprávňovala využívať služby univerzitnej knižnice, zľavy na vstupenky do divadla a športové podujatia.

Vlastný zápis sa neobdavoval v nejakom stanovenom fixnom termíne a na dekanstve. To bola veľmi ošemetná záležitosť, ktorú si bolo treba dobre premyslieť. Každý poslucháč si tvoril svoj študijný režim sám! Zapisoval si to, čo „musel“ a čo ho zaujímalo. Prihliadalo sa na to,

aby prednášky, cvičenia a semináre nekolidovali, aby mal časovú rezervu (napr. na obed) a aby ho štúdium veľa nestálo. (Podľa počtu zapísaných hodín sa platilo tzv. kolegiálne, od ktorého sa na kvestúre dalo oslobodiť). Ošemetnosť zápisu bola v tom, že po prvé zapisujúci sa („balek“) nemal oficiálne informácie o tom, čo si „musí“ zapísať, aby získal kvalifikáciu podľa záujmu. To sme sa dozvedeli len z „druhej ruky“ – od starších kolegov. (Mne radil Jozef Fraňo – neskôr generál čs. armády). Dozvedel som sa, že musím absolvovať dve štátnice a k pripusteniu na ne ďalšie podmienky. Vtip bol ale v tom, že sa tie podmienky nedali plniť priebežne, každoročne. Napríklad k I. štátnej skúške bolo potrebné absolvovať dva semestre proseminára u prof. Rapanta, lenže on ich nevypisoval každoročne, a kto zmeškal príležitosť, hneď na začiatku si predĺžil štúdium o rok. Je pravdou, že po zistení takýchto a podobných problémov sa dalo požiadať o dodatočný zápis, resp. o škrť. (Po vojne sme vytvorili záujmovú spoločnosť Filozof a v jej rámci sme „balekom“ poskytovali informácie).

Akademický rok sa nikdy oficiálne neotváral. Na fakulte neexistoval ročníkový systém, nebola ani úradne stanovená dĺžka semestra. (Bolo akousi tradíciou, že poslucháči „vytlieskali“ – napr. okolo Mikuláša pedagóga, čo signalizovalo, že už na ďalší týždeň neprídu – a tým sa vlastne semester skončil!). Účasť na prednáškach sa nekontrolovala, povinná bola na seminároch, proseminároch a lektorských cvičeniach. Neboli ani semestrálne skúšky, ale tzv. kolokviá a štátne kolokviá. Poslucháč si kúpil predpísané tlačivo vysvedčenia, opatril ho kolkom, examinátor zapísal doň známku, dátum a podpísal sa. Kolokviálna skúška bola z „látky“, ktorá bola prednesená v príslušnom semestri. Podmienkou pre postup zo semestra do semestra bol test a abtest z 8 hodín. Kolokviálne skúšky sa robili pre splnenie kvalifikačných podmienok, kvôli štipendiu a ubytovaniu v internáte. Pripustenie na I. či II. štátnicu sa posudzovalo komplexne, t.j. či adept splnil všetky všeobecné podmienky pre pedagogickú profesiu (tie boli rozdelené podľa študovanej aprobácie; ja som musel napr. absolvovať 4 semestre lektorských cvičení zo slovenčiny a kolokvium a naopak kolokviá zo psychológie, filozofie sa mi počítali aj pre spoločný základ aj pre odbor) a z oboch predmetov kvalifikácie. Prihlásiť sa na štátnicu bolo možné len po absolvovaní 4 či 8 semestrov; teda nie v rámci semestra: jesenný termín –

október a neskôr; jarný február a neskôr. Nemali sme k dispozícii nijaké učebnice, ani skriptá. Neprednášalo sa encyklopedicky; zastihli sme len určité vývojové etapy, resp. problémy, pričom na štátniciach sa predpokladala komplexná znalosť. Pravdupovediac, čo je predmetom štátnic, sme tiež vedeli len „z druhej ruky“ a podľa mien examinátorov. Examinátori nedávali ku skúškam nijaké tézy, resp. okruhy, neposkytovali ani konzultácie. Skúšky prebiehali pred štátnou skúšobnou komisiou, ale vlastne nekomisionálne (každý člen skúšobnej komisie skúšal vo vlastnej pracovni a individuálne). Prvá štátna skúška bola len ústna. Na otázky bolo potrebné odpovedať hneď – bez prípravy. K II. štátnej skúške bolo treba predložiť záverečnú písomnú prácu (tá sa neoponovala, ani neobhajovala). Vlastná skúška spočívala v absolvovaní písomnej práce (na spôsob maturitnej písomky s tým rozdielom, že každý mal špeciálne zadanie) a po uplynutí niekoľkých dní nasledovala ústna skúška. Na záver štúdia neboli nijaké promócie.

Ešte Vám prednášal profesor Daniel Rapant. Ako si spomínate na neho a ďalších profesorov a pedagógov. Ktorí to boli?

Prof. Daniel Rapant mal asi medzi prednášateľmi histórie a pomocných vied najvýznamnejšie postavenie. Usudzujem tak z toho, že mal pracovňu aj s predsieňou (na konci ľavého traktu na 4. poschodí). Bol vždy elegantne oblečený, s ozdobnou vreckovkou v saku a mierne navoňaný. Vystupoval dôstojne, stroho, až odmerane. Bol jediným z prednášateľov, ktorý dodržiaval časový rozvrh. Mal dvojhodinovky; prišiel presne po akademickej „štvrthodine“ a odišiel presne po 90 minútach. Na prednáškach vytiahol z vnútorného vrečka saka papierové plátky (mal na nich tézy a poznámky), chodil od dverí k oknu, bez čo len zrakového kontaktu s auditóriom a neustále rozprával. Nepoužíval nijaké názorné pomôcky, ani zápisy na tabuľu, čo mi veľmi vadilo najmä na proseminári; v „kuse“ čítal názvy edícií prameňov, historiografie a pod. v pôvodine, čo sa len ťažko registrovalo a zaznamenávalo. Na seminár k prameňom k slovenským dejinám nosil cyklostylovaný materiál – úryvky z analov, kroník a pod. Rozdal ho a menovite vyvolával na jeho prečítanie, preklad a interpretáciu. Nebolo možnosti si to nejako pripraviť a používať slovníky. V podstate bol však veľkorysý, ale uštipačný, čím si vyslúžil komentáre jedinej odvážnej kolegyně Tatiany Švarcovej

(poslucháčom neskôr známej ako Pišútovej), za čo si „vykoledovala“ častejšie vyvolávanie. Jeho doménou boli slovenské dejiny. Nevie, na koľko rokov mal celý cyklus preliminovaný; počas môjho štúdia stihol obdobie od stavovských povstaní do začiatkov maďarizácie. Nikdy nevypisoval kolokviá, skúšal len na štátniciach. Po vojne bol aj dekanom fakulty a angažoval poslucháčov do ním zakladanej SHS (zjazd v Piešťanoch). Ja som u neho robil záverečnú (diplomovú) prácu; za túto odvahu ma kolegovia obdivovali. Prijal ju, ale na II. štátnici ju stručne zhodnotil ako kompiláciu, čo ma dosť „vytočilo“, pretože som chcel na nej pracovať a predložiť ju ako dizertačnú prácu.

Prof. Branislav Varsik prednášal a viedol semináre z českých dejín a novovekých európskych dejín západnej a stredozápadnej Európy. Bol tak zaneprázdnený funkciou dekana (1943/44), že málokedy prišiel načas a predčasne odchádzal. Bol prístupný a ústretový. Najviac ma zaujal prednáškou o národnostnej otázke, ktorú podložil aj svojimi poznatkami a skúsenosťami člena komisie, ktorá pracovala v priebehu slovensko-maďarských rokovaní o úprave hraníc v jeseni 1938 v Komárne.

Prof. Eugen Perfeckij prednášal stredoveké dejiny, ale hlavne slovenské a ruské. Po vojne sa „preorientoval“ na utopistický socializmus a revolučné hnutia v Rusku. Na prvej prednáške ma „zaskočil“ kultúrou slovného prejavu. Bola to síce slovenčina, ale hojne premiešaná pojmami a gramatikou východoslovanských jazykov, s mne cudzou artikuláciou a intonáciou. Ja som si v prvom semestri zapísal seminár z východoslovanských dejín. Na seminári nám rozdal v azbuke písaný materiál, ktorý nik z nás (okrem jedného už staršieho kolegu Emila Petácha, vyštudovaného gr.-kat. teológa) nevedel ani prečítať. Tento seminár som pretrpel a nikdy viac som si ho nezapísal. Časom som si na neho ako prednášateľa zvykol. Jeho prednášky boli zaťažené faktografiou, čo mi mentálne vyhovovalo – imponovalo. Ruské dejiny priam prežíval, zahľadel sa do stropu a dostával sa priam do extázy. Vždy som chodil k nemu a podotýkam, že vždy úspešne na prvý raz – kolokvovať už aj z toho dôvodu, že to bola štvorhodinovka. Jeho chovanie bolo ale nevypočítateľné. Nie raz sa stalo, že keď vošiel oneskorený poslucháč a on už prednášal, nepovedal nič, zbalil si veci a jednoducho odišiel. Takto nevypočítateľne sa choval aj pri kolokviách; za maličkosti vo veľkom vyhadzoval, bol postrachom aj na štátniciach. Ja som najväčšie napätie

prežíval, keď ma ako vedeckú pomocnú silu poslal do univerzitnej knižnice so žiadankou o výpožičky a vždy som sa vracal s prázdnyimi rukami; nikdy nič mu nepožičali s odôvodnením, že nikdy nič nevracia. Bol aj dekanom fakulty.

Prof. Vojtech Ondrouch prednášal a viedol semináre z antických a ranostredovekých dejín. Viac však prednášal „Úvod do dejín“ ako vlastné dejiny. Na seminároch sa pracovalo s latinskými prameňmi a ako jediný dával aj domáce úlohy. (Ja som napríklad prekladal Monumentum Ancyranum). Prof. Alexander Húščava prednášal a viedol semináre z pomocných vied. Imponoval nám najmä tým, že ako jediný nás oslovoval kolegyne a kolegovia! Takmer diktoval a keďže ja som čiastočne ešte z gymnázia ovládal rýchlopis, mal som z pomocných vied najkvalitnejšie poznámky. Prof. Vojtech Budinský-Krička prednášal a viedol semináre z archeológie. Ako jediný nemal na fakulte ani vlastné pracoviisko; prednášal v akomsi provizóriu na piatom poschodí. Archeológia bola u mňa jednorazovka; štátne kolokvium z nej bola podmienka pre pripustenie na I. štátnicu. Ako jediný používal aj názor; premietal fotodokumentáciu, alebo donášal artefakty zo svojich výskumov a na nich vysvetľoval metódy práce a charakter jednotlivých kultúr. Prednášal vždy v stredu o 14 h; práve v tom čase bývali letecké poplachy. Na streche budovy boli protiletadlové guľomety. My sme z toho piateho poschodia bežali po schodoch von z budovy a rozptyľovali sa do ulíc a protiletackých krytov.

Ako vedecká pomocná sila mal som k profesorom o čosi bližšie ako ostatní kolegovia. Môžem povedať, že taký inštitút ako katedra neexistoval. Poslucháčom bol k dispozícii tzv. „historický seminár“ na IV. poschodí. Pozostával z pracovne pre asistenta (počas môjho pôsobenia v uvedenej funkcii bol ním Peter Ratkoš a istý krátky čas J. Smetana), v ktorej boli katalógy a agenda. K semináru patrili dve miestnosti knižnice; v jednej boli stoly a stoličky pre prezenčné štúdium. Okrem mňa pomocnými vedeckými silami boli Ján Tibenský, Ladislav Tajták a T. Švarcová. Mali sme rozpísané služby na celý týždeň a boli sme k dispozícii nielen profesorom, ale aj poslucháčom, za čo sme „brali“ aj plat. K bežným našim povinnostiam pribudla katalogizácia kníh dovezených z Maďarska, ktoré boli deponované pri výfahu.

A dovoľte mi ešte dodatok. Hoci rektorom Slovenskej univerzity

bol Dr. Vojtech Tuka, predseda vlády Slovenskej republiky a oficiálne profesor na susednej Právnickej fakulte, u profesorov prednášajúcich históriu, ale ani u prednášajúcich filozofiu (Nikolaj Onufrijevič Losskil, Anton Jurovský, Juraj Čečetka a Anton Štefánek) som nezaregistroval ani len indície smerom k „slovenskej štátotvornosti“. Dokladom toho, že sa ani v pedagogickej či publikačnej činnosti, a ani vo verejnospoločenskom a kultúrnom živote týmto smerom politicky neangažovali, je fakt, že som sa po vojne so všetkými „stretol“; zastávali svoje predchádzajúce pozície bez ujmy počas ďalších akademických rokov, v ktorých som študoval (do 1946/47). Prof. Rapant a Perfeckij boli dokonca dekanmi.

Vaša generácia niesla štyri desaťročia hlavnú ťarchu vývinu slovenskej historiografie. Ako si pre seba vyhodnocujete túto cestu?

Slovenská historiografia nemala v minulosti výraznejší počet profesionálnych predstaviteľov, ani špecializované inštitúcie povolané na jej rozvoj. (Univerzita Komenského vznikla až v r. 1919 a Akadémia vied a umení až za Slovenskej republiky). Spoločensko-politické dôsledky druhej svetovej vojny a najmä prevratu roku 1948 zdecimovali aj to málo, čo už bolo etablované. Moja generácia našla takmer voľné pole pre uplatnenie sa. Jej príslušníci sa úspešne uchytili v HÚ SAV, ktorý sa stal epicentrom slovenskej historiografie (P. Ratkoš, Július Mésároš, J. Tibenský, Richard Marsina, Pavel Horváth...). Ja som sa ocitol v iných životných súradniciach, ktoré determinovali môj záujem a moje možnosti. Nie som kompetentný hodnotiť tú „moju cestu“, uvediem len jej trasy. Už od vysokoškolských štúdií som sa zaujímal o regionálnu históriu. Zameral som sa na jej metodologické problémy a na konkrétne regionálne dejiny (regiónov, obcí, miest, závodov, družstiev, inštitúcií...). Počas svojej aktívnej činnosti som sa prednostne venoval zhodnocovaniu historiografie vo vyučovacom procese; konkrétnejšie povedané didaktike dejepisu. Z poverenia výboru SHS som sa v 70. rokoch angažoval v historickej demografii. Zo svojej pozície som sa ale podieľal na tvorbe organizačných štruktúr regionálnej histórie – na činnosti stredoslovenskej pobočky SHS, Gemerskej vlastivednej spoločnosti, s redaktorom Stredoslovenského vydavateľstva (Milošom Štillom) sme založili edíciu „Náš kraj“, ako dekan Pedagogickej fakulty som zriadil Ústav pre

regionálny výskum, ktorý po dohode s vtedajším riaditeľom HÚ SAV J. Mésárošom mal byť základom pre stredoslovenskú pobočku HÚ SAV. Nech je indikátorom môjho podielu v slovenskej historiografii členstvo vo vedeckom kolégiu histórie SAV (dve funkčné obdobia), funkcie v SHS (bol som niekoľko volebných období členom výboru a podpredsedom), členstvo vo vedeckých radách inštitúcií a fakúlt, desiatky požiadaní vedeckých rád o oponentské posudky pre udeľovanie vedeckých a vedecko-pedagogických hodností, žiadosti vydavateľov o odbornú redakciu, resp. oponentské posudky... Svoj podiel na rozvoji slov. historiografie by som charakterizoval: robil som, čo som vedel a mohol.

Osobitnú zmienku zasluhuje Gemerská – od roku 1991 Gemersko-malohontská vlastivedná spoločnosť (GMVS). Je záujmovým združením rodákov a ďalších záujemcov o tento región. Vznikla z iniciatívy Júliusa Bolfíka, pracovníka odboru školstva a kultúry ONV v Rimavskej Sobote, v 60. rokoch. Bol som jej zakladajúcim členom, podieľal som sa na jej vedení a od roku 1991 som jej predsedom. Tvorilo ju okolo 400 členov, zoskupených do sekcií. Podľa stanov schválených ministerstvom vnútra sa schádzala každoročne na valných zhromaždeniach. Jej činnosť sanoval ONV v Rimavskej Sobote a Rožňave (dostávala cca milión Kčs) a dostávala aj jednorazové príspevky na konkrétne podujatia. Venovala sa prírode a jej ochrane, archeológii, histórii, literárnej histórii, dialektológii, etnografii a geografii. Orientovala sa na výskum (financovala najmä archeologický a etnografický výskum), organizovala odborné semináre, vedecké konferencie, kultúrno-spoločenské podujatia, podieľala sa na výstavbe pomníkov, pamätníkov, špecializovaných múzeí (napr. pamätník kyjatickej kultúry, múzeum V. Clementisa v Tisovci). Širokej verejnosti sa predstavovala aj publikačnou činnosťou. Vydávala vlastný časopis *Obzor Gemera/Gemera-Malohontu*; vyšlo 25 ročníkov, ročne 4 čísla (rozsah jednotlivých čísel v posledných rokoch bol 64 strán!). Všetkých 25 ročníkov (od roku 1970 do 1995) som zredigoval ja. Okrem tohto periodika vychádzali série špecializovaných zborníkov (literárno-historický, historický a národopisný). Z jej prostredia vyšlo viac ako 90 samostatných knižných titulov.

Transformáciou verejnej správy po roku 1990 zanikli pravidelné finančné zdroje a s nimi aj výkonný sekretariát spoločnosti v Rimavskej Sobote, rozpadla sa členská, abonentská a prispievateľská základňa –

takže GMVS „de jure“ stále existuje, ale „de facto“ nevyvíja nijakú činnosť.

Na ktorých kolegov si rád spomínate zo štúdia i z pôsobenia historika?

Vtedajší systém štúdia a politicko-spoločenské pomery nevytvárali podmienky pre vznik nejakých integrovanejších študentských spoločenstiev a aj osobné priateľstvá boli skôr raritou. Z tých ôsmich semestrov som vlastne absolvoval len päť normálnych (v zimnom semestri 1944/45 bolo SNP a prechod frontu, letný trval asi 2 mesiace a v ôsmom semestri som už bol v školských službách). Zloženie poslucháčov bolo veľmi pestré čo do aprobačných skupín, fyzického veku, spoločenského statusu (okrem „civilov“ študovali aj rehoľní bratia a sestry, vojaci, ktorí si zároveň odbavovali aj vojenskú prezenčnú službu), poslucháči bývali rozptýlení po internátoch, v meste, dochádzali... Nemal som tam nikoho známeho z môjho gymnázia. Vlastne na každej prednáške, či seminári bolo iné auditorium, s mnohými som sa poznal len „z videnia“, väčšinou sme si aj vykali a do lavíc sadali samostatne. Okrem už v iných súvislostiach spomenutých (J. Fraňo, J. Tibenský, L. Tajták) mi najbližšími boli J. Mésároš a J. Hojsík – tento jediný z mojich „rovesníkov“ mal tú istú kombináciu ako ja a v 8. semestri „absolvoval“ moje poslucháčske povinnosti (zápis, testy, abtesty, žiadosti...).

V priebehu pôsobenia na VŠ som sa stretol osobne s mnohými historikmi z vysokých škôl a HÚ SAV, a to pri rôznych príležitostiach. Menovité zmienky zasluhujú najmä tí, ktorí mi pomáhali, za čo im aj touto cestou ďakujem. Predovšetkým je to Ludovít Holotík, ktorý ako riaditeľ HÚ SAV ma na základe môjho diskusného príspevku na zjazde SHS poveril zorganizovať vedeckú konferenciu o regionálnej histórii v Banskej Bystrici a predniesť na nej hlavný referát. Týmto som sa dostal do povedomia historickej obce a za člena vedeckého kolégia histórie SAV. (Menovaný sa diskvalifikoval odhaľovaním tzv. štefánikovskej legendy, v 80. rokoch 20. storočia spáchal samovraždu). Pre mňa ako historika z regiónu, pre moje ďalšie etablovanie sa malo mimoriadny význam členstvo a funkcia v SHS. Anton Špiesz ako tajomník SHS mi sprostredkoval zahraničné kontakty (pre oblasť didaktiky); Július Bartl ako tajomník SHS po nástupe konsolidácie odsabotoval, napriek tlaku regionálnych štruktúr, moje vylúčenie z SHS; výbor pod vedením R.

Marsinu mi dával príležitosti odborne sa prezentovať na zjazdoch. Druhou organizačnou bázou najmä pre moje publikačné aktivity bola Gemerská vlastivedná spoločnosť. V tomto kontexte si moje uznanie zasluhujú: J. Bolfík (zakladateľ a dlhoročný predseda), Leon Sokolovský, Ján Žilák, archeológ Václav Furmánek. Nielen z hľadiska osobných vzťahov a vzájomného uznávania, ale aj pre celospoločenskú závažnosť nemožno obísť kolegov a bývalých kolegov, s ktorými sme budovali, a po revolúcii zase obnovovali katedru histórie; menovite tých, s ktorými sme sa aj publikačne presadzovali a ktorí sa podieľali na mnou organizovaných odborných podujatiach: Vladimír Motoška, Jozef Gindl, Valéria Chromeková, M. Štilla, K. Fremal, Pavol Martuliak, Stanislav Matejkin, Marta Mácelová (archeológ). Z miestnej historickej obce, z mimo akademickej pôdy mám najlepšie spomienky na bývalé vedenie Múzea a pamätníka SNP (Ján Stanislav, Dezider Tóth), s ktorými sme zrealizovali veľa významných podujatí v súvislosti so SNP. Z českých historikov je to najmä Milan Myška. Pôvodne nás zväzovala metodológia výskumu baníctva a hutníctva; potom ako funkcionár Pedagogickej fakulty v Ostrave bol (a zostal) pilierom vzájomnej spolupráce našich katedier a fakúlt. Z ďalších menovite spomeniem Josefa Bieberleho, bývalého dekana FiF Palackého univerzity v Olomouci; z jeho skúseností som čerpal námety pre organizačnú štruktúru regionálnej histórie.

Až do vynúteného odchodu po roku 1970 ste pôsobili ako vysokoškolský pedagóg a počas „dubčekovského odmäku“ ako obľúbený a rešpektovaný dekan Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici. Po roku 1989 ste sa na toto pracovisko vrátili. Ako vnímate vývin vysokého školstva u nás za posledných dvadsať rokov?

Po návrate za katedru (1990) mojím hlavným úsilím bolo získať pedagogickú kondíciu (bol som 20 rokov mimo učiteľskej služby). Výučba dejepisu – a tým aj didaktika – bola dôsledkami revolúcie najviac zasiahnutá, a pretože som bol jediným profesorom na katedre, mojou úlohou bolo zabezpečiť histórii akreditáciu (čo sa aj stalo). Do chodu katedry a fakulty som sa neangažoval. Niekoľko volebných období som bol členom akademického senátu fakulty, až do nedávna aj jej vedeckej rady, takže konkrétnejšie poznám len problémy, ktoré boli predmetom rokovaní týchto inštitútov. O súčasných problémoch VŠ sa dozvedám

z médií a príležitostných kontaktov s kolegami. Vysokoškolskú politiku ministerstva som registroval viac informatívne.

Po revolúcii som kladne hodnotil, že voľba akademických funkcionárov prešla na akademické senáty, pričom riziko tohto opatrenia sa anulovalo tajnou voľbou členov senátu a pomerným zastúpením základných zložiek akademickej obce (pedagógovia, poslucháči, zamestnanci). Prvý problém, ktorý spôsobil rozruch, bola kvalitatívna kategorizácia fakúlt (A, B, C) – podľa „bezohľadných“ kritérií. Hoci všetky plnili svoje spoločenské poslanie, išlo o finančnú diskrimináciu, ktorá vôbec nebola „rastovým impulzom“, ale naopak. Trend hodnotenia VŠ je aktuálny aj dnes. V princípe je to logické! Hodnotenie iba podľa výsledkov výskumnej a publikačnej činnosti nepovažujem za dostatočne spravodlivé; VŠ je predsa edukačné zariadenie a unifikácia kritérií (jednotné pre všetky VŠ) je nerealistická, nelogická. S tým spojená klasifikácia VŠ a akreditačný proces je viac byrokracia ako záruka kvality. Uvítal som aj podporu vedeckého výskumu grantovými agentúrami (dve obdobia som pôsobil v komisii VEGA). Chýbal mi v tejto súvislosti princíp konkurzu na výskumné projekty a nepružné finančné plnenie schválených projektov. (Napr. na projekt, ktorý som mal schválený a bežal od začiatku kalendárneho roka som dostal peniaze koncom septembra a po 10. decembri bolo zase čerpanie zablokované). Za môjho pôsobenia v riadiacej funkcii (do r. 1970) boli podporované zámery mať čím viac profesorov a docentov. V rozpore s týmto prišlo limitovanie počtu takýchto funkčných miest, čo spôsobilo odchod profesorov na iné pracovisko, alebo „tabuľkovú“ finančnú degradáciu do kategórie odborných asistentov.

Zdá sa mi, že takmer ani jeden z trendov naordinovaných VŠ v záujme kompatibility štúdia v EÚ sa nám nedarí produktívne, pre slovenské pomery náležite aplikovať. Sieť a zameranie VŠ sa v uplynulých desaťročiach vyvíjala extenzívne (napr. v protiklade s úbytkom žiakov a zavieraním škôl rástol počet učiteľských fakúlt a ich študentov). Pre mňa sú neakceptovateľné podvody pri získavaní kvalifikácie, vedeckých a vedecko-pedagogických hodností, za čo sú (spolu s nemorálnosťou uchádzačov) zodpovedné predovšetkým VŠ. Školy sú permanentne vystavené legislatívnym zmenám, zneisťované rôznymi úpravami a koncepciami. Poslucháči sú zdrojom finančných

prostriedkov (preto sa o nich „súťaží“), absolventi „tovarom“ na trhu práce a aj garančný potenciál sa kupuje a predáva. Edukačný proces sa čím ďalej tým viac stáva technológiou, ktorá likviduje jeho humánnu podstatu. Dvojstupňové štúdium na učiteľských fakultách mi pripadá tiež ako nedomyslené (takmer ani jeden absolvent Bc. neodchádza do praxe – veď kto by ho tam uznal za kvalifikovaného; a čo by tam aj robil?).

Za trvalý klad doterajšieho vývoja považujem liberalizáciu štúdia, mobilitu pedagógov a poslucháčov, vybavenosť modernými informačnými technológiami. Celospoločenská zodpovednosť VŠ potrebuje (tak ako aj ekonomika) solídne prognózy, aby mohli spoločenské potreby anticipovať, stabilné a viacdrojové finančné zabezpečenie, pokojnú atmosféru na prácu a celospoločenskú dôveru (obojsstranne, lebo neprospieva, keď sa nejaký exces zovšeobecňuje).

V súčasnosti sa ocitá v nových súradniciach aj vyučovanie dejepisu. V metodike dejepisu ste zanechali svoju stopu, sledujete najnovšie trendy v nej?

Počas môjho vysokoškolského štúdia sa vyznával princíp, že zárukou aj pedagogickej spôsobilosti je odbornosť v predmete. Takto boli vypisované aj študijné programy. Absolvoval som len prednášky z didaktiky (jednohodinovka v jednom semestri; prednášal J. Čečetka) a v 5. až 7. semestri akési metodické cvičenia, ktoré viedol J. Trochta, riaditeľ gymnázia na Kozej ulici. Najprv to boli akési živelné debaty, potom sme chodili na náčuvy a každý mal jeden samostatný výstup. Absolvovanie didaktiky a z nej štátna kolokviálna skúška a lektorské cvičenia boli podmienkou pre pripustenie na I. resp. II. štátnu skúšku. Ako naozaj veľmi prozreteľné sa ukázalo, že som sa v rámci štúdia filozofie venoval filozofii dejín (z nich som robil aj záverečnú prácu u Svätopluka Štúra). Potom som vyučoval dejepis na rôznych druhoch stredných škôl a ako krajský školský inšpektor som videl desiatky vyučovacích hodín. Z autopsie som teda poznal stav a problémy výučby. Nevedel som si (a ani si neviem) predstaviť prednášať didaktiku na VŠ bez vlastného praktického zázemia!

Na vyššej pedagogickej škole, na ktorú som v r. 1955 nastúpil, bola metodika dejepisu v II. ročníku súčasťou študijného plánu. Nemal som

nijaké špeciálne, ba ani len relevantné podklady, takže som si musel sám skoncipovať obsah tejto disciplíny – podľa všeobecnej didaktiky. Pre poslucháčov to vyšlo ako Úvod do vyučovania dejepisu – na viac som vtedy „nemal“ (v roku 1956 vyšlo prvé a o tri roky neskôr druhé vydanie). Začiatkom 60. rokov som prišiel k záveru, že k metodike dejepisu treba pristupovať z iného garde; identifikovať špecifiká výučby dejepisu a načrtnúť, ako ich didakticky využívať resp. prekonávať (napr. učí sa o minulosti = názor; všetko sa udialo v priestore a v čase = roky, mapy...). Sledoval som didaktickú produkciu v Čechách a recenzoval som ju v celoštátnych odborných časopisoch (*Dějepis ve škole, Dějepis a zeměpis ve škole*), čím som sa dostal do povedomia odborných kruhov v Čechách. Ministerstvo školstva ma menovalo do autorského kolektívu na vypracovanie vysokoškolskej učebnice, ktorý viedol Václav Mějšťřík z Karlovej univerzity. (Vyšla v roku 1964 a bola preložená aj do srbo-chorvátčiny). V tomto študijnom odbore som bol prvým a jediným docentom na Slovensku.

Po rehabilitácii (konečne som dostal profesorský dekrét) som pre poslucháčov napísal tézy z didaktiky (vyšli roku 1992) s ťažiskom na transformáciu predchádzajúceho obsahu a cieľov dejepisného vyučovania a cez Krajský pedagogický ústav som publikoval odborno-metodické pokyny pre učiteľov v tých ročníkoch, pre ktoré neboli vydané nové učebné texty.

V súvislosti s ambíciami Slovenskej republiky vstúpiť do EÚ som sa orientoval na „európske dimenzie“ dejín Slovákov a Slovenska, ktoré som prezentoval na zjazdoch SHS a medzinárodných podujatiach v konfrontácii s novými učebnicami dejepisu pre I. a II. roč. gymnázií. Popri inom bolo mojím zámerom upozorniť na potrebu reštrukturalizácie obsahu a cieľov výučby dejepisu aplikovaním „európskej dimenzie“ prekonávať konfrontačné názory na uzlové fenomény. Práve v tomto kontexte mi napadlo, že tie uzlové fenomény by bolo výhodné personifikovať a na osobnom živote, mravno-politickom profile, na konaní významných osobností sprítomniť dobu, ukázať jej „výzvy“ a spôsob ich napĺňania. Pracovne som to nazval: fenomén historickej osobnosti v dejepisnom vyučovaní (napr. Štúr – Košút, Tiso – Viest; zo vzťahu evanjelikov a katolíkov: Moyzes – Kuzmány, Hlinka – Rázus...). Aj toto som publikoval.

Mojím zámerom bolo akreditovať didaktiku dejepisu, čo sa mi podarilo len čiastočne. Vyhláška Ministerstva školstva SR č. 131 zo dňa 6. mája 1997 nezaradila didaktiku dejepisu medzi vedecké pedagogické disciplíny jedine (údajne nedopatrením!). Po intervenciách cez akreditačnú komisiu, ktorá tento výpadok uznala, ministerka školstva (Eva Slavkovská) priznala fakulte právo doktorandského štúdia (stihli ho úspešne absolvovať len dve uchádzačky). Po mojom odchode sa ambície získať právo habilitácií a inaugurácií stali bezpredmetnými. Didaktici dejepisu získavajú vedecko-pedagogické hodnosti cez pedagogiku alebo históriu – takže cesta k plnej akreditácii didaktiky dejepisu zostala zarúbaná. (Niet profesora didaktiky, garanta).

Keďže ste sa ma pýtali na moje vzťahy s historikmi, nemôžem sa nezmieniť o didaktikoch, pretože som s nimi mal ďaleko viac pracovných kontaktov. Zo slovenských je výraznou osobnosťou Viliam Kratochvíl. Z českých moja úprimná vďaka a uznanie patrí Vratislavovi Čapkovi (sprostredkoval mi napríklad obnovu mojou „výlukou“ strategických medzinárodných kontaktov). Užšiu spoluprácu som mal s Blaženou Gracovou (a vôbec s Ostravskou univerzitou; u mňa aj habilitovala a viedla doktorandku). V zahraničí to bol ďalej Adam Suchoňski (Sliezska univerzita v Opave) a O. Szabolcs (budapeštianska univerzita Loránda Eötvösa).

Dovoľte mi odbočiť od merita veci. Z poverenia výboru SHS som sa začal v 60. rokoch zaoberať výučbou slovenských dejín v nástupníckych štátoch po monarchii a niektorých susedných (Poľsko, Nemecká spolková republika, Nemecká demokratická republika). SHS mi zabezpečila kontakty na medzinárodný inštitút pre výskum učebníc dejepisu (a zemepisu) v Braunschweigu, ktorý mi bezplatne dodal učebnice z uvedených štátov. Svoje zistenia som predniesol na zjazde SHS v Martine, vyšli tlačou a v nemeckej verzii aj v ročenke uvedeného inštitútu. Na katedre som si založil fond učebníc, ten som po návrate už ne našiel! S 50-ročným odstupom som sa k problematike vrátil. Dostal som aj grant, z ktorého som zakúpil učebnice v Maďarsku a Rakúsku, z už spomenutého inštitútu som zadarmo dostal tri sady najpoužívanejších učebníc v Nemecku a naši poslucháči z Juhoslávie, Rumunska a Ukrajiny mi takisto dodávali učebnice z ich domoviny. Ja som sa sústredil hlavne na maďarské a rakúske učebnice. Na záver tejto etapy záujmu

som zorganizoval medzinárodnú konferenciu v Banskej Bystrici. Lutujem, že tieto aktivity, ktoré boli inak publikované aj v zahraničí, nemali očakávaný ohlas. Veril som, že ignorancia resp. devalvácia zástoj Slovákov v histórii strednej Európy sa stane predmetom oficiálnych rokovaní zmiešaných komisií a dostane sa aj do príslušných bilaterálnych školských a kultúrnych dohôd. Žiaľ, nič významné sa nekonalo!

Aspoň stručne k druhej časti otázky. V časoch mojich stredoškolských štúdií bol dejepis významným vyučovacím predmetom (v každom ročníku minimálne 2 hodiny týždenne). Z národných dejín sa povinne maturovalo. Mal teda dôstojné postavenie. Dnes je výučba dejepisu predovšetkým predmetom všeobecnej kritiky a vytláčaná z učebných plánov (na niektorých odborných stredných školách sa už prestal aj vyučovať). Vyučujúci sa sťažujú hlavne na učebnice, verejnosť na úroveň znalostí a historické vedomie mládeže – ale napodiv absolventom škôl to ani nevádi a nechýba. Minulosť, to nie je iba „politika“, ona je všadeprítomná (nielen v učebniciach, v múzeách, v skanzenoch...) aj vo veciach dennej potreby, v konaní a myslení ľudí (aj to sme zdedili, aj to musel niekto vygenerovať!); v tom je jej význam, aktuálnosť, didaktická valorita, didaktický potenciál, z ktorého edukačný proces nedokáže náležite profitovať. Škola stratila bývalé informačné pozície, technológia vyučovacieho procesu sa síce modernizuje, ale očakávané výsledky sa nedostavujú. Už som naznačil potrebu „reštrukturalizácie obsahu a cieľov“ dejepisu ako vyučovacieho predmetu. Didaktika, ktorá je prednostne povoláná angažovať sa týmto smerom, sa podľa môjho názoru (vychádzam pri ňom z oponentúry diplomových, dizertačných a habilitačných prác) vyčerpáva monitoringom súčasného stavu (známeho v podstate aj bez „vedeckých výskumov a experimentov“), orientuje sa na technológiu vyučovania a aj zriedkavé inovačné indície zostávajú len v teoretickej vízii.

Na čo rád a na čo nerád spomínate zo svojej profesionálnej dráhy?

Dožil som sa vysokého veku. Z neho som 16 rokov strávil v školských laviciach a o čosi viac ako 50 rokov v aktívnej službe. Ako každý človek zažil som toho veľa: čo ma potešilo a na čo rád spomínam, ale mal som zážitky aj opačného druhu, z ktorých som bol smutný; tie ma však duševne nerozladili. Som skôr rozumový ako citový typ

človeka. (Z úvah vynechávam intímne osobné zážitky ako manželstvo, narodenie synov, ich školské úspechy, a pod.). Pravdaže ma tešilo, že som zmaturoval, skončil VŠ, že ma opätovne vedecká rada zvolila za dekana, že sme položili základný kameň novostavby fakulty... To všetko som považoval za morálnu povinnosť voči sebe, rodičom resp. postu, ktorý som zastával. Potom aj všetky ďalšie osobné úspechy (vedecké, publikačné, vedecko-pedagogické hodnosti, čestné uznania a tituly, medaily...) som hodnotil viac ako zadosťučinenie od spoločnosti. Ničím z toho som sa osobitne „nenadchýnal“, nikdy nič som „neoslavoval“. Ale, aby som bol naozaj objektívny, musím priznať, že som zažil aj čosi, čo ma mimoriadne vzrušilo a vzpružilo.

Dňa 20. 3. 1968 stovky poslucháčov v neskorej noci kultivovane tiahli mestom zo študentského domova až na Fončordu, kde som býval, aby ma spontánne pozdravili a ako dekanovi vyslovili všeobecnú dôveru. A práve poslucháči sa pričínili o druhý podobný zážitok, keď ma (aj s ďalšími postihnutými) dňa 20. 12. 1989 pozvali na míting do auly vtedajšej Pedagogickej fakulty. Z posledných rokov je nezabudnuteľný deň 3. 12. 2006, keď na záver medzinárodnej konferencie v Trenčianskych Tepliciach p. M. Furerová, zástupkyňa Rady Európy pre výučbu dejepisu, pred plénom vyhlásila, že zo všetkých referátov ju najviac zaujal práve môj a ako symbol uznania mi darovala špeciálnu písaciu súpravu.

Kzážitkom opačného druhu sa nechcem vyjadrovať. Pochádzajú z obdobia normalizácie, keď som ja i moja rodina utrpeli rôzne ujmy a veľa ľudí ma sklamalo. Ale hlavne vďaka mojej rodine som ich zvládol prežiť.

Čo by ste odkázali a popriali študentom histórie a čo samotným historikom?

Som presvedčený o tom, že každý historik vie, prečo a s akým zámerom sa venuje dejinám, takže mu nemám veľmi čo odkazovať. Pre mňa boli dejiny vždy fascinujúce, magické, jedinečné, konkrétne, aktuálne, nevyčerpatelne (už aj tým, že Slovensko bolo multikultúrne, multietnické). Všeobecným poučením ale je, že historiografia bola politikou a ako taká si vyberala svoju daň i obeť, čo ale nezakladá „zákonnú“ konformnosť historikov s politikou. S potešením sledujem nárast počtu profesionálnych historikov, imponujú mi ich organizačné, finančné

a edičné zabezpečovacie schopnosti. Dovolím si pretlmočiť odkaz prof. Rapanta „ad fontes“ – t. j. vždy rešpektovať výpovednú hodnotu relevantného súboru historických prameňov, informácií a vysloviť želanie v súlade s prastarým sloganom: „historia est magistra vitae“, aby nimi prezentovaná publicistika bola naozaj školou kultúrno-historických hodnôt, ľudstvom preverených a akceptovaných. Zmienil som sa o multiperspektíve dejín, zaregistroval som aj koncept: „očami mladých historikov“. Uznávam, že si z dejín vyberá každá doba „svoje hodnoty“, že historici sú mladí a starší, lenže história ako objekt skúmania je identická a koncepcie jej vnímania a prezentovania sa majú overovať kultivovaným kvalifikovaným diskurzom (bez subjektivismu a antagonizmov) v kontexte resp. v konfrontácii s predchádzajúcim limitom kultúrno-historických hodnôt. Mladým historikom odkazujem, aby ovládali nielen reč prameňov, ale aj moderné komunikačné jazyky, ktoré im a slovenskej historiografii otvoria cestu na medzinárodné podujatia.

Rozhovor pripravil Dušan Škvarna.

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

KAROL KRPALA

Ústav politických vied, Slovenská akadémia vied

Úvod

Nasledujúci text je výskumnou správou z čiastkového výskumu, realizovaného v rámci širšieho výskumu interpretácie našej najnovšej histórie v podmienkach aktuálneho sociopolitického zriadenia. Výskum interpretácie histórie v podmienkach aktuálneho režimu, spadá do oblasti „histórie súčasnosti“. Zaujíma nás v tomto kontexte hlavne to, akým spôsobom sú historické témy, prípadne interpretácia histórie vo všeobecnosti, používané pri dosahovaní určitých politických (ideologických) cieľov. Výskum je realizovaný v rámci grantového projektu (VEGA) *„Politická história a politici – vyrovnávanie sa s minulosťou.“*

Nezanedbateľnou zložkou určitej „línie“ interpretácie minulosti, ktorá sa zjavne mení v závislosti od režimu, je aj odborná či kvázi-odborná literatúra, ktorá sa v danom období publikuje a rozširuje. Prostredníctvom tejto literatúry je verejnosť oboznamovaná s aktuálne platnou interpretáciou, alebo interpretáciami histórie. Značný informačný dosah má najmä literatúra používaná pri výučbe dejín na stredných, alebo vysokých školách.

Čiastkový výskum, ktorému je venovaný nasledujúci text, je vlastne prieskumom realizovaným na 10 vysokoškolských pracoviskách na Slovensku, ktoré sa venujú výučbe našich dejín po roku 1918. Cieľom tohto prieskumu z novembra 2012 – marca 2013, bola identifikácia prehľadovej vzorky literatúry, ktorá sa v našich podmienkach najčastejšie používa na vysokých školách pri výučbe najnovších dejín Slovenska, resp. Československa.

1. Ciele skúmania

Cieľom širšieho výskumu, ktorému je podriadený aj nižšie uvedený prieskum, je identifikácia určitého spôsobu interpretácie historického kapitalizmu a socializmu (t.j. ideologicky „spriateleneho“ a „znenpriate-

leného“ modelu) po roku 1989. Ako reprezentant historického kapitalizmu v našich dejinách vystupuje najmä 1. Československá republika, ako reprezentant historického socializmu, povojnové Československo do roku 1989.

Ako konštatuje vo svojej teórii politického systému Deutsch (1971), neexistujú politické systémy bez ideológie. (Vid' aj Říchová 2000: 92) Prítomnosť ideológie v politickom režime štátu možno prirovnať ku „softvéru“, ktorého cieľom je predovšetkým rozoznávať a označiť pre systém (ideologicky) prijateľné, so systémom súrodé prvky, a prvky ktoré sú so systémom nesúrodé a teda neprijateľné. Úlohou politického systému je potom realizácia konkrétnych opatrení pre elimináciu systémovo nesúrodých prvkov. Tento atribút je prítomný u všetkých politických systémov, bez ohľadu na mieru ich otvorenosti, alebo uzavretosti.

Potreba určitej ideologickej selekcie informácií, sa vzťahuje aj na interpretáciu histórie. Tento banálny fakt možno podložiť dlhodobými skúsenosťami a praxou. Má však oporu i v spomínanej Deuschovej teórii politického systému ako systému informačného. Informácie a z nich utvorené schémy, prostredníctvom ktorých „pracuje“ aktuálna politická kultúra (napríklad obraz „dobrého“ a „zlého“, predstavujúci východisko každej ideológie) a od ktorých je teda závislý aj politický systém, majú vždy pôvod v minulosti. Ovládanie, resp. interpretácia minulosti je teda dôležitou súčasťou ovládania súčasnosti.

Spôsob interpretácie histórie v podmienkach aktuálneho sociopolitického režimu je ovplyvnený ideologickými a politickými okolnosťami danej doby. Ak ho chceme skúmať, mali by sme sa zamerať na zdroje, prostredníctvom ktorých je tento dobový obraz (historickej) reality sprostredkovaný. Našou primárnou úlohou je teda identifikácia zdrojov tohto obrazu.

Dobový „obraz sveta“, odrážajúci dobové videnie a ideológiu daného systému, možno nájsť v masových médiách. Tie, ako poukazujú viacerí autori (Almond 1992, McQuail 1999, Althusser 2001, Marcuse 1991, Easton 1965a, 1965b, a i.), jednak a) sú popri politických stranách a *organizovanej* občianskej spoločnosti súčasťou politického systému štátu, jednak b) sú podstatnou súčasťou *ideologického aparátu* politického systému (Althusser 2001).

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

Masové médiá sú bezprostredným zdrojom „aktuálne platného“ obrazu sveta, vrátane minulosti. Nie sú však jediným zdrojom tohto obrazu. Tento „oficiálny“ obraz sveta, možno nájsť aj v dobovej literatúre. Mali by sme sa zamerať najmä na literatúru, ktorá formuje v podstatnej miere verejnú mienku, a predstavuje aj určité odborné (alebo kvázi-odborné) zázemie i pre neodborne ladenú mediálnu činnosť. Poskytuje teda vedecké, (či kvázi-vedecké) zázemie daného obrazu sveta, ktorého veľmi podstatnou súčasťou je i obraz minulosti. Tento predpoklad má tiež oporu v Althusserovej (2001) koncepcii ideologického aparátu štátu. V súlade s touto koncepciou, podstatnou časťou tohto aparátu, popri médiách a iných štruktúrach (cirkev), sú aj vzdelávacie systémy a „oficiálna“ veda.

2. Metodológia

Cieľom prieskumu je identifikácia *mienkotvornej literatúry*, zameraanej na obdobie dejín Československa, alebo Slovenska po r. 1918. Pod pojmom mienkotvorná literatúra tu rozumiem literatúru, ktorá sa na našich vysokých školách (historické odbory) najčastejšie využíva pri výučbe našich novodobých dejín. Keďže cieľom výskumu je analýza v našich podmienkach vydanej literatúry, ide tu o literatúru slovenských autorov (môže byť vydaná aj v zahraničí¹), resp. o literatúru vydanú na Slovensku (v takom prípade môže ísť aj o zahraničného autora).

Metodologický postup v tejto je tu založený na kombinácii dvoch postupov. Prvým je expertný postup, inšpirovaný tzv. *delfskou metódou*, druhým je *technika prostého výčtu*.

Delfská metóda

Delfská metóda je jedným z tzv. expertných metodologických postupov. Tieto postupy sú založené na výskume určitého javu prostredníctvom panelu expertov z danej oblasti. Ich cieľom je obyčajne zistiť prevažujúci názor v skupine relevantných expertov, prípadne sériou takýchto zistení (s ktorými sú experti spätne oboznamovaní v diskusií, alebo nepriamo, písomne), stimulovať ďalšie „kolá“ ich vzájomnej diskusie a nastolovanie ďalších argumentov. Sú v zásade tri expertné

¹ Počas výskumu som sa prakticky nestretol s literatúrou slovenského autora, ktorá by bola vydaná v inej krajine ako Slovenská, alebo Česká republika.

metódy: brainstorming, brainwriting a delfská metóda. Líšia sa spôsobom komunikácie s výskumným súborom (expertmi) a spôsobom získania ich stanovísk. Výber panelu expertov je však základom všetkých týchto troch metód. Výber panelu expertov sa podľa Reichela (2009: 137 – 139) drží niekoľkých základných zásad:

- za experta je považovaný nositeľ odbornej informácie
- pri výbere expertov možno uplatniť zhruba tri kritériá: citačná analýza (najčastejšie citovaní), účelový výber, alebo výber „nabaľovaním“
- *zaistenie reprezentativity problémového poľa* je proces, ktorého cieľom je zosúladiť tematický zámer výskumu s výberom panelu expertov.
- zároveň si však takéto metódy nemôžu činiť nárok na štatistickú reprezentatívnosť či už z hľadiska celej populácie, alebo vedeckej komunity²

Stručný popis delfskej metódy poskytuje Reichel (2009: 146–151).

V súlade s ním:

- platia tu tri základné princípy: vzájomná anonymita expertov, riadená spätná informačná väzba medzi panelom a výskumným tímom (výskumníkom), a nakoniec, v rámci možností sa uplatňuje využitie jednoduchých štatistických postupov pri vyhodnotení údajov (identifikácia väčšinového, alebo najzastúpenejšieho názoru)
- panel pre delfskú metódu predstavuje spravidla niekoľko desiatok a viac osôb
- komunikácia prebieha písomne (klasickou formou, alebo elektronickou poštou)
- v závislosti od povahy problému sa môže uskutočniť viacero kôl opytovania expertov

Aplikácia delfskej metódy:

Prvky delfskej metódy tu boli aplikované špecificky. V roli expertov vystupujú vysokoškolskí učitelia odborov a predmetov zameraných na problematiku histórie, a to špeciálne po r. 1918. V roli ich výstupov figurujú, podľa predpokladu nimi zostavené zoznamy literatúry ku predmetom, tematicky spadajúcim do skúmaného obdobia.

Aplikáciu expertného výberu, možno v tomto výskume odôvodniť dvojako. Expertný výber predstavuje názor odborníkov na skúmaný problém, v tomto prípade na relevanciu literatúry. Najviac zastúpené

² Absencia nároku na reprezentatívnosť však neznamená, že optimalizáciou výskumného postupu nie je možné fakticky získať relevantné informácie.

tituly v zoznamoch literatúry k predmetom vyučovaným na vysokoškolských pedagogických pracoviskách, možno považovať za tituly odporúčané expertmi z vysokoškolskej praxe. Zároveň však, tieto tituly, keďže ich zoznam je záväzný pre študentov histórie (budúcich odborníkov a učiteľov v odbore), majú značný názorový (ideologický) dosah na spoločnosť. Nejde teda len o expertnú metódu identifikácie najrelevantnejšej literatúry, ale treba mať na zreteli aj to, že títo experti svojím výberom do značnej miery určujú relevanciu určitého druhu literatúry aj pre ostatných členov spoločnosti. Zároveň možno predpokladať, že verejný názor týchto expertov je do istej miery ovplyvnený určitými požiadavkami politického systému, resp. ideologickými požiadavkami doby.

Technika prostého výčtu – identifikácia najviac zastúpených titulov. Ako konštatuje Reichel (2009: 166), tento metodologický postup sa približuje ku kvantitatívnym analýzám. Ide o hľadanie frekvencie, prípadne intenzity výskytu určitého prvku. Jednoduché štatistické, alebo ku kvantitatívnym metódam „nakročujúce“ postupy sú obvyklou súčasťou delfskej metódy. V tomto prípade je literatúry značné množstvo, a nám ide o selekciu najviac zastúpenej. Takto možno vyselektovať súbor titulov, ktoré sú používané v univerzitnej praxi najviac. U týchto titulov navyše možno predpokladať, že ide o tzv. ťažiskovú literatúru.

Kritériá pre výber expertov a následnú selekciu nimi odporúčanej literatúry

Zdrojom, ktorý analyzujem, sú výstupy určitých expertov v podobe zoznamov literatúry k akademickým predmetom. Kategória *expert* sa teda v prípade tohto výskumu prelína s kategóriou „predmet“ („kurz“). Špecifikom mojej aplikácie expertného výskumného postupu je, že časť expertov je anonymných i pre výskumníka. O osoby expertov vo výskume ani nejde. Ide o ich výstupy v podobe zoznamov literatúry k určitým predmetom. V súbore sa tiež nachádzajú zoznamy literatúry ku predmetom, ktoré učí viacero osôb, rovnako ako jedna a tá istá osoba učí (či rozhoduje o zozname literatúry) ku viacerým predmetom. Relevancia osôb je teda z tohto hľadiska daná ich dosahom na tvorbu zoznamov povinnej/ odporúčanej literatúry k jednotlivým predmetom.

Pre **výber expertného panelu**, ktorý pozostáva z predmetov (kurzov) vyučovaných rôznymi odborníkmi, som zvolil selekciu podľa

dvoch na seba nadväzujúcich kritérií: V prvej fáze to bola selekcia podľa tematického zamerania pracoviska. V druhej fáze, podľa tematického zamerania kurzu.

Zameral som sa na všetky vysokoškolské pracoviská, špecializované na výučbu dejín (histórie) na Slovensku, ktoré spracovávajú dejiny Slovenska (Československa) po roku 1918. A to či už vedecký, alebo pedagogický smer. V rámci nich som sa zameral na predmety, tematicky zapadajúce do obdobia po r. 1918. Komunikácia s vedením alebo zástupcami pracovísk prebiehala e-mailom. Podarilo sa mi získať informácie zo všetkých 10 pracovísk tohto typu na Slovensku. Informácie o vyučovaniých kurzoch (z hľadiska predmetu výskumu samozrejme), som získaval a selektoval v zásade dvoma postupmi:

1. vlastná selekcia predmetov (kurzov) – tento postup som uplatnil vtedy, keď som mal prístup ku materiálom od všetkých kurzov, vyučovaných na danom pracovisku. V takomto prípade som do súboru začleňnil všetky predmety (zoznamy literatúry k nim), ktoré tematicky spadali do obdobia po r. 1918.

2. selekcia vedením, resp. povereným pracovníkom danej katedry (ústavu) – ku tomuto došlo v prípade, že pracovisko neposkytovalo informácie o všetkých predmetoch. V takomto prípade mi však spravidla vedenie tiež poskytlo všetky predmety (zoznamy literatúry k nim), ktoré svojim zameraním spadali do obdobia po r. 1918. Vyskytol sa len prípad jedného pracoviska, ktoré mi podalo pomerne stručný zoznam predmetov, s ohľadom na to, že vedúci katedry ich, podľa vlastných slov, nevedel zohnať všetky. Jedna katedra iba začínala svoju činnosť, preto mi nemohla poskytnúť informácie pre posledný a predposledný (4. a 5.) ročník, resp. Mgr. štúdium.

Niektoré pracoviská nepodali informáciu o názve, ani vyučujúcom predmetu. Predmet bol teda označený iba číslom. Meno vyučujúceho predmetu, ani jeho názov, však nie je podstatné, preto anonymizácia týchto údajov nie je z výskumného hľadiska problém.

Pre **výber literatúry** (jej ďalšiu selekciu so zreteľom na ciele výskumu) som uplatnil dve kritériá: 1. Rok vydania po r. 1989. 2. Slovenský autor, alebo miesto vydania na Slovensku.

Tematické kritériá som (s ohľadom na to, že v ďalšom výskume ide práve o obsahovú analýzu literatúry), neuskutočnil, a treba dodať, že

táto práca by bola prakticky zbytočná. Na základe hore uvedených dvoch kritérií, totiž až na niekoľko výnimiek, drvivá väčšina titulov, tematicky spadala do predmetu tohto výskumu, t.j. zaoberali sa dejinami Československa, resp. Slovenska po r. 1918.

Metodika analýzy údajov

Pri analýze zastúpenia jednotlivých titulov pracujem s tromi typmi číselných ukazovateľov:

n1: zastúpenie titulu pri výučbe na vysokých školách zahrnutých do analýzy

n2: zastúpenie titulu v rámci predmetov, ktoré boli zahrnuté do analýzy

n3: súčin n1 a n2

Relevancia ukazovateľov:

Ukazovateľ n2 je najmenej relevantný. Relatívne vysoké zastúpenie určitého titulu v rámci predmetov, avšak iba na jednej vysokej škole, nevytvára o relevancii titulu pri výučbe vo všeobecnosti. Môže byť spôsobené napríklad tým, že tam vyučujúci asistent (ktorý vyučuje značné množstvo predmetov), si zaradi svojou publikáciu do každého z nich. Príkladom môže byť napr. publikácia od Vašša (2011), ktorá má relatívne vysokú hodnotu n2 (= 10), avšak je zastúpená len v rámci jedného pracoviska (n1 = 1). Z tohto hľadiska sa ako relevantnejší javí ukazovateľ n1. Keďže však význam zastúpenia v predmetoch je nutné rešpektovať, ukazovateľ n3 predstavuje vlastne hodnotu, v rámci ktorej je n1 modifikované n2 a naopak.

Postup pri identifikácii tejto skupiny zahŕňa:

1. identifikáciu najzastúpenejších titulov podľa n1
2. identifikáciu najzastúpenejších titulov podľa n3
3. určenie miery zhody medzi najzastúpenejšími titulmi podľa n1 a n3, a na základe tejto miery zhody, optimalizácia postupu pri identifikácii súboru prác, ktoré možno považovať za relatívne najzastúpenejšie pri výučbe dejín na našich vysokých školách.

Keďže ukazovateľ n3 je odvodený od dvoch primárnych ukazovateľov (n1 a n2), pri porovnaní zoradenia titulov podľa n1 a n3 považujem n1 za silnejší ukazovateľ.

Pri analýze nejde o metodologicky nespochybniteľné, presné zoraďenie titulov, podľa ich skutočnej dôležitosti v rebríčku. Možnosti splnenia takejto úlohy sú nakoniec diskutabilné. Ide nám o približne reprezentatívne určenie prehľadovej skupiny najzastúpenejších, a teda aj ideovo najvplyvnejších prác, na základe údajov, ktoré máme k dispozícii.

3. Výskumná časť

V prvej fáze tejto etapy výskumu boli získané požadované materiály zo všetkých 10 vysokoškolských pracovísk požadovaného zamerania na Slovensku.³ Všetky tieto pracoviská sú zamerané na štúdium odborov 1. 1. 1 Učiteľstvo akademických predmetov, a 2.1.7 História. A to buď oboch, alebo jedného z nich, so zameraním na históriu. Následne boli vyselektované predmety, spĺňajúce požadované kritériá (t.j. spadajúce do obdobia po r. 1918).

Predmety, tematicky spadajúce do obdobia najnovších dejín, ktorých zoznamy odporúčanej (povinnnej) literatúry neobsahovali ani jeden zdroj ktorý by zodpovedal kritériám pre výber literatúry, boli vyradené (spr. išlo o literatúru buď vydanú pred r. 1989, alebo iba od zahraničných autorov a v zahraničí vydanú literatúru). Takéto prípady však boli ojedinelé. Do výskumu bolo takto zaradených celkovo 108 predmetov, resp. kurzov.

Posledným krokom bola selekcia zoznamu literatúry podľa zvolených kritérií (na Slovensku vydaná, alebo od slovenského autora, a rok vydania po r. 1989). Počet titulov, ktoré sa po takto uskutočnenej selekcii opakovali vo vytvorenej dátovej matici bol 799. Počet originálnych titulov: 401. Zastúpenie jednotlivých originálnych titulov je uvedené v prílohe.

³ Univerzita Komenského v Bratislave, Pedagogická fakulta, Katedra histórie – kód 01, Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra slovenských dejín – kód 02, Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta, Katedra histórie – kód 03, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Filozofická fakulta, Katedra histórie. – kód 04, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied, Katedra histórie – kód 05, Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta, Inštitút histórie – kód 06, Trnavská univerzita, Filozofická fakulta, Katedra histórie – kód 07, Univerzita J. Selyeho v Komárne, Pedagogická fakulta, Katedra histórie – kód 08, Univerzita Konštantína filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Katedra histórie – kód 09, Univerzita P.J. Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta, Katedra histórie – kód 10.

Vyhodnotenie údajov

Zastúpenie titulov podľa počtu škôl (n1); 21 najzastúpenejších titulov:

por.	n1	n2	n3	rok	autor	názov, vydavateľ, miesto vydania
1	9	14	126	1997	RYCHLÍK, J.	Češi a Slováci ve 20.století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945, Bratislava: AEP.
2	8	9	72	1998	RYCHLÍK, J.	Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945-1992. Bratislava.
3	7	17	119	1998-2011	LIPTÁK, L.	Slovensko v 20. storočí. Bratislava: Kalligram.
4	6	12	72	2004	ZEMKO, M. - BYSTRICKÝ, V. (eds.).	Slovensko v Československu 1918-1939, Bratislava: VEDA.
5	5	10	50	1992	LIPTÁK, L. (ed.)	Politické strany na Slovensku. Bratislava, Archa.
6	5	10	50	2010	LETZ, R.	Dejiny Slovenska IV. 1914-1938. Bratislava: Literárne informačné centrum.
7	5	7	35	1992	KAMENEC, I.	Slovenský stát. (1939-1945). Anomal, Praha.
8	5	5	25	1991	KAMENEC, I.	Po stopách tragédie. Bratislava : Archa.
9	4	9	36	1998	BARNOVSKÝ, M. - BEŇKO, J. (eds.) b	Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Zv. II. Bratislava : Nár. lit. centrum.
10	4	8	32	2004	LETZ, R. - PEŠEK, J. (eds.)	Štruktúry moci na Slovensku 1948-1989. Prešov.
11	4	6	24	1998	BARNOVSKÝ, M. - BEŇKO, J. (eds.) a	Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. Bratislava.
12	4	5	20	2008	LACKO, M. b	Slovenská republika 1939-1945. Bratislava: Perfekt
13	3	9	27	2000	PEKNÍK, M. a kol.	Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava : Veda.
14	3	9	27	2012	FERENČUHOVÁ, B. - ZEMKO, M. (eds.).	Slovensko v 20. storočí. V medzivojnovom Československu 1918-1939.

15	3	7	21	1991	DEÁK, L.	Bratislava: VEDA. Hra o Slovensko : Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939. Bratislava.
16	3	6	18	1999	LIPTÁK, L.	Storočie dlhšia ako sto rokov. Bratislava, Kaligram.
17	3	6	18	1993	BARNOVSKÝ, M.	Na ceste k monopolu moci. Mocensko politické zápasy na Slovensku v rokoch 1945-1948. Bratislava.
18	3	5	15	1998	PEŠEK, J.	Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948 - 1953. Bratislava.
19	3	5	15	2000	KAMENEC, I. d	Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava.
20	3	5	15	1998	HRONSKÝ, M.	Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920. Bratislava.
21	3	5	15	2001	HÖENSCH, J. K.	Slovensko a Hitlerova východná politika. Bratislava : VEDA.

Pozn.: nie je možné určiť prvú dvadsiatku, ale iba prvú „21“-ku (podľa n1) alebo „22“-ku (podľa n3), nakoľko niekoľko prác má rovnakú hodnotu n1, n2 aj n3.

Zastúpenie titulov podľa súčinnu zastúpenia na školách a v rámci predmetov (n3); 22 najzastúpenejších titulov:

por.	n1	n2	n3	rok	autor	názov, vydavateľ, miesto vydania
1	9	14	126	1997	RYCHLÍK, J.	Češi a Slováci ve 20.století. Česko-slovenské vzťahy 1914-1945, Bratislava: AEP.
2	7	17	119	1998-2011	LIPTÁK, L.	Slovensko v 20. storočí. Bratislava: Kalligram.
3	8	9	72	1998	RYCHLÍK, J.	Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vzťahy 1945-1992. Bratislava.
4	6	12	72	2004	ZEMKO, M. -BYS-TRICKÝ, V. (eds.).	Slovensko v Československu 1918-1939, Bratislava: VEDA.

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

5	5	10	50	1992	LIPTÁK, L. (ed.)	Politické strany na Slovensku. Bratislava, Archa.
6	5	10	50	2010	LETZ, R.	Dejiny Slovenska IV. 1914-1938. Bratislava: Literárne informačné centrum.
7	4	9	36	1998	BARNOVSKÝ, M.- BEŇKO, J. (eds.) b	Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Zv. II. Bratislava : Nár. lit. centrum.
8	5	7	35	1992	KAMENEC, I.	Slovenský štát. (1939-1945). Anomál, Praha.
9	4	8	32	2004	LETZ, R. - PEŠEK, J. (eds.)	Štruktúry moci na Slovensku 1948-1989. Prešov.
10	3	9	27	2000	PEKNÍK, M. a kol.	Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava : Veda.
11	3	9	27	2012	FERENČUHOVÁ, B.- ZEMKO, M. (eds.).	Slovensko v 20. storočí. V medzivojnovom Československu 1918-1939. Bratislava: VEDA.
12	5	5	25	1991	KAMENEC, I.	Po stopách tragédie. Bratislava : Archa.
13	4	6	24	1998	BARNOVSKÝ, M.- BEŇKO, J. (eds.) a	Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. Bratislava.
14	3	7	21	1991	DEÁK, L.	Hra o Slovensko : Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939. Bratislava.
15	4	5	20	2008	LACKO, M. b	Slovenská republika 1939-1945. Bratislava: Perfekt.
16	3	6	18	1999	LIPTÁK, L.	Storočie dlhšia ako sto rokov. Bratislava, Kaligram.
17	3	6	18	1993	BARNOVSKÝ, M.	Na ceste k mono politike moci. Mocensko politické zápasy na Slovensku v rokoch 1945-1948. Bratislava.
18	2	9	18	1997	CHMEL, R. (ed.)	Slovenská otázka v 20. storočí. Bratislava : Kaligram.
19	3	5	15	1998	PEŠEK, J.	Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948 -

						1953. Bratislava.
20	3	5	15	2000	KAMENEC, I. d	Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava.
21	3	5	15	1998	HRONSKÝ, M.	Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920. Bratislava.
22	3	5	15	2001	HÖENSCH, J. K.	Slovensko a Hitlerova východná politika. Bratislava : VEDA.

Zastúpenie titulov podľa ukazovateľov n1 a n3

Prvá „6“-ka titulov: zoradenie podľa n1 a n3 je na 100% totožné. Táto skupina je totožná aj v parametri n2, ktorý považujeme len za pomocný.

Prvá „10“-ka titulov: zoradenie podľa n1 a n3 je totožné na 90%. S výnimkou jedného titulu (Kamenec, 1991), sú všetky práce z prvej desiatky podľa n1, zastúpené aj v prvej desiatke podľa n3. Práca od Kamence (1991) je na 12. pozícii podľa n3.

Prvých 15 titulov podľa n1 a n3 je na 100% totožné.

Prvých 21 titulov podľa n1 a n3 je totožné na 95,45%. S výnimkou jedného titulu (Chmel, 1997), sú všetky práce z prvej 21-ky podľa n1 zastúpené aj v prvej 22-ke podľa n3.

Keďže n1 považujeme za silnejší ukazovateľ, ako aj vzhľadom ku veľkej tesnosti zoradenia podľa n1 aj n2, môžeme povedať, že prvá šesťica, desiatka, pätnásťka a dvadsiatka, resp. 21-ka najzastúpenejších titulov podľa n1, predstavujú prakticky vzorku najzastúpenejších titulov v súbore vôbec.

Širší výber predstavuje prvá „40“-ka titulov, čo zodpovedá necelým 10% všetkých originálnych titulov. Keďže nie je možné (s ohľadom na rovnakú hodnotu n1 a n3) určiť presne 40 titulov, v praxi identifikujeme prvých 39 titulov podľa n3 a prvých 38 podľa n1. Pri porovnaní týchto dvoch súborov je zrejmé, že prvá „38“-ka podľa n1 sa úplne kryje s prvou „39“-kou podľa n3. Jediná práca, ktorá sa nachádza v prvej „39“-ke podľa n3, no nenachádza sa v prvej „38“-ke podľa n1, je práca od Vašša (2011). Miera zhody medzi týmito súbormi je teda 97,44%. S ohľadom na to, že n1 považujeme za silnejší ukazovateľ, môžeme teda povedať, že prvých 38 titulov podľa n1 zodpovedá zhruba horným 10% (9,48%) najzastúpenejších titulov. Ostatné tituly možno považovať za

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

relatívne málo významné, sú zastúpené najviac na dvoch vysokých školách a používajú sa celkovo, pri výučbe najviac štyroch predmetov (výnimku tvoria niektoré práce, ktoré sú viacnásobne zastúpené pri výučbe predmetov, no len na jednom pracovisku).

Zastúpenie titulov podľa počtu škôl (n1); 38 najzastúpenejších titulov:

por.	n1	n2	n3	rok	autor	názov, miesto, vydavateľ
1	9	14	126	1997	RYCHLÍK, J.	Češi a Slováci ve 20.století. Česko-slovenské vzťahy 1914-1945, Bratislava: AEP.
2	8	9	72	1998-1998-	RYCHLÍK, J.	Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vzťahy 1945-1992. Bratislava.
3	7	17	119	2011	LIPTÁK, L.	Slovensko v 20. storočí. Bratislava: Kalligram.
4	6	12	72	2004	ZEMKO, M. -BYS-TRICKÝ, V. (eds.).	Slovensko v Československu 1918-1939, Bratislava: VEDA.
5	5	10	50	1992	LIPTÁK, L. (ed.)	Politické strany na Slovensku. Bratislava, Archa.
6	5	10	50	2010	LETZ, R.	Dejiny Slovenska IV. 1914-1938. Bratislava: Literárne informačné centrum.
7	5	7	35	1992	KAMENEC, I.	Slovenský štát (1939-1945). Anomal, Praha.
8	5	5	25	1991	KAMENEC, I.	Po stopách tragédie. Bratislava: Archa.
9	4	9	36	1998	BARNOVSKÝ, M. -BEŇKO, J. (eds.) b	Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Zv. II. Bratislava: Nár. lit. centrum.
10	4	8	32	2004	LETZ, R. - PEŠEK, J. (eds.)	Štruktúry moci na Slovensku 1948-1989. Prešov.
11	4	6	24	1998	BARNOVSKÝ, M. -BEŇKO, J. (eds.) a	Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. Bratislava.
12	4	5	20	2008	LACKO, M. b	Slovenská republika 1939-1945. Bratislava: Perfekt.
13	3	9	27	2000	PEKNÍK, M. a kol.	Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava: Veda.
14	3	9	27	2012	FERENČUHOVÁ, B. -ZEMKO, M. (eds.).	Slovensko v 20. storočí. V medzivojnovom Československu 1918-1939. Bratislava: VEDA.
15	3	7	21	1991	DEÁK, L.	Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Poľska v

						rokoch 1933 – 1939. Bratislava. Storočie dlhšia ako sto rokov. Bratislava, Kaligram.
16	3	6	18	1999	LIPTÁK, L.	Na ceste k monopolu moci. Mocensko politické zápasy na Slovensku v rokoch 1945-1948. Bratislava.
17	3	6	18	1993	BARNOVSKÝ, M.	Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948 - 1953. Bratislava.
18	3	5	15	1998	PEŠEK, J.	Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava.
19	3	5	15	2000	KAMENEC, I d	Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920. Bratislava.
20	3	5	15	1998	HRONSKÝ, M.	Slovensko a Hitlerova východná politika. Bratislava : VEDA.
21	3	5	15	2001	HÖENSCH, J. K.	Slovenská politická emigrácia v 20. storočí. Praha.
22	3	4	12	1994	ŠPETKO, J.	Slovensko v českej politike. Banská Bystrica; Bratislava.
23	3	4	12	1993	ŠOLC, J.
LETZ, R.-MULÍK, P.
-BARTLOVÁ, A.	Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945. Martin.
24	3	4	12	2006	(eds.)	Slovenské národné povstanie 1944. Bratislava : Slovart.
25	3	4	12	2008	LACKO, M. a	Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945-1948. Bratislava.
26	3	3	9	1993	ŠUTAJ, Š.	Krátke dejiny Slovenska. Bratislava: AEP.
27	3	3	9	2003	MANNOVÁ, E. (ed.)	Slovenská republika 1943-1945. Bratislava.
28	3	3	9	2001	KORČEK, J.	Tragédia politika, kňaza a človeka. /Dr. Jozef Tiso 1887-1947/. Bratislava.
29	3	3	9	2001	KAMENEC, I	Povstanie bez legiend. Bratislava.
30	3	3	9	1990	JABLONICKÝ, J.	Jozef Tiso 1887- 1947. Životopisný profil. Bratislava. Lúč.
31	3	3	9	2006	ĐURICA, M. S.	Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Bratislava, SAP.
32	3	3	9	1992	BYSTRICKÝ, V.-
FANO, Š. (eds.)	Slovenská otázka v 20. storočí. Bratislava : Kalligram.
33	2	9	18	1997	CHMEL, R. (ed.)	Od osmičky k osmičke.
34	2	7	14	2009	ROGUĽOVÁ, J. a kol.	

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

35	2	5	10	2007	TISO, J.	Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918–1938. Bratislava : Historický ústav SAV. Prejavy a články (1938 - 1944). Zv. II. Bratislava : AEP. Slovenské dejiny V. 1938 – 1945. Bratislava : Literárne informačné centrum.
36	2	5	10	2012	LETZ, R.	Slováci – Česi – dejiny. Bratislava : AEP.
37	2	5	10	1997	KOVÁČ, D.	Túžby, projekty, realita. Slovensko v medzivojnovom období. Bratislava : Prodama.
38	2	5	10	2010	BARTLOVÁ, A.	

O čom vypovedajú zistenia?

Z vyššie uvedenej analýzy zastúpenia je zjavné, že prvá dvadsiatka najzastúpenejších titulov je prakticky totožná s prvou dvadsiatkou titulov (resp. 21-kou), zoradených podľa ich zastúpenia pri výučbe na jednotlivých vysokých školách. Podobne to je pri identifikácii prvej pätnástky, prvej desiatky a prvej šestky najzastúpenejších titulov. Prvá šestka a pätnástka sa na 100% zhodujú, pokiaľ tituly zradíme podľa ich zastúpenia na vysokých školách, alebo podľa súčiny ich zastúpenia na vysokých školách a v rámci jednotlivých predmetov. Určenie horných 10% najzastúpenejších titulov podľa n1 a n3 takisto vysoko korešponduje.

Vyššie uvedené najzastúpenejšie práce vo výučbe najnovších dejín na našich vysokých školách, možno analyzovať vo viacerých dimenziách. Možno sledovať metodologické parametre prác, alebo špecifické žánrové zameranie, či šírku tematického zamerania. Identifikácia všetkých týchto znakov vyžaduje hlbšiu kvalitatívnu analýzu textov. V rozsahu tejto výskumnej správy je možné zamerať sa prakticky len na kvantitatívne orientovanú analýzu titulov. Preto sa na tomto mieste zameriam na jeden, pomerne najviditeľnejší faktor podľa ktorého možno klasifikovať tieto práce i bez hĺbkovej obsahovej analýzy takéhoto množstva titulov. Je to vzťah jednotlivých prác k jednotlivým politickým dejinným obdobiam.

Politické obdobia možno identifikovať najmä v závislosti od socio-politických usporiadaní, ktoré sa na našom území vyskytli. Po roku 1918, môžeme hovoriť o prinajmenšom štyroch socio-politických

režimoch a im zodpovedajúcim historickým obdobiam: Prvým je kapitalistické predvojnové Československo⁴ z rokov 1918–1938. Druhým Slovenský štát v rokoch druhej svetovej vojny (1939–1945). Tretím socialistické Československo po roku 1945.⁵ Štvrtým obdobím možno vymedziť 24 ročnú periódu od roku 1989, ktorá spadá do histórie súčasnosti⁶.

Skupinu 15 prác, ktorá je úplne totožná v oboch typoch ukazovateľov, môžeme považovať za užšiu reprezentatívnu skupinu prác a teda zrejme aj za skupinu prác ideovo najvplyvnejších. Z tejto skupiny prác je 7 titulov zameraných na obdobie 1. ČSR a 5 na obdobie povojnového Československa. Obdobím predvojnového Československa sa zaoberajú práce Liptáka (1998–2011), Rychlíka (1997), Bystrického a Zemka (2004), okrajovo práca Liptáka (1992), ďalej je to monografia Letza (2004), čiastočne zborník Pekníka a kol. (2000), ako i práca Ferenčuhovej a Zemka (2012). Monografia od Deáka (1991) spadá do obdobia 1. ČSR, no je venovaná politike Maďarska voči predvojnovej ČSR. Socialistickému Československu sa venujú práce Rychlíka (1998), Liptáka (1998–2011), okrajovo práca Liptáka (1992), ďalej je to práca Letza a Peška (2004), zborník od Pekníka a kol. (2000) sa tomuto obdobiu venuje takisto čiastočne. Obdobiu spadajúcemu do času existencie tzv. Slovenského štátu sa venuje celkovo 7 prác: Rychlík (1997), Lipták (1998–2011), okrajovo Lipták (1992), Kamenec (1992), čiastočne zborník od Pekníka a kol. (2000), Kamenec (1991) a Lacko (2008). Dvojdielny zväzok „Dokumenty slovenskej

⁴ Používal sa aj pojem „buržoázne“, „buržoázno-demokratické“ (tento pojem používal napríklad prezident T.G. Masaryk), či „liberálno-demokratické“. Posledný pojem je obľúbený hlavne po roku 1989. Predvojnové Československo bolo nesporne kapitalistickým štátom, bez ohľadu na také variabilné systémové parametre ako miera otvorenosti politického systému (či jeho represivity), koncentrácie moci, či bez ohľadu na dobový slovník.

⁵ Od roku 1945, až do roku 1989 sa Československo definovalo ako „ľudovo-demokratický“ štát. Koncept „ľudovej demokracie“ spadá do konceptuálne-ideologickeho rámca socializmu, podobne ako koncept „liberálnej demokracie“ ideologicky spadá do konceptu liberalizmu, resp. liberálneho kapitalizmu (HEYWOOD 1994). Ekono-mika štátu v rokoch 1945–1989 mala prevahu spoločenských (štátnych, družstevných a i.) foriem vlastníctva nad súkromnými, čo je základný diferenciálny znak socializmu a kapitalizmu. V škále kapitalizmus – socializmus (systémový antikapitalizmus) teda Československo po roku 1945 (do roku 1989) sa jednoznačne nachádzalo bližšie ku socializmu ako ku kapitalizmu, bez ohľadu na ostatné charakteristiky systému.

⁶ V tomto prípade môžeme hovoriť o nástupe éry neoliberalizmu, resp. neo-liberálneho kapitalizmu. (GRESKOVITS 1998, NOVOSÁD 2004).

národnej identity a štátnosti“ (1998) od Barnovského a Beňka nemá povahu analýzy, je to zborník historických prameňov. Zaujímavé je, že v prvej 15-ke, ani v prvej 21-ke nie je zastúpená žiadna práca, ktorá by sa zaoberala históriou súčasnosti, t.j. históriou obdobia po roku 1989. Ďalšia zaujímavosť je, že prevahu majú práce venované 1. ČSR a Slovenskému štátu. Týmto obdobiam trvajúcim 21 a 6 rokov, je dohromady venovaných 10 prác (s Deákovou prácou z r. 1991 by to bolo 11). Obdobiu 41, resp. 44 rokov trvajúceho socializmu je venovaných len 5 prác.

Skupinu horných 10% najzastúpenejších prác, možno považovať za širšiu reprezentatívnu skupinu. Pokiaľ ide o zameranie jednotlivých titulov na jednotlivé obdobia v 20. storočí, je tu badať ten istý vzor, ako to bolo u užšieho výberu najzastúpenejších prác. V prvej „38“-ke do obdobia 1. ČSR zasahuje 19 prác – s tým, že práce od Deáka (1991) a Höenscha (2001) sú venované politike cudzích mocností (Maďarska a Nemecka) vo vzťahu k Slovensku. Po zahrnutí týchto dvoch prác, chronologicky spadajúcich do obdobia 1. ČSR, by to bolo celkovo 21 titulov. Obdobiu Slovenského štátu sa venuje 22 titulov, s tým, že sem zasahuje aj spomínaná Höenschova práca (pri jej zahrnutí by to bolo 23 prác). Obdobiu socialistického Československa sa venuje 14 prác. Dve práce od Barnovského (1998) a kniha prejavov a článkov J. Tisa (2007) nie sú do výpočtu zahrnuté, nakoľko ide o pramene. Ani v skupine 38 najzastúpenejších prác sa nenachádza titul, ktorý by sa venoval histórii súčasnosti.

Záver

Zdroje, odporúčané pri výučbe histórie na našich vysokých školách predstavujú názor expertov na relevanciu literatúry. Tento názor je určite odbornej povahy, ale je do istej miery ovplyvnený aj radom faktorov inštitucionálnej povahy, ktoré súvisia s prístupnosťou, propagáciou tejto literatúry, a podobne, a ktoré zrejme priamo, alebo nepriamo odrážajú aj určitý ideologický záujem zo strany politického systému. Okrem toho, táto literatúra tým, že sa používa de facto ako vysokoškolské učebnice, má značný dosah na formovanie verejnej mienky a spätne, zastúpenie tejto literatúry v osnovách kurzov na vysokých školách, ovplyvňuje jej prístupnosť, žiadanosť a rozšírenosť. Stáva sa tak určitým obligatóriom pri interpretácii histórie v súčasných podmienkach.

Prostredníctvom analýzy zastúpenia jednotlivých titulov v rámci výučby dejín na 10 vysokých školách a v rámci 108 jednotlivých kurzov, bolo možné určiť isté množstvo najzastúpenejších, často sa opakujúcich titulov. Ku obmedzeniam výskumu patrí niekoľko hlavných faktorov.

a) Údaje z 10 vysokých škôl neboli úplné.

Treba však dodať, že údaje boli takmer kompletne. Neúplné údaje boli poskytnuté z jednej školy, z jednej ani nemohli byť s ohľadom na to, že Mgr. štúdium ešte nebolo rozbehnuté. 108 predmetov teda predstavuje značnú väčšinu predmetov, ktoré sa v rámci našich vysokoškolských pracovísk, zameraných na výučbu histórie, venujú problematike dejín po r. 1918.

b) Údaje z historických odborov na vysokých školách nezahŕňajú všetky odbory, kde sa možno stretnúť s výučbou dejín, ani všetky inštitúcie, ktoré sa venujú výskumu a interpretácií histórie, a tieto poznatky šíria vo verejnosti.

V tejto súvislosti dodajme, že univerzitné pracoviská zamerané na výučbu dejín síce nie sú jediné, ale sú najviac špecializované na výučbu dejín. Je preto možné predpokladať, že ich prístupy sú do značnej miery meritórne aj z hľadiska ostatných odborov. Je málo pravdepodobné, že by prípadná názorová, ideologická línia pri interpretácií histórie bola zásadne iná napríklad na katedrách politológie, ako na katedrách histórie. (Skôr sa dá predpokladať rozdielna miera uplatnenia určitých sklonov pri interpretácií histórie, badateľných v daných podmienkach.) Takisto, aj keď univerzitné pracoviská nie sú jediné, ktoré sa venujú odbornému spracovaniu a interpretácií histórie, možno predpokladať, že ich prístupy sú do značnej miery ovplyvnené ostatnými inštitúciami, ktoré sú aktívne v rámci procesu interpretácie a výskumu histórie. Pričom tento vzťah zrejme platí aj naopak.

c) Nie je prakticky možné uplatniť ideálny metodologický postup, pre určenie relevancie mienkotvornej literatúry, prípadne optimálny výpočet, kvantifikáciu poradia jednotlivých titulov z hľadiska ich dôležosti, či vplyvu na mienku ľudí.

Tu treba dodať, že cieľom prieskumu nie je presné zoradenie, resp. kvantifikácia dôležitosti jednotlivých titulov, ale identifikácia do istej miery reprezentatívnej skupiny, či prehľadovej vzorky najviac zastúpených titulov vo výučbe našich najnovších dejín na slovenských vysokých

školách. Práce, ktoré sú podľa viacerých kritérií najviac zastúpené v súbore 401 originálnych titulov v rámci 108 predmetov na našich 10 vysokoškolských pracoviskách, špecializovaných na výučbu dejín, možno považovať za takúto prehľadovú vzorku literatúry.

Zaujímavým aspektom zistení je viditeľná prevaha prác, ktoré sa venujú obdobiu, resp. obdobiam a politickým usporiadaniam pred rokom 1945, pričom je tu prevaha textov venovaných vojnovému Slovenskému štátu.⁷ Naopak, výrazne menšie je zastúpenie prác venovaných povojnovému (socialistickému) Československu a nakoniec je tu úplná absencia textov, ktoré by venovali svoju pozornosť histórii súčasnosti. Pritom Liptákova práca ktorá vyšla pôvodne v roku 1968 a ktorá je zo slovenských autorov v zozname najzastúpenejšia, bola vo svojej poslednej časti zameraná práve na obdobie po roku 1945, resp. 1948. Teda analyzovala, v tej dobe najnovšie obdobie 20, resp. 23 rokov po významných politických zmenách, oddeľujúcich vtedajší spoločenský systém od systémom predošlého. Na sklonku roku 2012, teda 23 rokov po analogických zmenách, nebola vo vyššie uvedených zoznamoch prakticky žiadna práca, ktorá by sa venovala analogickému obdobiu v dnešných podmienkach.

Tento jav môže mať rôzne príčiny. Jedna z nich môže spočívať aj v tom, že čím je dané historické obdobie aktuálnejšie z pohľadu súčasnosti, tým je podrobené väčšej ideologizácii, čím sa stáva menej prístupné pre vedeckú analýzu historikov⁸. To môže mať za následok tak fyzickú absenciu prác ktoré sa vzťahujú na toto obdobie, ako aj, následne, ich absenciu v zoznamoch odporúčanej literatúry na vysokých školách. Predpokladám, že existencia titulov a ich zaraďovanie do výučby na

⁷ Tento fakt možno obhájiť tým, že vojnový Slovenský štát existoval v období svetovej vojny, t.j. veľmi dynamickeho historického procesu, keď dejiny „tečú rýchlejšie“. Tento argument však už nie je možné použiť pri porovnaní predvojnového a povojnového Československa, keď je perióde trvajúcej vyše 40 rokov venovaných viditeľne menej prác ako inej perióde, trvajúcej 20 rokov. Ani v prípade historického obdobia po roku 1989, ktoré akoby bolo mimo záujmu historiografie.

⁸ Nejde tu len o zjednodušené chápanie časovej blízkosti. Podstatným faktorom ideologickej „závažnosti“ skúmaného obdobia, je, ako môžeme predpokladať v súlade s DEUTSCHOVOU (1971) koncepciou, ideologická „spriatelenosť“, alebo „znenepriatelenosť“ daného obdobia. V tomto aspekte je rozhodujúca pozícia daného systému a obdobia v škále „systémový kapitalizmus vs. systémový antikapitalizmus (socializmus)“.

školách, sú v zásade spojené nádoby, aj keď v hre môže byť rad iných faktorov, ako napr. propagácia titulov, či určitý tlak na zaradovanie alebo vyradovanie titulov zo zoznamov študijnej literatúry. Prítomnosť alebo neprítomnosť určitých titulov vo verejnom diskurze a tým pádom aj v zoznamoch študijnej literatúry, je však objektívny jav, ktorého partikulárne aspekty nie sú až také podstatné. Ideologické nároky, či už v podobe určitým spôsobom moderovaného politického diskurzu v podmienkach daného systému, alebo dokonca v podobe zákonov, ktoré upravujú hodnotenie a teda aj výskum minulosti (často vedecky nekorektné), môžu mať za následok práve únik historikov ku takým témam, ktoré nie sú až také „horúce“ a ideovo problematické.

Jeden z problémov, ktorý naznačuje i Jan Rychlík (1998:7), môže spočívať aj v tom, že obdobie tzv. normalizácie je v našej historiografii málo spracované. Tento fakt však len poukazuje na spomínaný problém znižovania vedeckej angažovanosti v závislosti od toho, nakoľko je skúmané historické obdobie politicky aktuálne. Túto tendenciu nakoniec najlepšie ilustruje absencia prác venovaných histórii súčasnosti⁹. Uvedená skutočnosť vystúpi do popredia pri porovnaní súčasného stavu so stavom historiografie v 60. rokoch. Problém znižovania odbornej angažovanosti historiografie v závislosti od politickej aktuálnosti skúmaného obdobia pre dnešok, teda nemožno „odbiť“ argumentom, že 70. a 80. roky sú proste málo rozpracované, už bez ohľadu na to, o čom tento fakt vypovedá. Okrem toho, i ak by éra socializmu trvala len do roku 1970, ešte stále by bola vzhľadom ku dĺžke svojho trvania, proporcionálne poddimenzovaná napríklad v porovnaní s 1. ČSR, pokiaľ ide o záujem zo strany vedeckej literatúry.¹⁰ Ak sa môžem vrátiť ku porovnaniu súčasného stavu historiografie so 60. rokmi, obdobie reformného procesu v tom čase bolo spojené aj s prekonávaním určitých ideologických

⁹ Druhý zväzok Rychlíkovej práce *Češi a Slováci ve 20. století* (1998), ktorá zahŕňa dobu do roku 1992, nie je možné považovať za prácu venovanú histórii súčasnosti, nakoľko jej „dej“ fakticky na jej prahu končí.

¹⁰ Prítom je paradoxné, že v ideológii, mediálnom a politickom diskurze, i v samotnej politike (napr. prostredníctvom prijímania určitých zákonov), je téma socializmu (systémového antikapitalizmu) veľmi „živá“. Poukazuje na to i Peter DINUŠ (2010) vo svojej práci *Vyrovnávanie sa s minulosťou?* Ak na druhej strane, práve toto obdobie je v historiografii poddimenzované, natíska sa záver, že politika a propaganda si bez vedy vystačí veľmi dobre.

„tabu“, pomenovaním faktu existencie „oficiálnej línie“ pri interpretácii minulosti i vtedajšej súčasnosti, a so snahou odmietnuť takúto oficialitu. Zrejme aj v tomto ideovom pohybe možno hľadať korene záujmu o (vtedajšiu) históriu súčasnosti. Iná vec je, nakoľko možno istú mieru absencie takéhoto pohybu dnes, pripisovať analogickému vzťahu – bez toho, aby sme tento problém „odbili“ lacnými ideologickými floskulami o slobode a demokracii obľúbenými už dlhé desaťročia. Isté je, že skúmať históriu súčasnosti, vlastne ani nedáva (vedecký) zmysel, bez vymedzenia sa voči konštantnej snahe o jej oficiálnu interpretáciu. To je však téma pre iné skúmanie.

Literatúra

- ALMONND, G. A.: A Functional Approach to Comparative Politics. In: SUSSER, B. (ed): *Approaches to the Study of Politics*. New York: Macmillan, 1992. s. 209–270.
- ALTHUSSER, L.: Ideology and Ideological State Apparatuses. In: ALTHUSSER, L.: *Lenin and Philosophy and other essays*. New York: Monthly Review Press, 2001 (1971).
- DEUTSCH, K. W.: *Nervy vlády. Modely politické komunikace a řízení*. Praha: Svoboda, 1971.
- DINUŠ, P.: *Vyrovnávanie sa s minulosťou?* Bratislava: VEDA, 2010.
- EASTON, D.: *A Framework for Political Analysis*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1965a.
- EASTON, D.: *A System Analysis of Political Life*. New York: John Wiley & Sons, 1965b.
- GRESKOVITS, B.: *The Political Economy of Protest and Patience. East European and Latin American Transformation Compared*. Budapest: Central European University Press, 1998.
- HEYWOOD, A.: *Politické ideologie*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1994.
- KELLER, J.: *Úvod do sociologie*. Praha: SLON, 1992.
- MARCUSE, H.: *Jednôzrozmerný človek*. Praha: Naše vojsko, 1991.
- NOVOSÁD, F.: *Alchýmia dejín*. Bratislava: IRIS, 2004.
- MCQUAIL, D.: *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha: Portál, 1999.
- REICHEL, J.: *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. Praha: GRADA, 2009.
- ŘÍCHOVÁ, B.: *Přehled moderních politologických teorií*. Praha: Portál, 2000.
- RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*. Bratislava, AEP, 1998.

Príloha

Zoznam originálnych titulov (zoraďené vzostupne podľa n1 – zastúpenie na jednotlivých vysokoškolských pracoviskách).

n1	n2	n3	rok	autor	názov, vydavateľ, miesto vydania
1	1	1	2005	GRONSKÝ, J.	Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa I. 1914 – 1945. Praha :

					Karolinum. 584 s. ISBN 80-246-1027-2.
1	1	1	2008	CSÉFALVAY, F. a kol.	Vojenské dejiny Slovenska V. 1939 – 1945. [b.m.] : Magnet Press. 288 s. ISBN 978-80-89169-16-0.
1	1	1	2010	KOVÁČ, D. a kol.	Slováci v prvej svetovej vojne 1914 – 1918: Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov Xlb. Bratislava : Literárne informačné centrum. 359 s. ISBN 978-80-8119-027-8.
1	1	1	2001	BYSTRICKÝ, V. -DEÁK, L.	Od Mníchova k rozbitiu Česko-Slovenska. In: Slovensko v Československu 1918 – 1939. Bratislava : Veda, s. 199-239.
1	1	1	2001	KAMENEC, I. a	Politický systém a režim slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: Kamenec, Ivan. Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava : Kalligram, s. 63-81.
1	1	1	2001	LETZ, R.	Hlinkova slovenská ľudová strana. (Pokus o syntetický pohľad.) In: Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945. Zost. R. Letz, P. Mulík, A. Bartlová. Martin: Matica slovenská, s. 12-108.
1	1	1	1999	BAKA, I.	Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940. Bratislava : VHÚ. 322 s.
1	1	1	2002	PETRANSKÝ, I. A.	Katolícka cirkev v období prvej Slovenskej republiky. In: Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov I. Zost. M. Lacko. Trnava : Katedra histórie FF UCM, s. 33-52.
1	1	1	2003	PODOLEC, O.	Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: Historický časopis, roč. 51, č. 4, s. 647-668.
1	1	1	1992	KOVÁČ, D.	Nemecká strana na Slovensku. In: Politické strany na Slovensku

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

1	1	1	2005	PEKÁR, M.	1860 – 1889. Zost. L. Lipták. Bratislava : Archa, s. 231-234.
1	1	1	2006	SCHVARC, M.	Rusínska otázka na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 a alternatívy jej riešenia. In: Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB; Ústav vedy a výskumu UMB, s. 292-302.
1	1	1	2011	HETÉNYI, M.	Vývoj a zmeny organizačnej štruktúry Deutsche Partei 1938 – 1945. In: Historický časopis, roč. 54, č. 3, s. 471-502.
1	1	1	2000	KAMENEC, I. b	(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939 – 1945. Nitra : UKF. 308 s.
1	1	1	2006	PEKÁR, M. a	Holokaust na Slovensku – porovnanie osudov židovských a rómskych obyvateľov. Kamenec, I: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava : Kalligram, s. 230-241.
1	1	1	2000	HRNKO, A.	Výber dokumentov k rómskej otázke na východnom Slovensku v rokoch 1942 – 1945. In: Annales historici Presovienses. Vol. 6/2006. Prešov : Universum, s. 309-331.
1	1	1	2000	KAMENEC, I. c	Zaraďovanie Slovenskej republiky so systému medzinárodných vzťahov (1939 – 1940). In: Slovenská republika (1939 – 1945). Zost. J. Bobák. Martin : Matica slovenská, s. 48.
1	1	1	2009	JABLONICKÝ, J.	Zahraničná politika slovenského štátu (1939 – 1945). In: Kamenec, I: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava : Kalligram, s. 230-241.
1	1	1	2009	JABLONICKÝ, J.	Z ilegality do Povstania. 2. dopl. vyd. Banská Bystrica : Múzeum SNP. 447 s.

1	1	1	2012	PAŽUROVÁ, H.	Východoslovenská armáda. Banská Bystrica : Múzeum SNP. 343 s.
1	1	1	1996	KAMENEC, I. a	Reagencia obyvateľov Slovenska na politické a vojenské udalosti koncom druhej svetovej vojny. In: Záverečná fáza 2. svetovej vojny a oslobodenie Slovenska. Zost. V. Štefanský. Bratislava : VHÚ MO SR, s. 93-99.
1	1	1	1996	KAMENEC, I. b	Slovenská spoločnosť na sklonku 2. svetovej vojny. In: Československá historická ročenka 1996. Brno : Masarykova univerzita, s. 23-29.
1	1	1	2006	PEKÁR, M. b	Stav a problémy výskumu regionálnych dejín na Slovensku v rokoch 1989–2005. In: Československá historická ročenka 2006, s. 91-97.
1	1	1	2001	TAJTÁK, L.	Východné Slovensko ako regionálny fenomén. In: Historický časopis, 49, 2, s. 307 – 328.
1	1	1	2004	PEKÁR, M. - DERFIŇÁK, P. (eds.)	Regionálne dejiny a dejiny regiónov. Prešov : Universum. 322 s.
1	1	1	2002	HALAGA, O. R.	Východoslovenský slovník. Zv 1. Prešov : Universum. 625 s. (K tomu aj diskusia v HČ 1/2010.)
1	1	1	2008	SEDLÁK, I.	Svitanie na východ. Martin : Matica slovenská. 365 s.
1	1	1	2000	ČAPLOVIČ, D. - ČIČAJ, V. - KOVÁČ, D. - LIP-TÁK, L. - LUKAČKA, J.	Dejiny Slovenska, Bratislava: AEP.
1	1	1	2001	KOVÁČ, D.	Dejiny Slovenska, Praha: NLN.
1	1	1	2010	RUMAN, L. a kol.	Desivé dejiny. Nitra.
1	1	1	1997	PEŠEK, J. - BARNOVSKÝ, M.	Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948-1953. Bratislava.
1	1	1	2010	HLAVOVÁ, V.	Kulak triedny nepriateľ: „dedinský boháč“ v kontexte kolektívizácie na Slovensku (1949-1960). Bratislava : SAV.

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

1	1	1	2010	KOVÁČ, D.	Dejiny Slovenska. Bratislava : SNG.
1	1	1	2011	TKADLEČKOVÁ, H. - SLNEKOVÁ, V. - KIČ- KOVÁ, A.	Úvod do politických dejín Eu- rópy (1871-1945): s prílohou dokumentov k medzinárodným vzťahom. Nitra.
1	1	1	2011	DUDEKOVÁ, G. a kol.	Na ceste k modernej žene. Brati- slava : Veda.
1	1	1	2008	BYSTRICKÝ, V. - RO- GULOVÁ, J.	Storočie škandálov: aféry v moderných dejinách Sloven- ska. Bratislava : ProHistoria.
1	1	1	2006	IVANIČKOVÁ, E. - SIMON, A. (eds.)	Ivaničková, Edita – Simon Attila (szerk.): Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia. Somor- ja, Fórum Kisebbségkutató Intézet
1	1	1	2007	MOLNNÁR, I. - SZAR- KA, L. (eds.)	Molnár Imre – Szarka László (szerk.): Otthontalan emlékezet. Komárom.
1	1	1	1990	HÁJEK, M. - RYŠÁNO- VÁ, J. a kol.	Svět a Československo ve 20. století. Praha, Horizont.
1	1	1	2002	ANGYAL, B.	Érdekvédelem és önszer- veződés. Fórum, Dunaszer- dahely.
1	1	1	2001	VADKERTY, K.	A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Kalligram, Pozsony.
1	1	1	1998	TÓTH, L. (ed.)	A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története I-IV. (szerk): Tóth László, Ister, Bu- dapest.
1	1	1	2006	POPÉLY, Á.	A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944– 1992. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
1	1	1	2010	SIMON, A.	Egy rövid esztendő kisebbségben. A szlovákiai magyarok 1938-ban. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somor- ja.
1	1	1	2009	ŠPROCHA, B. - TIŠLIAR, P.	Štruktúry obyvateľstva Sloven- ska v rokoch 1919 – 1940.

1	1	1	2009	ŠVECOVÁ, A. - GÁBRŠ, T.	Bratislava, Infostat. Dejiny štátu, správy a súdnictva na Slovensku. Vydavateľstvo Gábriš.
1	1	1	1995	VOZÁR, J.	Samospráva banského robotníctva v stredoslovenskej banskej oblasti. Slovenský Archív 30, č. 2, s. 205-217.
1	1	1	2004	KUKLÍK, J. - NĚMEČEK, J.	Proti Benešovi! Česká a slovenská opozice v Londýne 1939-1945. Praha.
1	1	1	2008	FERENČUHOVÁ, B.	Francúzsko a slovenská otázka. Bratislava.
1	1	1	2008	SIDOR, K. - VNUK, F.	Andrej Hlinka 1864-1938. Bratislava.
1	1	1	2002	VADKERTY, K.	Maďarská otázka v Československu 1945-1948. Bratislava.
1	1	1	2007	PETRUŠ, P.	Československá zahraničná politika 1945-1992. Bratislava.
1	1	1	2010	PETRUŠ, P. (ed.)	Slovensko a Československo v XX. storočí.
1	1	1	2007	LACKO, M. (ed.)	Proti Poľsku. Odraz ťaženia roku 1939 v denníkoch a kronikách slovenskej armády.
1	1	1	2009	GUELTON, F. - BRAUD, E. - KŠIŇAN, M.	Milan Rastislav Štefánik v archívnych dokumentoch Historického úradu francúzskeho ministerstva obrany
1	1	1	1997	MARROU, H. I.	Teológia dejín. Trnava: Dobrá kniha.
1	1	1	2011	MANÁK, M.	Európska poradná komisia a diplomacia USA v rokoch 1943 – 1945. Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave 2011, 219 s.
1	1	1	2007	JUDT, T.	Povojnová Európa. História po roku 1945. Bratislava 2007, 841 s.
1	1	1	2012	PETRUŠ, P.	Vzťahy medzi ČSR a USA 1945 – 1948. Krakow - Trnava 2012, 179 s.

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

1	1	1	1994	PARTOS, G.	Studená vojna očami Východu a Západu. Bratislava 1994, 259s.
1	1	1	1991	ŠVORC, P.	Zrod republiky. (Dobové dokumenty, spomienky a stanoviská 1914–1918). Košice.
1	1	1	1992	TÓTH, D. (ed.)	Tragédia slovenských židov. Banská Bystrica.
1	1	1	2001	redakcia ČSHR	Protokoly. Materiály z konferencie: Židia v Československu. In: Česko-slovenská historická ročenka 2001. Brno.
1	1	1	1992	MANN, A. B. a kol.	Neznámi Rómovia. Bratislava.
1	1	1	2002	VAŠEČKA, M. a kol.	Čačipen pal Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava.
1	1	1	1997	BARNOVSKÝ, M.	Niekoľko poznámok k stranícko-politickej štruktúre na Podkarpatskej Rusi. In: Česko-slovenská historická ročenka '97. Brno, s. 83-94.
1	1	1	2002	DANILÁK, M.; ŠVORC, P. - DANILÁK, M. - HEPPNER, H.	Podkarpatská Rus v politike susedných štátov (1918–1938). In: Peter Švorc – Michal Danilák – Harald Heppner (eds.): Veľká politika a malé regióny 1918-1939. Prešov-Graz .
1	1	1	2001	ŠVORC, P.	Židia na Podkarpatskej Rusi v československý štát v medzivojnovom období. In: Česko-slovenská historická ročenka 2001. Brno , s. 59-78.
1	1	1	2004	HÚ SAV	Historické štúdie 43. Bratislava: Historický ústav SAV.
1	1	1	2005	CAMBEL, S.	50. roky na slovenskej dedine. Najťažšie roky kolektívizácie. Prešov : Universum.
1	1	1	2005	ŠVORC, P. - HARBULOVÁ, L. - SCHWARZ, K. (eds.)	Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848 – 1938. Prešov : Universum.
1	1	1	2008	ŠVORC, P. - HARBULOVÁ, L. - SCHWARZ,	Cirkvi a národy strednej Európy (1800 – 1950). Prešov :

				K. (eds.)	Universum.
1	1	1	2007	BOTÍK, J.	Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov. Nitra.
1	1	1	2003	CAMBEL, S.	Hospodárske pomery v Slovenskom národnom povstaní. Banská Bystrica: Múzeum SNP.
1	1	1	1998	MANNOVÁ, E.	Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989. Bratislava.
1	1	1	2004	MÉSÁROŠ, J.	Zložité hľadanie pravdy o slovenských dejinách. Bratislava.
1	1	1	1999	COURTOIS, S. a kol.	Čierna kniha komunizmu. Bratislava: Agora.
1	1	1	1994	TKADLEČKOVÁ, H.	Úvod do politických dejín Európy (1871 – 1945). Bratislava.
1	1	1	1990	TKADLEČKOVÁ, H.	Všeobecné dejiny I. (1918-45). Bratislava: Filozofická fakulta UK.
1	1	1	2004	GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, S.-OLEJNÍK, M.	Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953. Bratislava.
1	1	1	2005	ŠMIGEL, M. - KRUŠKO, Š.	Opcia. Prešov.
1	1	1	1992	HUČKO, J. a kol.	Bratislava a počiatky slovenského národného obrodenia: Dokumenty. Bratislava.
1	1	1	1997	KUTNAR, F. - MAREK, J.	Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Praha.
1	1	1	2006	SZIGETI, L. (ed.)	Slovenská o tázka dnes. Bratislava.
1	1	1	2004	ALBERTY, J.	Regionálna história nie je iba historiografia (so zreteľom na stredné Slovensko). In: Regionálne dejiny a dejiny regiónov. ed. M. Pekár - P. Derfiňák, Prešov: Universum. s. 93-108.
1	1	1	2006	KOVAČEVIČOVÁ, S.	K charakteristike vlastivedných monografií obcí ako zdroja poznania. In: Slovenský

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

					národopis, roč. 54, č. 3, s. 379-388.
1	1	1	1996	TIBENSKÝ, J.	Poctivá obec budmerická : Každodenný život slovenskej dediny na konci feudálnej éry. Budmerice : Rak.
1	1	1	2007	KLUBERT, T.	Obrnené jednotky v Slovenskom národnom povstaní. Nové Mesto nad Váhom : vlastným nákladom. 338 s.
1	1	1	0	Múzeum SNP	SNP v edícii múzea SNP
1	1	1	2008	MIČKO, P. a kol.	Historické špecifiká stredného Slovenska. Banská Bystrica. 270 s.
1	1	1	2007	MAJERIKOVÁ, M.	Vojna o Spiš. Spiš v politike Poľska v kontexte česko-slovensko-poľských vzťahov. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 144 s.
1	1	1	2010	MAJERIKOVÁ, M.(ed.)	Nepokojná hranica. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku. 256 s.
1	1	1	2009	SEGEŠ, D.	Dvojkríž v siločiarach bieleho orla. Bratislava : VEDA, 530 s.
1	1	1	2003	HOMZA, M. -GLADKIEWICZ, M. (eds.)	Terra Scepusiensis. Levoča – Wrocław : Slovensko-poľská komisia humanitných vied Ministerstva školstva SR, Kláštorisko n. o. – Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego, s.
1	1	1	1999	LIČKO, M. J.	Ako chuť cudzina. 1. Vyd. Bratislava : Kaligram.
1	1	1	2003	VARINSKÝ, V.	Jozef Vicen a Biela légia. 1. vyd., Banská Bystrica : FHV UMB Banská Bystrica. 119 s. 80-8055-844-2
1	1	1	1999	VARINSKÝ, V.	Činnosť slovenskej politickej emigrácie po roku 1945 – Slovenský revolučný odboj. In: Acta Universitatis Matthiae

					Belii, Sekcia spoločenskovedná, č. 3, editor K. Frenal, Banská Bystrica : FHV UMB v Banskej Bystrici, s. 226 – 236. ISBN 80 – 8055 – 282 – 7
1	1	1	2001	VARINSKÝ, V.	Politické akcie Ferdinanda Ďurčanského za obnovu slovenskej štátnosti do roku 1948. In: Acta historica Neosoliensia, č. 4. editori K. Frenal, P. Martuliak, V. Varinský. Banská Bystrica : FHV UMB. s. 118 – 129.
1	1	1	1999	JELÍNEK, J. A.	Židia na Slovensku II. Bratislava.
1	1	1	2004	VESELÝ, D.	Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku. Liptovský Mikuláš.
1	1	1	2004	DOLINSKÝ, J.	Cirkevné dejiny Slovenska.
1	1	1	1997	BARNOVSKÝ, M. - PEŠEK, J.	Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953. Bratislava.
1	1	1	1999	KAPLAN, K.	Nebezpečná bezpečnosť. Brno.
1	1	1	2004	BARNOVSKÝ, M. - PEŠEK, J.	V zovretí normalizácie. Bratislava.
1	1	1	2008	HRONSKÝ, M. - PEK-NÍK, M.	Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko - Slovenska. Bratislava .
1	1	1	2002	FABRICIUS, M. - SUŠKO, L. (eds.):	Jozef Tiso. Prejavy a články (1913-1938). Bratislava.
1	1	1	2007	FABRICIUS, M. - HRADSKÁ, K. (eds.)	Prejavy a články (1938 – 1944). Bratislava.
1	1	1	2007	LETZ, R. (ed.)	Dokumenty k procesu s katoľickými biskupmi Jánom Vojaššákom, Michalom Buzalkom a Pavlom Gojdicom. Bratislava.
1	1	1	1990	PRECAN, V. (ed.)	Charta 77. 1977-1989. Od morálne k demokratické revoluci. Bratislava.
1	1	1	1996	SOKOLOVSKÝ, L.	Prehľad dejín verejnej správy na území Slovenska I-III. Metodické centrum Bratislava.
1	1	1	1998	SIVÁK, F.	Dejiny štátu a práva na území Slovenska do roku 1918,

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

1	1	1	1991	BARTLOVÁ, A.	Bratislava. Andrej Hlinka, Bratislava: Obzor.
1	1	1	1997	BOTÍKOVÁ, M.-ŠVECOVÁ, S. - JAKUBÍKOVÁ, K.	Tradície slovenskej rodiny. Bratislava: Veda.
1	1	1	2004	MICHALOVIČ, F. - VNUK, F. (eds.)	ČULEN, K.: Posledné posedenia. Martin. MS Kontakt nitrianskeho biskupa ThDr. Karola Kmeťku s politickým životom a jeho každodenné povinnosti. ČAS – Človek a spoločnosť Spoločenskovedný ústav SAV Košice, ročník 7, číslo 3, 2004.
1	1	1	2004	ČECHOVÁ, F.	Ludová strana a život slovenských katolíkov v procesoch sekularizácie (Príspevok k teoretickému a praktickému poznávaniu kolektívnych mentalít). In: SLOVENSKÁ LUDOVÁ STRANA V DEJINÁCH. Zbomník z vedeckej konferencie k stému výročiu Ludovej strany, (edit: R. Letz- P. Mulík) Martin, Matica slovenská, 2007 s. 336 - 361
1	1	1	2007	ČECHOVÁ, F.	Zbožný región - cirkevná škola. Z dejín Nitrianskej diecézy. Trnava.
1	1	1	2009	ČECHOVÁ, F. a kol.	Tragédia pezinských Židov v pamäti obyvateľov mesta. Pezinok.
1	1	1	2008	ČECHOVÁ, F.	Štát cirkvi a právo na Slovensku. Košice, UPJŠ.
1	1	1	2005	ČEPLÍKOVÁ, M.	Hlásal radostnú zvesť chudobným. Náčrt spirituality biskupa A. F. Colbrieho, 1863-1925 , Levoča: Polypress.
1	1	1	1998	ČIŽMÁR, M.	Československá zahraniční politika v roce 1936, I. d.: Praha: Karolinum.
1	1	1	2003	DEJMEK, J.	

1	1	1	1993	DOBAL, V.	Církyve a majetek. Praha: Občanský institut.
1	1	1	1999	DOLINSKÝ, J.	Cirkev a štát na Slovensku v rokoch 1918-1945, Trnava: Dobrá kniha.
1	1	1	1998	DUBOVSKÝ, J. M.	Akcja kláštoru, Martin, MS.
1	1	1	2005	HANAKOVIČ, Š.	Dejiny Spolku svätého Vojtecha Trnava: SSV.
1	1	1	2006	HERTEL, M.	Rozpory v HSES v 20. rokoch 20. storočia. In: Slovenská ľudová strana v dejinách 1905-1945. (edit.: Letz, R. - Mulík, P. - Bartlová, A.) Martin, Matica slovenská, 2006
1	1	1	1999	HRABOVEC, E.	Menovanie biskupov v kontexte bilaterálnych vzťahov medzi ČSR a Svätou stolicou. In: Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve střední Evropě 2, (edit.: Valenta, J.-Voráček, E.-Harna, J.) Praha, HÚ AVČR.
1	1	1	1998	JUDÁK, V.	Kristova cirkev na ceste. Trnava SSV.
1	1	1	2006	KÁZMEROVÁ, L. - KATUNINEC, M.	Dilemy Karola Sidora, Bratislava: Kalligram.
1	1	1	1992	KÁZMEROVÁ, L.	Pohľad Karola Sidora na osobnosť Jozefa Tisu. In: Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. (edit.: V. Bystrický – Š. Fano), Bratislava, SAP.
1	1	1	2004	KOVÁČ, D. a kol.	Slovensko na začiatku storočia 1901-1914, Bratislava: Veda 2004, s. 33-74.
1	1	1	2003	MICHÁLEK, S. - KRAJČOVIČOVÁ, N. a kol. (eds.)	Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia. Bratislava, Veda.
1	1	1	2000	PAŠTEKA, J. a kol.	Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska, Lúč, Bratislava
1	1	1	1998	PEROUTKA, F.	Budování státu, Lidové noviny, Praha.
1	1	1	2001	PETRANSKÝ, I. A.	Štát a katolícka cirkev na

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

					Slovensku 1945 -1946, Nitra: Garmond
1	1	1	2001	PETRÍK, B. (ed.)	Evanjelická encyklopédia Slovenska, Bratislava, vyd. BoPo pre Generálny biskupský úrad Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku 2001
1	1	1	2004	ŠROBÁR, V.	Oslobodené Slovensko, Bratislava: AEP.
1	1	1	2005	ŠUTAĽ, Š.	Nútené presídľovanie Maďarov do Čiech. Prešov: Univerzum.
1	1	1	1990	VAŠKO, V.	Neumlčená I, II. . Praha: Zvon.
1	1	1	1998	VNUK, F.	Andrej Hlinka, tribún slovenského národa. Bratislava: THB, s.r.o.
1	1	1	1999	ŠKVARNA, D. -BARTL, J. - ČIČAJ, V.	Lexikón slovenských dejín. 2. doplnené vydanie, Bratislava.
1	1	1	2002	BROCK, P.	Slovenské národné obrodenie 1787 – 1847. K vzniku modernej slovenskej identity. Bratislava.
1	1	1	1994	KOREC, J. CH.	Cirkev v dejinách Slovenska. Bratislava.
1	1	1	2001	KOWALSKÁ, E.	Evanjelické a.v. spoločenstvo v 18. storočí. Bratislava.
1	1	1	2003	TIBENSKÝ, J. – URBANCOVÁ, V.	Slovensko očami Európy 900 – 1850. Bratislava.
1	1	1	1994	ŽUDEL, J.	Stolice na Slovensku. Bratislava.
1	1	1	1992	LIPSCHER, L.	Židia v slovenskom štáte 1939-1945. Banská Bystrica.
1	1	1	2003	PEŠEK, J.	Aktéri jednej éry na Slovensku 1948:1989: personifikácia politického vývoja. Prešov.
1	1	1	2004	PEŠEK, J.	V zovretí normalizácie. Bratislava.
1	1	1	2005	PEŠEK, J.	Slovensko na prelome 50. a 60. rokov. Bmo.
1	1	1	2002	ŽÁČEK, P.	ŠtB na Slovensku za „normalizácie“: agónia komunistickej moci v zvodkách tajnej polície. Bratislava.
1	1	1	1991	LIPTÁK, L. (ed.)	Politické strany na Slovensku

					1871- 1948. Bratislava.
1	1	1	1994	POLAKOVIČ, Š.	Naše korene v základoch Európy. Martin : Matica slovenská.
1	1	1	1990	ĎURICA, M. S.	Slovenský národ a jeho štátnosť. Bratislava : Alfa.
1	1	1	1996	ĎURICA, M. S.	Dejiny Slovenska a Slovákov. Bratislava : Media Trade - SPN.
1	1	1	2003	ĎURICA, M. S.	Dejiny Slovenska a Slovákov v časovej následnosti faktov dvoch tisícročí. Bratislava : Lúč.
1	1	1	2007	ĎURICA, M. S.	Priblížiť sa k pravde. Bratislava : Lúč.
1	1	1	2010	ĎURICA, M. S.	Národná identita a jej historický profil v slovenskej spoločnosti. Bratislava : Lúč.
1	1	1	1993	VNUK, F.	Neuveriteľné sprisahanie. Trenčín : Vydav. I. Štelcera.
1	1	1	2004	VNUK, F.	Stopäťdesiat rokov v živote národa. Bratislava : Lúč.
1	1	1	2005	TRUBINSKÝ, J.	Slovenský exil za suverenitu a štátnosť slovenského národa. Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej.
1	1	1	2011	VONDRÁŠEK, V. - PEŠEK, J.	Slovenský poválečný exil a jeho aktivity 1945 - 1970. Mýty a realita. Bratislava : Veda.
1	1	1	1995	BORODÁČ, J.	Spomienky. Bratislava : Národné divadelné centrum, 344 s.
1	1	1	1995	GAŠPARÍKOVÁ - HORÁKOVÁ, A.	U Masarykovcov. Spomienky osobnej archivárky T. G. Masaryka. Bratislava : Academic Electronic Press - Ústav T. G. Masaryka - Historický ústav SAV, 303 s.
1	1	1	2005	KRIŠTOF-VESELÝ, F.	Moja cesta z piesňou. Bratislava : Q 111. 144 s.
1	1	1	1993	MEDRICKÝ, G.	Minister spomína. Bratislava : Litera, 348 s.
1	1	1	1994	URSÍNÝ, J.	Spomienky na Slovenské národné povstanie. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 124 s.

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

1	1	1	2007	BALÁŽ, A.	Hriešna Vydrica. Bratislava : Albert Marenčin Vydavateľstvo PT, 190 s.
1	1	1	1998	HULMANNOVÁ, M. (ed.)	GAŠPAR, J. Tido. Pamäti I. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov. 286 s.
1	1	1	2011	VAŠŠ, M. a	Stretnutia medzivojnovej slovenskejbohémy v kaviarňach a viechach pri víne. In Vinicola Carpathensis : (k 65. narodeninám univ. prof. PhDr. Jozefa Baďurika, CSC.). Bratislava : Stimul, s. 240 – 261.
1	1	1	2012	VAŠŠ, M.	Slovenská umelecká bohéma v európskom kultúrnom kontexte. In Studia Academica Slovaca, 41, s. 343 – 357.
1	1	1	1992	BÁTOROVÁ, M.	Roky úszkosti a vzopätia. Bratislava : causa editio.
1	1	1	1996	GACEK, M.	Surová býva vše pravda života. Denníkové zápisky z rokov 1937 - 1944. Dolný Kubín : Peter Huba.
1	1	1	2012	JAKSICSOVÁ, V. a	Presvedčenie alebo strach signatárov? Historicko-spoločenské pozadie vzniku protipovstaleckého "manifestu harby" z jesene roku 1944. In Romboid, 47, č. 2, s. 38 - 44.
1	1	1	2012	KAMENEC, I.	Lomnický manifest z augusta 1940. In: Romboid, 47, č. 2, s. 32-37.
1	1	1	1991	ŠKVARNA, D.	Irena Blühová. Martin : Osveta.
1	1	1	1996	URBAN, M.	Železompo železe. Bratislava : Slovenský spisovateľ.
1	1	1	1994	ZWEIG, S.	Svet včerajška. Spomienky Európana. Bratislava : PROMO International.
1	1	1	2006	BARTLOVÁ, A.	HSLŠ v roku 1935, bohatom na dôležité politické udalosti. In. Historický časopis, 54, č. 4, s. 631-652.

1	1	1	1991	HLINKA, A.	Zápisky z Mirova. Bratislava : Andrej.
1	1	1	2007	KRAJČOVIČOVÁ, N.	Emil Stodola. Džentlmen slovenskej politiky (1862-1945). Bratislava.
1	1	1	2009	LETZ, R. - MULÍK, P. a kol.	Pohľady na osobnosť Andreja Hlinku. Martin : Matica slovenská, s. 10-40.
1	1	1	2012	V AŠŠ, M. a	Dr. Jozef Buday a jeho reflexia slovenskej otázky v rokoch 1920 – 1939. In Štúdie k slovenským dejinám. Historiana nova II – 2011 – 2. [online] Bratislava : Stimul, s. 155-181.
1	1	1	2008	HODŽA, M. -ŠKULTÉTY, J.	Polemika o československom rozkole. Bratislava : Politologický odbor Matice slovenskej.
1	1	1	1999	KRAJČOVIČOVÁ, N.	Jeden či dva národy? Dilema slovenskej politiky po vzniku ČSR. In: Česko-slovenská historická ročenka 1999. Brno : s. 98-112.
1	1	1	2008	POLÁČKOVÁ, Z.	Národ v politike a diela Martina Rázusa. In: PEKNÍK, Miroslav (ed.). Martin Rázus – politik, spisovateľ a cirkevný činiteľ. Bratislava : VEDA, s. 179-194
1	1	1	1999	RYCHLÍK, J. b	Slovenská otázka v Československu. In: Politické vedy, 2, č. 3, s. 50-61.
1	1	1	2000	ŠEDIVÝ, I	„Idea štátu československého“ a otázky čechoslovakizmu. In: PEKNÍK, Milan (ed.). Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava : VEDA.
1	1	1	1993	TOMČÍK, M.	Antinómia čechoslovakizmu ako kultúrneho fenoménu. In: Masarykova idea československé štátnosti ve světle kritiky dějin. Praha : 1993, s. 78-85.
1	1	1	2007	LAJČIAK, J.	Slovensko a kultúra. Bratislava: Q 111.

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

1	1	1	2012	OSYKOVÁ, L.	Volebné kampane politických strán na Slovensku počas 1. ČSR. Bratislava : VEDA.
1	1	1	2007	ŠKVARNA, D.	Zvláštna cesta Slovenska. Moderné slovenské dejiny a súčasná polarizácia slovenskej spoločnosti. In: Slovenská otázka dnes. Výber textov z časopisu OS 1997-2006. Bratislava : Kalligram, s. 254-262.
1	1	1	2010	ČERNÍK, V. - VICENÍK, J.	K niektorým metodologickým otázkam historického poznania. In: Historický časopis, roč. 58, 2010, č. 2, s. 193-211.
1	1	1	2005	ČERNÍK, V. - VICENÍK, J.	Zákon, explanácia a interpretácia v spoločenských vedách. Bratislava : Iris.
1	1	1	1993	DERRIDA, J.	Texty k dekonstrukci. Práce z let 1967 – 1972. Bratislava : Archa.
1	1	1	2010	FERIANCOVÁ, A. - GLEJTEK, M.	Prameň – jeho funkcia, význam, interpretácia a limity v historickom výskume. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
1	1	1	2010	HUDEK, A.	Najpolitickejšia veda. Bratislava : Veda.
1	1	1	2005	LEDUC, J.	Historici a čas. Bratislava : Kalligram.
1	1	1	2011	MICHELA, M.	Strážcovia strateného času. Diskusie o dejinách a historici na Slovensku. In: Historický časopis, č. 4, 2011, s. 617 – 638.
1	1	1	2009	CSIBA, K.	Pamäť literatúry v medzivojnovnej literatúre 20. storočia. (T. J. Gašpar, J. R. Poničan). In: Slovenská literatúra, 56, 2009, č. 6, s. 19-24.
1	1	1	1995	HORÁKOVÁ-GAŠPARÍKOVÁ, A.	U Masarykovcov. Spomienky osobnej archivarčky T. G. Masaryka. Bratislava: 1995.
1	1	1	2009	HUČKOVÁ, D.	Literárne dielo ako dokument doby (Rok 1918 v Rázusovom románe Svety). In: Slovenská

1	1	1	2009	KAMENEC, I. a	literatúra. Niekoľko poznámok k reflexii politických a štátoprávných zvrátov zo slovenských dejín 20. storočia v kultúrnej, osobitne v literárnej obci na Slovensku. In: Pohľady na osobnosť Andreja Hlinku. Letz, Róbert - Mulík, Peter a kol
1	1	1	1997	ABELOVSKÝ, J. – BAJCUROVÁ, K.	Výtvarná moderna Slovenska. Maliarstvo a sochárstvo 1890 – 1949. Bratislava: 1997.
1	1	1	1994	ČULEN, K.	Slováci a Česi v štátnych službách ČSR. Trenčín: 1994.
1	1	1	2000	HALLON, L.	Podnikateľské aktivity slovenského finančného kapitálu v priemysle v rokoch 1918–1938. In: Historické štúdie, 2000, roč. 41, s. 199 – 211.
1	1	1	1991	KOVÁČ, D. a kol.	Muži deklarácie. Martin: 1991.
1	1	1	1997	MÁTHÉ, S.	25 postáv modernej slovenskej politiky. Bratislava: 1997.
1	1	1	1993	NIŽŇANSKÝ, E. a kol.	KTO bol kto za I. ČSR. Bratislava: 1993.
1	1	1	2000	ŠUCHOVÁ, X.	Podiel Slovákov v ústredných štátnych orgánoch v čase Hodžovho premiérstva. In: Historický časopis, 48, 2000, č. 4, s. 621-635.
1	1	1	2005	POLÁČKOVÁ, Z. (ed)	Slovensko – české vzťahy v kontexte strednej Európy. Bratislava 2005
1	1	1	2005	MAREK, P.	Cirkevní krize na počátku první Československé republiky /1918-1924/. Brno 2005.
1	1	1	1995	SKED, A.	Úpadek a pád habsburské říše. Praha 1995
1	1	1	2000	FURET, F.	Mínulosť jednej ilúzie. Esej o idey komunizmu v 20. storočí. Bratislava 2000
1	1	1	2000	PEŠEK, J.	Štátna bezpečnosť na Slovensku 1953 – 1970. Bratislava 2000.

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

1	1	1	1992	ČIRNA.LANTAYOVÁ, D.	Podoby česko- slovensko - maďarského vzťahu 1938-1949. Bratislava .
1	1	1	2004	PAŠTÉKOVÁ, J. a kol.	Poetika politika. Umenie a päťdesiate roky. Bratislava .
1	1	1	2001	MARUŠIAK, J.	Slovenská literatúra a moc v druhej polovici päťdesiatych rokov. Brno .
1	1	1	1994	CHOVANEC, J. -MO-ZOLÍK, P.	Historické a štátoprávne korene samostatnosti Slovenskej republiky. Bratislava.
1	1	1	1998	KOVÁČ, D. a kol. a	Kronika Slovenska 2. Slovensko v 20. storočí. Bratislava .
1	1	1	2000	LACINA, V.	Zlatá léta československého hospodárství/1918-1929/. Praha .
1	1	1	1992	BYSTRICKÝ, V.	Politické rozvrstvenie spoločnosti na Slovensku vo svetle obecných volieb roku 1938. Historický časopis, 1992, č. 4, s. 438-445.
1	1	1	1993	?	Malá vojna. Bratislava .
1	1	1	1991	BYSTRICKÝ, V. (ed.)	Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. Bratislava.
1	1	1	2000	CSÉFALVAY, F. -PÚČIK, M. (eds.)	Slovensko a druhá svetová vojna. Bratislava.
1	1	1	1994	BALÁŽOVÁ, E. -GRÁCOVÁ, G. (eds.)	Slováci v Maďarsku. Martin.
1	1	1	1992	ČARNOGURSKÝ, P.	14. Marec 1939. Bratislava.
1	1	1	1994	BÖHM, E.	Dr. E. Böhm: V šesťročnom zajatí. Spomienky na roky 1938-1945. Matica slovenská.
1	1	1	1997	HODŽA, M.	Federácia v strednej Európe. Bratislava.
1	1	1	2006	FERENČUHOVÁ, B. a kolektív	Slovensko a svet v 20. storočí. Kapitoly k 70. Narođeninám PhDr. Valeriána Bystrického, CSc. Bratislava : Prodama.
1	1	1	2008	IVANIČKOVÁ, E. a kolektív	Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20.

1	1	1	2009	KRAJČOVIČOVÁ, N.	storočí. Historik Ivan Kamenec 70. ročný. Bratislava : Prodama. Slovensko na ceste k demokracii. Bratislava : Prodama.
1	1	1	2009	PEKNÍK, M. a kol.	Slovenské národné povstanie 1944. Súčasť európskej protifašistickej rezistencie v rokoch druhej svetovej vojny. Bratislava : Veda.
1	1	1	2012	BYSTRICKÝ, V. - KOVÁČ, D. - PEŠEK, J. a kolektív	Kľúčové problémy moderných slovenských dejín 1848 – 1992. Bratislava : VEDA.
1	1	1	2003	MELANOVÁ, M. - PEKNÍK, M. (eds.)	Česká a slovenská spoločnosť v období normalizácie. Bratislava.
1	1	1	1993	RENNER, H. - SAMSON, I.	Dejiny Česko - Slovenska po roku 1945. Bratislava.
1	1	1	1998	ŠULC, Z.	Stručné dejiny ekonomických reforiem v Československu 1945 - 1995. Brno.
1	1	1	2003	PEŠEK, J. (ed.)	V tieni totality .Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistickej totality /1945 - 1953/. Bratislava.
1	1	1	2009	ŽATKULIAK, J. a kol.	November 1989. Medzník vo vývoji Slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext. Bratislava.
1	1	1	1997	ŠKVARNA, D. a kol.	Lexikón slovenských dejín. Bratislava.
1	1	1	1990	TIGRID, P.	Kapesní průvodce inteligentní ženy po vlastním osudu. Praha.
1	1	1	2004	BOCKOVÁ, A.	Živá história, Bratislava.
1	1	1	2003	ZDECHOVANOVÁ, D.	Pamiatky okolo nás, Bratislava.
1	1	1	2001	NOLTE, E. - FURET, F.	Konfrontácia názorov. Bratislava.
1	1	1	1999	CSÁKY, M. - MANNOVÁ, E.	Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny. Bratislava.
1	1	1	2010	IVANTIŠINOVÁ, T. - KODAJOVÁ, D. a kol.	Východná dilema strednej Európy. Bratislava.

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

1	1	1	1992	BRAXÁTOR, F.	Slovenský exil 68. Bratislava.
1	1	1	1998	CHOVAN-REHÁK, J. a kol. (eds.)	Slovenský povojnový exil. Martin.
1	1	1	1999	LIČKO, M. J.	Ako chuť cudzina. Bratislava.
1	1	1	2000	REPKA, V.	Rozhovory z diaľky. Martin.
1	1	1	2002	ŠPETKO, J.	Líšky kontra ježe. Slovenská politická emigrácia 1948– 1989. Bratislava.
1	1	1	2008	MARUŠIAK, J.-SLÁDEK - K. - ZELENÁK, P. (eds.)	Integračné a dezintegračné procesy v strednej Európe v 20. storočí. Bratislava.
1	1	1	1992	TONKOVÁ, M.	Balkánske krajiny v období formovania východného bloku. In: KOL: Stredná a juhovýchodná Európa – sondy do vývoja v štyridsiatych ro- koch. Bratislava 1992., s.177-211;
1	1	1	1998	BARNOVSKÝ, M. - IVANIČKOVÁ, E (eds.)	Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe. Brati- slava.
1	1	1	1993	RENDEK, I. - KOMÍN- KOVÁ, Z. (eds.)	Cesty k trhovému hospodár- stvu, Ekonomický ústav SAV, Bratislava.
1	2	2	2002	AMSTRONG, K.	Islam. Slovart, Bratislava.
1	2	2	1994	BARNOVSKÝ, M. (ed.)	Slovenská otázka v dejinách Československa /1945 - 1992/. Bratislava.
1	2	2	1995	BARNOVSKÝ, M. (ed.)	Od diktatúry k diktatúre. Brati- slava.
1	2	2	2002	BEŇA, J.	Slovensko a Benešove dekréty. Bratislava.
1	2	2	1996	BOBÁK, J. (ed.)	Slovenský politický exil v zápase za samostatné Sloven- sko. Bratislava.
1	2	2	2000	BOBÁK, J. (ed.)	Slovenská republika /1939-1945/. Martin.
1	2	2	1991	DAHRENDORF, R.	Moderný sociálny konflikt. Archa, Bratislava.
1	2	2	2001	DILONG, R.	Mladosť z očistca. Životopis 1939 – 1942 (?). Bratislava : Petrus.

1	2	2	1996	ĎURČANSKÝ, F.	Pohľad na slovenskú politickú minulosť. Reedícia. Bratislava : Slovakia Plus.
1	2	2	1998	FERENČUHOV Á, B.	Dejiny medzinárodných vzťahov a slovenská historiografia. In. Historický časopis, roč 50, č. 1, s.90-101
1	2	2	1995	HALLON, E.	Industrializácia Slovenska 1918 – 1938. Bratislava : Veda.
1	2	2	2001	HOLEC, R.	Poslední Habsburgovci a Slovensko. Bratislava.
1	2	2	1990	KAPLAN, K.	Pravda o Československu 1945 – 1948. Praha.
1	2	2	2009	KILIÁNOVÁ, G. - KO-WALSKÁ, E. - KREKOVÍČOVÁ, E. (eds.)	My a tí druhí v modernej spoločnosti. Bratislava: Veda.
1	2	2	2006	KOHÚTOVÁ, M. - VOZÁR, J.	Hospodárske dejiny Slovenska (1526 – 1848). Bratislava : Veda.
1	2	2	2002	Komisia vláda SR pre analýzu udalostí 1967 – 1970.	Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967 - 1970. Zborník štúdií I, II, III. Bratislava.
1	2	2	2001	KOVÁČ, D.	Szlovákia története. Kalligram, Pozsony.
1	2	2	1998	KOVÁČ, D. a kol.	Kronika Slovenska 1. Od najstarších čias do konca 19. storočia. Bratislava.
1	2	2	1994-1997	LETZ, R.	Slovensko v rokoch 1945 - 1948. Bratislava.
1	2	2	2004	LETZ, R. - BARNOVSKÝ, M.	Štruktúry moci na Slovensku 1948 – 1989. Prešov.
1	2	2	2008	MACH, A.	Z ďalekých ciest. Martin : Matiča slovenská.
1	2	2	2011	MACHO, P.	Milan Rastislav Štefánik v hlavách a srdciach. Fenomén národného hrdinu v historickej pamäti. Bratislava: Historický ústav SAV.
1	2	2	1998	MARSINA, R.	Historik Daniel Rapant. Život a dielo (1897–1988-1997). Martin.
1	2	2	2006	MEDVECKÝ, M. (ed.)	Posledné a prvé slobodné /?/

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

					voľby 1946, 1990.
1	2	2	2009	MÍČEV, S. a kol.	Slovenské národné povstanie 1944. Banská Bystrica : Múzeum SNP.
1	2	2	1996	NOVAK, M.	Filozofia slobody. Charis, Bratislava.
1	2	2	1991	OTČENÁŠ, M.	Čítanka k dejinám slovenskej historiografie. Košice.
1	2	2	2007	PEKÁR, M.	Východné Slovensko 1939 – 1945. Prešov : FF PU.
1	2	2	1999	PEŠEK, J. -SZOMOLÁNYI, S. (eds.)	November 1989 na Slovensku. Bratislava.
1	2	2	1996	PEŠEK, J. a	Štátna bezpečnosť na Slovensku 1948 – 1953. Bratislava.
1	2	2	1996	PEŠEK, J. b	V tieni totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948 - 1953. Bratislava.
1	2	2	2009	PETRUF, P. (ed.)	Fontes Rerum Slovacarum I. Česko-Slovensko, Slovensko a Protektorát Čechy a Morava. Vývoj československých vzťahov v roku rozpadu spoločného štátu.
1	2	2	1999	PODRIMAVSKÝ, M. - KOVÁČ, D. (eds.)	Slovensko na začiatku 20. storočia. (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby). Bratislava.
1	2	2	2008	SCHVARC, M. - HOLLÁK, M. - SCHRIFFL, D. (eds.)	„Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I. Bratislava : Ústav pamäti národa.
1	2	2	2010	SCHVARC, M. - SCHRIFFL, D. (eds.)	„Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu. Dokumenty II. Bratislava : Ústav pamäti národa.
1	2	2	2012	SIDOR, K.	Vatikánsky denník I, II.
1	2	2	2003	SIVÁK, J.	Z mojich pamätí. Martin : Matica slovenská.
1	2	2	2012	SLNEKOVÁ, V.	Úvod do medzinárodných vzťahov (1945-1962). Nitra: UKF.
1	2	2	2009	SOKOLOVIČ, P.	Hlinkova garda 1938 – 1945. Bratislava.
1	2	2	2004	ŠKVARNA, D.	Začiatky moderných

					slovenských symbolov. K vytváraní národnej identity od konca 18. storočia do polovice 19. storočia. Banská Bystrica: FHV UMB.
1	2	2	2005	ŠKVARNA, D. - SLADEK, K.	Hľadanie novej podoby strednej Európy. Bratislava.
1	2	2	1997	ŠTEFANSKÝ, M. - ZÁGORŠEKOVÁ, M. (eds.)	Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948 - 1989. Banská Bystrica.
1	2	2	1999	ŠUTAJ, Š.	Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944-1948. Bratislava.
1	2	2	1999	ŠVORC, P. - HARBULOVÁ, L. (eds.)	Stredoeurópske národy na krížovatkách novodobých dejín 1848-1918. Prešov.
1	2	2	2002	ÚPN	Slovenská republika očami mladých historikov I-X.
1	2	2	1991	VNUK, F.	Mať svoj štát znamená život. Bratislava : Odkaz-Ozveny.
1	2	2	2009	ZELENÁK, P.	Slovenská politika medzi tradicionalizmom a modernou. In: PEKNÍK, Miroslav a kolektív. Ferdinand Juriga – ľudový smer slovenskej politiky. Bratislava : VEDA, s. 164-180.
1	2	2	1999	ŽATKULIAK, J. (ed.)	Národná rada v kontexte slovenských dejín. Bratislava.
1	3	3	2008	BYSTRICKÝ, V. - LETZ, R. - PODOLEC, O. (eds)	Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí. 2. diel. Bratislava : AEP.
1	3	3	2010	BYSTRICKÝ, V. - MICHELA, M. - SCHVARC, P. a kol.	Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska. Bratislava : VEDA.
1	3	3	2005	BYSTRICKÝ, V. - ROGULOVÁ, J. (eds.)	Storočie propagandy. Slovesko v osidlach ideológií. Bratislava.
1	3	3	1995	DEÁK, L. (ed.)	Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918-1920. Matica slovenská .
1	3	3	2006	MIČKO, P.	Nemecký finančný kapitál a stredné Slovensko v rokoch 1939 - 1945. Banská Bystrica : Ústav

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

1	3	3	1999	NIŽŇANSKÝ, E.	vedy a výskumu UMB. Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredo-európskom kontexte. Prešov.
1	3	3	2006	PEKNÍK, M. a kol.	Laco Novomeský : kultúrny politik, politik v kultúre. Bratislava : VEDA.
1	3	3	2010	PEKNÍK, M. a kol.	Dr. Ivan Dérer : politik, právnik a publicista. Bratislava : VEDA.
1	3	3	2012	PEKNÍK, M. a kol.	Dr. Vavro Šrobár : politik, publicista a národnoosvetový pracovník. Bratislava : VEDA.
1	3	3	2008	PEKNÍK, M. a kol. a	Dr. Milan Hoďža : politik a žurnalista. Bratislava : VEDA.
1	3	3	2008	PEKNÍK, M. a kol. b	Martin Rázus : politik, spisovateľ a kultúrny činiteľ. Bratislava : VEDA.
1	3	3	1996 – 2007	redakcia ČSHR	Česko-slovenská historická ročenka 1996–2006, Bmo 1996–2007.
1	3	3	1996	ŠVORC, P.	Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918 – 1946. Universum, Prešov.
1	3	3	2007	ŠVORC, P.	Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918 – 1946. Praha : Lidové noviny.
1	3	3	1994	URBAN, M.	Na brehu krvavej rieky. Spomienky novinára. Bratislava : Slovenský spisovateľ.
1	3	3	2004	ŽÁRY, Š.	Bratislavský chodec. Bratislava : Vydavateľstvo PT.
1	4	4	2007	BYSTRICKÝ, V. - LETZ, R. - PODOLEC, O. (eds)	Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí. 1. diel. Bratislava : AEP.
1	4	4	2011	ŠUCHOVÁ, X.	Idea československého štátu na Slovensku 1918 – 1939 : protagonisti, nositelia, oponenti. Bratislava : Historický ústav SAV.

1	4	4	2003	ŠVORC, P.	Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období 1919 – 1939. Prešov.
1	5	5	1993	ČARNOGURSKÝ, P.	6. október 1938. Bratislava : VEDA.
1	5	5	2004	HULMANNOVÁ, M. (ed.)	GAŠPAR, T. J. Pamäti II. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov.
1	5	5	2010	ZEMKO, M.	Občan, spoločnosť, národ v pohybe slovenských dejín. Bratislava : Pro dama.
1	6	6	2012	FERENČUHOVÁ, B. - ROGULOVÁ, J. a kol.	Občianska spoločnosť a politická kultúra. Kapitoly z dejín Slovenska 1918 – 1938. Bratislava : Historický ústav SAV.
1	6	6	2012	JAKSICSOVÁ, V.	Kultúra v dejinách. Dejiny v kultúre. Moderna a slovenský intelektuál v siločiarach prvej polovice 20. storočia. Bratislava : VEDA.
1	7	7	2009	KAMENEC, I.	Spoločnosť, politika, historiografia : pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. Bratislava : Pro dama.
1	8	8	2008	BYSTRICKÝ, V.	Od autonómie kvzniku Slovenského štátu. Bratislava : Pro dama.
1	8	8	2004	BYSTRICKÝ, V. - ZEMKO, M. (eds.)	Slovensko v Československu (1918 - 1939). Bratislava : VEDA
1	9	9	2011	VAŠŠ, M. b	Slovenská otázka v 1. ČSR (1918 - 1938). Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej.
2	2	4	2002	BARNOVSKÝ, M.	Prvá vlna destalinizácie a Slovensko. /1953 - 1957/. Brno.
2	2	4	1994	BYSTRICKÝ, V. - FANO, Š. (eds.)	Slovensko na konci druhej svetovej vojny. Bratislava.
2	2	4	1996	CAMBEL, S.	Slovenská dedina (1938 – 1944). Bratislava : SAP.
2	2	4	1992	CAMBEL, S. (ed.).	Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia).

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

2	2	4	1991	ĎURČANSKÝ, F.	Bratislava: VEDA. Biela kniha I- IV. diel. 1. vyd. Trenčín : Vydavateľstvo Ivan Štelcer.
2	2	4	1999	ĎURICA, M. S.	Slovenská republika 1939 - 1945. Bratislava : Lúč.
2	2	4	1992	KAMENEC, I. - PRE- CAN, V. - ŠKOR- VÁNEK, S.	Vatikán a Slovenská republika 1939-1945. Dokumenty. Brati- slava-Praha.
2	2	4	2002	KÁRNÍK, Z.	České země v éře První republi- ky (1918-1938), II., III., Praha. Libri
2	2	4	1998	KOVÁČ, D.	Dejiny Slovenska. Praha – Brati- slava.
2	2	4	2008	KOVÁČ, D. (ed.).	Slovensko v 20. storočí. Prvá svetová vojna 1914-1918. Brati- slava: VEDA.
2	2	4	2004	KOVÁČ, D. (ed.).	Slovensko v 20. storočí. Na začiatku storočia 1901-1914. Bratislava: VEDA.
2	2	4	2009	LONDÁK, M. - SIKORA, S. a kol.	Rok 1968 a jeho miesto v našich dejinách. Bratislava.
2	2	4	- 2002	PEKNÍK, M. a kol.	Milan Hodža, štátnik a politik. Bratislava.
2	2	4	1993	PETRUF, P.	Marshallov plán. Bratislava.
2	2	4	2011	PETRUF, P.	Zahraničná politika Slovenskej republiky 1939 - 1945. Bratislava : Historický ústav SAV.
2	2	4	1990	RAŠLA, A. - ŽABKAY, E.	Proces s dr. J. Tisom. Bratislava: Tatrapress.
2	2	4	1999	RYCHLÍK, J. a	Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy III, AEP. Bratislava.
2	3	6	1992	?	Dejiny Slovenska IV. Bratislava.
2	3	6	1992	BYSTRICKÝ, V. (ed.)	Slovensko v politickom systéme Československa. SNR- HÚ SAV, Bratislava.
2	3	6	2008	BYSTRICKÝ, V. a kol.	Rok 1968 na Slovensku a v Československu. Bratislava, HÚ SAV,

2	3	6	2008	KAMENEC, I	Slovenský štát v obrazoch (1939 – 1945). Praha: Ottovo nakladatelství.
2	3	6	2005	KREKOVIČ, E. - MANNOVÁ, E. - KREKOVIČOVÁ, E. (eds.)	Mýty naše slovenské. Bratislava Academic Electronic Press.
2	3	6	2002	LONDÁK, M. - SIKORA, S. - LONDÁKOVÁ, E.	Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 - 1967. Bratislava.
2	3	6	1997 - 2006	MARTULIAK, P. - FREMAL, K.	Dejiny Slovenska v rokoch 1914-1945. Vysokoškolské učebné texty. Banská Bystrica.
2	3	6	2008	PODOLEC, O. (ed.)	Február 1948 a Slovensko. Bratislava.
2	3	6	1991	SIDOR, K.	Takto vznikol Slovenský štát. Bratislava.
2	3	6	2000	SMOLÍKOVÁ, G. - SMOLÍK, P. - MIKLOŠKO, F. (eds.)	Zločiny komunizmu na Slovensku I-II. 1948-1989. Prešov.
2	3	6	1994	TEREN, Š. (ed)	Národohospodár Peter Zafko spomína. Liptovský Mikuláš: Transcius.
2	4	8	2003	BREZOVÁKOVÁ, B. a kol.	Krátke dejiny Slovenska. Bratislava.
2	4	8	1998	DEÁK, L. (ed.)	Viedenská arbitráž. I. Bratislava.
2	4	8	1991	KOVÁČ, D.	Nemecko a nemecká menšina na Slovensku/1871-1945/. Bratislava.
2	4	8	2010	SIDOR, K.	Denníky 1930 – 1939. Bratislava: Ústav pamäti národa.
2	4	8	2002	TISO, J.	Prejavy a články (1913-1938). Zv. I. Bratislava : AEP.
2	5	10	2010	BARTLOVÁ, A.	Túžby, projekty, realita. Slovensko v medzivojnovom období. Bratislava : Pro dama.
2	5	10	1997	KOVÁČ, D.	Slováci – Česi – dejiny. Bratislava : AEP.
2	5	10	2012	LETZ, R.	Slovenské dejiny V. 1938 – 1945. Bratislava : Literárne informačné centrum.
2	5	10	2007	TISO, J.	Prejavy a články (1938 - 1944).

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

					Zv. II. Bratislava : AEP.
					Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938. Bratislava : Historický ústav SAV.
2	7	14	2009	ROGULOVÁ, J. a kol.	
2	9	18	1997	CHMEL, R. (ed.)	Slovenská otázka v 20. storočí. Bratislava : Kalligram.
3	3	9	1992	BYSTRICKÝ, V.-FANO, Š. (eds.)	Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Bratislava, SAP.
3	3	9	-	1999	
3	3	9	2006	ĎURICA, M. S.	Jozef Tiso 1887- 1947. Životopisný profil. Bratislava. Lúč.
3	3	9	1990	JABLONICKÝ, J.	Povstanie bez legiend. Bratislava.
3	3	9	-	1998	
3	3	9	2001	KAMENEC, I	Tragédia politika, kňaza a človeka. /Dr. Jozef Tiso 1887-1947/. Bratislava.
3	3	9	-	1999	
3	3	9	2001	KORČEK, J.	Slovenská republika 1943-1945. Bratislava.
3	3	9	2003	MANNOVÁ, E. (ed.)	Krátke dejiny Slovenska. Bratislava: AEP.
3	3	9	1993	ŠUTAĽ, Š.	Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945-1948. Bratislava.
3	4	12	2008	LACKO, M. a	Slovenské národné povstanie 1944. Bratislava : Slovart.
3	4	12	2006	LETZ, R.-MULÍK, P. - BARTLOVÁ, A. (eds.)	Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945. Martin.
3	4	12	1993	ŠOLC, J.	Slovensko v českej politike. Banská Bystrica; Bratislava.
3	4	12	1994	ŠPETKO, J.	Slovenská politická emigrácia v 20. storočí. Praha.
3	5	15	2001	HÖENSCH, J. K.	Slovensko a Hitlerova východná politika. Bratislava : VEDA.
3	5	15	1998	HRONSKÝ, M.	Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920. Bratislava.
3	5	15	2000	KAMENEC, I. d	Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava.
3	5	15	1998	PEŠEK, J.	Odvrátená tvár totality. Politic-

					ké perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948 - 1953. Bratislava.
3	6	18	1993	BARNOVSKÝ, M.	Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945-1948. Bratislava.
3	6	18	1999	LIPTÁK, E.	Storočie dlhšia ako sto rokov. Bratislava, Kaligram.
3	7	21	1991	DEÁK, L.	Hra o Slovensko : Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939. Bratislava.
3	9	27	2012	FERENČUHOVÁ, B. - ZEMKO, M. (eds.).	Slovensko v 20. storočí. V medzivojnovom Československu 1918-1939. Bratislava: VEDA.
3	9	27	2000	PEKNÍK, M. a kol.	Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava : Veda.
4	5	20	2008	LACKO, M. b	Slovenská republika 1939-1945. Bratislava: Perfekt.
4	6	24	1998	BARNOVSKÝ, M. - BEŇKO, J. (eds.) a	Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. Bratislava.
4	8	32	2004	LETZ, R. - PEŠEK, J. (eds.)	Štruktúry moci na Slovensku 1948-1989. Prešov.
4	9	36	1998	BARNOVSKÝ, M. - BEŇKO, J. (eds.) b	Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Zv. II. Bratislava : Nár. lit. centrum.
5	5	25	1991	KAMENEC, I	Po stopách tragédie. Bratislava : Archa.
5	7	35	1992	KAMENEC, I	Slovenský štát (1939-1945). Anomal, Praha.
5	10	50	2010	LETZ, R.	Dejiny Slovenska IV. 1914-1938. Bratislava: Literárne informačné centrum.
5	10	50	1992	LIPTÁK, E. (ed.)	Politické strany na Slovensku. Bratislava, Archa.
6	12	72	2004	ZEMKO, M. -BYSTRICKÝ, V. (eds.).	Slovensko v Československu 1918-1939, Bratislava: VEDA.
7	17	119	-	LIPTÁK, E.	Slovensko v 20. storočí. Bratislava: Kalligram.
8	9	72	1998	RYCHLÍK, J.	Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945-

Z čoho sa učia najnovšie dejiny na našich vysokých školách?

9 14 126 1997 RYCHLÍK, J.

1992. Bratislava.

Češi a Slováci ve 20.století.
Česko-slovenské vztahy 1914-
1945, Bratislava: AEP.

VALACHOVIČ, PAVOL – HABAJ, MICHAL: *Staroveké civilizácie. Chetiti a Peržania*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2013, 204 s.

V prešovskom vydavateľstve Michala Vaška vyšli v roku 2013 najnovšie vysokoškolské učebné texty slovenského starovekára doc. Pavla Valachoviča. Po vydaní skript tematicky venovaných antickému Stredomoriu (*Stručné dejiny starovekého Ríma*, 2009 a *Stručné dejiny starovekého Grécka*, 2012) sa aj záujemcovia o dejiny a kultúru blízkovýchodného staroveku dočkali publikácie s názvom *Staroveké civilizácie*, v ktorých doc. Valachovič v spolupráci s mladým slovenským historikom Michalom Habajom priblížili študentom histórie a príbuzných vedných disciplín dve orientálne civilizácie: *Chetitov* a *Peržanov*.

Učebné texty *Staroveké civilizácie* autori rozdelili na dva celky, korešpondujúce s podtitulom publikácie. Z hľadiska členenia je preto vhodné rozdeliť túto recenziu na dve časti. Paradoxne druhú časť diela z pera Michala Habaja musím hodnotiť pozitívnejšie ako tú prvú. Napriek erudovanosti Pavla Valachoviča došlo v práci k niekoľkým menším chybám a nepresnostiam, na ktoré je nutné upozorniť. Autori knihy síce uvádzajú, že publikácia neprešla jazykovou úpravou, ale čitateľa určite nepoteší, že hneď v úvodnej vete na strane 9 objaví až dve chyby: „V dejinách starovekého Blízkeho Východu hrali hlavnú úlohu Sumeri a Akkadánia v Mezopotámii a Egyptania v severovýchodnej časti Afriky.“ Na jednej strane môžeme hodnotiť tieto dva nedostatky za preklepy, na strane druhej je nutné pozastaviť sa pri terminológii označovania Blízkeho/Predného východu. Zatiaľ čo Valachovič uvádza pojem Blízky východ, spoluautor Habaj preferuje výhradne termín Predný východ (používaný najmä v českom prostredí), čo rozhodne neprispieva k homogenite celej práce. Vzhľadom na to, že sa jedná o vysokoškolské učebné texty, ktoré majú slúžiť na vzdelávanie budúcich bádateľov, sa v nich vyskytujú početné gramatické chyby a preklepy. Z tohto dôvodu by bolo žiaduce podrobiť recenzované skriptá jazykovej korektúre, ktorá by odstránila tieto neduhy, ktoré výrazne kazia celkový dojem inak zaujímavej publikácie.

Odhladnuc od gramatických defektov sa v práci vyskytujú i niektoré odborné nejasnosti a nepresnosti. Na s. 21, kde Valachovič analyzuje starochetitské obdobie a približuje politické dejiny Chetitov,

zavádzajúco uvádza dynastické pomery starobabylonskej ríše pri vykreslení vlády Muršiliša I., keď píše, že „V roku 1594 dobyl Babylon, ukončil vládu Chammurapiho dynastie (vládla v Babylone od roku 1894).“ Za zavádzajúce považujem samotné pomenovanie Chammurapiho dynastia, pretože panovník Chammurapi (vládol 1792 – 1750 pred. n. l.) nebol priamym zakladateľom, ale šiestym a najvýznamnejším predstaviteľom tzv. I. babylonskej dynastie, ktorú založil prvý kráľ Babylonu Sumu-Abum (vládol 1894-1881 pred n. l.). Nepresným tvrdením je aj názor publikovaný v stati o hieroglyfických Chetitoch, v ktorom sa na s. 28 uvádza, že „Ich obyvatelia používali hieroglyfickú chetitčinu, ktorej texty rozlúštil Bedřich Hrozný.“ Z odborného hľadiska nie je relevantné hovoriť o prof. Hroznom ako o rozlúštitelovi hieroglyfickej chetitčiny. Svojím výskumom síce prispel k rozlúšteniu tohto lingvistického problému najmä vydaním autografie spomínaných textov, zákonníka a určením príslušnosti k indoeurópskej jazykovej skupine, ale história ukázala, že sa vo viacerých bodoch mýlil. Za skutočného rozlúštitelä hieroglyfických textov je považovaný prof. Helmut Theodor Bossert a prof. Hrozný zas za rozlúštitelä jazyka klinopisných Chetitov.

Za pozitívum publikácie rozhodne považujem prácu s dobovými prameňmi, ktorých preklady do slovenského jazyka publikovali obaja autori v záverečnej stati pod názvom *Dokumety*. Napriek pokusu o využitie tohto bohatého zdroja informácií a ich zahrnutia do textu pri vykreslení chetitských reálií, došlo k interpretačnej chybe pri tvrdení, že: „Do chetitského písomníctva prenikla aj jedna z verzií o sumerskom hrdinovi Gilgamešovi, z domácich hrdinov je to predovšetkým mýtus o chetitskom hrdinovi Atracharsisovi.“ (s. 37) V chetitských mýtoch nenájdeme autochtónneho hrdinu s menom „Atracharsis“, pretože sa jedná o prevzatú postavu Atrachasisa, známeho aj pod inými menami (napr. Utanapišti), vyskytujúceho sa v babylonských a prvotne v sumersko-akkadských literárnych a mytologických textoch. Mýtus o potope sveta ako sa zvyčajne označuje, prevzali Chetiti v priebehu 2. polovice 2. tisícročia pred n. l. a preložili ho do chetitčiny. V chetitských archívoch preto vystupuje Atrachasís pod menom Atramchaši a vykazuje početné paralely s akkadským originálom.

Pôsobivé vykreslenie dobových reálií Chetitov a zaujímavé poznatky napr. o nástupníckom systéme chetitských kráľov

a náboženskom rituále tavanany znižuje pomerne časté opakovanie týchto slovných spojení. Napríklad s Telipinušovou reformou nástupníctva sa čitateľ stretáva po prvý raz na strane 22, opätovne je vykreslená v stati *Následník trónu* na str. 33 a taktiež na nasledujúcej strane v stati *Aristokracia*. Konkrétnejším príkladom duplicity vybraných slovných spojení je časté spomínanie náboženského obradu. Napr. na str. 31-32 sa spomína, že „Na začiatku každého roka (približne v našom mesiaci marec) s manželkou podstupovali mesačné náboženské obrady, ktoré mali za úlohu očistu celej spoločnosti a jej prípravu na rok.“ S rovnakou textovou duplicitou sa stretneme už na strane 33: „Na začiatku roka (v marci) odchádzala spolu s ním do Arimny a celý mesiac tam obaja vykonávali dôležité očistné obrady...“ alebo pri načrtnutí náboženských pomerov Chetitov na strane 40, kde sa opätovne uvádza: „Každoročne na začiatku jari (asi dnešný mesiac marec) panovník a jeho manželka prichádzali do horského mesta Arinna, kde po celý mesiac vykonávali spolu alebo jednotlivo očistné obrady...“ Pri väčšine spomenutých príkladoch sa prevažne jednalo o pôsobenie tavanany Paduchepy (v anglofónnej literatúre uvádzaná ako Puduhepa), manželky kráľa Chatušiliša III, ktorej úloha sa v učebných textoch vysvetľuje viacnásobne.

Menšie nedostatky badať aj v poslednej textovej stati prvej časti publikácie, kde autor v krátkosti zhrnul dejiny objavovania chetitskej civilizácie, kde medzi archeológov neobratne zaradil na s. 45 i českých filológov: „V súčasnosti pokračujú archeologické výskumy, na ktorých sa zúčastňujú aj tureckí bádatelia ..., ale aj českí chetitológovia (Lubor Matouš, Vladimír Souček, Petr Vavroušek – centrum chetitologického bádania v Českej republike sa sústreďuje na Karlovej univerzite).“ Na rozdiel od zakladateľa svetovej chetitológie, Bedřicha Hrozného, sa menovaní českí orientalisti osobne nezúčastňujú archeologických vykopávk, ale skúmajú, prepisujú a vydávajú klinopisné texty chetitskej a staroasýrskej proveniencie ako renomovaní filológovia. Za veľké „faux pas“ osobne považujem skomolenie mena prestížneho tureckého archeológa Tahsina Özgüca (v publikácii uvedený ako „Tahsín Özgüg“, s. 45). V súvislosti s touto témou je iste zaujímavé si položiť otázku, prečo autor nespomenul aktuálne prebiehajúci výskum lokality Kültepe, ktorý ohlásil profesor z Ankarskej univerzity Fikri Kulakoğlu v médiách už v júni roku 2013, teda v čase prípravy publikácie.

Z kvalitatívneho i kvantitatívneho hľadiska považujem za hodnotnejšiu súčasť recenzovaných skrípt práve druhý diel venovaný Peržanom. Veľmi oceňujem autorov nadhľad pri interpretovaní prevažne politických dejín Perzskej ríše achajmenovských kráľov, pri vykresľovaní ktorých sa snažil hľadať konsenzus medzi tradičným negativistickým pohľadom gréckych dejepiscov a klinopisným „chválorečením“ staroperzských kráľovských nápisov. Rovnako ako v prípade Valachovičových Chetitov, tak aj ku kapitolám venovaným dejinám achajmenovskej Perzie je možné vniesť niekoľko menších pripomienok. V prípade využitia pramenného materiálu priamo v texte vyznieva pomerne odťažito citovanie diela gr. historika Arriana na stranách 148-149. V tomto prípade by bolo zaiste vhodnejšie buď skrátiť časť citovaného textu, alebo začleniť ho do samostatnej prílohy. Istá neproporcionalita využitia dobových prameňov (Herodotove *Dejiny*) sa odzrkadlila aj pri opise bitky pri Salamíne (s. 124) na úkor hrdinskej smrti Lakedaimončanov pri Thermopylách, ktorej autor nevenoval náležitú pozornosť.

Samotný štýl a spôsob podania historických faktov, opis početných vojnových ťažení a palácových povstaní je podaný pútavo a zaujímavým spôsobom približuje i laickému čitateľovi na prvý pohľad neprehľadný sled vnútropolitických a zahraničnopolitických aktivít perzských kráľov. Pri pozornejšom čítaní však znovu narazíme na istú dávku duplicity, a to na príklade odôvodnenia dynastických nárokov podľa historicky nedoloženého kráľa Achajmena. Oceňujem však, že autor na záver svojej práce pripojil nielen prehľad vládnucich achajmenovských panovníkov, ale i informatívny chronologický prehľad dejín starovekej Perzie.

Lahko čitateľný text publikácie obohacujú zaujímavé obrazové reprodukcie v podobe kráľovských nápisov, výjavov z náboženského života staroorientálnych civilizácií, vybrané ukážky zákonníkov či informatívne mapky. Z hľadiska koherentnosti učebných textov by však bolo vhodné uvádzať pri spomínaných mapách a vyobrazeniach aj pôvodné zdroje obrazových príloh.

Navzdory viacerým nepresnostiam, nedôslednostiam napr. pri chýbajúcom uvádzaní pred n. l., štylistickým a lexikálnym chybám, prácu nemožno hodnotiť negatívne, ale je nutné oceniť spôsob spracovania, prehľadnosť a syntetickosť diela, ktoré ponúka študentom histórie a archeológie okrem základných faktografických údajov aj možnosť

nahliadnutia do života dvoch orientálnych civilizácií, ktoré svojho času určovali chod svetových dejín. Som presvedčený, že recenzované vysokoškolské učebné texty *Staroveké civilizácie* bude možné využiť nielen ako učebnicu starovekých dejín, ale i ako didaktickú pomôcku počas seminárov zo starších dejín vďaka priloženým dokumentom.

Tomáš Adamčík

FEDERMAYER, Frederik et al.: *Magnátske rody v našich dejinách 1526 – 1948*. Martin : Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012, 379 s.

Je potešiteľné, že dejinám aristokratických rodov v uplynulých rokoch domáca historiografia v spolupráci so zahraničnými kolegami venuje zvýšenú pozornosť. Prejavom tohto záujmu sú predovšetkým zborníky resp. kolektívne monografie zamerané na konkrétne šľachtické rody. Spomedzi rodov s priamymi väzbami k slovenskému územia ide o Pálffyovcov, Révayovcov, Thurzovcov, Balassovcov a opakovane už aj s edíciou vybraných prameňov Esterházyovcov.¹ Zámer predstaviť verejnosti fenomén aristokratov či magnátov v širšom časovom a tematickom rámci napĺňa dielo trinástich autorov pod vedením Frederika Federmayera. Monografia *Magnátske rody v našich dejinách 1526 – 1948* vydaná Slovenskou genealogicko-heraldickou spoločnosťou zároveň tvorí prvý zväzok v edičnom rade Almanach SGHS. Editor v úvode pojednáva o genealogickom a historickom výskume vyššej šľachty na Slovensku – hodnotí stav bádania, zameranie a možnosti súčasného výskumu. Potvrďuje, že téme sa slovenská historiografia dosiaľ systematicky nevenovala. Príčiny možno hľadať v sociálnom a politickom vývoji s dosahom až do súčasnosti. Z tohto pohľadu sa preto javí príznačné aj konštatovanie F. Federmayera, že Slovensko je jedinou krajinou strednej Európy, ktorá sa úplne vzdala svojej aristokracie.

Monografia sprístupňuje súbor zámerne vybraných tém, spracovaných jednotlivými autormi. Nejde teda o výstup z konferencie s voľne prihlásenými príspevkami. Napriek tomu dielo poskytuje obsahovo pestrý výber textov, pričom vzhľadom na stav poznania niektoré majú komplexnejší charakter, iné sú skôr sondami do problematiky. Práca pozostáva

¹ MALEČKOVÁ, Katarína (ed.): *Pálffyovský rod. Dejiny, osobnosti, stavebné aktivity, mecenášstvo a zbierky*. Bojnice : SNM – Múzeum Bojnice, 2000; FUNDÁRKOVÁ, Anna – PÁLFFY, Géza (eds.): *Pálffyovci v novoveku*. Bratislava – Budapest : Pro História, 2003; KOVAČKA, Miloš – AUGUSTÍNOVÁ, Eva – MAČUHA, Maroš (zost.): *Rod Révai v slovenských dejinách*. Martin : Slovenská národná knižnica, 2010; LENGYELOVÁ, Tünde a kol.: *Thurzovci a ich historický význam*. Bratislava : Pro Historia, 2012; FERENCOVÁ, Helena – ANTOLOVÁ, Erika (zost.): *Rod Balašovcov v 13. až 19. storočí*. Modrý Kameň : SNM – Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, 2013; GÜRTLER, Wolfgang – KROPF, Rudolf (hrsg.): *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*. Eisenstadt : Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2009; MACZÁK, Ibolya (szerk.): *„Fényes palotákban, ékes kőfalokban“*. Tanulmányok az Esterházy családról. Budapest : WZ Könyvek, 2009; KNAPP, Éva – TŰSKÉS, Gábor (szerk.): *Az Esterházy család és a magyarországi művelődés*. Budapest : MTA Bölcsészettudományi Kutatócsoport, 2013.

z dvoch tematicky vymedzených častí. Prvá pojednáva o aktivitách aristokracie v politickej a cirkevnej sfére. Druhá, obsiahlejšia časť, sústreďuje záujem na aristokratickú reprezentáciu, t.j. súhrn problémov týkajúcich sa sociálnych dejín a umelecko-historického okruhu. Prvou v poradí je kapitola Gézu Pálffyho u utváraní stavu uhorských barónov a magnátov v 16. storočí. Všíma si povyšovanie šľachticov, rôzne okolnosti udeľovania barónskeho titulu (akcentuje najmä vojenská služba), čo dokladá početnými príkladmi a prehľadným chronologickým zoznamom. Nasleduje text F. Federmayera o Lippayovcoch zo Zomboru. Autor spresňuje otázku pôvodu rodu, ktorý mohol pochádzať zo sedmohradského mesta Lippa (rumun. Lipova), venuje sa jednotlivým členom, vrátane ostrihomského arcibiskupa Juraja Lippaya. Pozoruhodné poznatky prináša o väzbách Lippayovcov k Dóczyovcom (okolnosti držby hradu a panstva Šášov) a Balassovcom. Anna Fundárková sa zamerala na vybrané politické skupiny uhorských aristokratov v 17. storočí. Sleduje vzťahy medzi palatínom Mikulášom Esterházym, komorským prednostom Pavlom Pálffym a arcibiskupom Jurajom Lippayom. Sústredila sa pritom na dôvody ich vzájomnej rivality a motívy ich konania. Text Ingrid Kušnirákovej nadväzuje na dva predošlé a najmä priskúmaní osobnosti M. Esterházyho sa s nimi prelína. Autorka v rámci procesu rekatolizácie okrem úlohy magnátov zdôraznila i význam reholí – najmä jezuitov, ale aj františkánov, pavlínov a klarisiek. Zložitost pomerov zároveň dokresľuje citátmi z dobových *Litterae annuales*.

Jan Županič pojednáva o pomere aristokracie k ostatnej šľachte, a o nadobúdaní kniežacích a barónskych titulov. V rámci širšieho prostredia habsburskej monarchie porovnáva rakúsku časť s uhorskou. Ťažisko kladie na 19. storočie, keď sa v dôsledku dynamických spoločenských zmien mení právne a sociálne zázemie aristokracie. V nadväznosti na J. Županiča napokon prináša detailný pohľad na uhorské i súčasné slovenské územie Roman Holec. Všíma si postavenie aristokracie v uhorskom politickom dianí so zreteľom na parlamentný model a zastúpenie aristokratov v hornej snemovni uhorského snemu. Zameriava sa aj na podiel zemianstva a (ne)prítomnosť aristokratov v slovenskom národnom hnutí. Špecifickú výnimku tvoril v tomto ohľade barón Gregor Friesenhof. Okrem nenaplnených plánov slovenskej politickej reprezentácie tak vystupuje do popredia otázka identity šľachtického stavu a lojality Slovákov k Uhorsku, ale aj postupná demokratizácia a modernizácia spoločnosti.

Druhú časť monografie venovanú kultúre a spoločenskému životu otvára kapitola Tünde Lengyelovej. Autorka sa zamerala na život aristokratiek, pričom poukazuje na fakt, že ich úlohou v postavení manželiek bolo vedenie rodiny a domácnosti, a výchova detí. U žien v aristokratickom prostredí zároveň plnila dôležitú úlohu informovanosť v aktuálnych politických, hospodárskych a sociálnych pomeroch. Umožňovalo im to lepšie viesť domácnosť a v prípade neprítomnosti manžela i spravovať rodové majetky. Od 16. storočia sa zrejme aj z uvedených dôvodov ženy aktívnejšie prejavujú i na poli gramotnosti či všeobecne vzdelanosti. Diana Duchoňová upriamila záujem na fenomén aristokratického dvora. K uhorským špecifikám patrilo, že najvyššie postavený – panovnícky dvor sídlil vo Viedni, alebo Prahe. Aristokracia si preto budovala vlastné dvory, vychádzajúce z domácich tradícií, ale aj z Viedne podľa burgundského modelu. Podrobnejší pohľad na fungovanie, štruktúru a personálne obsadenie dvora autorka predstavila na príklade Esterházyovcov.

Uhorskej vyššej šľachte zapísanej v registroch (tzv. kvaternoch) novoprijatých členov medzi moravské zemské stavy od polovice 17. do polovice 19. storočia venuje pozornosť Jiří Brňovják. Pre právoplatné prijatie bolo potrebné získanie inkolátu (dedičného obyvateľského práva) a vykonanie sľubu vernosti panovníkovi (skladal sa pred úradníkmi českej dvorskej kancelárie vo Viedni). Poslednou právnou podmienkou bolo zloženie reverzu k zemi – písomného sľubu dodržiavať zemské práva a zákony. Prekvapujúco pôsobí zistenie, že vklady do moravských kvaternov tvoria po rozdelení šľachty podľa pôvodu v prípade uhorskej šľachty len 3 % podiel. Predstavuje ho iba 21 vkladov týkajúcich sa 16 magnátskych rodov (napr. Czobor, Forgách, Illésházy, Majthényi). Nízky počet napriek geografickej blízkosti svedčí o obmedzených kontaktoch medzi uhorskou a moravskou vyššou šľachtou. Ďalšiu tematicky blízku kapitolu spracoval Marek Starý. Zamerala sa na migráciu, resp. aj politickú emigráciu uhorskej šľachty do Čiech. Od druhej polovice 16. storočia predstavovali Čechy v porovnaní s Uhorskom pokojnejšie územie, kde navyše pôsobil aj cisársky dvor Rudolfa II. Napriek tomu podobne, ako na Morave, uhorská aristokracia prenikala do českého prostredia len v malej miere. Okrem možnej nedôvery českej šľachty voči cudzincom mohli tento stav podmieňovať aj prekážky právnej povahy. Rovnako marginálny charakter malo podľa M. Starého i angažovanie českej šľachty v Uhorsku. S vysloveným názorom

možno vo všeobecnej rovine súhlasí, aj keď napr. doklady o správe kráľovských hradných panstiev naznačujú, že v niektorých regiónoch v 15. – 16. storočí opakovane pôsobili šľachtici českého alebo moravského pôvodu.

Špecifickým väzbám uhorskej aristokracie k zahraničiu venuje pozornosť Igor Graus. Pojednáva o uhorských členoch rádu Zlatého rúna, prestížneho rytierskeho spoločenstva založeného na burgundskom panovníckom dvore v roku 1430. Spomedzi uhorskej šľachty v ráde nachádzame pomerne úzky okruh osôb. Rozlišovať pritom treba medzi voľbou a prijatím medzi rytierov. Do uvedenej kategórie patrí Matej Korvín, ktorý bol riadne zvoleným rytierom, členom rádu sa však (zrejme v dôsledku politického vývoja) oficiálne nestal. Za prvého rytiera rádu Zlatého rúna pochádzajúceho z Uhorska možno preto označiť až Ludovíta II. Jagelovského. V roku 1700 došlo k rozdeleniu rádu na dve vetvy – španielsku a rakúsku. Sídlo rakúskej vetvy vo Viedni podporovalo nárast počtu členov domácej aristokracie, zastúpenie uhorských šľachticov v ráde bolo však naďalej nízke. Pomer v prospech členov uhorského pôvodu výraznejšie zvýšila až éra spoločenských zmien v rokoch 1848 – 1918. V závere kapitoly napokon poskytuje zaujímavý prehľad o členstve menoslov rytierov uhorského pôvodu z rokov 1516 – 1960. Ďalšou v poradí je kapitola o erbe aristokratického rodu Amade. Poslúžil ako príklad, na základe ktorého autor F. Federmayer predstavil vývoja premeny šľachtického erbu v závislosti na genealogických, spoločenských, politických a umeleckých vplyvoch. Text i z týchto dôvodov dopĺňajú podrobné genealogické tabuľky a reprodukcie pečatí uhorských magnátov.

Prácu napokon uzatvárajú dve kapitoly z umelecko-historickej oblasti. Miroslav Čovan sústredil pozornosť na náhrobné pamiatky vybraných rodov v Šariši (domácich i prisťahovaných), rámcovo od 15. do 18. storočia. Okrem viacerých dosiaľ neuverejnených poznatkov o tamojších sepulkráliách je text zvlášť podnetný pre výskum epigrafických a heraldických pamiatok aj v iných regiónoch. Osudom šľachtických rezidencií a zbierok po rokoch 1918 a 1945 venuje pozornosť Martina Orosová. Politické zlomy, spoločenský úpadok aristokracie a jej odcudzenie voči ostatnej spoločnosti a republike sprevádzalo pustnutie, rozpredávanie, rabovanie a ničenie majetku. Zrejme aj tu niekde môžeme tušiť príčiny chladného vzťahu súčasnej i minulých generácií voči šľachte – v lokálnych podmienkach azda i so snahou zabudnúť a vytesniť z povedomia svojho olúpeného suseda. Zostá-

va smutnou skutočnosťou, že aj konfiškácia šľachtických sídiel priniesla štátu len problémy s ich údržbou a v početných prípadoch viedla k úplnej devastácii objektov. K vzácnym výnimkám patrí zachované sídlo Andrássyovcov v Betliari.

Predstavená kolektívna monografia okrem faktografickej hodnoty a inšpirácie v tematickej oblasti pozitívne zasahuje aj do sféry, ktorú zvykne nazývať vyrovnávanie sa s minulosťou. Nepochybne sem možno zaradiť i formovanie nášho súčasného vzťahu k vyššej šľachte, pričom tým nemám namysli obnovenie vzťahu v podobe z čias monarchie. Pri čítaní knihy sa v tejto súvislosti dozvedáme, že uhorská aristokracia sa vo viacerých ohľadoch javí relatívne uzavretá voči zahraničiu, k čomu prispievali jej silné domáce majetkové a politické väzby. Tu môžeme zároveň doplniť, že pri mapovaní postojov aristokracie k slovenskému prostrediu sú k dispozícii spomienky príslušníkov poslednej žijúcej generácie.² Hoci stav poznania naďalej vyžaduje detailné analytické štúdie, jednostrannosť v nazeraní na historickú úlohu aristokracie možno korigovať najmä širokým a komplexne zameraným bádáním. Popri novoveku a moderných dejinách, bohatých na rôznorodé pramene, môžeme za predpokladu medzinárodnej spolupráce azda očakávať aj prvé pokusy o komplexnejšie spracovanie dejín stredovekej šľachty. Rovnako žiaduce sú moderné syntézy dejín jednotlivých aristokratických rodov, pre ktoré už vytvárajú predpoklady napr. aj zborníky spomenuté v úvode. Zostáva preto veriť, že *Magnátske rody v našich dejinách* nezostanú ojedinelým autorským počinom, ale novozaložený Almanach SGHS postupne sprístupní ďalšie diela podobného zameralia.

Pavol Maliniak

² Ide napr. o rozhovory s Moritzom Csákyom a o sériu rozhovorov s Katherine Pálffyovou, rodenou Zichyovou. <http://www.webnoviny.sk/rozhovory/grof-moritz-csaky-dostat-majetok-sp/479782-clanok.html>; SIVOK, Ján – ŠIMKOVIC, Michal: *Divín. Svedkovia histórie*. Divín : Ing. Ján Sivok – JSS, 2009, s. 138-165.

SUCHÁNEK, Drahomír: *Ius exclusivae: Právo exkluzivity při papežských volbách.* Praha : Aleš Skřivan ml., 2012, 270 s.

Problematika pápežských volieb patrí nepochybne medzi atraktívne témy interdisciplinárneho vedeckého diskurzu, pričom sa dotýka predovšetkým takých odborov, akými sú kánonické právo, cirkevné dejiny, teológia či politológia. Prienikom prvých dvoch spomínaných disciplín je charakteristická monografia historika medzinárodných vzťahov a katolíckeho teológa Drahomíra Suchánka, ktorý pedagogicky pôsobí na Univerzite Karlovej v Prahe a Západočeskej univerzite v Plzni. Venuje sa v nej problematike tzv. *ius exclusivae*, teda právu veta hláv niekdajších európskych monarchií v procese výberu hlavy katolíckej cirkvi. Ide o tému v českom i slovenskom jazykovom prostredí doposiaľ neprebádanú, pričom jej výskum nie je bežný ani v iných jazykových prostrediach, svetové jazyky nevynímajúc. O to viac je zaujímavý nielen titul ako taký, ale aj spôsob, akým ho autor dokázal spracovať.

Na priestore porporčne rozčlenených troch kapitol je prehľadným spôsobom opísaný historický vývoj pápežských volieb, ktoré postupne dostali podobu tzv. konkláve (uzavretá a od ostatného sveta oddlenená skupina kardinálov oprávnená voliť hlavu katolíckej cirkvi), ďalej rozbor ústredných dokumentov, ktoré tieto voľby v priebehu stáročí upravovali (najmä dekrét *In nomine Domini* Mikuláša II., konštitúcia *Licet de vitanda discordia* Alexandara III. a konštitúcia *Ubi periculum* Gregora X.) a napokon je rozsiahly priestor venovaný historickej a právnickej analýze samotného *ius exclusivae*. Toto tzv. právo exkluzivity, resp. veta panovníka spočívalo v nepriamom zásahu svetskej moci do procesu výberu pápeža. V praxi mali totiž panovníci – z ktorých sa postupne vyčlenili španielsky a francúzsky kráľ a rímsko-nemecký, neskôr rakúsky cisár – eminentný záujem na tom, aby bol vybraný pontifik, ktorý by konvenoval ich politickým a strategickým záujmom. Keďže časom sa z týchto volieb stalo relatívne uzavreté rozhodovacie personálne teleso kardinálov – najvyššie postavených hierarchov katolíckej cirkvi –, bolo pomerne komplikované určiť konkrétnu osobu, ktorú by si na pápežskom stolci panovníci predstavovali. Navyše, pápežské a koncilové dokumenty sa postupne usilovali čo najviac eliminovať prvok svetských zásahov a vplyvov do tohto procesu a zaviazať konklávistov, aby rozhodovali

výlučne podľa vlastného svedomia, vyberajúc osobu, ktorá podľa nich najlepšie zodpovedá potrebám cirkvi. Vzhľadom na zúžený vplyv panovníkov na konkláve sa vyvinulo „právo“ vetovať toho-ktorého kandidáta, ktorý konkrétnemu vládárovi príliš alebo vôbec nevyhovoval. Diaľo sa tak zvyčajne prostredníctvom vopred určeného, tzv. korunného kardinála, povereného predniesť panovnícke veto vo vhodnej chvíli. Argument hľadať osobu zodpovedajúcu potrebám cirkvi bol mimoriadne vážny, čo sa ukázalo na jeho rozličných interpretáciách. Takáto osoba totiž nemusela disponovať výlučne adekvátnymi morálnymi, intelektuálnymi a duchovnými kvalitami, ale mala skôr vhodne zapadať do „mocenských konštelácií“ svojej doby, t. j. udržiavať priateľské styky so svetskými vládržmi a do istej miery byť aj poplatná ich politickým záujmom a plánom.

Prirodzený vývoj cirkevno-právnych noriem postupne vytlačal a marginalizoval takýto typ svetských intervencií, keďže sa javil ako neadekvátny a ohrozujúci autonómiu a slobodu katolíckej cirkvi. Za vyvrcholenie vývoja používania tohto sporného práva a zároveň za jeho historicky posledné uplatnenie je právom považované konkláve z roku 1903, z ktorého napokon vzišiel dnes už kanonizovaný svätý Pius X. Práve neblahá skúsenosť s inštitútom, ktorý už v tom čase okrem cisárskeho Rakúska pokladal zvyšok vyspelého sveta za mŕtvy, podnietila Giuseppe Sarta (občianske meno Pia X.), aby s konečnou platnosťou *ius exclusivae* zakázal prostredníctvom svojej konštitúcie *Commisum nobis* z 20. januára 1904.

Ius exclusivae síce bolo inštitútom nepravidelne aplikovaným pri výbere nového pápeža, no nikdy nebolo formálne začlenené do právneho poriadku katolíckej cirkvi. Spočiatku išlo o neformálny a relatívne všeobecne akceptovaný akt, neskôr prevažne už o trpenú formu zásahu svetských vládržov, ktorou cirkev „vyjadrovala vďačnosť za pomoc pri obnove Cirkevneho štátu a udržanie spoločenského poriadku“ (s. 177). Z ich strany sa argumentovalo akýmsi „nárokom“ na ochranu nad katolíckou cirkvou, ktorá (ochrana) mala zakladať takéto právo (panovník ako tzv. *advocatus ecclesiae Romanae*), prípadne išlo o zmluvu *sui generis* uzavretú (prevažne implicitne) medzi panovníkom a kardinálskym kolégiom (zmluvná teória). Neskôr, najmä v 19. storočí, sa právni teoretici v súvislosti s *ius exclusivae* odvolávali na zvykové právo/právnu obyčaj,

ktorú cirkev tolerovala a priamo nezakazovala. Medzi argumentačné teórie patrí aj privilegium, ktoré však nikdy nebolo formulované *expressis verbis* a navyše bolo v zjavnom rozpore s „duchom“ pápežských dokumentov a ich smerovania, zameraných na potlačanie akýchkoľvek cudzorodých prvkov a vonkajších zásahov do procesu výberu pápeža. Ako správne autor upozorňuje, nemohlo ísť tak celkom ani o dišpenz, ktorý z právneho hľadiska vyjadruje výnimku zo zákona v prípade, pokiaľ by zákon spôsobil značnú ujmu. Nezachovanie dobrých vzťahov medzi cirkvou a konkrétnym štátom síce možno do istej miery považovať za ujmu, ťažko ho však možno spájať s duchovným prospechom adresáta dišpenzu (pozri s. 173).

Je nutné konštatovať, že samotná problematika je mimoriadne náročná a vzhľadom na absenciu potrebnej sekundárnej literatúry predstavovala veľkú výzvu. Autor tejto výzve čelil s úspechom a výskumu sa zhostil brilantne a s vedeckou poctivosťou. Musel sa vyrovnáť jednak s už spomenutým deficitom relevantných zdrojov a tiež s množstvom parciálnych právnických problémov. Prvý problém pokryl čerpaním z prác najmä nemecky píšucich autorov a vlastným bádáním v Tajnom vatikánskom archíve. Juristickú komplikovanosť úspešne vyriešil v tretej kapitole, v ktorej predložil a analyzoval všetky teórie *ius exclusivae*, ktoré sa v priebehu času objavili na jeho obhajobu alebo objasňovali jeho ukotvenie v konklávnej praxi. Ide o už spomínané zmluvné teórie, teórie používajúce patronát panovníkov nad cirkvou, privilegium, prípadne dišpenz, ďalej *ius exclusivae* ako pokračovanie cisárskeho práva schvaľovať pápežskú voľbu z prvých kresťanských storočí, nominačné právo (ktorého vhodnou ilustráciou je známy boj o investitúru vyvrcholivší slávnym Wormským konkordátom), prezentačná teória (právo cisárov zasahovať do výberu pontifika vzhľadom na majetkové a právne zaistenie cirkvi cisárom), teória prirodzeného práva, teória panovníckeho „priania“ či „želania“ (ktorá nemusela byť chápaná ako explicitný a vynútiteľný pokyn panovníka) a teória vydržania založená na súkromnoprávnom základe.

Výpovednú a vedeckú hodnotu diela zvyšujú vybrané pramenné materiály v latinčine a taliančine nachádzajúce sa v prílohách. Drobná výhrada smeruje práv k pôvodnému jazyku, v ktorom sú uvedené. Vzhľadom na to, že možno predpokladať, že o knihu budú mať záujem

aj čitatelia neznalí týchto jazykov, bolo by osožné uviesť aj ich český preklad. Bez ohľadu na túto pripomienku, monografiu Drahomíra Suchánka vďaka jej charakteru a kvalite spracovania rozhodne patrí popredné miesto v literatúre zaoberajúcej sa cirkevnými dejinami či kánonickým právom. Napriek náročnosti skúmanej látky je písaná prehľadne a zrozumiteľným spôsobom, čo prirodzene rozširuje jej čitateľský potenciál za horizont reprezentantov vedeckej obce. Vzhľadom na jej kvality ostáva len dúfať, že bude preložená do niektorého zo svetových jazykov, aby sa tak „tajomná“ téma *ius exclusivae* priblížila aj iným, než len českým a slovenským čitateľom a čitateľkám.

Marián Sekerák

KMEŤ, Miroslav: *Krátke dejiny dolnozemskejch Slovákov 1*. Nadlak : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2012, 383 s.

Dejiny dolnozemskejch Slovákov sú významnou súčasťou našej histórie a preto je sklamaním, že nie sú známe aj širšej verejnosti. Táto problematika bola síce predmetom viacerých etnologických, kulturologických a historických štúdií, avšak v ucelenej podobe bola spracovaná iba v monografii *Slováci vo svete 1*. Tá bola vydaná v roku 1980 a napísal ju J. Sirácky s J. Botíkom a L. Bartalskou. Napriek tomu mnohé otázky zostali ešte nezodpovedané alebo neboli ucelene vydané. Túto medzeru sa snaží vyplniť a taktiež nadviazať na už spomenuté dielo monografia *Krátke dejiny dolnozemskejch Slovákov 1* z pera Miroslava Kmeťa, ktorý pôsobí ako docent na Fakulte humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. V publikácii využil svoje viacročné skúsenosti z učiteľského pôsobenia v Békešskej Čabe a dlhoročného rozsiahleho výskumu danej problematiky. Ján Botík o ňom píše: „V Miroslavovi Kmeťovi dozrel historik, ktorý nabral odvahu nielen k celostnému, ale aj novému konceptu dejín dolnozemskejch Slovákov.“ (s. 2) M. Kmeť opiera svoj výskum o mnohé archívne pramene a veľké množstvo dobových, ale aj súčasných periodík. Taktiež ale aj o vydané pramene a bohatú odbornú literatúru a mnohé štúdie k danej téme. Odborný text publikácie dopĺňa aj literatúrou faktu, memoármi, beletriou a náboženskou literatúrou.

Už ako nám napovedá názov publikácie „*Krátke dejiny...*“ autor sa nesnažil, ako píše, „absolútne“ vyčerpať problematiku v podobe vedeckej syntézy (s. 7). Monografiou sa snaží predstaviť dejiny dolnozemskejch Slovákov prostredníctvom jednotlivých tém, čím mapuje túto dôležitú časť našej histórie čo najkomplexnejšie. Táto publikácia nemá byť určená iba odbornej, ale hlavne širšej verejnosti, preto autor podáva poznatky zrozumiteľne, prehľadne a predovšetkým „čítavo“. Zaujímavým spestrením monografie sú mottá uvedené na začiatku každej kapitoly. Sú to napríklad úryvky z literárnych diel, dobovej tlače, diel či dokumentov.

Monografia je rámcovaná obdobím príchodu Slovákov na Dolnú zem na konci 17. storočia a končí sa rokom 1945. Nasledujúca história by mala byť obsahom druhej plánovanej publikácie. Autor hneď v úvode definuje pojem „Dolná zem“ v širšom aj v užšom zmysle slova.

Následne nato konštatuje: „*Pod pojmom dolnozemskí Slováci teda chápeme všetkých Slovákov, ktorí žili (a dodnes žijú) na území dnešného Maďarska, Rumunska, Srbska, Chorvátska a Bulharska*“ (s. 10).

Publikácia je veľmi prehľadne štruktúrovaná do štyroch navzájom logicky nadväzujúcich kapitol, ktoré sú rozdelené na ďalšie podkapitoly. Názvy jednotlivých kapitol a podkapitol jasne vystihujú obsahovú náplň knihy. Prvá kapitola svojím obsahom zachytáva vznik slovenského osídlenia na Dolnej zemi. Nasledujúca pokračuje vo výklade osídľovania v 19. storočí. Tretia sa venuje dejinám dolnozemsých Slovákov v kontexte slovenského národnoemancipačného hnutia. A napokon posledná kapitola uzatvára prvý diel *Krátkych dejín dolnozemsých Slovákov* charakteristikou dolnozemsých enkláv v rokoch 1919-1945.

Prvá kapitola práce s názvom *Vznik slovenského osídlenia na Dolnej zemi*, sa bližšie zameriava na túto dôležitú skutočnosť. Autor uvádza a konkrétne popisuje významné faktory, podoby a etapy migrácie desiatok tisíc prisťahovalcov, v dôsledku čoho bolo etnické zloženie obyvateľstva južného Uhorska v 18. storočia vskutku rôznorodé. Spomína taktiež aj sociálno-ekonomické faktory migrácie, a to konkrétne v prehľadnej mentálnej mape. Kapitola podrobne uvádza oblasti, kde sa vytvorili dominantne slovenské enklávy či jazykové ostrovy. Pozoruhodným faktom je, že v priebehu 18. storočia migrovala na Dolnú zem až pätina slovenskej populácie (s. 20-21). Čo nie je určite zanedbateľné číslo a jasne nám ukazuje, že aj dejiny dolnozemsých Slovákov by mali tvoriť základ vzdelanosti slovenskej spoločnosti. Život slovenských vysťahovalcov v novom domove sa niesol v duchu ich vlastných tradícií, zvykov, nárečia, cirkevnej príslušnosti a sviatkov, ktoré si priniesli z domova a časom mali aj tie istý vplyv na duchovné tradície a kultúrne zvyklosti okolitého inoetnického obyvateľstva. Dozvedáme sa tu však aj to, že ich život komplikovali mnohé existenčné problémy a ťažké životné podmienky, v ktorých sa ocitli v prvých rokoch. Autor na ozrejmienie daných skutočností uvádza aj rôzne špecifické prípady. Posledná podkapitola nesie názov *Významné osobnosti* a je ňou ukončená každá kapitola monografie (okrem tretej). Autor v nej uvádza významné osobnosti slovenského pôvodu, ktorých intelektuálne schopnosti a kultúrne aktivity ovplyvnili život na Dolnej zemi. M. Kmeť nám približuje ich životy v krátkych medailónoch. V danom období sú nimi: Matej Markovic, Samuel Tešedík

st., Samuel Tešedík ml., Daniel Bocko, Pavel Valaský, Pavel Michalko a Jur Ribay.

Druhá kapitola nesie názov *Pokračovanie slovenského osídľovania na Dolnej zemi v 19. storočí*. Na začiatku kapitoly uvádza autor danú problematiku v širšom kontexte s dejinami „dlhého storočia“ v Uhorsku. Následne na to konštatuje, že kolonizácia v tomto storočí už mala iný charakter než predtým. Početnosťou migrantov sa už nevyrovnala predošlej a v tomto období môžeme badať prevahu katolíkov medzi kolonistami, kým v 18. storočí jednoznačne prevažovali evanjelici (s. 86). Samozrejme na ďalších stránkach autor tieto skutočnosti ďalej podrobnejšie charakterizuje a analyzuje. Údaje týkajúce sa podielu počtu obyvateľov slovenskej národnosti v konkrétnych obciach či mestách v jednotlivých regiónoch a rokoch (1880, 1910, 1920, resp. 1930) M. Kmeť podáva v prehľadných tabuľkách. Následné podkapitoly sú veľmi pútavé svojím obsahom a venujú sa kultúrnym aspektom každodenného života kolonistov, taktiež sociálnemu a spoločenskému vývoju. Autor tu informuje čitateľov napríklad o dejinách každodennosti v prameňoch a literatúre, ale aj o špecifikách dolnozemských agrárnych miest. Tieto pozoruhodnosti umožňujú bližšie spoznať „bežné“ životy dolnozemských Slovákov. V závere danej kapitoly sú už viaceré významné osobnosti diferencované podľa regiónu, v ktorom pôsobili a vynikali v literárnej, publicistickej alebo vedeckej činnosti. Najväčší priestor je venovaný osobnostiam ako: Ján Kutlík st., Ludovít Augustín Haan, Michal Žilinský a Ondrej Seberíni.

V tretej kapitole nazvanej *Dolnozemskí Slováci v kontexte slovenského národnoemancipačného hnutia* sa M. Kmeť bližšie venuje téme spomínanej už v predchádzajúcej kapitole, ktorou boli dejiny dolnozemských Slovákov v Uhorsku v 19. storočí. Tie veľmi negatívne poznačila vzrastajúca a intenzívna maďarizácia. Autor bližšie oboznamuje čitateľov s jej začiatkami, ale taktiež aj so začiatkom národnoemancipačného procesu Slovákov na Dolnej zemi. Pomerne rozsiahla časť, vzhľadom k ostatným, je venovaná dolnozemským Slovákom na stránkach štúrovských Slovenských národných novín (1845-1848). Spomenutý a bližšie charakterizovaný je aj ich vzťah k revolúcii v rokoch 1848-1849, ktorý bol vo väčšine prípadov kladný. Avšak nad národnostnou identitou v mnohých prípadoch prevyšovala a mala dôležitejšiu úlohu konfesionalita. Tá bola

charakteristickou črtou kolektívneho sebauvedomovania a vyvíjala sa až do podoby etnokonfesionalnej príslušnosti.

Posledná štvrtá kapitola nesie názov *Slovenské dolnozemske enklávy v období rokov 1919-1945*. Je diferencovaná na podkapitoly ako napríklad: *Slováci v Horthyho Maďarskom kráľovstve*, *Slováci ako súčasť Veľkého Rumunska*, *Slováci pod vládou juhoslovanského kráľa* a *V krajine bulharského cára*. Autor si tu všima pomery v krajine po skončení 1. svetovej vojny a rozpade Rakúsko-Uhorska. Taktiež hlavne aj jej postoj k iným národnostiam, žijúcim na jej území. Najťažšie podmienky čakali slovenskú národnosť v Maďarskom kráľovstve, kde Slováci tvorili po Nemcoch druhú najpočetnejšiu menšinu. Horthyho režim zaujal voči nim hneď od začiatku šovinistický postoj. Postavenie Slovákov v Maďarsku bolo po celé medzivojnové obdobie oveľa nepriaznivejšie ako v prípade Slovákov žijúcich v ostatných susedných štátoch: Rumunsku, Kráľovstve Srbov, Chorvátov a Slovincov (po r. 1929 Juhoslávii) a Bulharsku. Tu mali Slováci oveľa lepšie príležitosti na rozvoj svojich národnostných a kultúrnych aktivít. Daná kapitola sa vo svojich ďalších častiach venuje aj historiografii a kultúrnej histórii, napríklad tlači a spolkom v medzivojnovom období. Prijemným spštením je časť o každodennom živote a hospodárskom vývoji, kde autor oboznamuje čitateľov so zvyklosťami a zaujímavosťami z bežného života. Podobne ako v predchádzajúcich kapitolách aj túto završuje biografická časť, kde sa dočítame o významných osobnostiach spomínaného obdobia. Boli nimi v Maďarsku: Ľudovít Žigmund Szeberényi, Gustáv Szeberényi, Michal Francisci, Ján Gerči, v Rumunsku: Ľudovít Augustín Boor, Ivan Bujna, Matej Rádix, Ján Kmeť, Peter Pavel Dovál, v Juhoslávii: Igor Branislav Štefánik, Vladimír Konštantín Hurban, Jozef Maliak, Adam Vereš a Ján Bulík.

Túto zaujímavú publikáciu zakončuje krátky záver. Súčasťou knihy je bohatý zoznam prameňov a literatúry, taktiež obrazové prílohy na 11 stranách, medzi ktorými sú aj tri mapy so znázornenými slovenskými lokalitami na Dolnej zemi. Na konci publikácie sa okrem obsahu nachádza aj prehľadný súpis pomenovaní slovenských lokalít uvádzaných v texte.

Monografia *Krátke dejiny dolnozemských Slovákov 1* je nepochybne záslužným počínom Miroslava Kmeťa a veľmi vhodne vyplňa miesto

v dolnozemskej histórii. Daná problematika je spracovaná veľmi kvalitne, navyše novátorsky, keďže podáva pestré a rôznorodé témy, ktoré spolu tvoria ucelený obraz. Práca je taktiež proporčne vyvážená a autor nezostal len v rovine faktografickej popisnosti, ale fakty analyzoval, porovnával a zovšeobecňoval a tým vystihol podstatu a zámer diela. Tým bolo podať dejiny dolnozemských Slovákov v kompaktnej forme a pútavým štýlom, ktorý by bol príťažlivý pre širokú verejnosť, čo sa mu aj podarilo naplniť. Táto práca predstavuje bezpochyby výsledok autorovho dlhodobého, trpezlivého archívneho výskumu a vedeckého štúdia. Môžeme tu tak vidieť jeho mimoriadnu erudovanosť v danej problematike. V monografii tohto typu nie je možné a ani potrebné venovať sa jednotlivým témam príliš detailne. Napriek tomu však ponúka množstvo impulzov pre ďalší záujem, ale taktiež výskum danej problematiky. Jediným nedostatkom, ktorý by som mohla tejto skutočne interesantnej monografii vytknúť je, že by si podľa mňa zaslúžila zaujímavejšie grafické spracovanie. Tak by bola aj vizuálne viac príťažlivá pre širokú verejnosť, čo svojím obsahom určite je. Ale i napriek tomuto jedinému malému nedostatku hodnotím túto monografiu nanajvýš pozitívne a treba vysloviť presvedčenie, že táto kniha bude nielen pútavým čítaním pre odbornú, ale najmä širokú verejnosť. Treba zdôrazniť, že sa dá vynikajúco využiť ako príručka k výučbe dejín zahraničných Slovákov na stredných a vysokých školách na Slovensku, ale taktiež na národnostných školách v Maďarsku.

Soňa Polónyová

SCHULZE, Kirsten E.: *Arabsko-izraelský konflikt*. Brno : CPress, 2012, 184 s.

Vo vydavateľstve CPress vyšla v roku 2012 kniha anglickej historičky Kirsten E. Schulze, ktorá bola v anglickom origináli pod názvom *The Arab-Israeli conflict* vydaná už v rokoch 1999 a 2008. Vďaka tomuto českému prekladu sa slovenský knižný trh rozšíril o publikáciu venujúcu sa téme, ktorá je síce v našich médiách pertraktovaná často, no prečítať si o nej niečo v knižnej podobe je pre slovenského čitateľa náročná úloha.

V anglicky hovoriacom svete vyšlo už mnoho kníh a štúdií, ktoré sa venujú konfliktu na Blízkom východe, ale na Slovensku sa tejto problematiky nevenuje takmer žiadna pozornosť. Aj preto práca Kirsten E. Schulze, ktorá je síce predovšetkým kompiláciou už napísanej literatúry, a má skôr populárno-náučný charakter než vedecký, môže byť prínosom aj pre vedeckú obec. Jej nedostatkom je ale rozsah – kniha má cez 180 strán, jadro práce má však iba 112 strán, zvyšok sú rôzne prílohy. To je dosť málo na knihu, ktorá chce mapovať históriu arabsko-izraelského konfliktu.

Publikácia je rozdelená na päť kapitol. V úvodnej kapitole monografie prezentuje autorka dejiny arabsko-izraelského konfliktu od rozmachu sionizmu a arabského nacionalizmu v 19. storočí až po odchod Britov z Palestíny. Táto kapitola má 12 strán, určite by jej však neuškodil väčší rozsah. Pozitívom však je, že autorka upozorňuje na britskú politiku počas prvej svetovej vojny, keď Veľká Británia sľubovala Arabom aj Židom územie Palestíny výmenou za pomoc v boji proti Osmanskej ríši. A práve tu sa zrodili základy neskorších bojov medzi palestínskymi Arabmi a Židmi. V tejto kapitole autorka tiež správne vyhodnocuje faktory, ktoré prispeli ku vzniku štátu Izrael – úpadok Britského impéria, lobovanie amerických Židov, medzinárodná podpora sionizmu vďaka holokaustu, množstvo židovských utečencov v Európe a ozbrojené útoky židovských militantných skupín voči Britom. Rozdelenie Palestíny na základe rozhodnutia Valného zhromaždenia OSN zo dňa 29. novembra 1947 na židovský a arabský štát však arabskí predstavitelia odmietli, keďže týmto rozhodnutím bolo Židom pridelené územie, na ktorom sa nachádzala ešte značná časť arabského obyvateľstva. Ihneď po

rozhodnutí Valného zhromaždenia OSN sa objavili ozbrojené zrážky medzi príslušníkmi oboch národov.

Druhá – najrozsiahlejšia kapitola – sa zaoberá vojnami medzi Izraelom a jeho susedmi do roku 1973, vyjednávaniaми medzi Egyptom a Izraelom, inváziou Izraela do Libanonu v roku 1982 a prvou intifádou z roku 1987. V tejto kapitole sa dá súhlasiť s autorkou podávaným názorom, že susedné arabské krajiny nevedeli vojny s Izraelom za účelom pomôcť Palestínčanom spod izraelskej nadvlády ale, že tu išlo skôr o mocenské pozície na blízkom východe. Arabsko-izraelský konflikt sa totiž od roku 1948 stal na jednej strane bojom medzi štátom Izrael a susednými arabskými štátmi a na druhej strane bojom medzi Izraelom a palestínskymi Arabmi. Ani izraelskí predstavitelia, ani predstavitelia susedných arabských štátov až do roku 1992 v podstate neriešili problém palestínskych utečencov, ktorí utiekli z Izraela po arabsko-izraelskej vojne z roku 1948. Pocit Palestínčanov, že sú v otázke samostatnosti sami tak podnietil vznik Organizácie pre oslobodenie Palestíny (OOP) v roku 1964, ktorej význam a aktivity ešte vzrástli po šesťdňovej vojne v roku 1967. Aj vypuknutie intifády v roku 1987 bolo podľa autorky vyvolané pocitom bezmocnosti u palestínskeho obyvateľstva: *„Palestínčania cítili, že došli do slepej uličky: nežili ako slobodné ľudské bytosti a nemali žiadnu nádej ohľadne svojej budúcnosti. Tento pocit totálneho zablokovania sa potom vnútorne spojoval s pocitom, že zvonku nemôžu očakávať žiadnu pomoc. OOP bola až príliš roztrieštená a vzdialená a arabské štáty o ňu stratili záujem. Európa so Sovietskym zväzom nemali potrebné páky a USA sa až príliš sústredili na Izrael, aby Palestínčanov pochopili, tým menej potom, aby sprostredkovali uspokojivú dohodu.“* (s. 72) Prvá intifáda tak vytvorila podmienky pre vznik radikálneho hnutia Hamás.

Obdobie od roku 1990 je pre arabsko-izraelský konflikt typické mierovými vyjednávaniaми izraelských politikov s predstaviteľmi susedných štátov a s palestínskymi predstaviteľmi o čom je aj tretia kapitola knihy. Ani mierové rokovania však nepriniesli vytúžený mier, práve naopak – v roku 2000 vypukla druhá intifáda a v roku 2006 podnikol Izrael druhú inváziu do Libanonu. Kirsten E. Schulze sa snaží v tretej kapitole objaviť prečo zlyháva väčšina mierových rokovaní medzi židovskými a arabskými zástupcami: *„Celkovo vzaté je pre arabsko-izraelský konflikt aj pre vyjednávaciu prax charakteristické odmietanie zredukovať*

maximálne požiadavky, určiť prioritu jednotlivým cieľom a taktiež nedostatok ochoty k uzavieraniu kompromisov.“ (s. 112) Každý, kto sleduje podrobne históriu tohto konfliktu musí dať autorke knihy za pravdu.

Štvrtá kapitola obsahuje najdôležitejšie dokumenty k téme arabsko-izraelského konfliktu od prameňov potvrdzujúcich nároky Arabov aj Židov na územie Palestíny až po Izraelsko-jordánsku mierovú zmluvu z októbra 1994. Dokumenty v prílohe sú určite zaujímavým doplnením jadra každej práce, navyše táto kniha je súčasťou edície *História, fakty, dokumenty*, určenou aj pre študentov, ktorým by mali dokumenty obsahnuté v knihe poskytnúť priestor na diskusiu. V tejto práci však dostávajú možno až príliš veľa priestoru na úkor jadra publikácie.

V piatej časti práce sa nachádzajú rôzne pomôcky určené najmä pre laického čitateľa – obrazová príloha, chronológia konfliktu, krátke životopisy osobností konfliktu, slovník pojmov a mapy. Krátke životopisy osobností sa však nachádzajú aj priamo v texte a v tomto prípade ide o zbytočné opakovanie už spomenutých informácií.

Kirsten E. Schulze neprináša vo svojej knihe prevratné zistenia či fakty. Autorka sumarizuje výsledky výskumu prevažne iných historikov, ktoré sa snaží podať formou zrozumiteľnou aj pre laického čitateľa. Je ale nutné oceniť autorkinu snahu o neutrálny pohľad na konflikt, ktorý často chýba osobám s arabským alebo židovským pôvodom. Arabsko-izraelský konflikt totiž nie je taký jednoduchý, ako sa možno na prvý pohľad javí.

Martin Šromovský

DRUGA, Ladislav: *Dejiny astronómie a Slovensko*. Bratislava : SHMÚ, 2006, 443 s.

Pred niekoľkými rokmi prišla aj do slovenských hvezdární kniha, ktorá sumarizuje rozvoj astronómie tak v medzinárodnom, ako aj v slovenskom merítku. Ladislav Druga, autor tejto publikácie a aj viacerých ďalších, pracuje v Slovenskej ústrednej hvezdárni v Hurbanove a venuje sa najmä dejinám astronómie. V knihe vo formáte A4 na 443 stranách podáva vcelku vyčerpávajúci prehľad o rozvoji tejto vedy.

Publikácia „Dejiny astronómie a Slovensko“ je knihou, ktorá čitateľa oboznamuje s rozvojom astronómie v rámci Európy a slovenského územia od čo najvzdialenejšej minulosti po súčasnosť. Je rozdelená na deväť častí resp. kapitol. Prvé dve kapitoly sú nosnými kapitolami knihy, ďalšie časti môžeme považovať za doplnkové, avšak tiež značne prínosné pri tvorbe prehľadu o dejinách astronómie.

Prvá časť predstavuje vcelku ucelený prehľad rozvoja astronómie vo svete, najmä teda v Európe, ale aj v ďalších častiach sveta, ako sú napríklad arabské krajiny, nakoľko Arabi boli výnimočnými astronómami. Tomuto prehľadu však patrí kratšia z dvoch nosných kapitol, nakoľko sa autor chcel zaoberať prevažne slovenským územím. Napriek tomu Druga prináša vcelku plynulý text, ktorý sprevádza čitateľa rozvojom astronómie od rodového zriadenia raného staroveku po prvú polovicu 20-teho storočia.

Druhá, rozsiahlejšia časť, je venovaná astronómom (a ich objavom), ktorí sa na území Slovenska narodili alebo tu žili a rozvíjali túto vedu. Prínosom diela je, že sa zaoberá aj osobnosťami, ktoré sú viac-menej neznáme, a tým nás oboznamuje aj s menej známymi faktami. Postupne prechádza až po súčasnosť a to doslova. Posledné záznamy patria súčasným vedcom, uvádzajú aj mená súčasných riaditeľov hvezdární.

Tretia časť obsahuje informácie o historických pozorovaniach astronomických úkazov na našom území. Nasledujúce strany autor venoval aj základným pojmom v dejinách astronómie vo všeobecnosti. Ide o akýsi slovník pojmov, ktoré sú najčastejšie skloňované v súvislosti s touto tematikou. Táto časť je nazvaná „Základné pojmy astronomickej historiografie“.

Za jednu z najprínosnejších je vhodné označiť kapitolu venovanú

literatúre, kde autor priniesol sumár literatúry, ktorá sa venuje dejinám astronómie, aj keď je prevažne zahraničná a je usporiadaná podľa roku vydania. Nasledovne uvádza zdroje, z ktorých vychádzal pri tvorbe textu.

Súčasťou publikácie je zoznam významných svetových a „našich“ astronómov v abecednom poradí, aj keď si nemyslím, že by sa medzi astronómov mal radiť aj J. Gagarin.

V nasledujúcich častiach kniha obsahuje text, ktorý sa stručne venuje astronómii ako vede, čo ja osobne považujem za pozitívum. Mnohí čitatelia, ktorí sa rozhodnú túto publikáciu čítať, nemusia mať dostatočné znalosti na to, aby niektorým veciam porozumeli, možno by ani nedocenili prínos objavov v tejto vede. Preto prehľad znalostí z astronómie pokladám za dôležitú súčasť publikácie. Nasledovne sú uvedené tabuľky s rôznymi ďalšími údajmi, registre a resumé.

Vytknúť by sa publikácii dali nedostatočne zvýraznené dôležité údaje v texte, čím text miestami splýva a stáva sa neprehľadným. Autor ich zvýraznil kurzívou, no pravdepodobne by bolo lepšie tzv. tučné písmo.

Druga touto publikáciou rozvíja svoju predošlú prácu z roku 1995 „Úvod do dejín astronómie“, čo aj v knihe prízvukuje. Aj keď už v texte ani na seba a ani na iné zdroje priamo neodkazuje. Čo však čitateľ ocení, je grafická úprava publikácie. Nakoľko je určená aj pre bežného laika, obsahuje dostatočné množstvo vcelku veľmi dobre umiestnených fotografií a nákresov, ktoré dopĺňajú a obohacujú text. Aj keď chýbajú zdroje uvedené pod nimi. Za klad považujem resumé, ktoré je trojjazyčné.

Podobné publikácie na Slovensku síce vychádzali, ale takmer vždy iba ako preklady z cudzích jazykov. Takto ucelený prehľad v jednej knihe je skôr výnimkou a porovnávať by sme ho mohli pravdepodobne iba s jeho vlastnou predchodkyňou od toho istého autora a tou je už spomínaný „Úvod do dejín astronómie“. Je to menšia a kratšia verzia, ktorá je týmto spôsobom rozšírená do rozsiahlejšej a kvalitnejšie tlačenej knihy. Podobné prehľady, ale oveľa stručnejšie, obsahovali metodické materiály vydávané v minulosti pre hviezdárne.

Kniha bola distribuovaná do slovenských hviezdární, kde značným podielom pomáha pri prezentovaní dejín astronómie. Je vhodná pre široký okruh čitateľov - pre laikov, študentov a samozrejme je vhodným

doplňkom pri práci lektora na hvezdárni.

Pre mňa ako lektora na hvezdárni, ale aj človeka, ktorý sa venuje dejinám astronómie je tiež prínosom, nakoľko prináša aj menej známe fakty, nielen sumarizuje veľké objavy osobností ako bol Kopernik či Bečvář a vyzdvihuje slovenských astronómov 20-teho storočia.

Napriek tomu, že publikácia vyšla dávnejšie, je vhodné jej venovať pozornosť najmä vzhľadom na jej zameranie, ktoré na Slovensku nie je tak preferované ako iné oblasti dejín.

Milada Jakubecová

Medzinárodné sympóziu *European Remembrance. 2nd International Symposium of European Institutions dealing with 20th Century History* (Berlín, 10. – 12. októbra 2013)

V dňoch 10. – 12. októbra 2013 sa v Berlíne uskutočnil II. ročník medzinárodného sympózia inštitúcií, zaoberajúcich sa výskumom nedemokratických režimov v 20. storočí pod názvom *European Remembrance. 2nd International Symposium of European Institutions dealing with 20th Century History*. Jeho hlavným zameraním bolo analyzovať možnosti multidimenzionálnej reflexie historických skúseností s érou nacizmu a komunizmu, ich interpretácie a sporné body a rovnako vytvoriť fórum pre projektový rozvoj v oblasti medzinárodnej kooperácie vedeckovýskumných pracovísk, univerzít a mimovládnych organizácií.

Program rozvrhnutý do troch dní odštartovali v prvý deň podvečer po príhovoroch Keith Lowe a Andrzej Paczkowski s prednáškami na margo kreovania historickej pamäti v západnej a východnej Európe.

Ťažiskový druhý deň sympózia priniesol okrem otváracích vystúpení Anny Kaminskej a Rafała Rogulského prednášku Dana Dinera *Európske medzníky 1914 – 1939 – 1989. Dominantné pamäťové naratívy v Európe*, sprevádzanú komentárom Györgya Gyallosa. Po obednej prestávke bola na programe panelová diskusia s názvom *Každý národ má svoj vlastný pohľad na históriu: Medzníky a paralely v európskej minulosti a v spôsoboch, akými si ju pamätáme*. Pod moderátorskou taktovkou Ulricha Mählerta o tejto problematike debatovali Aleksandar Jakir, Jan Rydel a Oldřich Tůma. Vystupujúci odborníci demonštrovali pestré variácie pamätania sa na nedávnu minulosť na príklade verejného diskurzu v bývalej Juhoslávii, Poľsku a Českej republike. Záver dňa patril diskusií s riaditeľom Nemeckého historického múzea (*Deutsches Historisches Museum*) Alexandrom Kochom, po ktorej mali účastníci sympózia možnosť prezrieť si expozície jednej z najvýznamnejších nemeckých kultúrohistorických inštitúcií.

Aj záverečný, tretí deň podujatia bol vyplnený podnetnými príspevkami a konfrontáciami názorov. Na prednášky Pavla Tychtla a Wolfa Kaisera so spoločnou témou *Akú formu medzinárodnej spolupráce potrebuje európska pamäť?* tematicky nadviazala ďalšia moderovaná panelová diskusia, v ktorej vystúpili Hans Altendorf, Johannes Bach

Rasmussen, Jiří Sýkora a Vesna Teršeličová. Zástupcovia štyroch rôznych inštitúcií diskutovali o výzvach a deficitoch v spolupráci historických pracovísk v kontexte celej strednej a východnej Európy. Finále berlínskeho sympózia zaobstarala prednáška Gesine Schwanovej *Európska pamäť* a diskusia Matthiasa Webera, Oldřicha Tůmu a Jana Rydela.

Organizátori – Európska sieť Pamäť a solidarita (*European Network Remembrance and Solidarity*), Spolková nadácia pre vyhodnotenie diktatúry SED (*Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur*) a Európske centrum Solidarity (*Europejske centrum Solidarności*) – pripravili veľmi vydarené podujatie na vysokej odbornej i organizačnej úrovni. Zúčastnilo sa ho takmer 200 reprezentantov zo 120 inštitúcií z 23 európskych štátov. Celé trojdňové stretnutie historikov sa nieslo v duchu konštruktívneho dialógu o zásadných problémoch hodnotenia novších dejín, ktorý na národnej úrovni častokrát absentuje. Na sympóziu mala svoje zastúpenie aj Katedra histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, kde má výskum 20. storočia dlhoročnú a pevnú tradíciu. Zahraniční účastníci dostali voľne k dispozícii vybrané knižné tituly z produkcie jej zamestnancov a doktorandov, ako tiež propagačné materiály katedry. Cyklus každoročných podujatí, usporadúvaných pod záštitou Európskej siete Pamäť a solidarita, sa v roku 2014 presťahuje do Prahy.

Anton Hruboň

Správa z konferencie „Humanista történetírás a XV. – XVII. században / A XVIII. század Magyarországi latin nyelvű irodalma“ (Humanistická historiografia v XV. – XVII. storočí / Latinské písomníctvo XVIII. storočia v Uhorsku)

V tradičný jesenný termín, v dňoch 7. – 9. novembra 2013 sa na pôde Filozofickej fakulty Vedeckej univerzity v Szegede uskutočnila vedecká konferencia skúmajúca latinské písomníctvo na území Uhorska v diapazóne štyroch storočí (od 15. do 18. storočia), v ktorých latinčina bola takmer výlučným, rozhodne však privilegovaným jazykom vedy, vzdelania i vyššej literatúry. Okrem domáceho pracoviska klasickej filológie sa pod bezproblémový priebeh trojdňového rokovania môže spokojne podpísať aj druhý organizátor, ktorým bola vedecká spoločnosť Hungaria Latina – Maďarské neolatincké združenie pri Maďarskej akadémii vied (MAV).

Po slávnostnom zahájení programu konferencie, ktorú svojimi príhovormi uviedli zástupcovia vedenia fakulty a katedry sa slova ujal László Szörényi, predseda združenia Hungaria Latina a riaditeľ Literárnovedného ústavu MAV, ktorý svojim neopakovateľným nadhľadom predstavil doterajšiu činnosť maďarských neolatinistov. Na jeho príhovor nadviazal nestor maďarskej neolatinistiky László Havas, ktorý načrtol hlavné témy výskumu maďarských novolatinckých štúdií v uplynulých dekádach a naznačil ich ďalšie smerovanie v nasledujúcich rokoch.

Prvý blok pracovného rokovania pod gestorstvom L. Havasa sa venoval obdobiu včasného humanizmu: Ágnes Szalay Ritoókné z Literárnovedného ústavu MAV sa venovala dielu Jacoba Publicia „Florentina“, ako aj jeho pôsobeniu na Academii Istropolitana. Péter Ekler zo Séchényiho knižnice skúmal dielo *Catalogus episcoporum Olomucensium*, ktorého autorom je Augustinus Moravus Olomucensis. Orsolya Bobay z Vedeckej univerzity Loránda Eötvösa sa venovala obrazu Turka v komentároch Ioachima Vadiana Melu. Na záver tohto bloku autor tejto správy analyzoval obraz Veľkej Moravy v dielach humanistických historiografov.

Druhý blok pod gesciou jedného z hlavných organizátorov – Pétera Kaszu z Katedry klasickej filológie hostiteľskej univerzity sa venoval

historiografii XVI. – XVII. storočia. András Szabó z Reformovanej univerzity Gáspára Károliho sa venoval nedokončenému dejepisnému dielu Imricha Forgácha, potom Gábor Nagy z Univerzity Miskolci prezentoval svoju „životnú tému“, ktorou je postava Mikuláša Istvánffiho. Tento autor bol aj témou príspevku Zoltána Csehyho z Univerzity Komenského, ktorý si však všímal najmä poetiku jeho veršovaných prác. Gábor Petneházi z Literárnovedného ústavu MAV skúmal literárnu hodnotu kronikárskych záznamov Farkasa Kovacsóczyho a napokon Róbert Szvorényi zo Széchényiho knižnice analyzoval dedikácie historických diel Žigmundovi Báthorymu. Záverečnú bodku za prvým rokovacím dňom predstavovalo slávnostné uvedenie prekladu diela humanistu Caspara Ursina Velia, ktoré na maďarské vydanie pripravil Zsolt Szebelédy z Výskumného tímu vied o staroveku pri MAV.

Druhý rokovací deň sa začal blokom príspevkov venovaných južnoslovanským humanistom pod gesciou Á. Szalay Ritoókné. Ako prvý vystúpil Zs. Szebelédi, ktorý vo svojom príspevku skúmal príslovia, ktoré sa objavujú v diele Juraja Sriemskeho *Epistola de perdicione regni Hungarorum*. Riaditeľka inštitútu histórie Univerzity v Miskolci Éva Gyulai sa zaoberala obrazom Turka u Antona Verančiča. Tejto postave sa bližšie venoval aj György Palotás z hostiteľského pracoviska, konkrétne jeho kritike dejepisného diela Valentina Polydama. Druhý blok piatkových príspevkov pod gesciou Mihályya Balázsa predstavoval analýzu pestrej vzorky novovekého dejepisectva. Péter András Szabó z Literárnovedného ústavu MAV analyzoval dielo *Bellum Hungaroturcicum* spišského humanistu Johannesa Jantschia. Edina Zsupán zo Széchényiho knižnice sa venovala opisu knižnice Braunschweig-Lüneburgskej knižnice od Johanna Schwartzkopfa. Sándor Földvári z Univerzity v Debrecíne hovoril o kronike *Historia Carpatho-Ruthenorum* Michala Lutskaya. Napokon v súčasnosti najväčší znalec diela Mateja Bela v Maďarsku Gergely Tóth z Historického ústavu MAV referoval o historiografickej stránke Belovho diela. Piatkový popoludňajší blok venovaný biografickej a cestopisnej literatúre pod gesciou Gábora Tüskésa z Literárnovedného ústavu MAV zahájil László Szörényi príspevkom venovaným Attilovmu životopisu od Dezsericzkeho. Attila Restás z Gymnázia v Ózde hovoril o menších prácach Ladislava Bartholomeidesa, Máté Sándor Tóth z hostiteľského pracoviska o historických

námetoch uhorskej latinskej poetickej tvorby z XVIII. storočia a Dóra Babarczi, rovnako z hostiteľskej inštitúcie o listoch J. Szluhu.

Posledný blok v druhý rokovací deň konferencie, ktorý viedol vedúci katedry Klasickej filológie v Szegede János Nagyillés, sa venoval antickým literárnym tradíciám v XVIII. storočí. Attila Sándor Tóth z Vysokej školy J. Eötvösa v Baji hovoril o recepcii Horatia v novolatinskej poézii, konkrétne v básňach Andrása Zachara. Piroška Balogh z ELTE sa venovala analýze latinskej lyrickej poézie Jána Chriostoma Hannulika. Ádám Ábrahám z domáceho pracoviska hovoril o hunskej tradícii v jezuitskej epike z prvej polovice XVIII. storočia a Csilla Bíró zo Széchényiho knižnice o prvkoch neskorého stoicizmu v duchovnom diele Györgya Rajcsányiho. Bohatý vedecký program druhého rokovacieho dňa ukončilo typické maďarské a v Szegede naozaj neodmysliteľné halászlé v tradičnej reštaurácii Halászsárd, ktoré chutilo naozaj vynikajúco...

Ani v posledný rokovací deň konferencie, ktorý pripadal na sobotu, sa rady poslucháčov nepreriedili a so záujmom si vypočuli aj zostávajúce dva odborné bloky. Prvý, pod gesciou Gábora Kecskemétiho z Univerzity v Miskolci, bol venovaný príležitostným literárnym prácam. Ako prvý vystúpil Ádám Szabó z domáceho pracoviska, ktorý sa venoval počiatkom osvietenských ideí v diele Ferenc Barkóczyho. Orsolya Báthory z výskumnej skupiny pre barokovú literatúru a duchovenstvo MAV analyzovala príležitostnú poéziu a reči venované ostrihomskému arcibiskupovi Józsefovi Batthyánymu. Zoltán Lajos Simon z ELTE sa venoval bukolickým básňam Istvána Agyicha a napokon János Nagy, rovnako z ELTE, skúmal vyobrazenie kléru v pasquilluoch z krajinského snemu v XVIII. storočí.

Záverečný blok konferencie pod gesciou Lászlóa Szörényiho sa venoval jednotlivým tvorcom a ich dielam. Anna Báttori z ELTE priblížila dielo Pavla Valaského *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. István Szabadi z archívu reformovanej cirkvi sa venoval postave klasického filológa Miklósa Sinaiho. Vynikajúcu bodku za konferenciou urobil András Vizkelety z výskumného tímu historických tlačí MAV, ktorý všetkým pozorným poslucháčom priblížil, ako v roku 1842 hral po latinsky biliard s benediktínskymi mníchmi v Tihanyi cestovateľ z Brém. Lebo ešte aj v tomto roku bola v Uhorsku latinčina stále univerzálnym

jazykom, ktorým ste sa mohli dorozumieť viac-menej s každým vzdelaným človekom...

Každý odborný blok konferencie sprevádzala živá a neformálna diskusia, ktorá závažnosťou nastoľovaných tém neraz konkurovala samotným predneseným prednáškam. Ostáva veriť, že zborník príspevkov, ktorý organizátori prisľúbili zostaviť v roku 2014, sa dostane k svojim čitateľom aj na Slovensku. Mnohé z tém, ktoré zazneli v priebehu týchto troch konferenčných dní, majú totiž svojich riešiteľov aj u nás. A je na spoločnú škodu, ak nemáme prehľad o výskume našich spoločných dejín v Maďarsku a vice versa.

Imrich Nagy

Za jazykovú správnosť príspevkov zodpovedajú ich autori.

Ilustrácia na obálke: pečať Jána Kružiča na liste mestu Banská Štiavnica z roku 1553. Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Štiavnica, fond Magistrát mesta Banská Štiavnica.

Názov:	Acta historica Neosoliensia 16/2013
Náklad:	120 ks.
Rozsah:	406 s.
Vydanie:	prvé
Formát:	A5
Návrh obálky:	Mgr. Róbert Malček, PhD.
Vydavateľ:	Katedra histórie, Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica
Rok vydania:	2013

ISSN 1336-9148